W. Ks. Poznańskie. Suplement do tomów 9-15

Tom 74 edycji *Dzieł wszystkich*

Opracowały:

Ewa Antyborzec i Hanna Pawlak

Instytut im. Oskara Kolberga w Poznaniu

2022

W. Ks. Poznańskie Oskara Kolberga

Oskar Kolberg (1814–1890) poświęcił Wielkopolsce jedną z najobszerniejszych swoich monografii, a we wstępie do niej napisał: „Za jedną z najciekawszych dla etnografa prowincji uważać niewątpliwie należy Wielkopolskę, już to z powodu czysto lechickich znamion dawnych jej mieszkańców, juz z powodu jej na zachodnich dzisiejszej Słowiańszczyzny kresach położenia".

Opis Wielkopolski znalazł się w siedmiu tomach *Ludu*, wydanych pod tytułem *Wielkie Księstwo Poznańskie* (tomy 9–15 jego *Dzieł wszystkich*), ale częściowo także w *Kaliskiem* (tom 23 *Dzieł wszystkich*), które obejmowało wschodnią część Wielkopolski, znajdującą się w XIX wieku pod panowaniem rosyjskim.

Tereny Wielkiego Księstwa Poznańskiego Kolberg objął badaniami dopiero w latach 1867–1875, ale w Poznaniu był już w 1840 roku. Kontaktował się wówczas z poznańskim księgarzem i wydawcą Janem Konstantym Żupańskim, u którego w latach 1842–1845 wydawał swój pierwszy zbiór folklorystyczny zatytułowany *Pieśni ludu polskiego*[1]. Była to najobszerniejsza w tamtych czasach prezentacja polskiego folkloru muzycznego, zawierająca między innymi 28 pieśni z Wielkopolski. Prawdopodobnie w wyniku nieporozumień Kolberga z Żupańskim, wydanie kontynuowane było w latach 1846–1847, pod tym samym tytułem, na łamach leszczyńskiego „Przyjaciela Ludu"[2].

[1] O. Kolberg, *Pieśni ludu polskiego,* Poznań 1842–1845; przedruk: Tegoż, *Pieśni i melodie ludowe...*, s. 1–224.
[2] O. Kolberg, *Pieśni ludu polskiego*, „Przyjaciel Ludu" 1846 nr 1–36 i 38–52; 1847 nr 2, 4, 6–35, 37–42; przedruk: Tegoż, *Pieśni i melodie ludowe...*, s. 225–349.

Kiedy Kolberg przybył do Wielkopolski latem 1867 roku miał za sobą wydanie *Pieśni ludu polskiego* z 1857 roku, które w przeciwieństwie do poprzedniego zbioru nie posiadało już opracowania fortepianowego i które włączył później do swojego *Ludu*. Czytelnicy znali też wydane w 1865 roku *Sandomierskie*. Do druku oddane zostały *Kujawy*, pierwsza pełna, bo obejmująca całościowo kulturę regionu, monografia Kolberga, a w swoich zbiorach miał już część źródeł do *Krakowskiego*. Teraz przyszła pora na zebranie materiałów do *Poznańskiego*.

W samym Poznaniu badacz nawiązał kontakty przede wszystkim z ludźmi nauki z kręgu powstałego w 1857 roku Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Spotkał się z historykiem Emilem Kierskim, Leonem Wegnerem, pierwszym sekretarzem generalnym Towarzystwa i z Władysławem Nehringiem, wówczas wykładowcą w gimnazjum Marii Magdaleny, a także z Karolem Libeltem, rok później wybranym na prezesa Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Kolberg liczył na finansowe wsparcie Towarzystwa, ale instytucja nie dysponowała odpowiednimi środkami, wsparła jednak Kolberga materiałami merytorycznymi. Towarzystwo bowiem pomyślane było początkowo jako organizacja humanistyczna i artystyczna, szybko jednak stała się ośrodkiem naukowym. Jednym z najważniejszych zadań powołanego w ramach Towarzystwa Wydziału Nauk Historyczno-Moralnych miało być stworzenie opisu statystycznego, historycznego i archeologicznego części dawnej Wielkopolski. Opis miał dotyczyć wszystkich miejscowości wraz z najmniejszymi nawet osadami, a drogą do zdobycia odpowiednich informacji miały być specjalne ankiety opracowane przez członków Towarzystwa, nazywane *Szematami*. Były to niezwykle starannie przygotowane kwestionariusze zarówno pod kątem merytorycznym, jak i graficznym. Wykonano 2000 egzemplarzy ankiet, każda o nazwie *Szemat do spisywania materiałów mających służyć do opisu statystycznego Wielkiego Księstwa Poznańskiego*. Ankieta składała się z 22 pytań zawartych w trzech działach: topograficznym (pytania 1–9), etnograficznym (10–18) i historiograficznym (19–22). Adresatami ankiety byli ziemianie, nauczyciele, księża. Odzew na rozesłane kwestionariusze nie był tak duży, jak oczekiwali tego członkowie Towarzystwa (z 2000 rozesłanych odebrano w sumie 570 ankiet), a wg *Sprawozdania z czynności Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego do dnia 1go stycznia 1860*[3] plon wspólnej pracy członków szacownej instytucji oraz wypełniających kwestionariusze ziemian, księży, nauczycieli i innych osób przedstawiał się następująco:

[3] „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego" T. 1: 1860, s. 585–603.

Powiat	**Obwód**	**Nazwisko informatora**	**Liczba nadesłanych szematów**	**Liczba opisanych osad**
babimostski (5 obwodów)	rakoniewiecki	hrabia Jan Mielżyński z Gościeszyna	15	31
bukowski (4 obwody)	bukowski	Feliks Wize z Michorzewa	3	4
Czarnkowski		p. Szułdrzyński z Lubasza	11	16
gnieźnieński	witkowski	ks. Józef Krasicki	3	3
	kłecki	ks. dziekan Dydyński z Kłecka	4	4
kościański (5 obwodów)	śmigielski	Adam Skarzyński ze Spławia	9	18
	czempiński	ks. Tomicki z Konojadu	3	5
	krzywiński	Kajetan Morawski z Jurkowa	1	
Krobski	jutrosiński	ks. Kleiner z Dubina	1	
krotoszyński (4 obwody)	borecki	Aleksander Graeve	13	42
międzychodzki (5 obwodów)	starodworecki	p. Alkiewicz z Osiecka	23	25

Mogilnicki		p. Skrzydlewski z Dzierzążna	4	
obornicki (4 obwody)	Murowana Goślina	Emil Kierski	3	10
	rogoziński	Faustyn Radoński z Ninina	6	12
odolanowski (5 obwodów)	rozsoczycki	p. Skórzewski z Rozsoczyc	5	7
	przygodzki	ks. Czaplicki z Wysocka	10	10
	skalmierzyski	Nepomicen Niemojewski ze Śliwnik	4	10
ostrzeszowski (5 obwodów)	opatowski	Feliks Wężyk z Mroczenia	1	7
	grabowski	ks. Strybel z Grabowa	1	4
pleszewski (5 obwodów)	mieszkowski	ks. dziekan Kierszniewski z Radlina	12	41
	jarociński	ks. Lewandowski z Jarocina	3	8
	sobocki	p. Franciszek Żychliński z Kars	2	6
śremski (5 obwodów)	dolski	p. Kurnatowski	6	12

		z Dusiny		
średzki (5 obwodów)	Targowa Górka	p. Karsnicki z Mystek	30	45
szamotulski (5 obwodów)	bytyński	p. Łubieński z Kiączyna	5	9
Wągrowiecki		p. Moszczeński z Wiatrowa	5	5
wrzesiński (4 obwody)	wrzesiński żerkowski	hrabia Edward Poniński z Wrześni ks. Łukaszewicz	30 17	30 20
wschowski	włoszakowicki	ks. Arndt z Włoszakowic	1	1

Z pozyskanych materiałów opublikowano w „Rocznikach" TPNP *Opis statystyczno-historyczny obwodu boreckiego* autorstwa Emila Kierskiego[4], natomiast *Opis statystyczny powiatu babimostskiego* przygotowany również przez Kierskiego został jedynie odczytany na jednym z posiedzeń[5].

Podczas swojego pobytu w Poznaniu Towarzystwo udostępniło Kolbergowi Szematy. Kolberg znalazł w nich doskonałe źródło do uzupełnienia swoich materiałów do monografii do Poznańskiego. Najprawdopodobniej w 1867 lub na początku 1868 roku przez tydzień sporządzał odpisy z ankiet. Jego pobyt w Poznaniu dobiegał jednak końca, otrzymał więc zgodę Emila Kierskiego na wypożyczenie części dokumentów, których nie zdążył skopiować. Dopiero po 17 latach właściciele upomnieli się o *Szematy*. W październiku 1885 ówczesny sekretarz zarządu zwrócił się do Kolberga o zwrot materiałów. Według dokumentów Kolberg wypożyczył ankiety dotyczące 14 powiatów: wschowskiego, odolanowskiego, pleszewskiego, krobskiego, ostrzeszowskiego,

[4] Tamże, t. 3: 1865, s. 87–157.
[5] Tamże, t. 2: 1863 s. 779.

gnieźnieńskiego, inowrocławskiego, wrzesińskiego, czarnkowskiego, wągrowieckiego, kościańskiego, śremskiego, średzkiego i babimojskiego. Zawierały one materiały z 31 miejscowości[6]. W odpowiedzi Kolberg napisał: „[…] zapomniałem o danym niegdyś Kierskiemu cyrografie (nic dziwnego po 17 latach), po zużytkowaniu powierzonych mi manuskryptów nie myślałem już więcej o ich ważności i o zwrocie. Uznaję w tym moją winę”[7]. Przeszukawszy swoje obszerne archiwum odnalazł większość wypożyczonych manuskryptów. Na wspomnianej kopii zaznaczył, które materiały odsyła oraz poczynił notatki dotyczące ich wykorzystania w określonym tomie *Ludu*, a w dalszej części listu wyjaśnił: „W liczbie odsyłających się obecnie skryptów brakuje, jak wskazuje spis ich, kilkunastu. Sądzę jednak, że strata tych notat nie będzie zbyt dotkliwa, gdyż część ich etnograficzna (bo to tylko wziąłem ze sobą, nie tykając z wyjątkiem Sokołowa, statystyki i historii) zużytkowana i ogłoszona już została drukiem w seriach dzieła mego […]. Ufam mocno, iż Zarząd znając teraz powody tak długiego skryptów tych zalegania, zwłokę tę łaskawie mi wybaczyć i zwrot odesłanych obecnie w aktach nowych zaznaczyć zechce”[8].

Jak wynika z notatek Kolberga pozostały u materiały dotyczące miejscowości Łoszaków (powiat wschowski), Roszkowa i Skoraczewa (powiat pleszewski), Parzynowa (powiat ostrzeszowski), Ossowa (powiat wrzesiński), Bzowa (powiat czarnkowski), Sienna (powiat wągrowiecki), Piotrowa i Srocka (powiat kościański), Księknik i Rogalina (powiat śremski), Mystek (powiat średzki), a także (opis wesela w Topoli Wielkiej (powiat odolanowski) oraz szczegóły wesela w Bobrownikach (powiat ostrzeszowski). Należy tu jednak wyjaśnić, że jak wspomniano wcześniej, każdy szemat był dwukartkową całością, a pytania w poszczególnych działach następowały kolejno po sobie od 1 do 22 (rozdzielone jedynie tytułem działu), zatem Kolberg nie mógł wyodrębnić wyłącznie części etnograficznej bez przecięcia czy rozdarcia ankiet, a wiadomości dotyczące poszczególnych miejscowości musiał zaczerpnąć także z działu topograficznego i historiograficznego. Nie wiadomo zatem, dlaczego wspomniał o wypożyczeniu jedynie części etnograficznej.

Musiał też mieć w ręku *Szematy* znacznie później niż w 1868 roku. Monografia *Wielkie Księstwo Poznańskie* wydawana była w Krakowie w latach 1875–1882, a więc już po przeniesieniu się Kolberga z Warszawy do Galicji.

[6] List Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk do Oskara Kolberga z 21 października 1885 roku podpisany przez Engestrőma, *Korespondencja Oskara Kolberga cz. III*, *Dzieła wszystkie*, t. 66, Wrocław-Poznań 1969, s. 284–285.
[7] List O. Kolberga do Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk z 18 grudnia 1885 roku, tamże, s. 307.
[8] Tamże, s. 307–308.

Prawie we wszystkich tomach (oprócz części VI *Poznańskiego*, to jest tomu 14 *Ludu*) powoływał się na to źródło, trudno więc wyobrazić sobie, by podczas pracy nie miał ankiet przy sobie. Wykorzystał je zresztą także bez przywołania źródła, ale szczegółowa analiza wymienionych miejscowości i dat pozwala wielokrotnie potwierdzić, że dany opis pochodzi z *Szematów*. W *Poznańskiem* znajdziemy zatem opisy wesel (między innymi z Wronczyna pod Stęszewem, Siekierek, Bnina, Włoszakowic, Michorzewa, Lipna, Skoroszewic, Topoli Wielkiej, Skoraczewa), pogrzebów (z kilku wsi powiatu ostrzeszowskiego oraz z Brzeźna w powiecie czarnkowskim), zwyczajów i strojów z kilkunastu miejscowości, a także niezliczone wzmianki z historii oraz podania i wiadomości o wierzeniach. Nie wiadomo tylko, jaka była wówczas rzeczywista liczba ankiet pozostających w posiadaniu Kolberga. W jego archiwum znajdują się obecnie 3 szematy, przy czym tylko jeden zachował się w całości. Ten kompletny egzemplarz nadesłany został z Włoszakowic w ówczesnym powiecie wschowskim, a wypełnił go tamtejszy proboszcz Jan Arendt. Drugi szemat pochodzi z Wronczyna w powiecie kościańskim i zawiera wyłącznie ponumerowane odpowiedzi. Ostatni to pojedyncza kartka z kilkoma pytaniami i częściowymi odpowiedziami z okolic Nowego Miasta w powiecie pleszewskim[9]. Trudno dziś stwierdzić, czy w archiwum pozostały jeszcze jakieś ankiety, które nie dotrwały do naszych czasów, czy też zaginęły gdzieś w zbiorach Towarzystwa. Pewne jest, że szematy z Włoszakowic, Wronczyna i Nowego Miasta to jedyne oryginalne egzemplarze ankiet, które dotrwały do naszych czasów. Zatem współcześnie, wobec niezachowania pozostałych kwestionariuszy, jedynie na podstawie kart *Ludu* możemy odtworzyć wiadomości zamieszczane przez informatorów.

Nie były to jedyny bezcenne materiały w archiwum Kolberga. Omawiając wykorzystywane przez Kolberga źródła, nie sposób nie wspomnieć o przedrukowanych w drugiej części monografii manuskryptach dwóch autorów zawierających opisy zwyczajów w powiecie odolanowskim. Jeden z nich jest anonimowy, opatrzony notą Kolberga: „po Kucharskim", drugi natomiast, podpisany nazwiskiem „Kociński", zawiera dopisek autora *Ludu*: „Sulmierzyce 1820"[10]. Prawdopodobnie materiały pochodzące ze zbiorów Kucharskiego dotyczą początku XIX. wieku, ale same opisy zostały sporządzone później.

[9]Szemat z Włoszakowic przechowywany jest w zbiorach PAN i PAU w Krakowie, sygn. 2184, natomiast pozostałe znajdują się w tekach założonych jeszcze przez samego Kolberga, teka 37, sygn. PTL 1331 i teka 9, sygn. PTL 1331; wszystkie dostępne są w Wielkopolskiej Bibliotece Cyfrowej.

[10] Rkp. nieznanego autora i rkp. podpisany „Kociński", Arch. PTL, teka 37, sygn. 1328/ I, k. 108–110, zob. O. Kolberg W. Ks. *Poznańskie* (DWOK T. 10), Wrocław-Poznań 1963, s. 188–189, 203–204, 222; pierwodruk: 1876.

Nieznany z nazwiska autor zanotował bowiem: „W te dni, przed około 30 laty", a Kolberg drukując ów tekst, opatrzył go informacją: „około r. 1800–1810". Z kolei informację o datowaniu i lokalizacji rękopisu podpisanego: „Kociński" uzyskał zapewne od Kucharskiego. Slawista i filolog Andrzej Kucharski (1795–1862) interesował się kulturą i językiem wielu krajów słowiańskich, a jego materiały czeskie i łużyckie znalazły się później u Kolberga. Niewykluczone, że starszy od Oskara o pokolenie Kucharski, który był przez rok nauczycielem w Kaliszu, mógł posiadać w swoich zbiorach rękopisy dotyczące Wielkopolski (w tym również terenów Kaliskiego[11]). Zapisy te poświadczają stosunkowo wczesne zainteresowania obrzędowością wielkopolską, bowiem działania podejmowane w latach następnych, trzydziestych i czterdziestych XIX wieku, skupiały się raczej, podobnie jak na innych terenach, przede wszystkim na gromadzeniu tekstów ludowych, przeważnie pieśni. W poznańskich drukarniach ukazały się wówczas między innymi *Piosenki ludu wielkopolskiego* Józefa Jana Lipińskiego (1842), *Podania i legendy polskie, ruskie i litewskie* Lucjana Siemieńskiego (1845) czy *Pieśni ludu polskiego* Oskara Kolberga (1842–1845). Wydanie tych ostatnich kontynuował leszczyński „Przyjaciel Ludu", które to pisemko drukowało szereg artykułów o charakterze ludoznawczym i folklorystycznym. Ze wszystkich tych publikacji, a także całego szeregu innych korzystał *Ludu* przygotowując monografię Wielkopolski, ale miał też spory zasób własnych materiałów pozyskanych w trakcie i podróży etnograficznych, które w tym regionie przebiegały nadzwyczaj pomyślnie.

Punktem wyjścia w badaniach w roku 1867 było Czeszewo w powiecie wągrowieckim, należące wówczas do rodziny Libeltów. Karol Libelt był filozofem, uczniem Hegla, działaczem politycznym i społecznym, jednym z najaktywniejszych członków Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Podczas pobytu w majątku Libeltów Kolberg poznał dość dokładnie Pałuki, zanotował wiele pieśni, bajek, opisów obrzędów, chat, wykonał także szkice strojów i sprzętów. W grudniu tego roku w liście do Karola Libelta wspomina Kolberg osobę panny Kazimiery (postać niezidentyfikowana), pana Pantaleona Szumana (radca, poseł na sejm), państwa Szumanów (rodzina żony Libelta, Marii z Szumanów) oraz miejscowego proboszcza i składa „podziękę za ułatwienie (…) poszukiwań etnograficznych"[12]. Badania swoje powtórzył jeszcze prawdopodobnie jesienią

[11] Materiały z notatką Kolberga „po Kucharskim" znajdują się wśród rękopisów terenowych Kolberga, Arch. PTL, teka 8, sygn. 1160, a opublikowane zostały w: O. Kolberg, *Kaliskie i Sieradzkie* (DWOK T. 46), Wrocław-Poznań 1967, m. in. na s. 463, 469, 481.

[12] List O. Kolberga do K. Libelta z 27 grudnia 1867 roku, *Korespondencja Oskara Kolberga* cz. I, *Dzieła wszystkie*, t. 64, Wrocław-Poznań 1965, s. 229.

1868 roku, kiedy to ponownie odwiedził Libelta. Zachowane dokumenty nie potwierdzają pobytu Kolberga w Czeszewie w roku 1870, choć data taka widnieje przy opisie Bożego Narodzenia w tej miejscowości:

„Czeszewo (1870). „Podobnie jak w całej Polsce, jada się tu o gwiaździe wieczerzę postną, na sianem zasłanym stole z 9 potraw złożoną, dlatego, że się przy narodzeniu Pana Jezusa wszystkie 9 chórów anielskich cieszyło, przed którą dzielą się opłatkiem, który organista przyniósł do domu, winszują sobie i podarunki dawają. Po wieczerzy przychodzi do dzieci gwiazdka to jest parobek 'gwiazdor' w bieli ubrany, wraz z starym brodatym Józefem w przewróconym kożuchu, który nim gwiazdor da im jakiś upominek, wysłucha ich wprzódy pacierza"[13]. Być może opis ten został Kolbergowi nadesłany, a nie pochodzi z jego własnych badań ternowych.

Drugim ośrodkiem badań w roku 1867 był dwór Radońskich w Siekierkach, w powiecie średzkim. Mieszkała tam owdowiała Paulina Wilkońska, pisarka, siostra Anieli Radońskiej. Kolberg przyjaźnił się z Radońskimi jeszcze w Warszawie, gdzie prowadzili w latach 1842–1852 znany salon literacki. Również w okolicy Siekierek zebrał Kolberg obfite materiały do etnograficznego opisu Wielkopolski.

W roku 1868, Kolberg przyjechał w Poznańskie dopiero we wrześniu. Wówczas zdążył przeprowadzić badania w Dębiczu w powiecie średzkim, w Miłosławiu w powiecie wrzesińskim i w Morownicy w powiecie kościańskim.

W Dębiczu Kolberg u rodziny Wolniewiczów. Włodzimierz Adolf Wolniewicz, właściciel wsi i majątku ziemskiego, był agronomem i publicystą, ale i działaczem patriotycznym, uczestnikiem powstań narodowych, za co był więziony. Dzięki jego wsparciu i gościnie Kolberg zgromadził wiele ciekawych materiałów z Dębicza i okolic, jak choćby ta wzmianka:

„W popielec idą najprzód do kościoła na nabożeństwo (...). Po obiedzie, zebrawszy się w gromadę idą niewiasty do chałup, gdzie są młode mężatki i zabierając je ze sobą, wsadzają na półwozie albo na taczki (...). Wóz taki ciągną do gościńca. Młoda mężatka obowiązana jest dać babom kwartę wódki, żeby się do nich wkupiła, bo gdy tego zaniechać zechce, wyrażają się o niej z przekąsem, ze jest: wilczyca, że śmierdzi wilkiem! Od wykupu podobnego nawet dziedziczka wsi (...) nie jest wolną, lubo oczywiście do goscińca jej nie wiodą.

[13] O. Kolberg, *Wielkie Księstwo Poznańskie* cz. III, *Dzieła wszystkie*, t. 11, Wrocław-Poznań 1963, s. 142.

Wieczorem tańczą już z mężczyznami”[14].

Morownica, do której tego samego roku udał się Kolberg była majątkiem należącym do rodziny Niegolewskich. Kolberg utrzymywał serdeczne kontakty z Wandą i Władysławem Niegolewskimi. Władysław Niegolewski był prawnikiem, działaczem społecznym i politycznym, za udział w powstańczych akcjach był więziony przez władze Prus. W późniejszym okresie był posłem do sejmu pruskiego, a po 1871 roku posłem do parlamentu niemieckiego. Przez cały okres swojej działalności konsekwentnie występował przeciwko polityce germanizacyjnej i domagał się respektowania praw ludności polskiej w Wielkim Księstwie Poznańskim.

O Morownicy Kolberg napisał : „Wieś porządnie zabudowana, której ulica wyciągnięta prosto, ma za płotami a raczej parkanami ścianę jej stanowiącymi, domy zbudowane z drzewa i gliny, słomą kryte, do niej (jak niemal wszędzie po wsiach staropolskich) obrócone szczytami, na których porządne wznoszą się kominy, a przy parkanach w równych odległościach posadzone są drzewka. Dwór opodal wsi, wśród gaju drzew położony”.

W Morownicy Kolberg poznał osobiście Bogumiła Hoffa, rysownika i fotografa, który zaproponował Kolbergowi współpracę przy wielkopolskich tomach *Ludu*. Wspólną wycieczkę po Wielkopolsce odbyli dopiero latem 1869 roku. Zwiedzili wtedy południową Wielkopolskę, a Kolberg stacjonował między innymi w Wieleniu. Hoff – rysownik, odmiennie niż Kolberg – dokumentator, „wielkopolskie tomy *Ludu* wyobrażał sobie jako ozdobne albumy kolorowych ilustracji, z dodatkiem nut i skromnego opisu etnograficznego”. Realizacja wspólnego przedsięwzięcia nie tylko nie doszła do skutku, a wręcz doprowadziła do konfliktu. Jednak po latach Hoff z sympatią wspominał Kolberga i opisał przygodę rzucającą pewne światło także na niedogodności pobytu w terenie:

„Obchodziliśmy z Kolbergiem wieś całą, wstępowaliśmy do rozmaitych chałup, wdawaliśmy się w rozmowy z gospodarzami, aby zorientować się co do głównych cech etnograficznych ludności miejscowej. Nareszcie namówiliśmy młodego wieśniaka i wieśniaczkę, żeby przybyli do szkoły. Kolberg jak zwykle wybadał ich pod względem zwyczajów, podań, śpiewów itd. i wydobył z nich, co tylko się dało, a ja przez ten czas naszkicowałem ich typy i stroje. Dotąd szło to jako tako, bo za pomocą piwa i przyrzeczenia wynagrodzenia pieniężnego nie

[14] O. Kolberg, *Wielkie Księstwo Poznańskie* cz. I, *Dzieła wszystkie*, t. 9, Wrocław-Poznań 1963, s. 129.

skąpili odpowiedzi i pozwolili się odrysować, lecz od razu zmieniło się to wszystko. Matka owej dziewczyny wpadła jak wariatka do pokoju, a za nią cała gromada kobiet i chłopów. Z krzyku bab zrozumieliśmy, że nie tylko nie pozwalały na nasze studia, ale w dodatku poturbowały biedną zlęknioną dziewczynę i parobka i żądały, abyśmy im wydali nasze notatki i rysunki do zniszczenia. [...] Ledwie zdołaliśmy z naszymi notatkami dostać się do kuchni a stamtąd za radą nauczycielki czym prędzej przebiegliśmy podwórze, ogród, przez parkan na otwarte pole i dalej w nogi na chybił trafił. Szczęściem naszym już noc zapadła i tylko tym sposobem udało nam się wydostać ze wsi" .

Zarówno Dębicz jak i Morownicę Kolberg odwiedził jeszcze w 1872 roku. W tym samym roku też w Targoszycach w powiecie krotoszyńskim, gdzie gościł w domu historyka, Józefa Łukaszewicza.

Podczas podróży w latach siedemdziesiątych Kolberg odwiedził też inne miejscowości. Według itinerarium[15] w 1872 roku oprócz Morownicy był też ponownie w Dębiczu i Miłosławiu oraz w Targoszycach i Poznaniu. W Targoszycach, w powiecie krotoszyńskim był gościem Józefa Łukaszewicza, historyka, dawnego bibliotekarza w Bibliotece Raczyńskich i archiwisty miejskiego w Poznaniu. Mógł więc zapewne liczyć na pomoc gospodarza w poszukiwaniu materiałów dotyczących okolicy, ale i prawdopodobnie całej Wielkopolski. Ostatnie badania w tym regionie miały miejsce w 1875 roku, podczas wspomnianej już dłuższej podroży etnograficznej w Poznańskie oraz na tereny Wschodnich i Zachodnich Prus, finansowanej ze środków Akademii Umiejętności. Kolberg udał się wtedy raz jeszcze do Poznania i Morownicy, a także do Pakosławia w ówczesnym powiecie krobskim, majątku hrabiego Stanisława Czarneckiego, polityka i powstańca styczniowego oraz do Konojadu w powiecie kościańskim. Nie wiadomo u kogo zatrzymał się w Konojadzie. Tę ostatnią miejscowość oraz wspomniany w notatkach z 1869 roku Kórnik łączy osoba Jana Kantego Działyńskiego, powstańca, działacza społecznego, właściciela zamku kórnickiego wraz z biblioteką, który w połowie XIX wieku nabył też Konojad, ale znajomości Kolberga z Działyńskim nie potwierdzają żadne dokumenty.

Maria Turczynowiczowa, w artykule dotyczącym badań w Poznańskiem, zamieściła mapę z naniesionymi blisko 40 punktami w 16 powiatach, które oznaczają miejscowości przebadane przez Kolberga (nie licząc tych, z których

[15] *Wykaz podróży…* w: *Korespondencja…* cz. III (DWOK T. 66), s. 706.

pochodzą inne materiały)[16]. W świetle współczesnych badań wydaje się jednak, że poza wymienionymi w niniejszym tekście stacjami badawczymi i ewentualnie okolicznymi wsiami nie odbył już żadnych innych podróży po Wielkopolsce, a wskazane w artykule inne miejscowości oznaczają raczej miejsce pochodzenia materiałów pozyskanych od współpracowników.

W 1875 roku Oskar Kolberg oddał do druku pierwszą część *Poznańskiego*. Pełny tytuł monografii, zgodnie z urzędową nazwą prowincji, brzmiał *Wielkie Księstwo Poznańskie*. Monografia obejmuje Wielkopolskę tylko w obrębie zaboru pruskiego, brak w niej opisu terenów, które były wówczas pod zaborem rosyjskim i ostatecznie znalazły się w wydanym wiele lat później kolbergowskim *Kaliskiem*. Był to zabieg konieczny, aby uniknąć trudności z przesyłaniem książek za granicę. Co prawda obowiązywało juz w tym czasie określenie Prowincja Poznańska, jednak wcześniejsza nazwa pozostała w powszechnym użyciu i nie stanowiła problemu dla cenzury. Kolberga w jednym z listów tłumaczył przyczyny przyjęcia takiego tytułu: „Niektórzy mają mi za złe, żem na tytule wyraził W[wielkie] Ks[ięstwo] Poznańskie, woleliby, żeby tam stało samo: Poznańskie albo Wielkopolska. Być może, że to byłoby korzystniej, ale teraz już tego zmienić nie można, chyba na tytule czwartego tomu. Utrudniłoby to jednak sprzedaż w Warszawie, gdzie cenzura na lada wyrażenie veto kładzie". Sam termin „Wielkopolska" używany był przez autora na kolejnych kartach monografii.

Systematyczne wyjazdy i warunki, jakie stworzono Kolbergowi w Wielkopolsce w domach patriotycznie nastawionego ziemiaństwa pozwoliły mu na zgromadzenie rzetelnych materiałów terenowych, co korzystnie wpłynęło na zawartość *Poznańskiego.* Trzy pierwsze tomy zawierają rozdziały dotyczące kraju, ludu, zwyczajów i obrzędów wszystkich ówczesnych powiatów Wielkopolski. W opisach kraju, poza historią i geografią, znajdziemy podania związane z poszczególnymi miejscowościami. W części pierwszej scharakteryzowane zostały powiaty „środkowe": poznański, szamotulski, obornicki, średzki i śremski. Część druga zawiera opis okolicy zachodniej z powiatami: międzychodzkim, międzyrzeckim, babimostskim[17], bukowskim, kościańskim i wschowskim oraz okolicy południowej, na którą składał się powiat krobski, krotoszyński, ostrzeszowski, odolanowski, pleszewski i wrzesiński. W części trzeciej znajdziemy opis okolicy wschodnio-północnej z powiatami: gnieźnieńskim, mogilnickim, szubińskim, bydgoskim i

[16] M. Turczynowiczowa, *Badania etnograficzne Oskara Kolberga*, „Lud" 1956, T. XLII, s. 211, mapa za s. 208.
[17] Nazwa powiatu przytoczona za Kolbergiem, zgodnie z XIX-wieczną ortografią.

inowrocławskim oraz okolicy zachodnio-północnej, do której należy powiat wągrowiecki (z Pałukami), wyrzyski (z Krajną), chodzieski i czarnkowski.

W rozdziałach „Lud" znajduje się spora garść informacji o stosunkach społecznych, relacjach „swój – obcy", stosunku do Żydów i Niemców, czy też Mazurów. Znaczna część opisów obrzędów weselnych pochodzi z badań Kolberga. Notował on, jak to miał w zwyczaju, pieśni z melodiami, ale także teksty wielkopolskich oracji weselnych oraz inne informacje dotyczące na przykład wysokości posagu lub bytu młodych i rodziców po zaślubinach. Ponadto Kolberg właśnie w Wielkopolsce, w której jako pierwszej z trzech zaborów dokonało się uwłaszczenie i w której prowadzono pozytywistyczną wojnę „nowoczesnej Europy", zwrócił uwagę na przemiany społeczne, które go przede wszystkim w aspekcie przemijania pewnych tradycji. Charakteryzując lud wielkopolski pisał: „Przeobrażenia administracyjne, społeczne i inne, w nowszych czasach i przez nowych dokonane ludzi [...], pchnęły też i lud na inne niż dotychczas tory; ale i one nie mogły działać bezwzględnie, więc nie od razu zdołały i zdołają przygnieść cały zasób dawniejszych jego wyobrażeń, ani zatrzeć do szczętu właściwości obyczajowych i nawyknień po przodkach odziedziczonych. Strona tedy tradycjonalna dosyć tu jeszcze pozostała żywą".

Czwarta i piąta część monografii Wielkopolski, zawierająca jednorodny tematycznie materiał pieśniowy i taneczny, dotyczy podobnie jak część szósta i siódma terenów całego Wielkiego Księstwa. W części szóstej znalazły się sklasyfikowane w sześciu grupach bajki. Część z nich Kolberg zapisał, jak sam mówił we wstępie, w miejscowościach, w których prowadził badania, to jest w Morownicy, Czeszewie, Pakosławiu i Dębiczu. Do wyjątków należy zamieszczona przy legendzie „Groch w zimie" uwaga: „Opowiadał r. 1867 w Morownicy rymarz Józef Chota, pracujący po dworach w okolicy Leszna, Wschowy, Przemętu, Szmigla i Kościana". Inne bajki zaczerpnął z publikacji, między innymi z *Powieści Wielkopolskich* Berwińskiego czy licznych bajek drukowanych w leszczyńskim „Przyjacielu Ludu".

W ostatniej, siódmej części *Poznańskiego* zamieszczone zostały materiały dotyczce wierzeń, ułożone w rozdziały: „Świat nadzmysłowy", „Sztuka lekarska", „Przysłowia do wyobrażeń i wierzeń miejscowych " oraz „Przypisy", (w tych ostatnim Kolberg zamieścił wypisy z prac Adolfa Bastiana, Kazimierza Szulca, Grimma i innych). W zasadniczej części dotyczącej wierzeń Kolberg oparł się na materiałach własnych i innych autorów, w tym na rękopisie

poznańskiego prawnika Teobalda Klepaczewskiego z 1861 roku *Pogląd historyczny na czary w Polsce*, jednak rękopis ten wart jest uwagi jako oddzielne opracowanie i z tego powodu zamieszczono go w obecnie publikowanym tomie w aneksie.

W monografii Wielkopolski brak rozdziału poświęconego gwarom. Dialekty wielkopolskie omówił Kolberg w oddzielnym artykule pt. *Rzecz o mowie ludu wielkopolskiego*, który opublikował w „Zbiorze Wiadomości do Antropologii Krajowej" w 1877 roku. W tym samym czasopiśmie w roku 1884 opublikował też artykuł *Zwyczaje i pieśni ludu wielkopolskiego. Z rękopismu pozostałego po śp. Józefie Lipińskim*. Materiały te stanowią swoiste uzupełnienie monografii Wielkopolski i w połączeniu z siedmiotomowym *Wielkim Księstwie Poznańskim*, stanowią najbogatszą dokumentację kultury tradycyjnej tego regionu w XIX wieku.

Omówione tu materiały tylko w niewielkim stopniu są udokumentowane w rękopisach, gdyż zachowały się one częściowo. Na przeznaczonej dla materiałów z tego regionu tece 9. jeszcze sam Kolberg napisał: „Odpadki od materiałów z Wielkopolski, użytych w latach 1875–1882", a Izydor Kopernicki w roku 1890 określił ją krótko: „Doszczętnie wyczerpana". Autor *Ludu* po wydaniu monografii usunął bowiem większość wykorzystanych zapisów. Ale nawet niewielka liczba ocalałych manuskryptów badacza świadczy, że na etapie prac nad *Poznańskiem* starał się pozyskać jak najwięcej informacji wykraczających poza jego główny nurt zainteresowań, czyli folklor muzyczny i słowny. W archiwum zachowała się między innymi znaczna część przygotowanej do druku wersji opisu „Kraju" do dwóch pierwszych części monografii[18] oraz stosunkowo liczne notatki terenowe z opisami i rysunkami ubiorów oraz sprzętów domowych i urządzeń gospodarskich sporządzone w Dębiczu, Siekierkach i Targoszycach[19]. Sądzić można, że większość informacji na temat pożywienia z okolic Morownicy czy Konojadu Kolberg zebrał sam, choć zachował się tylko fragment notatek na ten temat dotyczący mieszkańców Poznania[20]. Prawie wszystkie jego zapisy zawierają też wyrażenia gwarowe oraz lokalne nazwy. Gwarze wielkopolskiej poświęcił jednak wspomniany już oddzielny artykuł[21].

[18] Rkp. Kolberga, Arch. PTL, teka 9, sygn. 1166, k. 1–11.
[19] Rkp. i rysunki odręczne Kolberga, Arch. PTL, teka 47, sygn. 1354/II, k. 44, 47–49, 64–66.
[20] Rkp. Kolberga, teka 24, sygn. 1282, k. 17v.; rkp. uszkodzony, oddarta górna część karty.
[21] O. Kolberg *Rzecz o mowie ludu wielkopolskiego*, w: tegoż *Studia, rozprawy*… (DWOK T. 63), s. 342–388; pierwodruk w: „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej" 1877, T. 1, s. 3–36.

Tak jak wcześniej w innych regionach i tu, w Wielkopolsce, rejestrował też przebieg zwyczajów i obrzędów. W Dębiczu opisał przebieg chrzcin i pogrzebu[22], a także wesela, oznaczonego w pierwszej części monografii numerem VII, do którego brak dziś źródła. Z jego badań własnych pochodzą też, przynajmniej w części opisy wesel III (Spławie, Głuszyna, dziś część Poznania), V (Górczyn, część Poznania) i VI (Siekierki, Iwno) w tym samym tomie, a także prawdopodobnie kompletne opisy wesel w Morownicy i Konojadzie (w druku numer III)[23] oraz z okolic Pakosławia (I) i Targoszyc (II) w części drugiej, do których brak niestety manuskryptów będących ich źródłem, podobnie jak w przypadku opisów zwyczajów z wymienionych tu miejscowości czy opisów strojów z Górczyna, Jeżyc i Rataj z 1870 roku[24].

Zamieszczone przez Kolberga opisy ubiorów były przez niektórych etnografów w XX wieku komentowane jako błędne. Badaczka kultury Bambrów Maria Paradowska poddała w wątpliwość fragment opisu spódnicy Bamberki: „Kobiety mają na sobie 6 do 12 spódników sięgających kolan”[25] i stwierdziła, że spódnice te były długie[26]. Po analizie dziewiętnastowiecznych źródeł problem wyjaśniła dopiero inna etnografka, znawczyni strojów, Zofia Grodecka:

> […] te nietypowe jak na ówczesne czasy, krótkie spódnice ratajskich Bamberek przywędrowały z Niemiec wraz z pierwszymi osadniczkami i były reliktem przepisów feudalnych, ustalających że długość spódnic poddanych wieśniaczek mogła sięgać tylko do połowy łydki. Wraz z przechodzeniem dawnego ubioru Bamberek w strój i jego polonizacją spódnice uległy wydłużeniu, dotykając skrajem cholewek sznurowanych bucików sięgających kostki”[27]

i ostatecznie stwierdziła, że „Kolberg prawidłowo przedstawił ubiory Bambrów z będących obecnie dzielnicami Poznania wsi Górczyn i Jeżyce, wizytowanych osobiście w 1870 roku”[28]. Nadmienić jednak należy, że o ile badacz z pewnością widział i opisywał stroje bamberskie, to wzmianka o krótszych spódnicach została zaczerpnięta przez niego z omówionych poniżej *Szematów*.

---

[22] Odpis M. Turczynowiczowej z niezachowanego rkp. Kolberga, BN PAU i PAN, sygn. 2030/III, k. 247.
[23] W rozdziale „Obrzędy” monografii Kolberga *W. Ks. Poznańskie* cz. II (DWOK T. 10) , Wrocław-Poznań 1963; pierwodruk: Kraków 1876 wesele z Morownicy i Konojadu oznaczone jest numerem III, w spisie treści jako III i IV.
[24] Opis sporządzony na podstawie własnych obserwacji, zob. O. Kolberg *W. Ks. Poznańskie* cz. I (DWOK T. 9), Wrocław-Poznań 1963, s.61 i 62; pierwodruk: Kraków 1875.
[25] O. Kolberg *W. Ks. Poznańskie* cz. I (DWOK T. 9), s. 62.
[26] M. Paradowska *Bambrzy, mieszkańcy dawnych wsi miasta Poznania*, Warszawa-Poznań 1975, s. 108.
[27] Z. Grodecka *Problem rekonstrukcji wielkopolskich strojów ludowych. Na przykładzie stroju z Siekierek*, „Etnografia Polska” 1991, T. XXXV, z. 1, s. 139.
[28] Tamże.

Za wiarygodne uznał też materiały Kolberga Aleksander Błachowski, który porównał opisy męskich nakryć głowy (m.in. *wykrawanki*) zamieszczone w *W. Ks. Poznańskiem* ze sporządzonymi przez Adama Glapę, także na podstawie dawnych źródeł, ale i własnych obserwacji. Aleksander Błachowski pisał:

Obaj badacze – Kolberg samouk, pionier badań folklorystycznych z XIX wieku, i Glapa, profesjonalny etnograf z XX wieku, uzbrojony w fachowy kwestionariusz – starali się rzetelnie przedstawić identyczny element ubioru. Kolberg zapewne widział *wykrawanki* z bliska, na pewno nie jedną, zatem jego opinia oparta jest na dokładnej autopsji. On zobaczył wycięcie w kształcie korony, a Glapa *prymitywną rogatywkę z opuszką*. Zdarza się tak, gdy nawet doświadczony badacz prezentuje konstatację opartą na jedynym dostępnym przykładzie w przekonaniu, że ten posiada cechy formy typowej, powtarzanej w danym środowisku[29].

Nad monografią Wielkopolski badacz pracował w trakcie edycji ostatniej części *Krakowskiego*. Pierwszy tom *Poznańskiego* przesłał do druku na początku 1873 roku, ale ostatecznie opublikował go dwa lata później, uwzględniając uwagi poczynione przez Emila Kierskiego, dotyczące historii regionu[30]. Obszar regionu wydzielony został zgodnie z kryterium administracyjnym. Od lat czterdziestych obowiązywała już wprawdzie nazwa Prowincja Poznańska, ale tytułowy termin Wielkie Księstwo Poznańskie odpowiadał wcześniej przyjętej przez zaborców nazwie, która zwyczajowo nadal pozostawała w użyciu. Polskim czytelnikom bliższy byłaby zapewne termin rodzimy, a nie wprowadzony przez zaborców, co Kolberg skomentował w liście do poznanej w Warszawie wielkopolskiej pisarki i działaczki niepodległościowej Bibianny Moraczewskiej. W 1877 roku, gdy z prasy drukarskiej schodziła już trzecia część monografii, pisał:

Niektórzy mają mi za złe, żem na tytule wyraził *W[wielkie] Ks[ięstwo] Poznańskie* – woleliby, żeby tam stało samo: *Poznańskie* albo *Wielkopolska*. Być może, że to byłoby korzystniej, ale teraz już tego zmienić nie można, chyba na tytule czwartego tomu. Utrudniłoby to jednak sprzedaż w Warszawie, gdzie cenzura na lada wyrażenie veto kładzie[31].

[29] A. Błachowski *Ubiór i krajobraz kulturowy Polski i Ukrainy zachodniej*, Toruń 2011, s. 14.
[30] Pierwszą część monografii Kolberg przekazał do druku na początku 1873 roku, ale po otrzymaniu uwag E. Kierskiego wycofał tom z drukarni, zob. list Emila Kierskiego do Kolberga z 16 V 1873 roku, *Korespondencja*… cz. I (DWOK T. 64), s. 454.
[31] Brulion listu O. Kolberga do Bibianny Moraczewskiej z 25 VI 1877, *Korespondencja*… cz. II (DWOK T. 65), s. 40.

Omawiając kontakty Oskara Kolberga z Wielkopolanami nie sposób nie wspomnieć postaci Bibianny Moraczewskiej. Ta ceniona w Poznaniu działaczka patriotyczna, późniejsza autorka interesujących wspomnień, Kolberga poznała, gdy mieszkał on jeszcze w Warszawie. To Moraczewska przyjmowała przesyłki z tomami *Ludu* i przekazywała je dalej odbiorcom. Dzięki rozległym kontaktom z rodzinami ziemiańskimi starała się uzyskać informacje etnograficzne i zapisy tekstów potrzebne Kolbergowi. Bibianna Moraczewska zwróciła uwagę Kolberga na wspomnianą rozprawę Teobalda Klepaczewskiego *Pogląd historyczny na czary w Polsce*. W odpowiedzi Kolberg poprosił ją o uzupełnienie materiałów dotyczących czarów: „Rozprawę p. Klepaczewskiego o czarach czytałem niegdyś sam i odpisałem sobie z niej parę ustępów. Ale chodzi mi jeszcze o kilka formułek zażegnań ludowych, o których Szanowna Pani mogłabyś np. przez swoją służącą wywiedzieć się nawet w samym Poznaniu. Posyłam próbkę podobnych formułek na wzór, jako i parę definicji istot nadprzyrodzonych z zapytaniem, czy one są wiernie skreślone i nie potrzebują jakich uzupełnień". Kolberg ostatecznie skontaktował się z Klepaczewskim i ten ostatni najprawdopodobniej w czerwcu 1881 roku przesłał mu swój rękopis. .

Osobne miejsce należy się kontaktom Kolberga z Marcelim Antonim Szulcem, profesorem gimnazjum Marii Magdaleny. Znajomość tę nawiązał Szulc listownie w 1871 roku, gdy zbierał materiały do biografii Fryderyka Chopina. Kolberg zafascynowany był muzyką Fryderyka, słyszał go wielokrotnie jako mały chłopiec, sąsiad Chopinów w Pałacu Kazimierzowskim w Warszawie. Później Kolberg interesował się wszystkim, co dotyczyło Chopina, gromadził edycje i rękopisy jego kompozycji, planował napisanie biografii. Do Szulca napisał już po wydaniu przez tego ostatniego książki pt. *Fryderyk Chopin i utwory jego muzyczne* (Poznań 1873). Obszerny list Kolberga zawierał sprostowania mylnych informacji i liczne uzupełnienia. Nie doszło wprawdzie do drugiej edycji pracy Szulca, ale wspólnie doprowadzili do wydania w Poznaniu w 1875 roku juwenaliów Chopina, których rękopisy posiadał Kolberg. Postaci, z którymi Oskar Kolberg spotkał się w Wielkopolsce było niewątpliwie znacznie więcej. Z wieloma z nich serdecznie się zaprzyjaźnił, a kontakty listowne trwały niekiedy do końca jego życia.

Być może osobowość Oskara Kolberga, syna przybysza z Meklemburgii, jego niezwykła pracowitość, wychowanie w duchu ewangelickim doskonale harmonizowało z wielkopolską pracą organiczną tutejszych mieszkańców.

Ewa Antyborzec

Uzupełnienia do rozdziału „Kraj” i „Lud”

Poznań

Idący z Wodnej ulicy na Rynek miał domy Sypniewskiego i Powelskiego po lewej ręce; pierwszy z nich, a drugi od rogu, już zniknął z tego świata jako samoistna jednostka, a raczej stanowi część téj oto kamienicy w stylu dziwaczno-rokokowym przed kilkunastu laty wystawionej na miejscu bardzo starego narożnego domu Anów (dziś Szumanów). Dom ten miał także, jak sobie przypominam swoją historyczną chwilę. Otóż w roku 49-tym czy 50-tym (recte w r. 1867), po bardzo gwałtownym deszczu, zrobiła się na jego spłaszczonym rogu, ściekiem farby, wielka ciemna plama, która wieczorem oświetlona będącą u góry latarnią, mogła mieć do krzyża zamazanego pewne podobieństwo. Wpadło to najpierw w oczy niewątpliwie jakiejś pobożnej babince i zdało jej się być cudem. Stanęła patrząc ze skruchą; przyszła druga i trzecia, zaczęli się koło nich ludzie gromadzić, powstały tłumy, dziwy i krzyki, że się Pan Jezus objawił na murze. Widziano cierniową koronę, oczy, twarz całą, ręce, nogi, a nawet i gwoździe. Tłumy musiała nareszcie policja rozpędzić, bo zawaliły cały koniec Wodnej i Jezuickiej ulicy, ale ponieważ wieść rozeszła się po całem mieście i populus był rozciekawiony, przeto powtarzały się dziwy, zbiegowiska i harce z policją przez kilkanaście wieczorów, dopóki swej plamy nie zamalowano. Podobne oszołomienie gawiedzi zdarzyło się widzieć już przedtém na inném miejscu w Poznaniu. Rok 1831, podczas trwającej jeszcze rewolucji w Królestwie, przechodził jakiś ktoś przez Nowy Rynek, a spojrzawszy przypadkiem na krzyż u szczytu farnej wieży, uwidział sobie, że ów krzyż się obrócił. Za jego przykładem stanęli inni, którym spostrzeżenia swego udzielił; każdy potwierdził i każdy się dziwił. Wnet Nowy Rynek napełnił się ludźmi, a w mniemanym zwrocie krzyża ku Warszawie upatrywano cud i przepowiednię szczęśliwej wojny dla naszych.

[Rkp. Kolberga, teka 8, sygn. 1160, k. 333. Zgodnie z notą Kolberga jest to odpis z „Dziennika Poznańskiego” R. 30: 1888 nr 18, tam w felietonie

Przechadzki po mieście zamieszczony fragment. Informacje w powyższym tekście, podane w nawiasie pochodzą od Kolberga.]

Powiat krotoszyński

Cały prawie dzisiejszy powiat krotoszyński wchodził w skład dawnego województwa kaliskiego, w obszerności mil 17, 10. Mała tylko cząstka ze wsią Szelejewo w obszerności mil 0, 50, należała do województwa poznańskiego.

Głównym zarobkowaniem mieszkańców jest rolnictwo i chów bydła. Powiat ten należał do 11 powiatów w Księstwie najzamożniejszych i dobytek w ich rzędzie zajmował czwarte miejsce. Co do urodzajności ziemi, liczyć można w powiecie gruntu średniego 189, 056.

Parafii katolickich jest 22, protestanckich 5, Żydzi mają 5 synagog.
magdeburskich, gruntu leśnego

[Rkp. Kolberga, teka 1, sygn.. 1166, k. 3.]

Koźmin

Zamek w Koźminie złożony jest z trzech części, które niewątpliwie nie w jednym czasie wzniesione zostały. Narożna wieża zdaje się być najdawniejszą; jest ona może dziełem Borkowiczów, żyjących za panowania Kazimierza Wielkiego i odnosi się do wieku, w którym tyle murowanych warowni w kraju naszym stanęło. Od tej wieży, jak wielu mieszkańców Koźmina twierdzi, ma być podziemny ganek, prowadzący Czarnego Sadu, wioski o pół mili od Koźmina położonéj; tam ów ganek wychodzić ma na pagórek zwany łysa góra, na którą czarownice dawniej uczęszczać miały.

(Z rękopismu w Koźminie zachowanego.)

[Rkp. Kolberga, teka 8, sygn. 1160, k. 335. Zgodnie z odesłaniem Kolberga jest to odpis z dzieła Edwarda Raczyńskiego zob. *Wspomnienie z Wielkopolski,* T. 2, Poznań 1843, tam na s. 279–281 zamieszczony tekst; także z odesłaniem Kolberga opisy dotyczące Koźmina znajdują się w serii X *Ludu,* zob. *Poznańskie* cz. II (DWOK. T. 10) s. 130–131 i 377.]

Powiat krobski

Kraj powiatu krobskiego jest równy, wyjąwszy niektórych wzgórz około Gostynia, Ponica i wsi Bartoszewice.

Rzek w powiecie większych jest dwie: Obra i Orla; mniejszych dwie: Dąbrożna i Kania. Obra pod wsią Mszycin i folwarkiem Talary, przez ćwierć mili tylko dotyka granicy powiatu krobskiego oddzielając go od powiatu szremskiego.

Cały prawie dzisiejszy powiat krobski należał do dawnego województwa poznańskiego. Mała część ze wsią Pawłowo i dwoma mniejszymi osadami należała do dawnego województwa kaliskiego.

[Rkp. Kolberga, teka 9, sygn.. 1166, k. 4.]

Inne wymienione w rękopisach miejscowości

Szamotuły

Piękny kościół Szamotulski jest dziełem tegoż Łukasza Górki; jest tu ołtarz obozowy Jana III. Dziś miasto ma wielu tkaczów i garbaczy.

[Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 10; jest to dalszy ciąg rękopisu opublikowanego w T. 9 na s. 21, w. 116g., zob. też przypis źródłowy do tego fragmentu tekstu.]

Wronki

W czasie zamieszek domowych podczas bezkrólewia po królu Ludwiku Węgierskim w r. 1383 wynikłych, miasto wiele ucierpiało.

[Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 10; jest to dalszy ciąg rękopisu opublikowanego w T. 9 na s. 21–22, zob. też przypis źródłowy do tego fragmentu tekstu.]

Ludomy

Pole graniczne zowią Granicznik, łąka – Koźliniec (były tu sarny), Orla góra (były orły), Bukowy grunt.

[Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 11.]

Ninino

z folwarkiem Nininko; rzeczka tu zwana Flinta idzie z jeziora Gembickiego do Wełny.

[Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 11.]

Zdziechowice

v. Zdzichowice, Zdzychowice, Zdychowice, że dla niskiego położenia zdychało tu bydło. Jest tu margiel biały wapienny.

[Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 7.]

Bnin

Pod miastem okop Grodzisko, gdzie stał zamek; za przedmieściem nizina Rogoźnica, pastwisko Lizawy (błotne, gdzie dawniej), wzgórek Opocznica (z krzemionki); przy granicy pól wsi Konarskie był bór zwany Michorzewem.

[Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 8; zob. opis Bnina w T. 9, s. 35–36.]

Dolsk

Nad jeziorem Dolskiem Małem i Wielkiem dawniej zwanem Bąnie (od wsi t.n.) czy Bonie, Bdonie. Półwysep na małem jeziorku zowie się Grodzisko. Na gruntach są miejsca: Rudki, Zgorzelec, Rogacz, Skrzynki (cztery błota między górami, dziś łąki), Podrzekta (dawniej rzeczka czy strumień) i Góra Kramarska.

[Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 8; por. T. 9, s. 36.]

Mełpin

Małpin v. Mełpin. Pagórki od Bodzeniewa zwane Stawy, Łysa Góra; jezioro Mączyń; stawy Wścisko i Koziura; lasek Włościejewka. Jest tu glina, torf, margiel siwy.

[Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 8; zob. opis miejscowości w T. 9, s. 37–38.]

(Borzęciczki) – „pastwisko Kępina".

[Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 3.]

Chlewo

Łąki: Poręby, Strugi, Niedzderz, Roziniec, Legawka

[Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 6.]

Zajączki
Wzgórza: Zagórze, Łysa-góra; struga Do Pogorzeli (do Prosny);
Osady w boru: Kubera, Kamola.
[Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 6.]

Sulmierzyce
Mieszkańcy trudnią się rolnictwem, chowem bydła i wyrabianiem oleju.
[Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 5.]

Bogusław
Pola: Skórzewiec (był tu młyn, dziś zarośla i miejsce przechadzki oraz zdrój); Potasznia (wyrabiano tu potaż); Karpiewiec (był tu staw); Groby (cmentarz żydowski); Ługi (tu piec smolarny); Szubianki (miała tu stać niegdyś szubienica); Lipówka borek; Władysławów cegielnia; Tumidaj gościniec, karczma.
[Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 2.]

Kiszkowo, Klecko[32]

Trudnią się opasem trzody chlewnej.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 37, sygn. 1326, k. 63.]

Uzupełnienia do rozdziału „Obrzędy”

Wesele

Obrzędy ślubne, domowe, podobne do tych, które w okolicy obornickiej jeszcze się zachowują, dlatego, że parafia szamotulska będąc bardzo obszerną 6000 dusz liczącą, do której część zachodnia powiatu obornickiego należy, tedy wesela[33] wzajemnie w kościele obiezierskim i szamotulskim się odbywają.

[Rkp. nieznanego autora, teka 37, sygn. 1329, k. 1.]

[32] [Dzisiaj Kłecko.]
[33] [w rkp. „wesoła”, chodzi o wesela.]

Pogrzeb

Szrem[34]

Gdy ksiądz po udzieleniu sakramentu odchodzi od chorego, a dym od świecy zagaszonej idzie w jego stronę (księdza), to chory musi umierać.

Jeśli umarły ma oko przymknięte, a drugie otwarte nieco, to ktoś z rodziny umrze.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 6, sygn. 1141, k. 26. Notatka znajduje się na karcie z podróży na Pomorze, publikowana w T. 39 s. 261.]

Uzupełnienia do pieśni ludowych

1

[Siekierki pod Kostrzynem, Swarzędz]

Stoi grusza w szczerem polu,

gruszek na niej, Panie – ratuj.

Chociaż ci ja w kamizoli,

Pan Jezus mnie nie opuści.

Moja matsiu świecę zaświeć,

bo w komorze siedzi niedźwiedź.

Matsia świece zaświecili,

niedźwiedź się za beczkę schował.

Jedna dyna, druga dyna,

trzecia dyna, czwarta dyna.

[34] [Dzisiaj Śrem.]

I zeszło się cztery dyny -

niechże będzie pochwalony.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1322, k. 3.]

2

[Siekierki pod Kostrzynem, Swarzędz]

Mel.

Za stodołą, za Jewiną,

tańcował ksiądz z gospodynią.

Kogut zapiał, pies zaszczekał,

ksiądz zawinął rewerendę i uciekał.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1322, k. 3. Mel. na następnej str. tej karty. Mel. zob. T. 12 nr 388, tam tekst inny. Por. też teka 42, sygn. 1349, k. 4.]

3

[Siekierki pod Kostrzynem, Swarzędz]

Dobry mój mąż, obił mnie już,

wszystkie mi garczyska potłukł,

dobry mój mąż.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1322, k. 3. Mel. na następnej str. tej karty.]

4

[Siekierki pod Kostrzynem, Swarzędz]

Jasinku Dąbrowski,

kupżesz mi pończoszki,

kupżesz mi jedwabne,

bo mam nóżki ładne.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1322, k. 3.

5

[Siekierki pod Kostrzynem, Swarzędz]

Maryniu, ksiądz jedzie.

Do kogo? Do ciebie.

A jaki? Wikary.

Nie chcę go, bo stary.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1322, k. 3. Śpiewany na mel. „Jasinku Dąbrowski". Por. tekst T. 13 nr 231.]

6

[Siekierki pod Kostrzynem, Swarzędz]

Ty od pola, ja od pola,

krzywe nogi masz Antola,

daj je sobie naprostować,

nie będą cię nic kosztować.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1322, k. 3. Śpiewany na mel. „Jasinku Dąbrowski".]

7

od Szmigla (Morownica)

Mel.

A ja ciebie dziewcze nie chcę,

czarne nogi masz.

A ja ciebie chłopcze nie chcę,

bo rad w karty grasz.

Choć ja przegram sto talarów

i to niewiele,

a ty głowy nie czesała

cztéry niedziele.

A cóż tobie, psie hultaju,

do mojej głowy,

okulbacz ty swego konia

i jedź do wdowy.

Ja się w wdowie nie zakochał,

ani w mężatce,

pierwsze moje zakochanie

w pannie Marynce.

[Rkp. Kolberga, teka 35, sygn. 1315 A, k. 7. W rkp. pod pieśnią odesłanie Kolberga do T. 4 s. 9 nr 113. Por. też T. 12 nr 22 i 23.]

8

[Dębicz]

Miałem ci ja, miałem pięć koszuleczek,

nie ukradzione, zapracowane,

jedna w wannie, druga na mnie,

trzecia w oknie, czwarta moknie,

oj, a tę piątą to wszy zjadły,

oj, aby pásek ostawiły,

bo był bardzo twardy.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 B, k. II.]

8

[Dębicz]

Ciężka mi żałość, da żałość,

były ścieszki dla dzieweczki,

musiały zarość, da zarość.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 B, II.]

9

[Dębicz]

Żeby ja dobrze jadła, dobrze piła,

długo spała, nie robiła,

oj rosłaby, ja rosła,

jak na boru sosna.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 B, k. II.]

10

[Dębicz]

Czerwone buty, żółte nogáwy,

zagráj mi graczu, dam ci gorzały,

zagráj mi gráczu, zagráj mi ráz,

pójdę w tány, bom bardzo zmárzł.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 B, k. II.]

11

[Dębicz]

A siedziała baba w lipie,

wytrzeszczała na mnie ślipie,
a ja myślał, że to zając,
chciałem babę do dom zająć.
[Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 B, k. II.]

12

[Dębicz]
U lnu'm była matusiu, u lnu była
i byłam też u konopi,
zobaczyłam gdzie ta lepiej –
u lnu lepi.

A szłam też ta koło dworu,
wstąpiłam też do pokoju,
Jaś był chory.
A po coś ta wstępowała,
pewnieś ty mu zdrowie dała,
zaraz zdrowy był.

Coś ta jadła moja córa,
kiedyś mi tak bardzo zbladła?
Karpi ogon, a (w)szak ja go też jadła,
tak bardzo [zbladła], bo surowy był.
A (w)szak ja ci garka dała,
żebyś ogon gotowała, dziurawy był.

Coś ta piła [moja córko],

kiedyś mi się tak wzdęła?

Zdrową wodę, a (w)szak ja, ją [...]

mętna była, a (w)szak ja ci sitka dała

żebyś wodę przecedzała,

włosia nie było.

A cóż mi tu po Kasperze,

kiedy jedno w polu orze,

jeden będzie w polu orał,

drugi będzie jeść gotował.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 A, k. 14v., tam melodia z incipitem: „U lnum” i teka 35, sygn. 1315 B, k. II, tam tekst.]

13

[Dębicz]

Przepióreczka ładny ptászek,

odjechał mnie mój bratászek[35]

i serca mi nie dał smucić,

da, bo miał się wnet powrócić.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 B, k. III.]

14

[Dębicz]

Mel.

Pod zielonym dębem,

stoi koń kowany,

[35] [W rkp. po „brataszek” przekreślone: „jak odjechał tak [...]”.]

wywija, wywija

Jasinek kochany.

[Wywija], [wywija],

drobne listy [pisze],

nadobna Kasia

dzieciątko [kołysze].

[...]

wróć mi Jasiu wianek,

albo mi go zapłacisz.

Jasiu, Jasiu

nie jeźdź ta tędy,

a bo mi połamiesz

u lawendy grzędy.

Nieszczęsna ta nocka

[...]

jak ta gorzałeczka,

hulała, pij[ała] jak nie panieneczka.

Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 A, k. 14r., tam melodia z incipitem: „ Pod zielonym dębem stoi koń kowany, kto na nim”, teka 35, sygn. 1315 B, k. III. W rkp. tekst zanotowany skrótowo, uzupełniono na podstawie T. 12 nr 144 i 146. Mel. zob. T. 9 nr 67.]

15

[Dębicz]

Oj[36] dana, dana, dana,

o co ci to za przygana,

oj i oczki jak tareczki,

a gąbeczka, jak śmietana.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 A, k. 14v., tam mel. z incipitem: „Oj dana, dana" i teka 35, sygn. 1315 B, k. III., tam tekst.]

16

[Dębicz]

Oj i z tej ta strony wody

rozsuły mi się jagody,

któż mi ich teraz pozbiera,

kiej mi dziewula umiéra.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 B, k. III.]

17

[Dębicz]

Mel.

Z téj tam strony Warszawy...

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 A, k. 14r. Mel. zob. T. 13 nr 42.]

18

[Dębicz]

A owczaryszek skoczybruzda,

[36] [w rkp. nadpisane: „i".]

da, uwięzła mu w dupie rózga,

w dupie rózga, a nie rózga ino kijak,

owczaryszek wielgi pijak.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 A, k. 14r., tam melodia z incipitem: „A owczaryszek” i teka 35, sygn, 1315 B, k. V, tam tekst. Tekst por. T. 13 nr 326.]

19

[Dębicz]

Mel.

A co byś wolała dziewczyno ...

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 A, k. 14r., tam melodia z incipitem; teka 35, sygn. 1315 B, k. V, tam tekst taki jak incipit. Melodia zob. T. 13 nr 173; obszerniejszy tekst zob. T. 13 nr 308.]

20

[Dębicz]

Mel.

Przy oknie spała, oknem patrzała,

ja do niej rup, tup, tup, ona się śmiała.

O moje życie, ukochałbym cię,

jakbym cię ukochał, miałabyś dziecię.

A przyszedem w piątek, ona krowy doi,

dała mi się mleka napić, aż mi głowa boli.

A przyszedem w sobotę, ażeby mnie zmyła,

ona wzięła garnek waru, łeb mu sparzyła.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 A, k. 14r., tam melodia z incipitem: „Przy oknie” i teka 35, sygn. 1315 B, k. V, tam tekst. Melodia zob. T. 12 nr 436. Tekst opublikowany przez Kolberga z odesłaniem do innej melodii, zob. T. 12 nr 371.]

21

[Dębicz]

Mel. obok druga mel. z notatką: „lepiej”.

A przenocuj mnie, przenocuj,

da, bo mnie deszczyk obmoczył.

A przenocuj mnie w komorze,

da, deszczyk pada na dworze.

Da, nie będę cię nocować,

da, bo byś ty chodził figlować.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 A, k. 14r., tam melodia z incipitem: „A przenocuj mnie” i teka 35, sygn. 1315 B, k. V, tam tekst. Melodia zob. T. 13 nr 300.]

22

[Dębicz]

Co to za dzieweczka

idzie do taneczka,

każdy jej się dziwuje.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 A, k. 14r. Melodia zob. T. 12 nr 438. Pełniejszy tekst zob. T. 12 nr 463 zwrotka 2.]

23

[Dębicz]

Mel.

A ja panu muszę służyć, do roboty muszę dążyć,

do roboty zawołają i baty mi w dupę dają.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 A, k. 14r., tam melodia z incipitem: „A ja panu”, i teka 35, sygn. 1315 B, k. V, tam obszerniejszy tekst opublikowany z inną melodią w T. 13 nr 257.]

24

[Dębicz]

A co to tu po tych babach...

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 A, k. 14r.]

25

[Dębicz]

Mel.

Podarłeś mi sznuróweczkę,

podarłeś mi szorc, szorc,

da ja tobie podrę portki,

ino przyjdzie noc.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 A, k. 14v., tam melodia z incipitem: „Podarłeś” i teka 35, sygn. 1315 B, k. V, tam tekst. Melodia zob. T. 12 nr 364.]

26

[Dębicz]

Mel.

A ja wiem – nie powiem,

co na boru puka.

Kanarek, owczarek,

swoij żony szuka.

A ja wiem – nie powiem,

co na boru wisi.

Jabłuszko czerwone

dla moij Jadwisi.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 A, k. 14v, tam melodia z incipitem: „A ja wiem” i teka 35, sygn. 1315 B, k. V, tam tekst. Melodia por. T. 9 nr 62.]

27

[Dębicz]

Mel.

Oj i biegiem dziéwczę, biegiem,

zapadła ci dróżka śniegiem.

Oj i nie boję się śniegu,

oj i mám trzewiczki w miechu.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 A, k. 14v, tam melodia z incipitem: „Oj i biegiem” i teka 35, sygn. 1315 B, k. V, tam tekst.]

28

[Dębicz]

Mel.

A kazał mi ksiądz tatareczkę żąc,

a ja stary przygężały, nie mogłem się zgiąć.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 A, k. 14v., tam melodia z incipitem: „A kazał mi” i teka 35, sygn. 1315 B, k. V, tam tekst opublikowany z inną melodią w T. 13 nr 216. Obok melodii dopisek Kolberga: „jak dożynkowa”.]

29

[Dębicz]

Mel.

A ja sobie sama jedna idę do domu,

odprowadź mnie ty chłopaku,

albo każ komu.

Komu takiemu –

choćby bratu rodzonemu,

nie wierzyłbym mu.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 A, k. 14v., tam melodia z incipitem: „A ja sobie sama" i teka 35, sygn. 1315 B, k. V, tam tekst. Melodia zob. T. 13 nr 269.]

30

[Dębicz]

Mel.

Wszyscy posnęli, posnęli,

aby moja kochaneczka

chodzi po sieni.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 A, k. 14v., tam melodia z incipitem: „Wszyscy posnęli" i teka 35, sygn. 1315 B, k. V, tam tekst opublikowany z inną melodią w T. 13 nr 197.]

31

[Dębicz]

Mel.

Da, uciekała po rowie,

gonili ją panowie.

Nie uciekaj, nie bój się,

weź trzewiczki, obój się.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 A, k. 14v., tam melodia z incipitem: „Da uciekała” i teka 35, sygn. 1315 B, k. V, tam tekst. Melodia zob. T. 13 nr 188; tekst zob. T. 11 nr 26.]

32

[Dębicz]

Mel.

Obiecał mnie Feluś

zielony kapelusz,

wstążeczkę u niego,

abym była jego.

Kapelusza nie chcę,

wstążeczki nie lubię,

jeszcze sobie roczek

w panieństwie poślubię.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 A, k. 14v., tam melodia z incipitem: ”Obiecał mi Feluś” i teka 35, sygn. 1315 B, k. II, tam tekst. Tekst bez melodii opublikowany w T. 13 nr 23, zwrotka 1 i 2. Melodia zob. T. 12 nr 155.]

33

[Dębicz]

Mel.

Jadą tu goście matusiu,

jadą tu goście.

Murawski na przodku,

brat jego w pośrodku,

a ten najmilejszy na ostatku.

Gdzie będą siedzieć matusiu?

Murawski na ławie,

brat jego na krześle,

a ten [najmilejszy] na kanapie.

Co będą jedli matusiu?

Murawski gęsinę,

brat jego kurzynę,

a ten najmilejszy kapłoninę.

Co będą pili [matusiu]?

Murawski wineczko,

brat jego piweczko,

a ten najmilejszy gorzałeczkę.

Gdzie będą spali [matusiu]?

Murawski na ławie,

brat jego na krześle,

a ten najmilejszy ze mną na łóżeczku.

Czem się przykryją [matusiu]?

Murawski łaciskiem,

brat jego papciskiem,

a ten najmilejszy pierzyneczką.

Dziękują goście matusiu,

Murawski czápkę zdjąn,

brat jego uchylił,

a ten najmilejszy,

d... wypiął.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 A, k. 14v., tam melodia z incipitem: „Jadą tu goście” i teka 35, sygn. 1315 B. k. III, tam tekst. Tekst z inną melodią zob. T. 12 nr 84.]

34

[Dębicz]

Mel.

Czemu kalino w dole stoisz,

czy się ty letniej suszy boisz?

Żeby ja się suszy nie bojała,

tobym w tym dole nie stojała.

Wędruj kalino w ten ciemny las,

zaśpiewa nam tam słowiczek wczas.

Słowiczek śpiewa, Kasia płacze,

dla ciebie Jasiu wianek tracę.

Utraciłam lewendowy,

wszystko to Jasiu na twe mowy.

Jasio wjeżdża w podwóreczko

i zapłakała tam dzieciąteczko.

Czyje to siostro dziecię płacze?

Mej sąsiadki, panie bracie.

Sąsiadeczka mnie poprosiła,

żećbym dzieciątko ponosiła.

Podaj mi chłopcze ten ostry miecz,

zetniemy siostrze jej głowę w precz.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 A, k. 14r., tam melodia z incipitem: „Czemu kalino” i teka 35, sygn. 1315 B, k. V, tam tekst. Por. T. 1 nr 18a.]

35

[Dębicz]

Mel.

Bodajś hulała dziewko, bodajś hulała,

ojca, matke opuściła, mnie żeś wolała, wolała.

[Rkp. terenowy Kolberga, Teka 35, sygn. 1315 A, k. 14r., tam melodia z incipitem: „Bodaj” i teka 35, sygn. 1315 B, k. V, tam tekst.]

36

[Dębicz]

Z tej tam strony Warszawy

stoi ojciec łaskawy,

ma córeczki ładne.

Pojadę ja do niego,

mam konika siwego,

buciki paradne.

Tatulu, matulu,

jak się tu miewacie,

powiedzcie, rzeknijcie,

czy mi córkę dacie?

Ta grzeczna, ta ładna,

ta ma oczki czarne,

jak też to, jak też to,

jest ta nieprzystojna.

Ino ja tam zajdę,

zrobię ja tam paradę

przed dziewulą ładną [...].

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 A, k. 14r., tam melodia z incipitem: „ Z tej tam strony Warszawy” i teka 35, sygn. 1315 B, k. V, tam tekst.]

37

[Dębicz]

O na tej łące, na tej zielonej,

leżał ta Jasinek bardzo zraniony.

Przyszła do niego matula j[ego]

i płacze, wyrzeka i żałuje go.

A na tej [łące, na tej zielonej,

leżał ta Jasinek bardzo zraniony].

Przyszed do niego ojczuszek jego.

[...]

A na tej [łące, na tej zielonej,

leżał ta Jasinek bardzo zraniony.

Przyszła do niego] siostrzyczka jego.

[...]

A na tej [łące, na tej zielonej,

leżał ta Jasinek bardzo zraniony.

Przyszedł do niego] braciszek jego.

[...]

[A na tej łące, na tej zielonej,

leżał ta Jasinek bardzo zraniony].

Przyszła do niego kochanka jego

i płacze ojca swego.

Kochanko moja, usiądź kole mnie,

abo też ustąpi serduchno we mnie.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 B, k. V. Por. T. 12 nr 66 i 67.]

38

[Buk, Konin wieś]

Mel.

Dyndy rynda kawka,

na dupie brodawka,

a na brzuchu chrosta,

widział ją starosta.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 B, k. VI. Mel. por. T. 13 nr 120.]

39

Buk

Mel.

Mój ojciec wielki skoczył do belki,

a ja, syn jego nie umiem tego.

***

Tańcują myszy, bo kot nie słyszy,

jak kot usłyszy, do dziury myszy.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 B, k. VII.]

40

Mel.

[Buk]

Z tamtej strony Żytomierza

kiwa dziwka na żołnierza.

Panie żołnierz pójdź obłapiać,

jeszczem nie jad, Bóg ci zapłać.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 B, k. VII.]

41

Wielkopolska (Raszków), Pleszew

Mel.

Czarna rola, biały kamień,

Podolanka siedzi na nim.

Przyszed do nij Ślązaniniec,

moja panno daj mi wiéniec.

Jakbym tobie winiec dała,

bym się brata nie bojała.

Otruj, otruj brata swego,

będziesz miała mnie samego.

Ni mam ziela takowego,

bym otruła brata swego.

Idź do sadu, do kobiału,

urwij jadu jadowego,

otrujesz ci brata swego.

Nagotujze w czarnym piwie,

dajze bratu, niech wypije.

Nagotujze w czarnej jusze,

to pozbędzies z brata dusze.

A brat jedzie tą ulicą,

siostra idzie ze śklanicą.

Naści bracie, pij to piwo,

boś go nie pił jakże żywo.

A brat pije, z konia leci,

ratujcie mnie moje dzieci.

Pójdźze teraz Ślązaninie,

bo juz bracisek nie zyje.

Otrułaś ty brata [swego],

otrułaś mnie samego.

Ni ja brata, ni Ślązaka,

szłabym teraz za żebraka.

Same zwony zazwoniły,

organy się obróciły.

Brata chowają, chowają,

[siostrę kowają, kowają].

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 38, sygn. 1334, k. 26r. Tekst bez mel. por. T. 12 nr 406 i na podstawie tego numeru uzupełniono tekst w klamrach.]

42

z Wielkopolski

Pod borem, pod borem, stoi koń kowany,

wywija, wywija, Jasinek kochany.

Wywija, wywija, drobne listy pisze,

[...] dzieciątko kołysze.

Kołysze, kołysze i poczeła płakać,

albo mi wianek [...]

…

Mój Jasinku, nie jedźże mi tędy,

bo mi połamiesz u lawendy rzędy.

Rzędy mi połamiesz, mirty mi podepczesz,

zdradziłeś mnie hultaju, a teraz [mnie nie chcesz].

Zdradziłem cię, zdradził, ożenić się muszę,

widzi Bóg dalibóg, idzie mi o duszę.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 38, sygn. 1334, k. 26r. Wariant tekstu por. T. 12, nr 144.]

43

Bez noty lokalizacyjnej

Mel.

Miałam ci ja kawalera

z bogatego domu,

ale mi się nie spodobał,

sama nie wiem czemu.

Wargi chude, wąsy długie,

głowa jakby cielca,

nie słyszałam, nie widziałam

takiego wisielca.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 A, k. 14v., tam melodia z incipitem: „Miałam ci" i teka 35, sygn. 1315 B, k. IV, tam tekst. Pod tekstem odesłanie do źródła zapisu, zob. *Miałam ci ja kawalera*, „Przyjaciel Ludu" R. 2: 1836, T.2, nr 33, s. 264. Ten tekst Kolberg opublikował z inną melodią w T. 12 nr 35, zwrotka 1 i 3, tam także z odesłaniem do „Przyjaciela Ludu".]

44

A jak pójdziesz z karczmy do dom,

trąćże mnie nogą,

a ja sie też domarkuję,

pójdę za tobą.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315 B, k. IV.]

45

Mel.

Córuś moja, dziecię moje,

co w pokoju puka?

matulinku, dobrodziejko,

kotek myszki szuka.

Córuś moja, dziecię moje,

ma ten kotek oczy?

Ma, ma, matulu,

bo chodzi po nocy.

Córuś moja, dziecię moje,

ma ten kotek nogi?

Ma, ma, matulu,

ma śrebne ostrogi.

Córuś moja, dziecię moje,

ma ten kotek ręce?

Ma, ma, matulu,

ma złote obręce.

Córuś moja, dziecię moje,

co tam łóżko trzescy?

[...]

bo nie z jednej deski.

Córus moja, dziecię moje,

co tam słoma chrzęści?

[...]

bo nie z jednej garści.

Córuś moja, dziecię moje,

czyje dziecię krzycy?

[...] naszej komornicy.

Córuś moja, dziecię moje,

żeli to nie twoje?

[...] chociażby i moje.

Córuś moja, dziecię moje,

a to bym cię biła.

[...] samaś taka była.

Córuś moja, dziecię moje,

a mnie zapłacono,

[...] a mnie obiecano.

Córuś moja, dziecię moje,

a mnie talarami,

[...] dukatami.

Córuś moja, dziecię moje,

a mnie tysiącami,

[...] milionami.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 38, sygn. 1334, k. 26r.]

46

Wielkopol[ska]

2 Mel.

O Maryjo, Matka Boża,

mąż ci mnie bije,

nie masz tego całkiem w świecie,

kto pożałuje.

A przyjedź do mnie matulu,

a przyjedź do mnie, kochana,

pożałuj[że] [mnie].

Matula jedzie, wrota otwiera,

na p[ana] zięcia chusteczką kiwa.

A bij zięciu, a bij dobrze,

a na dobre nauczajże,

bijże ją lepi.

Młodszy brat[37] jedzie, [wrota otwiera],

na pana szwagra, miecza dobywa.

Szwagier krętu wętu,

[...] mu się chce,

ni ma kędy.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 38, sygn. 1334, k. 26v. Tekst uzupełniono na podstawie rękopisu z teki 8 opublikowanego w T. 46 nr 309.]

47

Wielkopol[ska]

Mel.

Stała się nam nowina,

pani pana zabiła.

W ogródku go schowała,

leliją go obsiała.

Rośnij, rośnij, lelija,

jeszcze większa niźli ja.

A jakże ja rosnąć mam,

[37] [W rkp. nadpisane: „ojciec” i „brat”, dotyczy wariantu tej zwrotki.]

kiedy ciało pode mną.

[...]

Przyjechali panowie,

nieboszczyka bratowie.

Kłaniam, kłaniam, bratowa,

nieboszczyka katowa.

[...]

Zajechali przed Kraków,

kupił kwartę orzechów.

Na bratowa orzechy,

tyle twej pociechy.

Trzy orzechy zgryziemy

i tobie w łeb strzelimy.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 38, sygn. 1334, k. 26v. Pełniejsze wersje tekstu por. T. 1 nr 3, mel. por. T. 12 nr 423.]

48

Poznań (Gostyń)

Mel.

O mój Jasiu, mój Jasieczku,

zawsze chodzę we wianeczku.

Jeśli będziesz mym kochankiem,

dam ci się bawić tym wiankiem.

Kiedy kochasz, kochaj raźnie,

jak nie kochasz, przestań błaźnie.

Nie zadawaj sercu rany,

idź do diabła, mój kochany.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 43, sygn. 1352, k. 8r.]

49

Poznań

Mel.

Tęskno mi, tęskno, żytko mi nie zeszło

na tej mojej nowinie.

Serce mi się kraje, płacz mi się nadaje

po tej mojej dziewczynie.

[Rkp. terenowy, teka 43, sygn. 1352, k. 8r.]

50

Rybno pod Gnieznem, Kiszkowo

Mel.

Pojmijże mnie Jasiu mój za żonę, da nam matka pierzynę.

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1324, k. 11. Por. T. 12 nr 245–251.]

51

od Czarnkowa

Mel.

Bodaj go Bóg sądził,

co mną przedtém rządził,

życząc mojéj zguby,

podał mnie w te kluby,

w ręce dziadu staremu.

Jam sobie życzyła,

bym wiek z młodym żyła,

stary nadskakuje,

broda przydmuchuje,

a ja w płacz, nędzna pani!

Jam sobie życzyła,

bym wiek z młodym żyła,

oni gwałtem tkali,

dziadu wolność dali,

a ja w płacz, nędzna pani!

A wejzdrzé wesoło,

że stoi młódź wkoło,

stary przytrębuje

i w kij przydmuchuje,

a ja w płacz, nędzna pani!

[Rkp. Kolberga, teka 35, sygn. 1315 A, k. 1. Z boku pieśni odesłanie Kolberga: „Nuta Ser. XII nr 2, Ser. VI. nr 320”, natomiast pod pieśnią przypis: „Nuta przypomina znaną pieśń: *A kiedy odjeżdżasz, bywaj zdrów! O naszej przyjaźni dobrze mów!”.*]

Mel.

Hejże chłopcy, hej parobcy,

hej dziewczęta, zwijajta się,

Szefuś Basię, Maciek Kasię,

raźno chłopcy zwijajta się.

[Rkp. Kolberga teka 36, sygn. 1324, k. 4. Por. T. 13 nr 127a i 127b.]

Pieśni szlacheckie i mieszczańskie

(Religijne, patriotyczne, inne)

53

Mel.

Pieśń o Niepokalanym Poczęciu Panny Maryi

Zdrowaś Maryja Bogarodzico,

błagamy Ciebie Święta Dziewico,

niech łaska Twoja zawsze nam sprzyja,

módl się za nami, zdrowaś Maryja!

Panno przeczysta, Panno bez zmazy,

broń nas od chorób, strzeż od zarazy

i jak cudowna wonna lilija,

oczyść powietrze, zdrowaś Maryja!

Ty, coś karmiła świata Zbawienie,

ty nam jak matka daj pożywienie.

Niech brak żywności nas nie zabija,

broń nas od głodu, zdrowaś Maryja!

Ty, coś płomieni innych nie znała,
tylko miłością Boską gorzała,
spraw niechaj pożar dom nasz omija,
strzeż nas od ognia, zdrowaś Maryja!

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 21. W rkp. nad mel. notatka Kolberga: „Nabożna”.]

54

Pieśń o Najświętszej Maryi Pannie

Mel.

O której berła, ląd i morze słucha,
jedyna moja po Bogu otucha.
O gwiazdo morza, o święta Dziewico,
nadziei moich niebieska kotwico.

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1317/d, k. 7. W rkp. nota: „Poznańskie”.]

55

Mel.

Ciężko ranny z wieńcem chwały
i zbroczony własną krwią,
w pętach leży orzeł biały,
jęcząc na niedolę swą.

Ciemne bory, gęsty las

smutnie powtarzają wraz:
orle powstań z więzów, ran,
orle wzleć nad polski łan.

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1317/d, k. 8. W rkp. nad melodią nota: ”Ojczyzna”.]

56

Mel.

Na zapagórku, gdzie wioska stara,
wojsko kwarciane czeka Tatara,
bo jak ze szpiegów dowiedzieć snadnie,
hordzie w tych miejscach nocleg wypadnie.
I: Tak już uradził plan całej sprawy,
wielmożny hetman polnej buławy :I.

Hej, gdzie wypadnie dzicz hajdamacka,
spoza pagórka wypaść znienacka,
a bronić niskie strzechy wioskowe,
krymskich bandytów pobić na głowę.

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1317/d, k. 8.]

57

Mazur

Mel.

Mazur ci ja rodowity, ja Mazur prawdziwy,

trzeźwy, skromny, pracowity, wierny i poczciwy.

Za ojczyznę, za jej sławę, za jej świetne bycie,

dałbym chętnie rękę prawą, dałbym chętnie życie.

Czego płaczesz moja luba? Nie płacz proszę ciebie,

wróci nam się dawna zguba, jeszcze Pan Bóg w niebie.

Wróci, wróci, ja ci ręczę, jakieś mam przeczucie,

jeszcze ostrogą zabrzęczę, w mazowieckim bucie.

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1317/d, k. 7. W rkp. nad melodią notatka: „Ojczyzna” i „Poznańskie”.]

58

Mel.

Nie masz dziś komu zaśpiewać pieśni,

co dzień nam smutniej, tęskniej, boleśniej,

nie masz dziś komu i łez uronić,

lepiej łzę ukryć, pieśnią nie dzwonić.

Młódź wypłoszona z ojczystej strzechy,

nie wiem za swoje, czy ojców grzechy,

starcy znękani, w żalach dziewice,

matron ze smutku obwisłe lice.

Już nie wesołe i drobne dzieci

i dla nich gwiazda pociech nie świeci,

smutek dokoła, grobowe cienie,

jedno żałości wtórują pienie.

Obcy się rozmógł na śmieci naszéj,
gorzkim przekąsem jak upiór straszy,
swój niewolnikiem we własnym domu,
nie masz dziś pieśnią zanucić komu.

Umilkniéj raczej żałosna lutni
i kapłan i lud, wszyścyśmy smutni,
pobiegniem nad brzeg wód Babilonu,
czekać czy żalów końca czy zgonu.

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1317/d, k. 7. W rkp. na odwrocie karty nota: „Poznańskie", a nad melodią: „Ojczyzna". Pod teksem notatka: „wiersz Fr. Kocinskiego, proboszcza w Dobrzycy 1851".]

59

Mel.

Jak się macie Bartłomieju,
jak się bracie masz,
jak się miewa żonka wasza,
cały domek wasz?
Bogać dobrze mój braciszku,
wszędy bieda wszak,
wszak i Janek wam powiada,
że i u nas tak.

Już te juchy Moskaliska
nie ustąpią, nie,

stoją i tu po kwaterach
wyją, aże strach,
już też człeku świat ten obrzydł,
śmierdzi własny dach.

Biorą co rok do żołnierzy,
pędzą Bóg wie kej,
nie masz chłopków jak
a imię ostatniego daj.

A zaś pędzą na Syberią,
tak, że aż za świat,
jest tam naszych już nie mało,
jest tam i wasz[38] brat.

Ciężko, ciężko, mój braciszku,
ciężko Bóg widzi,
pewniej lepiej od nas Turkom,
szczęśliwsi Żydzi.

Już płakać nam nie wolno,
serce pęknąć chce,
już wolność nasza stracone,
nie wróci nam się.

Każą łapać misariuszów,

[38] [W rkp. alternatywnie nadpisane: „mój”.]

kieby jakie psy,

broń go Boże pożałować,

pojedziesz i ty.

Toć i u nas ich łapano,

piękny panicz był,

skoro go tylko pojmano,

godziny nie żył.

Pójdźmy do propinatora,

wypijem z sobą,

bo mnie pobiera ochota,

złe zapić z tobą.

Oj, nie chodźmy mój braciszku,

bo źli ludzie są,

mógłbyś plasnąć jakiém słówkiem,

oni na to wrą.

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1317/d, k. 8. Nad melodią notatka: „Ojczyzna”, a w środku tekstu: „czy nie z pieśni Janusza”.]

60

Krakusy

Mel

Grzmią pod Stoczkiem armaty,

błyszczą białe rabaty,

a Dwernicki na przedzie,

na Moskali sam jedzie.

Hej, za lance chłopacy,
czego będziem tu stali,
tam się biją rodacy,
a myż będziem słuchali.

Choćma trzepać Moskala,
bo dziś Polska powstała.
Niech nam Polski nie kala,
hej, zabierzma mu działa.

I zerwali się razem,
posterunek rzucili,
nie wołani rozkazem,
na batalią przybyli.

Cóż tu słychać ułanie?
Pyta jeden z nich żwawo.
Kopią naszych mospanie,
słońce zaszło dziś krwawo.

Ejże, kropią mówicie,
jakże kropić nie mają,
kiedy tu stoicie,
a wej oni strzelają!

Wszak to działa nie dziwo?
Wszak to blisko wiarusy?
Hej, na działa, a żywo!
Daléj naprzód Krakusy!

I krzyknęli wraz – hurra!
Właśnie gdy wróg nacierał.
Co tam leci za chmura?
Pyta sztabu generał.

Generale, Krakusy
snać swą pocztę rzucili.
Oszaleli wiarusy,
bez rozkazu ruszyli.

A to czyste wariaty,
patrz jak lecą po roli,
patrz jak świszczą granaty,
nie daruję swawoli.

Lecz gdy wódz się tak gniewa,
groźnie patrzy dokoła.
Ktoś od walki przybywa
i z daleka już woła.

Jenerale! To chwaty!
Od lewego skrzydła

wiodą cztery armaty,

a Moskali jak bydła.

Lecą, lecą wzdłuż błonia,

grzmią krakowskie kopyta,

a Dwernicki spiął konia

i okrzykiem ich wita.

Dzielnieście się spisali!

Zawsze Polak tak bije,

a Krakusy wołali:

Nasza Polska niech żyje.

[Rkp. nieznanego autora (prawdopodobnie M. Gralewskiego, zob. wstęp *Łęczyckie. Suplement, DWOK T. 78*), teka 36, sygn. 1317/d, k. 28. Jest to wariant pieśni Wincentego Pola *Mazur Dwernickiego*. U dołu karty notatka Kolberga: „ Mazew, z Poznańskiego, od Gniezna, Trzemeszna".]

61

Śmierć jenerała Sowińskiego

A gdy trzechset dział gromy grzmiące

dały hasło na bój krwawy,

a moskiewskich rot tysiące

biegły na szańce Warszawy.

Garstka naszych za wałami

przy Wolskim skryta kościele,

witając wrogów strzałami,

z ich trupów wał drugich ściele.

Wódz o szczudle im przewodzi,
włos jego kryje siwizna,
lecz młodzieńczą siłę rodzi
honor, wolność i ojczyzna.

To Sowiński – krwią okryty,
próżno wygląda pomocy,
szaniec przez wrogów zdobyty,
męstwo uległo przemocy.

Na kilku żołnierzy czele,
co z nim przysięgli umierać,
szablą drogę sobie ściele,
tysiącom chce się opierać.

W święcone mury kościoła
cofa się wraz ze swoimi,
i na szczupły hufiec woła:
gińmy, lecz gińmy wolnymi!

Zdumieni niewolnicy,
zdaj się mówią: nie walcz z nami!
A on im z okien świątnicy
odpowiada wystrzałami!

Biegną tłumy rozsrożone,
nowa ją wściekłość zagrzała,
już drzwi kościoła skruszone,
ale walka nie ustała.

Bronią się rycerze śmieli,
lecz co chwila ich nie staje,
wreszcie wszyscy wyginęli
i Sowiński sam zostaje.

Sam został, lecz nieugięty
przed pomocą się nie zniża,
poszanowaniem przejęty
dowódca wrogów się zbliża.

Krzycz pandon – z dala go wzywa,
szaleństwem jest śmiałość taka,
Sowiński pierś mu przeszywa:
oto jest pardon Polaka.

Te były słowa ostatnie,
zsiwiałego bohatyra,
zginął za swobody bratnie:
tak syn wolności umiera!

Już nie żył, a dzikie wrogi
w milczeniu wstrzymały kroki,

okiem szacunku i trwogi

patrząc na rycerza zwłoki.

Takich Polska miała synów,

takich wodzów sprawa święta,

a w nagrodę takich czynów

dziś ohydne dźwiga pęta.

[Rkp. nieznanego autora (M. Gralewski?), teka 36, sygn. 1317/d, k. 28. U dołu karty notatka Kolberga: „Mazew, z Poznańskiego, od Gniezna, Trzemeszna". Jest to wariant pieśni Konstantego Gaszyńskiego zob. tenże *Poezje,* Paryż 1844, s. 43–45, tam też pod utworem notatka, że powstała ona w Kreutzburgu, w grudniu 1831.]

62

Śpiew drugiego pułku ułanów

Mel.

Jak wspaniała nasza postać,

jak się błyszczy w słońcu stal.

Koń drze[39] ziemię, nie chce dostać,

pójdziesz koniu, pójdziesz w dal[40], w dal.

Taki los wypadł nam,

dzisiaj tu, jutro tam!

Ty[41] dziewuszko, nie płacz wiele,

tylko jedną łezkę zroń[42],

wy się zbliżcie przyjaciele,

[39] [W rkp. nadpisana przez Kolberga niejasna notatka: „ na miejscu".]
[40] [W rkp. dopisane i przekreślone przez Kolberga powtórzenie: „w dal".]
[41] [W rkp. nadpisane przez Kolberga: „Piękna".]
[42] [W rkp. przekreślone: "wy się zbliżcie przy... .]

uściskajcie[43] jej dłoń.

Taki los itd.

Czyż[44] możemy żyć[45] wesoło[46],

bo nie wiemy gdzie nasz grób,

i o ziemię runie trup.

Taki los itd.

***

Wspomnij dziewcze wtedy na mię

i mogiłę łzami zlej,

to przyjaźni będzie znamie

i stałości ku mnie twej.

Dalej bracia oto droga

pokazuje cel już nam,

pójdźmy hyżo, zbijmy wroga,

na dziesięciu idę[47] sam.

[Rkp. nieznanego autora i Kolberga(Gralewski – wstęp *Łęczyckie*), teka 36, sygn. 1317/d, k. 28. U dołu karty notatka Kolberga: „Mazew, z Poznańskiego, od Gniezna, Trzemeszna". Dwie ostatnie zwrotki dopisane przez Kolberga w innej części rękopisu i połączone odsyłaczem. Oryginalny tekst zob. Józef Przerwa Tetmajer *Pieśń wojskowa* w: *Pieśni,* Lwów 1829, s. 40–41.]

63

Cztery wiwaty

[43] [W rkp. nadpisane: „bracia".]
[44] [W rkp. nadpisane przez Kolberga, wcześniej nieczytelne słowo.]
[45] [W rkp. nadpisane przez Kolberga prawdopodobnie: "bracia".]
[46] [W rkp. po ostatnim słowie jeszcze przekreślone: „bo nie".]
[47] [W rkp. skreślone: „pójdę".]

Mel

Hej Polacy! Hej rodacy!
W tak szczęśliwej dobie,
stańmy w koło i wesoło,
zaśpiewajmy sobie.

Przeszły chwile, w których tyle
cierpieliśmy razem,
dziś uderzmy i odbierzmy
ojczyznę żelazem.

Niech wróg hardy, godne wzgardy,
ciągnie tłuszcze mnogie,
pójdziem śmiało walczyć z chwałą,
działami zaryczem.

Szczerbcem błyśniem, kulą świśniem,
działami zaryczem,
pierwej mieczem w pień wysieczem,
potem wrogów zliczem

Wszak wśród świata
w męstwie nie zadrzymał.
Nikt mu w bitwach, ni w gonitwach
placu nie dotrzymał.

My przykładów z naszych dziadów

dosyć w dziejach mamy.
Wieść nie brednia, co do Wiednia
i kijowskiej bramy.

Ojców godne, nieodrodne,
wolnych przodków plemię,
głupiej dumie, bić nie umie
czołem własną ziemię.

Gdy stal szczęknie, wróg zajęknie,
warkną śmierci groty,
w duchu bratnim trzy łby płatniem,
niech giną despoty!

Dziś w pokoju, nim do boju,
polecim na blizny.
Kielich w górę, odgłos w chmurę,
za wolność ojczyzny!.
Teraz w kolej, wina dolej,
zagrzmi pieśń wesoła:
Niechaj żyje, z nami pije,
podchorążych szkoła!

Toast trzeci za was leci
cni akademicy!
Coście żwawo, z chlubą, z sławą,
bronili stolicy.

Kielich czwarty, któż uparty
niech wychyli duszkiem.
Wam cześć, chwała, wdzięczność cała
Dwernicki z Kościuszkiem!

Teraz basta, wnuki Piasta,
skończone wiwaty:
Pić niewiele, walczyć śmiele,
to cnota Sarmaty.

[Rkp. nieznanego autora (Gralewski – wstęp *Łęczyckie*), teka 36, sygn. 1317/d, k. 28. U dołu karty notatka Kolberga: „Mazew, z Poznańskiego, od Gniezna, Trzemeszna".]

64

Modlitwa wojska polskiego

Boże coś Polskę przez tak liczne wieki
otaczał blaskiem potęgi i chwały.
Coś ją zasłaniał tarczą swej opieki
od nieszczęść które przywołać ją miały.
Przed Twe ołtarze zanosim błaganie,
ojczyznę, wolność racz nam wrócić Panie.

Ty, któryś potem tknięty jej upadkiem,
walczących wspierał za najświętszą sprawę,
i chciał świat cały mieć jej męstwa świadkiem,

w nieszczęściach samych pomnażał jej sławę.
Przed Twe ołtarze itd.

Wróć nowej Polsce świetność starożytną,
użyźniaj pola, spustoszałe łany,
niech szczęście, pokój na wieki w niej kwitną,
poprzestań karać Boże zagniewany.
Przed Twe ołtarze itd.

Boże, którego ramie sprawiedliwe,
żelazne berła władców świata kruszy,
znieważ tych wrogów zamiary szkodliwe,
obudź nadzieję w polskiej naszej duszy.
Przed Twe ołtarze itd.

Boże najświętszy, przez twe wielkie cudy,
oddal od nas klęski, mordy boju,
połącz wolności węzłem twoje ludy,
pod jedno berło anioła pokoju.
Prze Twe ołtarze itd.

[Rkp. Rkp. nieznanego autora (Gralewski – wstęp *Łęczyckie*), teka 36, sygn. 1317/d, k. 28. Na odwrocie karty notatka Kolberga: „Mazew, z Poznańskiego, od Gniezna, Trzemeszna".]

65

Krakowiak

Dalej bracia, bierzmy kosy
i przysiężmy razem,
Polsko nawrócimy[48] twe losy
uściskim żelaza.
Dana, dana, dana,
ojczyzno kochana!

Umykajcie szelmy Rusy,
bo jadą Krakusy,
szablą świśnie, kulą gwiźnie,
aż się Rus obliźnie.
Dana, dana, dana,
ojczyzno kochana!

A co Krakus nie pomoże,
ani mocny Boże
i czarci was nie zasłonią
przed ich dzielną bronią.
Dana, dana, dana,
ojczyzno kochana!

Krakusy się nie ulękną,
choć armaty pękną,
śmiałym w całym boju staną
za Polskę kochaną.
Dana, dana, dana,

[48] [Tak prawdopodobnie w rkp,, zapis słabo czytelny.]

ojczyzno kochana!

Maszerując od Warszawy

modlińskim gościńcem,

lepszy tu nam suchar z wody,

niż być Rusa jeńcem.

Dana, dana, dana,

ojczyzno kochana!

[Rkp. nieznanego autora (Gralewski – wstęp *Łęczyckie*), teka 36, sygn. 1317/d, k. 28. Na odwrocie karty notatka Kolberga: „Mazew, z Poznańskiego, od Gniezna, Trzemeszna".]

66

Piosnka dzieci na wałach w Warszawie

Jeszcze Polska nie zginęła

kiedy my żyjemy,

dzieci do ważdnego[49] dzieła

pomoc przyniesiemy.

Marsz, marsz na wały,

z doroślejszym mały,

choć nie duże chłopy,

możem wznieść okopy.

Gdy nam jeszcze sił nie starczy

[49] [Tak w rkp.]

do dźwigania broni,
niech łopata szybko warczy,
[w] polskich dzieci dłoni.
Marsz, marsz na wały,
z doroślejszym mały,
choć nie duże chłopy,
możem wznieść okopy.

Niech w szeregi wszystko staje,
niech za nimi leci,
niech zobaczą obce kraje
co to polskie dzieci.
Marsz itd.

Czy na błoto, czy na lody,
małe to kłopoty,
kawał chleba, kubek wody,
dalej do roboty.
Marsz, marsz itd.

Potem znowu od kopania
wrócim do nauki,
do czytania, do pisania,
do wojennej sztuki.
Marsz itd.

A jak tylko podrośniemy,

za broń uchwycimy,

bo tak przecież przynależy

do polskiej młodzieży.

Marsz, marsz itd.

[Rkp. nieznanego autora (Gralewski – wstęp *Łęczyckie*), teka 36, sygn. 1317/d, k. 28. Na odwrocie karty notatka Kolberga: „Mazew, z Poznańskiego, od Gniezna, Trzemeszna”.]

67

Krakowiak

Granatowy mundur, kieszenie u boku,

wypędzimy wrogów może tego roku.

Nie płaczmy Polacy, wyjdziem z tej niedoli,

jak wybijem wrogów, wyjdziem z tej niedoli.

Biorą nam pieniądze i wioski sprzedają,

Żyd z N[iemcem] je grabi, za to się kochają.

Taka to jest korzyść mieć w swym kraju Niemca,

bierzmy się Polacy zgnębić cudzoziemca.

Wtedy będą czasy jak dawniej bywały,

kiedy polskie baty N[iemców] okładały.

Uciekaj więc Niemcze, uciekaj czemprędzej,

dla łatwej ucieczki nie bierz nam pieniędzy.

Idź do kraju twego flancować tabakę,

worek z kartoflami zarzuć na twą barkę.
Pchaj taczkę przed sobą do własnego kraju,
boś potrzebny nie był wcale tu mazgaju.

Dalej chłopy, dalej, chciejcie się z tym wsławić,
zgnębić szelmę wroga, nic mu nie zostawić.
Po czerwonym polu, latał orzeł biały[50],
to rzecz niepodobna, by Niemcy zostały.

Nie masz nic milszego jak nasz orzeł biały,
nim to tchną Polacy, z nim to duch jest śmiały.
Wzbijaj się więc w górę ukochany ptaku,
niech się łamie zbroja na każdym Prusaku.

Zginął książę Józef, pamiątkę zostawił,
ostry oręż w ręku, by się Polak wsławił.
Bijmy więc Polacy, bijmy tylko szczerze,
a zerwiem moskiewskie i pruskie przymierze.

Na czerwonym polu dwa orły latały,
ostremi szponami mocno się trzymały.
Stało się, że biały czarnego zwyciężył,
biały się wzbił w górę, a czarny się zniżył.

Bierzcie przykład wrogi z drapieżnego ptaka,
że was jeszcze hańba czeka od Polaka.

[50] [Pierwotnie w rkp.: „dwa orły latały”.]

Polacy! Przysięga niechaj będzie z nami,

żyjmy z sobą w zgodzie, a wzgardźmy wrogami.

[Rkp. nieznanego autora (Gralewski – wstęp *Łęczyckie*), teka 36, sygn. 1317/d, k. 28. Na odwrocie karty notatka Kolberga: „Mazew, z Poznańskiego, od Gniezna, Trzemeszna".]

68

Trzeci Maj

Kto dyktatury nie chce,

kto nie zdradzał swoich braci,

kogo pieniądz nie załechce,

ten honoru nie utraci.

Trzeci Maj, wiwat graj,

on nam wróci święty Maj.

Kto układał plan do boju

i ojczyznę umie cenić,

kto wśród pracy, cudów, znoju,

nie potrafił się odmienić.

Trzeci Maj ...

Ten, co na polach grochowskich

zbił najezdników ojczyzny,

Janów, Dybiczów […].

Boże ulecz jego rany,

by nam wrócił wódz ukochany,

aby wśród wolnego kraju,

zrobił szczęśliwych jak w raju.

[…]

[[Rkp. nieznanego autora (Gralewski – wstęp *Łęczyckie*), teka 36, sygn. 1317/d, k. 28. Na poprzedniej karcie notatka Kolberga: „Mazew, z Poznańskiego, od Gniezna, Trzemeszna".]

69

Piosenka pod Sokołowem

Prosta droga Sokołowa,

tuż pod Wrześnią wieś,

tam biliśmy tego wroga

za tę polską cześć.

Brzmiały kosy, grały działa,

wielka liczba kul,

nasze strzelcy gdyby osy,

bili wroga współ.

Oj, w pół Wrześni, Miłosławia,

oj, uciekał wróg,

żeby jeszcze Bóg dał wojnę,

biłbym dalibóg.

Teraz płacze Matka nasza,

woła zemsty z nas,

ale już nas nie zbogaca,

bo już nie jest czas.

[Rkp. nieznanego autora (Gralewski – wstęp *Łęczyckie*), teka 36, sygn. 1317/d, k. 28. Na poprzedniej karcie notatka Kolberga: „Mazew, z Poznańskiego, od Gniezna, Trzemeszna".]

70

Mel.

Gdy ciemna mgła posępnej nocy

kryła wzrok twój zasłoną swą,

mówiłeś mi wszak w niebios mocy,

że znikną cienie, co twarz twą ćmią.

Mówiłeś mi w nieszczęść kolei,

że możem jeszcze szczęśliwi być,

nie trzeba nigdy tracić nadziei,

bo bez nadziei jakżeby żyć.

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1317/d, k. 28; tekst wśród zapisów z Poznańskiego. Pod tekstem notatka Kolberga: „także z *Błyskawicy* Halewego" .]

71

[Siekierki pod Kostrzynem, Swarzędz]

Mel.

Pod miasteczkiem, pod Pułtuskiem,

tam Moskale stojali,

w województwie mazowieckim

o Francuzach dumali.

Francuz żwawy od Warszawy,

bije, pędzi Moskali,

a raniąc przez bój krwawy

do Pułtuska się wali.

Pułtusk smutny, rezolutny,

wszyscy się polękali

i na taki strach okrutny

odpowiedz mi dali.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1322, k. 3. Z boku tekstu notatka Kolberga: „Patriotyczne”.]

72

[Siekierki pod Kostrzynem, Swarzędz]

W dniu Szczepana jeszcze z rana,

już konnica francuska

leci pędem od Warszawy,

naciera do Pułtuska.

Pułtusk smutny, strach okrutny,

wtem Kamiński woła dzieci,

miejcie się z ostrożności,

Moskwa na oślep leci.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1322, k. 3.]

73

[Siekierki pod Kostrzynem, Swarzędz]

Pod Warszawą, pod Grochowem
batalia pierwsza,
tam Moskali sto tysięcy
noga nie wyszła.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1322, k. 3.]

74

Śpiew narodowy

Czyliż pamiętasz? Mówił do żołnierza
poważny rotmistrz od znaku pancerza.
Czyli pamiętasz jak z kosynierami
walczyłeś mężnie pod Racławicami?

Czyli pamiętasz jak wobec Kościuszki
wpadł jeden z naszych na rosyjskie puszki.
Przez jedno czapką zapału pokrycie,
ocalił wodza i rycerzy życie.

Czyli pamiętasz ów sztandar rolniczy,
co go nazywać śmiano buntowniczy?
Snopek i kosa, nie herby, korony
wyszyte były na hasło obrony.

Przed nim pierzchały dumne Brandebury,
czy pod Bydgoszczą, czyli w przejściu Bzury.
Czyli pamiętasz, żeśmy byli sami,
cośmy walczyli z trzema mocarstwami?

Czyli pamiętasz, że na koniec siła
bytu ojczyzny mężnych pozbawiła?
Czyli pamiętasz, żeśmy rozproszeni
szukali siebie po świata przestrzeni?

Ojczyzny świętym szałem zachwycony,
Polak utwarzał włoskie legiony.
Nie dbał o stopień, żył w nędzy bez płacy,
wsparciem rodaków bili się Polacy.

Czyli pamiętasz kiedyśmy z czarnymi
bili się boso po spieczonej ziemi?
Skwar, głód, choroby i rozliczne blizny
znosił cierpliwie Polak dla ojczyzny.

Wspomnij, żeś widział piramidy szczyty,
że twój jest napis wśród mężnych wyryty,

że sława, głosząc Francuzów zwycięstwo,
wszędzie Polaka umieściła męstwo.

Czyli pamiętasz, że jak błyskawice
przebiegaliśmy niemieckie stolice?
Na koniec Polska krzywd swoich mściciela
ujrzała, a w nim bytu wskrzesiciela.

Wyrzekł: obaczę, czy jesteście godni,
daję wam czasu do czterech tygodni.
Chcę od was wojska trzydzieści tysięcy,
miesiąc nie wyszedł, a stanęło więcej.

Czyli pamiętasz, jak to pod Raszynem,
żołnierz nasz polski okrył się wawrzynem?
Zebrana siła Ferdynanda cała,
garstki Polaków pobić nie zdołała.

We dwóch miesiącach chciej przypomnieć sobie,
oczyściliście Galicyje obie.
Zapał powszechny był w każdym człowieku,
dla kraju i dla bohatera wieku.

Uległ na koniec i oręż zwycięski,
po świetnych bitwach nastąpiły klęski.
Gdy sprzymierzeńcy i swoich zdradzali,
Polacy wierni, jedni mu zostali.

Czyliż pamiętasz, już nie masz pamiątki,

wielkości dawnej zachowajmy szczątki.

A gdy nadziei w przyszłości nie robię,

chciej łez poświęcić kilka na mym grobie.

[Rkp. nieznanego autora (Gralewski – wstęp *Łęczyckie*), teka 36, sygn. 1317/d, k. 28; Na poprzedniej stronie notatka Kolberga: „Mazew, z Poznańskiego, od Gniezna, Trzemeszna".]

75

Wielkopolska, Pakosław

Śpiewka

Mel.

Polska powstaje, wesoła pieśń brzmi,

dumny despota na swym tronie drży.

Oj dajmy mu dzisiaj w skórę,

pędźmy za dziesiątą górę,

dalej na koń, żywo za broń,

marsz, marsz, marsz!

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1317/d, k. 29; u góry karty notatka Kolberga: „Patrio[tyczne]".]

76

Wielkopolska, Pakosław

Orzeł biały

Mel.

Ciężko ranny z wieńcem chwały

i zbroczony własną krwią,

w pętach leżał orzeł biały

jęcząc nad niedola swą.

Ciemne bory, gęsty las,

szumią powtarzając wraz:

Orle powstań z więzów, ran,

orle wzleć nad polski ran.

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1317/d, k. 29. Por. k. 8 i u góry karty notatka Kolberga: „Patrio[tyczne]”.]

77

Wielkopolska, Pakosław

Dumka

Mel.

Oby orłem być, lot sokoli mieć.

Lotem orlim lub sokolim

unosić się nad Podolem.

Ach tam żyć, tam żyć,

ach tam żyć, tam żyć!

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1317/d, k. 29. U góry karty notatka Kolberga: „Patrio[tyczne]”.]

78

Wielkopolska, Pakosław

Śpiewka (z czasów mordów warszawskich)

Mel.

Na groby, bracia, na groby,

trawa już wzrasta nad niemi.

Kopiąc od doby do doby,

grzebiąc i starce i młódź.

Na groby, gdy braknie ziemi,

ach Boże, zmarłych ich wzbudź!

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1317/d, k. 29. U góry karty notatka Kolberga: „Patrio[tyczne]”.]

79

Wielkopolska, Pakosław

Śpiewka narodowa

Mel.

Gdy naród na pole wystąpił z orężem,

panowie na sejmach radzili.

Gdy naród zawołał zginiem lub zwyciężem,

panowie o czynszach prawili.

Oj, cześć wam panowie magnaci,

za naszą niewolę, kajdany.

Oj, cześć wam książęta, hrabiowie, prałaci,

za kraj nasz krwią bratnią zbryzgany.

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1317/d, k. 29. Zob. Gustaw Ehrenberg. U góry karty notatka Kolberga: „Patrio[tyczne]”.]

80

Wielkopolska, Pakosław

Pożegnanie

Mel.

Za Niemnem tam precz,

hej koniu leć kulą,

dziewczyno Zuzulo,

uściśnij, daj miecz.

Za Niemnem, za Niemnem

i czemuż wzajemnem

nie przylgniesz tu sercem

i czemuż za Niemnem?

Czy kraj tam piękniejszy,

kwiecistsza tam błoń,

czy milsze dziewoje,

że śpieszysz tak doń?

[Rkp. [Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1317/d, k. 29; u góry karty notatka Kolberga: „Patrio[tyczne]”.]

81

Wielkopolska, Pakosław

Król dębów

Ktoś konno w północnej pospiesza zamieci,

to ojciec z swym synem wyruszył i leci,

i ujął chłopczynę w przesilne[51] ramiona,

i ściska go mocno i tuli do łona.

[51] [W rkp. błędnie: „prześliczne”.]

Dlaczego drżysz synu i kryjesz twarz w dłoni?

Nie widzisz mój ojcze, król dębów nas goni.

Roztacza ogony, we wieńcach skroń pała,

cyt, synu, to z jezior powstaje mgła biała.

[Rkp. [Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1317/d, k. 29; na odwrocie karty notatka Kolberga: „Patrio[tyczne]”.]

82

Wielkopolska, Pakosław

Cyganka

Za modrą falą, goniąc wejrzeniem

młoda cyganka siedziała.

Z brzękiem gitary, z cichem westchnieniem

szemrania wiatrów słuchała.

[Rkp. [Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1317/d, k. 29; na odwrocie karty notatka Kolberga: „Patrio[tyczne]”.]

83

Wielkopolska, Pakosław

Litwinka

Mel.

Litwineczko, kochaneczko,

stój na Boga, stój.

Jam strudzony i spędzony,

kary konik mój.

[Rkp. [Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1317/d, k. 29; na odwrocie karty notatka Kolberga: „Patrio[tyczne]”.]

84

Wielkopolska, Pakosław

Dawniej a teraz

Mel.

Nie tak in illo tempore bywało,

Mości Cześniku, dawny mój sąsiedzie,

było dość złota, a wydatku mało,

piliśmy własny miodek przy obiedzie.

[Rkp. [Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1317/d, k. 29; na odwrocie karty notatka Kolberga: „Patrio[tyczne]”.]

85

Mel.

Nie wierz fortunie, co siedzisz wysoko,

miej na poślednie koła baczenie oko,

bo to nie stała pani z przyrodzenia,

często więc rada sprawy swe odmienia.

Nie ufaj w złoto i żadne pokłady,

każdej godziny obawiaj się zdrady,

fortuna co da, to znowu wziąć może,

a u niej żadna dawność nie pomoże ... itd.

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1317/d, k. 7. W rkp. na górze karty notatka: „Poznańskie”, nad melodią: „Muz. T. Klono[wskiego]”; W rkp. odesłanie do utworu J. Kochanowskiego zamieszczonego w zbiorze J. Ch. Poplińskiego *Nowe wypisy polskie czyli wybór różnych*

wyimków prozę i poezją zawierający, cz. 1, wg. Estreichera wyd. 1: Leszno i Gniezno 1834 (u Kolberga 1831), s. 324; odnaleziono w wyd. 2 tegoż: Leszno i Gniezno 1841, także s. 324. Oryginalny tekst J. Kochanowskiego zob. pierwodruk: *Pieśni. Księgi dwoje,* Kraków 1586, s. 35.]

86

Mel.

Chociaż pod ubogą strzechą,

obok braci, ojca, matki,

można pędzić dni z pociechą

nie wychodząc z swojej chatki.

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1317/d, k. 7. W rkp. nad melodią nota: „Chatka" i „muz. T. Klonowskiego", u góry karty: „Poznańskie".]

87

Pieśń czeladników w Poznaniu

Taniec

Mel.

Powstańmy tu bracia społem,

zatańcujmy sobie wkoło[52],

bo Pan z panów, Pan niebiosów

spogląda na nas wesoło.

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1317/d, k. 7. W rkp. na górze karty nota: „Poznańskie".]

88

Czy do pracy świtem spieszę,

czy w mrok wracam z niwy,

zawsze śpiewam, wciąż się cieszę,

[52] [W rkp. nadpisane i przekreślone: „kołem".]

bom chłopak szczęśliwy.

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1317/d, k. 7. W rkp. na odwrocie karty nota: „Poznańskie”, obszerniejszy tekst zob. T. 13 nr 105.]

89

Mel.

Gorące dni nastawają,

suche role się podają.

Polny świerszcz, co głosu staje,

gwałtownemu słońcu łaje.

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1317/d, k. 7. W rkp. na odwrocie karty nota: „Poznańskie”, a pod tekstem: „Jan Kochanowski”.]

90

Mel.

Potok płynie doliną,

nad potokiem jawory,

tam ja z swoją Justyną

słodkie pędził wiecz[ory].

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1317/d, k. 7. W rkp. na odwrocie karty nota: „Poznańskie”. Pod tekstem odesłanie do Karpińskiego.]

91

Mel.

Towarzyszko życia wiosny,

powiernico tkliwej duszy,

brzmiących strun twych dźwięk żałosny,

niech westchnienia me zagłuszy.

[Rkp. Kolberga, teka 36. sygn. 1317/d, k. 7a. W rkp. na poprzedniej karcie nota: ”Poznańskie”, a nad melodią: „Do gitary. (J. B. Zaleskiego) i „muz. T. Klonowskiego”.]

92

Pieśń żeglarska

Wesoło żeglujemy, wesoło,

po życia burzliwym potoku.

Jak orły w gradowym potoku[53],

choć wichry, pioruny wokoło.

Wesoło żeglujmy, wesoło.

Daléj, prędzéj i daléj,

burza się dąsa daremnie.

Kochanka znalazła we mnie,

z kochankiem twoim pohulaj.

Daléj i prędzéj i daléj.

Muzyka, śpiewy i tańce,

pochodnią godów zatlijcie.

Śpiewajcie, tańczcie i pijcie,

za nim przystawim kagańce

spłoszym muzykę i tańce.

Wesoło...

[53] [Tak w rkp., w oryginalnym tekście: [obłoku].]

Daléj tu do mnie młodzieńcze,
niech każdy kielich wypróżni.
Za życia my ziemi dłużni,
strójmy ją w laurowe wieńce.
Żyjmy wielkością młodzieńcze.

Niech każdy półbogiem będzie,
choć gorycz dymi z kielicha.
Niech pije, niech się uśmiecha,
niech listek laura zdobędzie,
a każdy półbogiem będzie.
Wesoło itd.

Przesączmy życie dla życia,
[w] wielki ocean ludzkości,
oddajmy ducha i kości,
a unikniemy rozbicia,
oddając życie dla życia.

Każde łańcucha ogniwo,
przeklęte, gdy się rozpadnie.
Gdy rdza się u niego zakradnie,
to ogniem czyścić co żywo
rdzawe łańcuch ogniwo.
Wesoło żeglujmy itd.

[Rkp. nieznanego autora (Gralewski – wstęp Łęczyckie), teka 36, sygn. 1317/d, k. 28. Wariant pieśni zob. *Lutnia polska,* t. 1, s. 224, Lipsk 1864, tam też autor tekstu Edmund Wasilewski. U dołu karty notatka Kolberga: „ Mazew, z Poznańskiego, od Gniezna, Trzemeszna".]

93

Wielkopolska, Pakosław

Zapytanie

Mel.

Ach, powiedz mi, co jest życie,

ach, aniele mój.

Jest to mocne serca bicie,

łzawe oko, myśl wysoko,

laur na skroni, oręż w dłoni.

Bo to ta chwila radosna,

bo to miłość, bo to wiosna

ach i marzeń rój,

bo to miłość, bo to wiosna,

ach i marzeń rój.

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1317/d, k. 29; u góry karty notatka Kolberga: „Patrio[tyczne]".]

94

Wielkopolska, Pakosław

Świtezianka

Mel.

Jakiż to chłopiec piękny i młody, jakaż to obok dziewczyna.

[Rkp. [Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1317/d, k. 29; na odwrocie karty notatka Kolberga: „Patrio[tyczne]”. Zob. *Świtezianka* A. Mickiewicz.]

95

Wielkopolska, Pakosław

Mel.

Aniele stróżu duszy

z pokorą błagam Cię,

gdy ziemska myśl mnie wzruszy,

ach nie opuszczaj mnie.

Niech pod skrzydłami Twemi,

złych marzeń pierzchnie rój,

ach wspieraj mnie na ziemi,

Aniele stróżu mój, ach wspieraj...

Jak blady promyk świeci,

Twój obraz w niebios tle,

ku Tobie duch mój leci,

z radości serce me.

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1317/d, k. 29; na odwrocie karty notatka Kolberga: „Patrio[tyczne]”.]

96

[Gołańcz][54]

Mel.

[54] [W rkp. Gołańcza.]

Już się nachyla słońce do wody,
noc ciemnym blaskiem[55] pokrywa góry.
Jaskrawe słońce oświeca chmury,
pasterka z pola spędza swe trzody.

Dzielny koń igra po pięknej łące,
ten odgłos niesie pasąc tysiące.
Piękna Rozalia nad brzegiem stała
i wszystkie skarby, co są, widziała.

Waltornie, bębny, grajcie wokoło,
w nieprzyjaciela uderz wesoło.
Ach bije! Miesza, jak piorun z chmury,
ach wbija, wpędza, wojska w te góry.

Pewnieć na próżno łzy hojne leje,
czynisz igraszkę, słyszeć się zdaje.
Echo zabrzmiało, błysły oręże,
Kościuszko śmiały wpadł na żołnierze,
zwarły się szyki i walczą męże.

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1319, k. 1. Wariant tekstu por. T. 13 nr 66; mel i tekst por. też w T. 4 nr 344. W rkp. nad mel. dopisek Kolberga: „Wojsko", oraz przekreślone: „Rinaldo" dotyczące tytułu związanego z popularną w XIX w. powieścią Ch. A. Vulpiusa o szlachetnym zbójcy pt. *Rinaldo Rinaldini, herszt bandytów, opowieść romantyczna naszego stulecia,* opublikowaną w latach 1797–1800.]

[55] [W rkp. wariantowo nadpisane: „płaszczem".]

97

Mel.

Weśli Miemcy do kraju według swego zwyczaju

z cielęcemi torbami, a teraz są panami.

Na te małe rogatki nałożyli podatki,

co podatek, to nowy, każą płacić od głowy.

Pan Bóg głowy darował, a Prusak ją stoczował

a te święte kościoły porobili stodoły.

Kładą zboże i żyto – a bodaj ich pobito.

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1319, k. 2. Tekst bez lokalizacji, na odwrocie karty zapiski z Poznańskiego.]

98

Poznań, Kostrzyn

Mel.

Dobranoc, pięknie zeszedł nam ten dzień,

po skończonej dnia robocie,

po wylanym czoła pocie,

ach, zapada nocny cień,

dobranoc, dobranoc, dobranoc.

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 12. Nad mel. notatka Kolberga: „Cnota. Różne", a pod mel.: „*Mit Ruhe. Abendlied.* Carl Geissler' a 100 Jugend am Volkslieder str. 9".]

99

Mel.

Oto ponowa dla nas myśliwych,

pewno dzień jeden dla nas szczęśliwych.

Niech sforują gończe nasze,

pojedziemy na wabiasze.

Tu temi bory ponad wodami,

staniesz Macieju z swemi chatrami.

Gracza weź na smycz do wędki,

bo on jest zanadto prędki.

Tam od tej góry, aż do padołu

zakładaj sieci z góry do dołu

...

Tyś ubił dzika, a ja rogacza,

tam Janek lisa do torby wkłada,

z tamtej strony ciągną wilka,

więc zginęło zwierząt kilka.

Tam się dał słyszeć odgłos człowieka,

tu widzę przed nim, kot się pomyka.

Każ go dolotą i wędką,

oto mi się spisał prędko – złapał kota.

Zatrąbcie na psy, dajcie im odprawę,

....

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 13. W rkp. nad mel. notatka: „Myśliw[skie]”. W rkp. część karty odcięta; brak 3 i 4 wersu w zwrotce 3, brak zwrotki 4 oraz 2, 3 i 4 wersu w zwrotce 7 i prawdopodobnie brak zwrotki 8.]

100

Mel.

On temi góry za las obrócił

i czarne powlekł tam oczy,

jakby był kontent, że mnie porzucił,

wzrok jego był zbyt ochoczy.

Uparł się, poszedł tak jakby strzała,

nie zatarł śladu po sobie,

ni się obejrzał, gdym go wołała,

najnieszczęśliwszam w tej dobie.

Tyranie, tyś mnie trosków nabawił,

zostawiłeś mnie nad skałą,

samąś mnie tylko, samą zostawił,

najnieszczęśliwszą, lecz stałą.

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 23. W rkp. nad mel. notatka Kolberga: „Tęsknota, miłość".]

101

Mel.

Księżyc w noc cichą goni za chmurą,

blado dolinie przyświeca,

smutny młodzieniec z twarzą ponurą,

w bladawe patrzał mu lica.

Smutny młodzieńcze, ponurej twarzy,

czemuż w twarz patrzysz księżyca?

Czemu twe oko tak smutnie marzy,

czemu tak blade[56] twe lica?

Czemu ja smutny, czemu w żałobie?

Jestem wygnańcem na ziemi,

dumam o matce, co leży w grobie,

płaczę nad braćmi swojemi.

Lat temu kilka, jam się radował,

gwiazda nadziei błysnęła,

ale zagasła, Bóg mnie ją schował[57],

boleść me serce ścisnęła.

Bo jeszcze ta duma nie postała we mnie,

żebym się mógł równać możniejszym ode mnie,

życie z wesołością i dobre sumienie,

to moje o szczęściu jest wyobrażenie.

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 24. Ostatnia zwrotka zanotowana oddzielnie na odwrocie karty i połączona odsyłaczem dotyczy prawdopodobnie tej pieśni. W rkp. nad mel. notatka Kolberga: „Tęsknota, patriotyczna".]

102

Dolsk

Mel.

Księżyc na obóz w swej wyblakłej twarzy

[56] [W rkp. wcześniej zapisane: „czemu bladawe".]
[57] [W rkp. wcześniejszy zapis przekreślony: „wróg ją zachował".]

rzucił blask słaby w półcieniu zawarty,
tam młody żołnierz postawion na straży,
tak sobie dumał na swéj broni wsparty.

Słodki zefirze, zefirze jedyny[58],
nieś me westchnienia do lubej krainy[59],
powiedz, że żyję tu[60] zajęty cały
moją[61] ojczyzną i wielkością chwały.

Jutro okazać trzeba dowód męstwa[62],
wraz z wschodem słońca bitwa się odsłoni[63],
śmierć mnie zastanie może wśród zwycięstwa,
lecz choć polegnę[64], to obok méj broni.

Słodki zefirze itd.

Broń swą serdecznie młody rycerz ścisnął,
tobie do grobu, rzekł, wierność (mam) nieść,
tak rozczulony tkliwe łzy wycisnął,
wsparty na broni, tak rzucił swą pieśń.

Słodki zefirze, zefirze jedyny,
nieś me westchnienia do lubej krainy,

[58] [W rkp. też wariant: „zefirze miły”.]
[59] [W rkp. też wariant: ”zanieś me pienia do lubej Pauliny”.]
[60] [W rkp. nad: „żyję tu” nadpisane: „jestem dziś”.]
[61] [W rkp. nadpisane: „lubą”.]
[62] W rkp. nadpisane: „Jutro wraz z świtem walka się odsłoni”.]
[63] [W rkp. nadpisane: „trzeba dowody dać swego męstwa”.]
[64] [W rkp. nadpisane: „jeżeli legnę”.]

powiedz, żem poległ broniąc swej krainy,

wierny ojczyźnie i swojej jedynej.

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 24. W rkp. nad mel. notatka Kolberga: ”Wojsko”.]

103

Mel.

Wieczorem na ganku siedział Kuba z Frankiem,

I: o jakże ich serce boli żyć w takiej niedoli :I.

I: Oj, dana, dana, swobodo kochana :I.

Janku bądź gotowy, pojedziem na łowy,

już dziesiąty świta ranek, załóż psy do sanek.

Oj, dana itd.

Janku, nie marszcz czoła, będziem żyć wesoło,

pojedziemy do Kamczatki hulać na ostatki.

Oj, dana itd.

Jaka piękna droga, śniegiem wybielona,

chaty w ziemi jak piwnice, jak pniaki dziewice.

Oj, dana itd.

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 24. Nad mel. notatka Kolberga: „Tęsknota, Sybir”.]

104

Mel.

Targa swój wianeczek w rzewnych łzach dziewczyna,

że jej kochaneczek jedzie do Lublina.

A w Lublinie są Krakusy, żwawe chłopcy i wiarusy.

Oj, da, dana, dana.

Nie jedź, nie jedź Janku, śmierć tam grozi tobie,

czy ja bez przestanku mam płakać w żałobie.

Uśmierz dziewczę troski twoje, będziem żyli oboje.

Oj, da, dana, dana.

Ostre tam szabelki, kulki ołowiane,

pójdziesz na bój wielki, a ja żyć przestanę.

Uśmierz dziewczę twe katusze, ja ojczyźnie służyć muszę.

Oj, da itd.

Jak cię Moskal srogi zrani lub zabije,

jak wrócisz bez nogi, tego nie przeżyję.

Choć poniosę śmierć lub bliznę, lecz poratują ojczyznę.

Oj, da itd.

A więc z sobą razem zabierz swą dziewczynę,

jak zginiesz żelazem i ja z tobą zginę.

Siedź, siedź, dla mnie Bóg się chowa, daj buziaka, bywaj zdrowa.

Oj, da itd.

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 24. Nad mel. notatka Kolberga: „Wojna".]

105

Lucin p. Szremem[65]

[65] [Dzisiaj Śrem.]

Mel.

Siadł zwoszczyk na przodzie, koń dzwonkiem zadzwonił,

leciała kibitka, jakby ją wiatr gonił,

i Moskwy szerokie mijała ulice.

Kacapy z brodami razdziawiwszy gęby,

to Polak buntowczyk mruczeli przez zęby

i na mnie zgłupiałe zwracali źrenice.

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 25. Nad mel. notatka Kolberga: „Sybir". Pod tekstem odesłanie Kolberga do „Dziennika Literackiego" 1864 nr 23.]

106

Mel.

Bywaj dziewcze zdrowa,
ojczyzna mnie woła,
pójdę za kraj walczyć
wśród rodaków koła.

A gdy przyjdzie ścigać
jak najdalej wroga,
pamiętaj dziewczyno
jakaś mi jest droga.

Czemuż łza w oku,
czemuż serca bicie,
tobie winien miłość,
a ojczyźnie życie.

Pamiętaj żeś Polka,
że to za kraj walka,
niepodległość Polski
to twoja rywalka.

Polka mnie zrodziła
z mlekiem to wyssałem,
być ojczyźnie wiernym,
a kochance stałym.

A gdy przyjdzie zginąć
w ojczystej potrzebie,
nie rozpaczaj dziewcze,
zobaczym się w niebie.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 42/2.

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 27. Nad mel. notatka Kolberga: „Tęsknota, miłość, patriotyczna".]

107

Poznań

Młody wojownik wpośród obcej ziemi,

wśród obcych ludów dręczony niedolą,

usiadł zajęty myślami tęsknemi

nad losem Polski i swą własną dolą.

A wtem jaskółki z zachodu leciały,

młodzieniec rzekł im z wyrazem boleści:

Wyście zapewne nad Polską bujały,

jakież mi stamtąd przynosicie wieści?

Jedna z was może w tejże okolicy

przy moim domku gniazdo ulepiła,

przy owym domku nad brzegiem Pilicy,

gdzie gaj tak piękny, dolina tak miła.

Tam czuła matka łzy codzienne leje,
myślą powrotu mojego się pieści,
nadzieją żyje i traci nadzieję,
jakież o matce niesiecie mi wieści?

Możeście były nad brzegami Wisły
kędy me serce utęsknione woła,
gdzie pierwsze szczęścia promienie mi błysły,
gdziem poznał miłość w wspomnieniu anioła.

Czyliż pamięta o mnie moja miła,
czy gdy od wschodu wietrzyk zaszeleści,
tęskliwe ku mnie westchnienia posyła,
od mej kochanki jakież macie wieści?

Gdzie przyjaciele, co ze mną walczyli
w jednych szeregach za wolność, niestety!
A ja nieczynny gnuśnieję w tej chwili,
biegnę z zapałem na wroga bagnety.

Czy wszyscy żyją? Których z przyjacieli
zimna mogiła w gronie swym już mieści,
może niestety wszyscy poginęli?
Od mych przyjaciół jakież macie wieści?

Wśród mego domu może głosem pana,

wróg rozkazuje w zuchwalstwie[66] swych tłumie.

Próżno go błaga matka zapłakana,

głosu czułości dzikość nie rozumie.

Ja tęskny wzdycham z radości do trwogi,

co dzień mną sprzeczne miotają powieści.

Jaskółki mówcie o ojczyźnie drogiej,

o Polsce jakież niesiecie mi wieści?

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 28. W rkp. notatka Kolberga: „Jaskółki", „Tęsknota Sybiraka" i „od Klonowskiego".]

108

Mel.

Gdy gęsta mgła w posępnej nocy

kryła wzrok ciemny zasłoną swą,

I: mówiłeś mi: wszak w niebios nocy,

że jeszcze możem szczęśliwi być :I.

Nie trzeba nigdy tracić nadziei,

bo bez nadziei trudno nam żyć!

Tam wskazał cię, wskazał na wieki

na miłość cierpień, rozpaczy jęk,

I: mówiłeś mi: w nieszczęść kolei,

że jeszcze możem szczęśliwi być :I.

[66] [W rkp. alternatywnie nadpisane: „zuchwalców"]

Nie trzeba nigdy tracić nadziei,

bo bez nadzei jakże by żyć?

[Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 30. W rkp. nad mel. notatka: „Tęsknota" i „przerobione z Halevy (*Błyskawica).*]

Uzupełnienia do rozdziału „Świat nadzmysłowy"

[Wypisy Kolberga][67]

Aż nadto często zdarza nam się widzieć, jak bardzo oddaliliśmy się od naszej przeszłości. Jeszcze niedawno diabły, czary i czarownice, wielką odgrywały rolę w wyobraźni ludzkiej, wnikały we wszelkie ludzkie sprawy, bano ich się powszechnie starano się przejednać lub dla siebie pozyskać; lecz znikły też, gdy ich się bać przestano. Dziś nawet już i w tej cząstce literatury mówionej, powiastkowej, która się tylko jeszcze w ustach naszych piastunek przechowuje, aby małe dzieci zabawić lub uśpić, coraz już rzadziej odgrywa główną rolę diabeł lub czarownica. Ale czyż to dowodzi żeśmy tak bardzo zmądrzeli, iż na koniec przestaliśmy wierzyć w to wszystko, co tylko było wyrojonem? Czyż duch ludzki tak bardzo się podniósł i spotężniał, iż zbliżając się coraz bardziej do swego Stwórcy, odrzuca od siebie iż sam jest potęgą, a w ludzkiej niezłomnej woli leży talizman i tajemnica cudu, iż przez swą stałość, chęć i wolę, wszystkiego dokonać potrafi?

Postępujemy wprawdzie coraz dalej na tej rozumowej drodze, coraz silniej bierzemy naszą wolę za kierowniczkę naszych czynów, lecz jakże często jeszcze, osobliwie w stanowczych i ciężkich do przebycia chwilach, chcielibyśmy wyścignąć czas i zbadać tajnie przyszłość, albo przynajmniej ją choćby w najsłabszym poznać cieniu tylko. Jeszcześmy więc nie całkiem zdołali otrząsnąć ze siebie ową ludzką słabość i wiarę, że są jakieś nadprzyrodzone siły, które niejako tylko wybranym pomiędzy ludźmi udzielone zostały, a między tém także i moc odgadywania przyszłości. Do takich wybranych policzono

[67] [Rkp. Kolberga, teka 37, sygn. 1326, k. 64. Nad tekstem notatka Kolberga: „Kierski", prawdopodobnie odesłanie do autora tekstu Edwarda Kierskiego zob. Tygodnik Literacki 1843 nr 34, 35.]

niedawno[68]panią Lenormand i szereg innych (t. z. jasnowidzących kabalarek itd.) przepowiadających przyszłość. A lubo te[69]nic wspólnego z dawnemi czarownicami nie miały, bo nie były ani straszne ani złośliwe, pani Lenormand nawet pewne znaczące w społeczeństwie zajmowała stanowisko kontynuowane zaś częstokroć dla igraszki lub nudy jedynie bywały, to jednak przypisywany im przez wielu dar odgadywania przyszłości, więc mniemana ich siła nadludzka, stawiały je pod tym względem z dawniejszemi czarownicami (angurkami) na równi. Wiadomo jak chciwie przed niedawnym jeszcze czasem czytano pisemka z jej przepowiedniami czy też tylko pod jej nazwiskiem wydane, które rozwój dalszy wypadków bieżących zapowiadały na przyszłość. Przypomnijmy sobie zresztą owe wirujące stoły, owe zaklinania, zapytywania i odpowiedzi duchów (spirytyzm) itd., które w nowszych już czasach tyle głów pozawracały. Jeżeli w naszych, postępowych czasach podobne objawy jakichś potęg nadzmysłowych, wymarzonych mogły tak wielką odgrywać wszędzie rolę, to nie dziwota bynajmniej, że przodkowie przywiązywali tak silną wiarę do diabłów, wróżek i czarownic.

Koźmin[70]

Wspomnieć nam tu należy, że w drugiej połowie XVII wieku, zagęściły się były w tej okolicy czarownice, które magistrat Koźmina karcić nie omieszkał[71]. Księgi miejscowe następujących w tym przedmiocie udzielają wiadomości, które my dla uzupełnienia opisu Koźmina tu umieszczamy.

Istotnie, w czasach dawniejszych zachodziły w Koźminie rozmaite zdarzenia z czarownicami. W ogóle kary na czarownice były takie, że je pławiono w stawach i palono na stosach. Tak, razu pewnego sprzedawała pewna niewiasta, która miała być czarownicą, śledzie, gdy druga od niej śledzia jednego kupiła i

[68] [W rkp. w nawiasie przekreślone: „obok różnych jasnowidzących”.]
[69] [W rkp. przekreślone jeszcze: „pod żadnym względem”.]
[70] [Rkp. Kolberga, teka 8, sygn. 1160, k. 335. Zgodnie z odesłaniem Kolberga jest to odpis z dzieła Edwarda Raczyńskiego zob. *Wspomnienie z Wielkopolski*, T. 2, Poznań 1843, tam na s. 279–281 zamieszczony tekst; także z odesłaniem Kolberga opisy dotyczące Koźmina znajdują się w serii X *Ludu,* zob. *Poznańskie* cz. II (DWOK. T. 10) s. 130–131 i 377.]

[71] [W tym miejscu odsyłacz Kolberga do serii XV *Ludu*, zob. *Poznańskie* cz. VII (DWOK T. 15) s. 241, 244.]

zjadła, twierdziła, iż razem z tym zjadła czary. Przejęta nienawiścią, poszła do ówczesnych wójtów miejskich na ratusz z tém użaleniem i prosiła, aby na czarownicę sprawiedliwość wymierzona została. Ci zgromadzeni, wszyscy razem jednozgodnie zdecydowali, aby czarownica na stosie została spaloną. Nastąpił wymiar kary, gdzie ułożywszy stos za miastem na błoniach pod szubienicą, niedaleko traktu poznańskiego, włożono czarownicę w beczkę, wywieziono ją z miasta i na stos podpalony włożono. Tu po zapaleniu już beczki, wydobyła się z niej czarownica i zalała stos cały wytryskującą z beczki wodą. Wójtowie miejscy widząc, iż ich zamiar się nie spełnił, kazali drugi raz większą ilość drzewa włożyć, którą znowu tym samym sposobem zalała. Aż dopiero trzecią ilość jeszcze większą włożywszy, zadość uczynili wydanemu dekretowi i czarownica na trzecim stosie się spaliła.

Z biegiem czasu rozmnożyło się w Koźminie prześladowanie winnych i niewinnych niewiast tak, iż małe między sobą nieporozumienia stawały się powodem prześladowania i wkrótce większa część niewiast w Koźminie została w porozumieniu być ciotami i czarownicami. Wójtowie miasta, troskliwi o dobro jego, robili doświadczenia, aby się przekonać, która istotnie jest czarownicą. Do tego użyto pławienia (jak wszędzie indziej), tak się przekonano, iż ta niewiasta, która wkrótce utonęła, wolną była od tego zarzutu, tę zaś, która przez pięć lub sześć godzin pływała, uznano za istotną czarownicę i wtenczas chyba za szczególnemi staraniami od kary (ognia) uwolnioną została.

Pewnego razu tańcując pewna niewiasta z mężczyzną, dała mu jabłko do zjedzenia. Przypadek zdarzył się, iż człowiek ten zjadłszy jabłko, dostał wielkich konwulsji i cierpiąc je czas niejakiś, na ostatek umarł. Porozumienie zaraz padło, iż niewiasta ta była czarownicą i familija zmarłego, bez zezwolenia nawet wójtów związawszy ją w nocy, utopiła w jednym ze stawów koźmińskich. Winowajcy uszli kary za ten występek, owszem, czyn ich był pochwalony.

Inna niewiasta, lubiąca samotność, nie obcowała z nikim i często nawet, dla uniknienia obcowania z innymi, ukrywała się po lasach i borach. To jej życie zwróciło powszechną na nią uwagę i stało się powodem, iż złapawszy ją ludzie, bez najmniejszego dowodu twierdzili, iż jest czarownicą i że spalić ją potrzeba. Wójci miejscy trzymając się wyrazów Pisma Świętego: „Niech złe z pośrodku nas wyrzucone będzie” – chętnie na spalenie jéj pozwolili. Zapakowawszy ją przeto zwyczajem powszechnym w beczkę, wkrótce zobaczyli iż kruk przeleciawszy, siadł na tę beczkę i tak długo nie dał się z niéj nikomu odstraszyć

ani złapać, dopóki beczka z mniemaną winowajczynią na stosie nie spaliła się; potém dopiero uleciawszy w powietrze, znikł z oczu przytomnych.

(Z rękopismu w Koźminie zachowanego.)

***

Rękopism pisany między r. 1780 a 1783 (podający także zdarzenia z czarownicą na Czerwonej Rusi zaszłe), zawiera w sobie niektóre historyczne ułamki, wiersze małej wartości, tę wiadomość, jak równie o spaleniu w r. 1762 czarownicy, które w przekładzie z łacińskiego poniżej dołączam (obacz: Lud ser. XV str. 248 nr 57). Co do zdarzenia przytoczonego, tak autor tego rękopismu mówi: „Ś. p. nieboszczyk, mój ojciec słyszał to od ojca swego, a mego ś. p. dziada, iż nie raz o tém mówiąc, dziwił się, że sejm (w r. 1776) zabronił palenia czarownic, kiedy takie wszeteczności popełniają". W Kurniku w W. Ks. Poznańskiem żyje dotąd (piszę w r. 1835) kat stary, który zachował wszystkie narzędzia do męczenia i palenia czarownic? „Dawniej (mówił on) to człek się zawsze domacał prawdy. Jeżeli był jaki człowiek twardy, albo czarownica co nie chciała się zaraz przyznać, to za drugim lub trzecim razem na męce, wszystkiego się dowiedziała. Bywało, palę czarownicę, to aż grad bije na jej krzyki; a teraz psuja bydło, sprowadzają szkodne grady i bez kary im to uchodzi."

[Rkp. Kolberga, teka 8, sygn. 1160, k. 327. Zgodnie z odesłaniem Kolberga jest to odpis z pracy K. W. Wójcickiego *Zarysy domowe* T. III, Warszawa 1842, tam na s. 137–138, w przypisie zamieszczony fragment; informacje w powyższym tekście, podane w nawiasie pochodzą od Kolberga.]

***

od Szamotuł i Wronek

Siejąc proso, ażeby wróble go nie jadły, należy siać do dnia, póki śpią ptaki nago i milcząco, a na każdym rogu swego staja, trzeba wziąć garstkę ziemi i rzucić za siebie, nie oglądając się. Wówczas wróble nie przylecą.

[Rkp. Kolberga, teka 37, sygn. 1327, k. 60.]

***

Pieńczykowo, Miłosław

Mówią, że Niemiec pochodzi z połączenia wałacha z diablicą.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 37, sygn. 1328, k. 73.]

***

Kiszkowo, Klecko

Jeden świniarz rzucił w kłótni na drugiego przekleństwo: „Bodaj ci wszystkie świnie pozdychały!". A drugi mu na to, chcąc moc przekleństwa zniszczyć: „Bodaj sie twoje słowo w g... obróciło, toć nie zdechną!".

[Rkp. Kolberga, teka 37, sygn. 1326, k. 63.]

***

Opowieści ludowe

od Pyzdr, Wrześni[72]

Wierny owczarz

Jeden pon miał bardzo wiernego owcarza, co nigdy nie skłamał przed nim. Ten pon miał gości i powiada, że ma bardzo wiernego owcarza. Ci goście: on jednak przed panem raz skłamie. Nie, ón nie skłamie, bo ani raz nie skłamał. Tak wysłał jeden pan z tych gości, córkę swoją do tego owcarza. Ona mówi: dobry wieczór owcarzu (jak przyszła do niego) – a ón: dobry wieczór pani. Dłuży się pewnie czas tak tutaj owcarzowi samemu. Nie dłuży mi się, bo ja już tego zwyczajny, zawdy jeno sam jesdem. Tak idą owce do szkody. On idzie za

[72] [Wcześniejsza lokalizacja: „od Poznania (Górczyn)" przekreślona przez Kolberga.]

owcami, tak i óna też idzie za nim i gada do niego rozmówę, zabåwia go i usiadła kole niego, a ón sobie stanoł, podpar się na kiju (jak to owcarze stają). Tak z tych mowów przyszło do więcy uczynków, bo go podrżåźniła[73]. Wtenczas żądała z jego trzody tego czarnego baranka, a ón ij chciał dać białą owcę nieznaczną, a ońa kónieczne tego czarnego. Tak złapał tego czarnego i dał ij. Ona poszła sobie z tym baranem do dómu. On zdjąn czapkę z głowy i postawił bez trzy zagony od siebie na kiju. I mówi do tej czapki: dobry wieczór panu. I sam odpowiada (niby od czapki): dobry wieczór owczarzu. Cóż ta słychać nowego na polu? – Źle, niedobrze (odpowiada owcarz do tej czapki, bo się chciał nauczyć kłamać), oto wilk wleciåł między owce i wzion czarnego baranka. Nie owcårzu, tak bydź nié może, to by inną był trafił, nie tego czarnego, to źle, niedobrze. Tak wzion znowu owczarz te czapkę i postawił bez dwa zågony od siebie. Tak leciał pies i rozpłoszył mi te owce i zginoł mi ten czarny baranek. Nie owczarzu, tak bydź nie może, to by inná była zginęła, to źle, niedobrze. Tak postawił te czapkę bez zågon jeden od siebie.

[...]

Dobry wieczór owczarzu. Dobry wieczór panie. Cóż ta słychać nowego, owczarzu na polu? Źle, niedobrze, panie. Przecie zawdy owczarzu było dobrze, a dziśby miáło być źle! Szła taka szelma, mówi owczarz, pociągła mnie do złych rzeczy i dałem ji czárnego baranka. Dobrześ zrobił owczarzu.

Teraz pędzi do dom (ón się już nauczył na polu). Powychodzili wszyscy panowie, a ta panna z tym czárnym barankiem jest w pokoju. Tak wyszed pan jego naprzeciw onemu owczarzewi. Owczarz: dobry wieczór panu. Dobry wieczór owczarzu. Cóż tu słychać nowego na polu, owczarzu? Źle, niedobrze panie. A czemuż to? Zawdy było dobrze, a dziś źle? Szła taka szelma, pociągła mnie do złych rzeczy, já ji dałem tego czarnego baranka. Dobrześ zrobił owczarzu.

Tak dostępuje do niego ten ojciec tej panny: kiedy ją szelmą robisz, więc ją sobie weźmiesz, coś z nią miáł do czynienia. Wierny był i powiedział prawdę i za prawde dostał pannę.

[73] [W rkp. po tych słowach jeszcze przekreślony tekst: „Jak stojał pole nij, patrzy cięgiem na dół. Ona mówi: czemu wy owczarzu też na mnie nie patrzycie, jeno się nie wstydźcie. Wejźrzał na nią i ochota go wziena, i bez zagon ją zarazprzewrócił i z nią pofiglował.”]

[Rkp. terenowy i czystopis Kolberga, teka 8, sygn. 1161, k. 240. Zapis terenowy do słów: „bez zågon jeden od siebie”; dalej tekst zredagowany przez Kolberga na podstawie skreślonego zapisu terenowego, powyżej karta odcięta. Wariant tej opowieści zob. *Kaliskie i Sieradzkie* (DWOK T. 46) s. 524–526.]

***

Przemęt (Priementsdorf)[74]

Król, ksiądz, i młynarz

W jednej wsi ból ksiądz przeór, chtóry żył bez chłopotu. Tak sobie dał tablice wymalować i złotemi literami wypisać, że „ksiądz przeór zyje bez chłopotu”.

Jednego razu przejeżdża tamtędy król i czyta na ty tablicy te wyrazy. Tak sobie pomyślał: cóż to? Ksiądz przeor żyje bez chłopotu, a ja jezdem król, a mám wielgi chłopot. Zawołał tego księdza do siebie i powiadá: co to tu napisano na tej tablicy? No, tak jest, jaśnie królu. No dobrze, jak tu będe przejeżdżał jeszcze ráz, to mi powiész: wiele gwiáz(d) ná niebie? Jaki świat szeroki? I co ja myśle? Te trzy rzeczy.

Tak ten ksiądz przeór, co ni miáł chłopotu, w okropny wtedy chłopot wpád. Myślał sobie: jak ja to sie wytłomacze temu królowi? Ale ból tam mynarz w tej wsi, dosyć bogaty, tak ón ta coraz u tego księdza często przebywał. A ksiądz barzo był smutny. Mynarz go sie pyta: co ksiądz przeór taki smutny, dziwny, choc chłopotu ni ma. A ksiądz: eh cóż, kiedy mi majster nie poradzi, w tym moim smutku, bo sie i chłopot ználaz. A mynarz powiadá: chto wié? Może i poradze, a jaki to chłopot jes? Ksiądz odpowiadá: tu przejeżdżał król wczorajszego dnia i czytał na tablicy, że ksiądz przeór żyje bez chłopotu, więc mówił: to ja, choć jezdem król, a mám wielgi chłopot, á ón jes tylko ksiądz i żyłby bez chłopotu! To też nádał mi taką karę, takie pytanie, że: wiele jes gwiaz(d) na niebie? Jaki świat szeroki? I co ón (król) myśli? Tak ten mynarz powiadá: mały chłopot jes, ja wtém poradze; kiedy tu ten król bedzie miáł przejeżdżać, to ja tu przyjde i ubiere sie w ksiéże rzeczy, a ksiądz przeór nie potrzebuje sie na świat pokazywać w ten dzień.

Wzión mynarz wielki papiór, wzión dużo śpilek i pożgał ten papiór, że wiecy nidz prawie nie było, tylko same dziurki. Jak król miáł przyjáchać, tak ten

[74] [W rkp. pierwotna lokalizacja: „od Wschowy” przekreślona.]

mynarz w ten dziewń poszed do księdza, ubrał sie w ksiże rzeczy i czekał za nim. Król przyjechał i posłał po księdza. Tak ten mynarz przebrany za księdza wzioł laske i ten pożgany papiór do kieszeni i przyszed przed króla. Król nájprzód sie zapyta: wiela gwioz na niebie? A ten mynarz otwija papiór i daje mu i káże mu rachować i mówi: król jes jako słońce, a słońce zbiéra gwiozdy naokoło nie rachując ich. Król ten patrzy, niepodobno rachować i powiadá: a chtóż to w stanie porachować, jużci-ć tyla musi być tych gwiáz. Teráz ten król sie pyta: jaki świat szeroki? A ón mynarz mu utknoł laske na pośrodku drogi przy samym królu i káże mu mierzyć od ty laski na te strone, na te strone, i na chtórą mu się podoba, od środka, że zawsze koło króla środek świata. Król powiadá: a chtóż teráz jest w stanie rozmierzyć? Toć musi być prawda, że tu gdzie já, jes środek świata. A teráz pyta sie król: powiedz, co ja myślę? A ten mynarz powiada: jaśnie król myśli, że já jezdem ksiądz przeór, a ja jezdem mynarz. A to co innego, powiadá król.[75]

I wtenczas ksiądz przeór wygrál, bo mu mynarz dopomóg i pozbył mu chłopotu. Tak ten król powiadá: kiedy ksiądz przeór może żyć bez chłopotu, dzięki mynarzowi, to teráz by i ja chciał żyć bez chłopotu; to téż mynarza wezne do siebie, do swego boku, bo ón widzę dobry do odpędzania chłopotów.

[Rkp. Kolberga, teka 8, sygn. 1161, k. 242. Rękopis przygotowany przez Kolberga do druku z nr 113.]

***

od Czempina, Brodnica

Chłop ministrem

Razu jednego było królewskie polowanie. I byli rozdzieleni na dwa oddziały. W tem zginął król. Jedni myśleli, że tam jest, a drudzy myśleli, że tam jest. Potem król słyszał głos rąbania drzewa i poszed za głosem i doszed do chłopa, który szykował sobie drzewo na wóz i mówi do niego: gdzie ty to drzewo powieziesz? A chłop powiádá: do Warszawy. Król się pyta: co za to dostanie? Trzy złote. A

[75] Powiastka ta jest powtórzeniem znanej w Niemczech; zapytania podobne miał czynić ce

król powiadá: ja ci dám talara, a nie bierz drzewa, tylko zawieś mnie. A chłop: ja swojéj cieżki pracy w ludzki śmiech nie dám. I nakład drzewa, zrobił troche miejsca w środku i powiadá: siádaj łyku! I siadł król, a sám (chłop) szed pieszo. I gdy jechał przez wodę, stanął, a koń się wysiusiał. A ón (chłop) powiadá: mój koń to taki głupi jak polski król. A król pytá się: czemu? Bo tam gdzie jest dość wody, to on siusiá jeszcze więcej, a żeby nasiusiál na suche miejsce, to by urosła tráwa. A czemu też król taki głupi? Anu, bo nie zrobi ministra z chłopa, żeby go wydźwignął z biédy, tylko ślachcica bogatego pana, co ma dość, to mu król jeszcze więcej daje. Potem, gdy przyjechali do Warszawy, król poszed do domu, a chłop pojechál z drzewem na rynek i król wysłał służącego po tego chłopa, aby go przyprowadził. Wtem przychodzi chłop, a król go sie pytá: kogo przywióz? A on: bo ja wiem? Nu, łyka jakiegoś. A król powiadá: to mnie żeś przywióz, ale coś ty powiedziál? A chłop mu na to: przecie jasny król wié, kiedy jechál. Anu, powiedziáłeś, że nie zrobie z chłopa ministra, więc ciebie zrobie.

I kázali mu wszystkie jego rzeczy zrucić i ładnie sie wykąpać i włosy mu uszykowali po ministrowsku. I jak sie już ubrał, to zaś ukleknął i król mu włożył rękę na głowę i powiadá: to teraz bedziesz minister i ślachcic. A wtem on pierdnął, a król na niego zaczoł sie gniéwać, że takie świnstwo w pokoju robi. A ón powiadá: przepraszám nájaśniejszego króla, bo kiedy głową ma rządzić już ślachcic, to chłop niechaj przód d...ą wyleci. I wszyscy sie śmiali i uznali go, że on jest mądry i był ministrem.[76]

[Rkp. nieznanego autora, teka 8, sygn. 1161, k. 250. W rękopisie liczne, niekonsekwentne próby ugwarowienia i nieliczne poprawki Kolberga. Rękopis przygotowany przez Kolberga do druku z nr 121.]

***

Pod Kościanem, Gostyniem i Krotoszynem opowiadają gadkę:

Przyjechał ślachcic do panny w komplementa. Pannie się on podobał, lecz rodzice wydać ją za niego nie chcieli. Umówił się więc z nią i wykradł ją, powiedziawszy do niej te słowa: „Stoi burza za borem, jak te ptaszki zaśpiewają, co rogowe dziobki mają, czy będzie (wtedy) deszcz, czy nie będzie deszcz?”

[76] [W rkp. jeszcze na końcu przekreślone zdanie: „potem pojechał też po swoją żone”.]

Panna na to odpowiedziała: „Jak się dąb z lipą obali, to będzie deszcz.” Znaczyło to zapytanie iż: „Stoi powóz za dworem, jak ci stróże zagwizdają w rogi, czy pojedziesz ze mną, czy nie?” Odpowiedź panny: „Jak ojciec z matką pójdą, to z tobą umknę.”

[Rkp. Kolberga, teka 37, sygn. 1330, k. 2. Pod tekstem odesłanie Kolberga do T. 8 s. 248 nr 87.]

Anegdoty, zagadki, przyczynki językowe

Czeszewo

Anegdota. Ksiądz jeden młody spotkał z rana ciotę, która nie miała wróżyć. Nie mając wtedy czasu, zamówił się do niej na wieczór. Wieczorem tedy przyszedł do jej chaty wraz z organistą, który miał bat za nadrą. Wszedł do izby, a organiście kazał czekać przede drzwiami. Poczem zapytał jej, wiele ona ma diabłów, a gdy baba odrzekła, że trzech, zaczął jej wybijać z głowy ciotostwo i nawracać na prawdziwą wiarę, lecz widząc, że to idzie oporem, zapytał, gdzie się owe diabły znajdują, w którem miejscu u niej siedzą. Ciota rozgniewana, sądząc, że z niej żartuje, pokazała na swój tyłek, mówiąc: oto ich mam w d..., na co odpowie ksiądz, wołając organistę z batem: no kiedy tak, to ja ich tu zaraz wypędzę i nuże smagać babę, kazał jej dobrze skórę przetrzepać.

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 37, sygn. 1328, k. 78. Z boku karty jeszcze notatka Kolberga: „Łekno”.]

Przysłowia, zdania.

Z Krotoszyńskiego

Bóg najlepszy gospodarz.

Kto żyje w nadziei, ten umiéra w głodzie.

Kiedy próżniaki śpią, to orz głęboko ziemię, a będziesz miał zboże i dla siebie i na sprzedaż.

Wtedy siano grabią, kiedy słońce świeci.

Drzeć łyka, kiedy się dadzą.

Zły ten ptak, który zdobycz ze szpony wypuszcza.

Uciekaj od zabaw, a będą cię (one) gonić. } Z francuskiego

Pilnéj prządce nie zabraknie koszuli. } Z francuskiego

Jeśli chcesz dobrze sprawić interes, sam idź; jeśli chcesz źle, poślej kogo innego.

Pańskie oko konia tuczy.

Brak starania więcej nam szkodzi niż brak nauki.

Nie doglądać czeladzi, jest otwierać im własny worek.

Kto kogo szczyptą, tego diabeł całą garścią (kto o kim źle mówi).

Śmierć i żona jest od Boga przeznaczona.

[Rkp. Kolberga, teka 37, sygn. 1329, k. 4.]

***

Morownica

Gdzie rodzą góry, w stodole dziury.

Gdzie rodzą doły, pełne stodoły.

[Rkp. Kolberga, teka 37, sygn. 1329, k. 5.]

***

Pozn[ańskie]

Co się prędko roznieci, nie długo świeci.

[Rkp. Kolberga, teka 37, sygn. 1329, k. 5. Pod tekstem notatka Kolberga: „Morownica” i uwaga: „Ta gadka była w Kujawach.”]

***

Kościan

Kto mieszka przy Obrze, ten ma się dobrze.

Kto mieszka nad Obrą - doi krówkę dobrą.

Ciapu groch, ciapu kapusta (mieszanina).

Kto kulawy, to go w piątek będą pálić.

[Rkp. Kolberga, teka 37, sygn. 1329, k. 7.]

***

Kiedy się za broną kurzy - to się zboże burzy.

Wszystkie rozumy pojadł – a, a (na) swoim się udawił (v. udławił).

[Rkp. Kolberga, teka 37, sygn. 1329, k. 7. Ten tekst między zapisami z Kościana a Ostrzeszowa.]

***

Ostrzeszów, Pleszew

Usrał się Grzegól, a ty nam pierdól. (Kiedy jeden po drugim głupstwa gada.)

Haru, haru! Ni pieniędzy, ni targu. (Kiedy próżny hałas robią.)

Haru, haru! Ni pieniędzy, ni towaru. (Szukaj i hałasuj, a tu wszystko zginęło) v. (Gdy kto się krząta i pracuje nadzwyczajnie bez korzyści.)

Co mom w pysku - to mom w zysku. Morownica pod Szmiglem.

Gówno chłopu dać, a nie zegarek: (Ani się umywał do tego – niech mu się o tem ani marzy!) Oborniki

Siedzi jak pies na płocie (o złym jeźdźcu). Poznań

Ominęły psa gluby (zawód w oczekiwaniu). Poznań

Pychy na trzy sztychy – na pół łokcia wichy (wiechcia z butów wyłażącego), (zarozumiały, a nie ma z czego). Poz[nań]

Kapustka niegustka – groszek to go żgá w nosek (v. groszek drapinosek) – kluseczki same idą z miseczki (gdy dziecko przebiera w jedzeniu). Poz[nań]

Przyszedł na psa mróz (przyszła kryska na Matyska). Poz[nań]

Grać jak z deski (bez czucia na skrzypcach). Poz[nań]

[Rkp. Kolberga teka 37, sygn. 1329, k. 7.]

***

Pałuki

Zgoda buduje, niezgoda rujnuje (na pieniaczy po sądach).

Kto buduje ten ma wiórki, kto się prawuje, ma papiórki.

Czego skorupka za świeża nasiąknie, tém na zawsze trąci.

Kogo nieba skarać chciały, tego nauczycielem zrobiły.

[Rkp. Kolberga, teka 37, sygn. 1329, k. 15. Pod tekstem notatka Kolberga: „Przysłowia, zdania".]

Zagadki

Morownica

Stoi dąb na środku wsi,

a na każdy podwórek (podwórzec) gałęź wisi.

Słońce albo Księżyc.

Stoi łach na górach,

rozczapierza ręce – ku Bożej męce.

Wietrzny młyn v. wiatrok.

Stoi panna na wrotach,

w dziesiąci kabátach.

Cebula.

Jest to zwierzę,

ma sztyry nogi i pierze.

Łóżko.

Całki las zmok(ł),

a cztyry gałunzki nie.

Krowa (bo ona sama zmoknie, a 4 dydki (cycki) nie).

Kiedy zając ma największy strach?

Jak ucieknie do lasa po wystrzale strzelców i w kierzki się schowa – bo wtedy dopiero zaczyna strach jego się zmniejszać.

Która owca najwyższa między stadem?

Czarna, bo ją wśród białych najdalej widać.

Wiela owca usra bobków z fury siana?

Żadnego, bo przecie ona nie wlezie na furę.

Orałem pługiem z trzema sochami,

miał jednę dziurę między nogami!

Myśnica v. miśnica (sprzęt drewniany na trzech nogach do umywania talerzy.

Miałem konia siwego, bez ucha żadnego;

jedno nożem urznięte, drugie kosą ucięte.

Ławka bednarza lub stelmacha od strugania klepków v. klapków.

Miał dwie dziury w nosie,

wucha (wącha), co mu zdrowie zniesie.

Gwóźdź żelazny w tej ławce od strugania.

Miał ogon długawy i trochę białawy.

Deptarz przy tej ławce, co się przytrzymuje, kiedy się struże.

Miał kopyta białe, ale, że bardzo małe.

Nogi u tej ławki.

Był kuty podkowami żelaznemi

i g(w)oździami drewnianemi.

Strug, t. j. narzędzie którém się struże przy tej ławce.

Miał grzybę (grzywę) rzadkawą

i po trosze siwawą.

Jest to grzywię pałąkowate, u wierzchu tej ławki.

Miał oczy na wierzku,

a był całki bez sierzku (sierści).

Jest to dziura, gdzie główka od tej ławki stoi.

Miał dwa zęby na przodku,

jedną dziurę na zadku.

Jest to część przy główce u tej ławki, do przytrzymywania struganego drzewa.

Stoi panna w sklepie, dydki sobie klepie.

Masło w kierzni.

7 dni w tygodniu – czemu 6?

4 u małego – czemu 3?

Na wierzchu zapieczętowane,

pod spodkiem wywiercone – czemu tak?

Kawaler chcąc się z panną żenić, posłał jej 7 jabłek przez posłańca i o 7 jabłkach napisał w liście, lecz posłaniec zjadł jedno w drodze i odniósł tylko 6, zaś posłał jej zająca z 4 nogami, a posłaniec urwał w drodze jedną nogę i oddał go tylko z 3 nogami. W końcu posłał sądeczek z winem, a poseł wywiercił w nim dziurę i wypił wino, a oddał go próżnym, choć zaszpuntowanym. Panna tę zagadkę kawalerowi napisała do odgadnienia, za cenę swej ręki. Nie odgadł jej, więc ręki nie otrzymał.

[Rkp. Kolberga, teka 37, sygn. 1330, k. 1.]

Krobia

Jedno tfu, a drugie plu!

Trzecie chy, a czwarte wu!

A w ostatku wszystko fiu!

Ziemia, woda i ogień i czwarte powietrze, a wszystko w niwecz pójdzie, gdy Bóg áświat w proch zetrze.

Przyleciały dzikie gęsi, a swojska gęś siedziała na gnoju i powiada, że: leci stado dzikich gęsi, a dzikie odpowiedziały, że: gdyby było jeszcze raz tyle i pół tyle i ćwierć tyle i jeszcze ónа sama, to by było rychtyk sto.

Gęś.

[Rkp. Kolberga, teka 37, sygn. 1330, k. 1.]

Szmigel[77]

Jedzie nie wozem, kręci dyszlem, smaga nie biczem, skubie nie pierze, rzucá nie koście.

Ryba.

Gounili się ráz sterech braci i jak sie gounią, tak się gounią, a dogónić sie ni mogą.

Koła u wozu.

[Rkp. Kolberga, teka 37, sygn. 1330, k. 1.]

Kościan

Dwa ślipiaki, dwa żgajaki, jedne zamachaje,

sztyry kopytaje.

[77] [[Wg. Słownika geograficznego... T. 12 s. 8: Szmigiel, Śmigiel, urzęd. Schmigel.]

Wół.

[Rkp. Kolberga, teka 37, sygn. 1330, k. 1.]

***

Niziuśkie, wąziuśkie, ale gdyby wstało,

do nieba by dostało.

Droga lub ścieżka.

Cóż to jest: czego Pan Bóg nie widzi nigdy,

cesarze i króle rzadko, panowie częściej,

a chłop prawie zawsze widzi.

Równy, równego.

Pojechał chłop na targ i kupił konia, ale bez ogona;

lecz gdy przyjechał do dom, przyprawił mu ogon.

Igła z nicią.

W czerwieni się narodziło, w zieleni się nachodziło,

a w bieli je ścięto i do grobu wzięto.

(vel. przyszed czas, było ścięte i do grobu wzięte.)

Żyto.

We dnie spało, nie leżało, wieczór całą ziemię obieżało i obsiało;

rano wstawszy, co zasiało, pozbierało.

Rosa i słońce.

Jedzie nie wszem, śmiga nie biczem, łowi nie źwierza,
jé nie mięso, a rzuca nie kości.
Rybak.

Cztéry nogi mam i pierze,
chociem nie ptak ani zwiérzę.
Łóżko.

Stoi słup, na nim trup,
chciałbym przysiąc, że w nim tysiąc.
Makówka.

Kulają się goście, po lipowym moście,
do glinianego dwora.
Trzebić groch do garnka.

Maluśkie, czarniuśkie, przy ziemi go nie znać,
nie dá się okiełznać.
Pchła.

Po śmierci, ciele było w kościele.
Jałowicze buty.

Mniejsze jak kot, kiedy leży,

większe jak koń, kiedy bieży.

Siodło.

Co jest najstarsze u woza?

Buks, bo ma wąsy.

Bez czego cieśla nie może postawić budynku?

Bez sęka.

Bez czego chłop nie zwiezie zboża do stodoły?

Bez czego oracz nie zorze zagona?

(przy dostatecznym porządku)

Jakiego drzewa najwięcej w lesie?

Która owca największa w trzodzie?[78]

[Rkp. Kolberga, teka 37, sygn. 1330, k. 2. Jest to odpis z „ Pisma dla ludu polskiego" 1845 R. 1 z. 5 s. 168, z. 6 s. 188, z. 7/8 s. 244, z. 9/10 s. 290.]

od Kościana - zagadka

Był to ráz jeden szewc, który chodził kole Bożej męki (figury) z domu swego do miasta. Przychodzi on do Bożej męki i zawsze się kole niej modli. A był biedny szewc i prosi, żeby mu Pan Bóg dał 99 talarów, ale jak będzie spełna sto, to nie

[78] [W rkp. przy czterech ostatnich zagadkach notatka Kolberga: „Nie ma rozwiązania".]

weźnie. Więc też mu ráz dał Pan Bóg 99 talarów, że jeden chłop położył te talary kole Bożej męki. Szewc, jak przechodził, widzi, że tam leży trzos, poczón rachować i znalaz 99 talarów. Ten człowiek, który je tam położył, począn tego szewca gónić, a szewc mu nie chciáł oddać, bo powiedział, że mu Pan Bóg dał.

Przygotowanie do rozwiązania. Szewc ten, to był mularz, a te 99 talarów, to były cegły, jak na wozie leżały. Więc mularz wzión je i wmurował, a jeszcze dziura była wielga w murze. A ten człowiek (pan?), co to murował, pytá się: gdzie się te 99 cegieł podziały? A mularz powiedá, że się zamurowało i jeszczek dziury są, bo ich nikt nie zamuruje i nie potrafi. (Kto tę historią chce gadać, niech zada drugim, żeby zgadywali, co do czego się tyczy) – dodał opowiadający.

Rozwiązanie. Jest to wóz z kołami. A mur to wóz. Dziury były w kołach wozu pomiędzy szprychami, szpicami, bo tych nikt nie zamuruje. A ten pan (?) i mularz, to oznaczały we wozie kłonice. Boża męka był dyszel.

[Rkp. Kolberga, teka 37, sygn. 1330, k. 2. Pod tekstem odesłanie Kolberga do T. 10 s. 14, tu mowa o 99 wiatrakach.]

Inne materiały językowe

Morownica

kociou(ł), wstou(ł)[79]

wnet, dziś wnet obiad (rychło dali)

telko – tylko

beć – być

porumbał[80]

gałuzka[81]

włożuł[82]

[79] [Do obu wyrażeń komentarz Kolberga: „ł jak u, wszędzie”.]
[80] [Nad: „u” nadpisane: „ą”.]
[81] [Nad: „u” podpisane: „ą”.]

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 37, sygn. 1328, k. 72.]

Kiszkowo, Kłecko:

siedzi jak pies na płocie (o złym jeźdźcu)

ominęły psa gluby (zawód w oczekiwaniu)

gówno chłopu nie zégarek (ani się umywał do tego, niech mi się ani warzy)

pychy na trzy sztychy (zarozumiały, a nie ma z czego)

groszek to go żgá w nosek (v. groszek drapinosek)

kapustka, nie gustka, kluseczki same idą z miseczki (gdy dziecko przebiera w jedzeniu)

przyszedł na psa mróz (oberwał, przyszła kreska na Matyska)

grać jak z deski (bez czucia na skrzypcach)

haru, haru, ni piéniędzy ni towaru (gdy kto się [...][83]

nicować (krytykować, rozprawiać, wyciągać, informować)

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 37, sygn. 1326, k. 63. Na odwrocie karty lokalizacja: Kiszkowo, Klecko.]

***

jesta – jest (ku Szamotułom, Wronkom)

nojść (ją nojdém) – znaleść (Pozn.)

[Rkp. terenowy Kolberga, teka 37, sygn. 1326, k. 63. Na odwrocie karty lokalizacja: Kiszkowo, Klecko.]

[82] [Nad: „u” podpisane: „y”.]
[83] [Rękopis uszkodzony.]

Przypisy źródłowe do W. Ks. Poznańskiego (t. 9-15)

Przypisy do cz. I *Poznańskiego* (T. 9)

Wstęp (s. I–IV)

s. I – Wymienione przez Kolberga tytuły czasopism oraz nazwiska autorów publikacji, zob. Bibliografia.

s. II w. 7–10g. – Kolberg wymienia tzw. *Szematy* czyli ankiety Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego, które służyć miały do opisu Wielkiego Księstwa Poznańskiego, przygotowane w latach 1858–1859, zob. wstęp s. 000.

s. IV w. 5–8g. – Kolberg wymienia *Instrukcję do badania właściwości ludowych* Jana Nepomucena Sadowskiego, zatwierdzona przez Komisję Antropologiczną Akademii Umiejętności, zob. *Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego Akademii Umiejętności*, T. 1, Kraków 1874, s. XC–XCV, obejmującą takie zagadnienia, jak: nazwa badanej ludności, jej charakter i granice rozsiedlenia, gwara, poezja, muzyka, taniec, przysłowia, gadki, podania, obrzędy i uroczystości, ubiór, mieszkania, narzędzia.

w. 11g. – Współpraca Kolberga z B. Hoffem, zob. wstęp do tomu suplementowego, s. 000.

Kraj (s. 1–38)

Ryc. przed s. 1 – Rycina wykonana według akwareli B. Hoffa, zob. wstęp s. 000.

s. 2 przyp. 1 – Odesłanie Kolberga dotyczy następujących prac: L. Platera *Opisanie historyczo-statystyczne Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, Lipsk 1846; *Encyklopedii powszechnej* S. Orgelbranda, wydawanej w Warszawie w latach 1859–1868, tam m. in. hasło *Poznańskie Wielkie Księstwo*, T. 21: 1865, s. 488–497; *Adressbuch des Grundbesitzes im Grossherzogthum Posen Posen* (*Wykaz alfabetyczny wszystkich posiadłości ziemskich w W. Ks. Poznańskiem*), Berlin 1872; *Kurtzgefasstes Statistisches Handbuch der Provinz Posen*, wychodzący corocznie w Poznaniu.

s. 3 w. 5g. i przyp. 1 – Kolberg w przypisie wymienia wykorzystaną do opisu Poznania pracę J. Łukaszewicza *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach*, Poznań 1838, T. 1–2, zob. następne przypisy; dalej mowa o anonimowej recenzji tego dzieła, która została zamieszczona w „Tygodniku Literackim"1839, T. 1, nr 44, s. 351, nr 45, s. 358–359, nr 46, s. 366–368, nr 47, s. 374–376, tam w dziale „Przegląd pism"; następnie wymienia pracę J. Łukaszewicza *Krótki opis historyczny kościołów parafialnych, kościółków, kaplic, klasztorów, szkółek parafialnych, szpitali i innych zakładów dobroczynnych w dawnej diecezji poznańskiej*, T. 1–2, Poznań 1858 oraz E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski*, T. 2 Poznań 1843, tam rozdział VII *Miasto Poznań* na s. 124–253.

s. 3–4 ust. 1 – Tekst zaczerpnięty przez Kolberga z dzieła Łukaszewicza *Obraz historyczno–statystyczny*…, T. 1, s. 1–4, za tą pracą przywołany W. Surowieckiego, a w przypisie 1 na s. 1 odesłanie do pracy Surowieckiego *O upadku przemysłu i miast w Polsce*, Warszawa 1810; był on też autorem dzieła *Śledzenie początków narodów słowiańskich*. *Rozprawa czytana na publicznym posiedzeniu Królewsko-Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w dniu 24 stycznia 1824 roku w Warszawie*.
Za Łukaszewiczem także przywołane: *Kronika Polska* Galla Anonima (s. 3 w. 6d., zob. np. wyd. BN, Kraków 1923 i https://pl.wikisource.org/wiki/Kronika_Marcina_Galla (dostęp: 20. 01. 2021), tam na podstawie wyd. *Kronika Marcina Galla*, tłum. Z. Komarnicki, Warszawa 1873; praca St. Sarnickiego (s. 3 w. 7d.), zob. S. Sarnicki *Descriptio veteris et novae Poloniae*, pierwodruk: Kraków 1585, tam hasło *Posnania*, zob. też *Annales sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lithuanorum*, Kraków 1587; Ditmar (s. 4 w. 3g.), zob. edycja J. A. Wagnera *Dithmari episcopi Merseburgensis chronicon* wydana w Norymberdze w 1807 roku, pierwodruk: *Chronici Ditmari Episcopi Mersepurgii*, Francofurti ad Moenum 1580 oraz Bielskiego (s. 4 w. 7g.), zob. M. Bielski *Kronika polska*, w wydaniu K. Turowskiego: Kraków 1856, T. 1, ks. 1, ta informacja na s. 46.

s. 4–5 ust. 2 i przypisy – Por. J. Łukaszewicz *Obraz historyczno-statystyczny*…, T. 1, s. 4–5, tam także wymieniony Michał Dąbrowski, a w przypisie wzmianka o jego opisie kościoła świętego Jana Jerozolimskiego przechowywanym w archiwum kościelnym. W przypisach (s. 4 i 5) odwołanie do J. Długosza, zob. *Dziejów polskich ksiąg dwanaście*, Kraków 1867, T. 1, ks. 1, s. 10 i tamże, ks. 2,

s. 101 (wydanie A. Przezdzieckiego w ramach edycji *Dzieł wszystkich*, tom 2, przekład K. Mecherzyńskiego) oraz do pracy J. Jabczyńskiego *Rys historyczny miasta Dolska i jego okolic* wydanej w Poznaniu w 1857 roku, tam polemika z Długoszem na s. 21. W przyp. 1 na s. 4 wzmianka o teorii Łukaszewicza dotyczącej nazwy Warty, zob. *Obraz*…, T. 2, s. 178.

s. 5–6 ust. 3 i przyp. 2 – Tekst (bez przypisu) zaczerpnięty z pracy J. Łukaszewicza *Obraz historyczno-statystyczny*…, T. 2, s. 51–52, tam przytoczona przez Kolberga legenda – w przypisie, podobnie jak wzmianka o utworze F. Morawskiego.
Wiersz tego autora pt. *Góra Poznańska* został zamieszczony, zgodnie z informacją Kolberga (w przyp. na s. 6), w „Przyjacielu Ludu" R. 4: 1837, T. 1, nr 19, s.151–152.

s. 6–7 ust. 4 – Kolberg wykorzystał fragmenty tekstu J. Łukaszewicza *Obraz historyczno-statystyczny*…, T. 1, s. 5–11; w przypisie przywołał pogląd E. Raczyńskiego, zob. tegoż *Wspomnienia Wielkopolskie*, T. 2, s. 127 i 129; wymieniony wiersz, zgodnie z odsyłaczem Kolberga, zamieszczony został w dziele *Scriptores Rerum Prussicarum*, Lipsk 1861, T. 1, s. 771–772, wyd. T. Hirscha, M. Toppena i E. Strehlke.

s. 7–8 ust. 5 – Podobne informacje dotyczące dziejów miasta, opisane szczegółowo, w dziele Łukaszewicza *Obraz historyczno-statystyczny*… na s. 12–50.

s. 8 ust. 6 – Powołanie Mikołaja Zalaszowskiego *Jus Regni Poloniae,* Poznań 1701, T. 1, s. 606 za Łukaszewiczem *Obraz historyczno-statystyczny*…, T. 2, s. 102–105, u Łukaszewicza także (T. 2, s. 104) wspomniane epitafium oraz odwołanie do dzieła Szymona Starowolskiego *Monumenta Sarmatorum, viamvniuerfae carnis Ingreffrum,* Kraków 1655.
Pisząc o Tumie w Poznaniu i o pomniku monarchów postawionym staraniem Raczyńskiego, Kolberg powołuje się na „Przyjaciela Ludu", podane odesłania są błędne: „Przyjaciel Ludu" zakończył rok 1834 numerem 26, a w nr. 27 z 1842 brak wzmianki na omawiany temat. Chodzi prawdopodobnie o artykuły: *Tum w Poznaniu* podpisany inicjałami X. K., „Przyjaciel Ludu" R. 1: 1835, T. 2, nr 34; *Kaplica królewska w Poznaniu* podpisany przez J. M., tamże R. 8: 1842, T. 2, nr

30; podpisany inicjałem R. *O pomniku Mieczysława i Bolesława*, tamże R. 4: 1838, T. 2, nr 27.

s. 9–12 ust. 7 i przypisy – Informacje o kościele u Łukaszewicza *Obraz historyczno-statystyczny*…, T. 2, s. 140 i 256; za Łukaszewiczem powołanie (także w przyp. 1 na s. 10) na J. Długosza *Dziejów polskich*…, Kraków 1868, T. III, ks. X, s. 506 (wyd. A. Przezdzieckiego, *Dzieła wszystkie*, tom IV) Tomasza Tretera *Trzy święte hostie, w Poznaniu 1399 roku, nożami Żydów ukłóte*, Poznań 1772 r.; w przyp. na s. 10 wymieniona też anonimowy artykuł *Kościół Bożego Ciała w Poznaniu*, „Przyjaciel Ludu" R. 3: 1835, T. 1, nr 3, s. 17–19.
W tym samym przypisie (s. 10–11) wymieniony utwór F. S. Klonowicza *Worek Judaszowy to jest złe nabycie majętności*, Kolberg zacytował fragment części VIII *De Plago sive Plagiatu*, zob. tegoż, *Dzieła*, wyd. nowe J. N. Bobrowicza, Lipska 1836, T. II, s. 55–56. W dalszej części przypisu (s. 11) cytat z publikacji K. Jarochowskiego *Kilka słów o Prusach południowych* zamieszczonej w numerach 234–279 „Gazety Warszawskiej" z 1856 roku, przytoczony fragment pochodzi z numeru 242. W ostatnim akapicie przypisu tekst zaczerpnięty z pracy J. Łukaszewicza *Obraz*…, T 2, s. 342.
Na s. 11 w. 12 g. przywołane dzieło E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski*, T. 2, tam w przypisie na s. 215–218 historia o hostiach opowiedziana przez Tretera, na s. 244 Raczyński pisze o odebraniu Żydom przywilejów i o ich prześladowaniu, na s. 249 jest wzmianka o kościele Karmelitów.
Dalej, s. 11 w. 13g., Kolberg odsyła pracy Łukaszewicza *Obraz*…, T. 2, tam na s. 134 i 315 mowa o znalezieniu w roku 1620 stołu, na którym Żydzi kłuli hostie i o założeniu kaplicy.

s. 12–13 ust. 9 i 10 – Kolberg zacytował tekst zamieszczony przez Łukaszewicza *Obrazie*…, T. 2, w przypisie na s. 146.

s. 13 ust. 11 i przyp. 1 – Treść pierwszego akapitu tego ustępu oraz początek przypisu jak u J. Łukaszewicza *Obraz*…, T. 2, s. 275, tam także powołanie Sz. Starowolskiego *Monumenta Sarmatorum, viamvniuerfae carnis Ingreffrum*, Kraków 1655, s. 462.
Obszerne informacje o Powodowskim także, zgodnie z odsyłaczem Kolberga, w pracy E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski*…, T. 2, s. 207–209. Hasło

Powodowski, dotyczące Hieronima, opracował F. M. Sobieszczański, *Encyklopedia powszechna* S. Orgelbranda, T . 21: Warszawa 1864 , s. 459–460.

s. 14 ust. 12 – Zgodnie z odsyłaczem Kolberga cytat pochodzi z dzieła Łukaszewicza *Obraz*…, T. 2, s. 309.

s. 14–15 ust. 13 – Kolberg zacytował (zmieniając niektóre słowa) tekst zamieszczony przez Raczyńskiego we *Wspomnieniach Wielkopolski*, T. 2, s. 183–184, tam w przypisie.

s. 15–16 ust. 14–15 i przyp. 1 – Tekst obu ustępów zaczerpnięty z artykułu F. M. Sobieszczańskiego *Obrazy Wielkopolskie* zamieszczonego w „Tygodniku Ilustrowanym" 1860, T. II, nr 66, s. 628.
Opis Sobieszczańskiego (bez dat) dotyczy zapewne największej powodzi z 1736 roku, o której informacje podaje Łukaszewicz w *Obrazie historyczno-statystycznym*…, T. 2, na s. 380 (jak w przyp. 1), natomiast na wskazanej na końcu ust. 14 s. 354 dzieła Łukaszewicza została opisana powódź z roku 1698.

s. 16 w. 12 d. – Opisując majątek miasta Kolberg oparł się na informacjach podanych przez Łukaszewicza w *Obrazie*…, T. 1, s. 221–222.

s. 18 w. 3–12g. (Owińska) – Informacje o Owińskach zaczerpnął Kolberg z artykułu E. Kierskiego *Owińska* zamieszczonego w „Tygodniku Ilustrowanym" 1866, T. XIII, nr 346.

s. 18 w. 6d. – s. 19 w. 2g. i przypis (Stęszewo) – Tekst w przypisie pochodzi z anonimowej notatki pt. *Nawodziska* (nie: *Nawodzisko*) zamieszczonej w czasopiśmie „Kraj" (wydawanym w Krakowie w latach 1869–74) 1872, nr 91, s. 3.
s. 19 w. 17–20g. (Jankowice) – Odsyłacz Kolberga dotyczy pracy E. Raczyńskiego zamieścił w T. 1 *Wspomnień Wielkopolski*…, na s. 270–275.

s. 19 w. 10d. – s. 20 w. 3d. i przyp. na s. 20–21 – Cytat pochodzi ze wskazanego numeru „Czasu" (1872, nr 11 z 14 stycznia, s. 3, lewa kolumna), tam bez tytułu i autora, rozpoczyna się od słów: „W sprawie odkrycia".
Za „Czasem" powołanie (s. 20 w. 10d.) na rozprawę dr K. Szulca *Budowle i usypaliska Sławian pogańskich. Ich rodzaje i znaczenie* zamieszczoną w

„Roczniku Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego” 1863, T. 2, s. 345–411; wzmianka o cmentarzach wendyjskich znajduje się na s. 350. Zamieszczony w przypisie na s. 19 cytat pochodzi z anonimowej notatki pt. *Nawodziska* (nie: Nawodzisko) opublikowanej w „Kraju” 1872, nr 91 z 21 kwietnia, tam s. 3.

s. 21 w. 1–27g. (Szamotuły) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 10; w rkp. tekst jak w druku do słów: „przywiązana jest legenda”, a dalej zamiast streszczenia legendy i przysłowia inny opis, zob. s. 000 w suplemencie.
Odesłanie do pracy E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski*…, dotyczy T. 1, s. 172–176. Na końcu opisu Kolberg przywołuje tekst anonimowy artykuł *Głuchy by od Szamotuł*, zamieszczony w „Przyjacielu Ludu” R. 4: 1837, T. 1, nr 12 na s. 91–92.
Przysłowie „Głuchy by od Szamotuł” z podobnym wyjaśnieniem pochodzenia w rkp. nieznanego autora, teka 37, sygn.1329, k. 1.

s. 21 w. 28g. – s. 22 w. 2g. (Wronki) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 10; w rkp. opis obszerniejszy, zob. s. 000 w suplemencie.

s. 22 w. 3–7g. (Pniewy, Obrzycko, Nowymost) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 10.

w. 8–14g. (Ostroróg) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 10.
Informacje na temat miasteczka Ostroróg zaczerpnął Kolberg z dzieła E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski*…, T. 1, s. 186–190 oraz z pracy L. Platera *Opisanie historyczno-statystyczne Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, wyd. J. N. Bobrowicza, Lipsk 1846, s. 368; w rkp. także odesłanie do tych publikacji.

w. 15–24g. (Nowawieś, Gałowo, Biezdrowo) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 10. W rkp. przy opisie miejscowości Nowawieś na początku jeszcze: „Była we wsi tej cukrownia”, a dalej wcześniejsza wersja tekstu zamieszczonego w druku: „Dziś (1846) w pałacu Dzieduszyckiego jest księgozbiór”.

s. 22–23 i przyp. 1 (Wierzchocin) – Kolberg cytuje fragmenty artykułu F. Wawrowskiego *Popielnice starosłowiańskie i obrzędy przy pogrzebach*,

„Przyjaciel Ludu” R. 13: 1846, T. 1, nr 8 (całość artykułu nr 7 i 8). Za Wawrowskim przywołany E. Tyszkiewicz, zob. tegoż *Opisanie zabytków niektórych starożytności*, „Przyjaciel Ludu” R. 10: 1843, T. 1, nr 3–5; wzmianka o R. 8 „Przyjaciela Ludu” dotyczy artykułu Wawrowskiego. Na końcu przypisu Kolberg odsyła do wymienianego już artykułu K. Szulca *Budowle i usypaliska Sławian pogańskich*…, T. 2: 1863.

s. 24 w. 10–22g. i przyp. 1 (Oborniki) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 11. Odesłanie do pracy E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski*…, dotyczy T. 1, s. 158–161, tam opis miejscowości. W przypisie 1 do tego tekstu Kolberg przywołuje artykuł Gumberta *O grobach pogańskich w powiecie obornickim* zamieszczony w czasopiśmie „Przyjaciel Ludu” R. 10: 1843, T. 1, nr 15, s. 114–116.

w. 23–24g. (Ryczywół) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 11.

s. 24 w. 25g. – s. 25 w. 12g. (Rogoźno) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 11. Odesłanie na s. 25 w. 9g. dotyczy artykułu podpisanego inicjałem A. *Opisanie miasta Rogoźna*, „Przyjaciel Ludu” R. 4: 1837, T. 1, nr 19, s. 147–148; na s. 25 w. 10 g. Kolberg odsyła prawdopodobnie do *Starożytności polskich* zebranych przez A. Moraczewskiego i E. Kierskiego, Poznań 1842 (T. 1) i 1852 (T. 2), tam w T. 2, s. 212 hasło *Ossa*, a w nim wzmianka o słupach między Roguźnem (Rogenhaussen) a Łaszynem, ponadto w T. 2 na s. 7 hasło *Łaszyn*, tam także mowa o słupach na Ossie między Łaszynem a Rogoźnem (zapewne błędnie zamiast „Roguźnem”).

s. 25 w. 13–19g. (Goślina, Ludomy, Ninino) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 11.

w. 20–24g. i przyp. 1 (Włókna) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 11 W ostatnim akapicie oraz w przypisie wymieniona została praca L. Platera *Opisanie historyczno–statystyczne*…, tam na s. 21 autor jedynie wymienia jezioro Włókna i wieś o tej nazwie.

s. 26 w. 2–20g. (Środa) – Kolberg przywołuje *Kronikę polską* Marcina Kromera, pierwodruk: Kraków 1611, toż, wydanie polskie, Sanok 1857, tam na s. 404 informacja o śmierci Laskonogiego po oblężeniu Gniezna (a nie Gdańska,

jak napisał Kolberg); dalej odesłanie do *Volumina legum*, Petersburg 1859, T. 1. Wiadomości o kolegiacie zaczerpnął Kolberg z artykułu T. Żychlińskiego *Środa* zamieszczonego w „Tygodniku Ilustrowanym" 1864, T. IX, nr 227, s. 41–42.

s. 26 w. 21g. – s. 28 w. 5g. i przypisy (Pobiedziska) – U J. Długosza, do którego odsyła Kolberg, w: *Dziejów polskich...*, w wyd. Przezdzieckiego T. 3, ks. 9, Kraków 1868 na s. 134 tylko wzmianka o spaleniu Pobiedzisk pod rokiem 1331.
W przyp. na s. 26 wymienione zostały źródła podające nazwę „Pobiedziska": *Carte de la Pologne divisée eu palatinats*, wydana w 1772, której autorem był Rizzi-Zanoni i *Mappa W. Księstwa Poznańskiego* ułożona i wydana przez W. Kurnatowskiego, Poznań 1861; *Dykcjonarzyk geograficzny czyli opisanie królestw, prowincyi, miast, biskupstw, księstw, hrabstw, margrabstw, portów, fortec i innych miejsc znaczniejszych w czterech częściach świata*, autorem oryginalnej angielskiej wersji był L. Echard, natomiast autorem polskiej wersji był F. Siarczyński, tam w T. 2 wydanym w Warszawie w 1782 hasło „Pobiedziska" na s. 292.
Na s. 27 Kolberg cytuje publikację E. B. [Bojanowski] *Podanie ludu o Lennej górze pod Pobiedziskami*, „Przyjaciel Ludu" R. 10: 1843, T. 1, nr 10, s. 78 z pominięciem jedynie ostatniego zdania; odsyła także do „Przyjaciela Ludu" R. 9: 1843, T. 2, nr 51, w którym zamieszczono publikację *Wyspa na jeziorze pod Lenną górą* (s. 403), zaczerpniętą ze *Wspomnień Wielkopolski*... Raczyńskiego; we *Wspomnieniach...*, T. 2, s. 375–376, Raczyński pisał o podejmowaniu w Lednogórze cesarza Ottona, pominął zaś podanie ludu.
Ostatni odsyłacz (s. 28 w. 3–4g.) dotyczy artykułu E. Kierskiego *Jezioro Lednogórskie w Wielkim Księstwie Poznańskim* zamieszczonego w „Kronice Wiadomości Krajowych i Zagranicznych" 1859, nr 133 i 134.

s. 28 w. 6g. – s. 29 w. 27g. i przyp. (Zaniemyśl) – Na początku opisu odesłanie do J. Długosza, zob. *Dziejów polskich...*, wyd. Przezdzieckiego, T. 3, ks. 9, s. 136. Na s. 28–29 Kolberg wykorzystał fragment artykułu podpisanego B.[R. W. Berwiński] *Kępa Zaniemyska* z „Przyjaciela Ludu" R. 3: 1836, T. 1, nr 12; opis pieniędzy znajduje się w artykule B. *O pieniążkach wykopanych pod Zaniemyślem*, zamieszczonym w „Przyjacielu Ludu" R. 3: 1836, T. 1, nr 18 i 19; do obu artykułów odesłanie także w przyp. 1 na s. 29, tam także przywołane

dzieło E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski...*, o Zaniemyślu Raczyński pisał w T. 1, s. 302–304.
Opis Zaniemyśla zakończony odsyłaczem do hasła J. Bartoszewicza *Polska marynarka* zamieszczonym *Encyklopedii powszechnej* S. Orgelbranda, T. 21: Warszawa 1865, s. 126–136.

s. 30 w. 7–11g. (Kępa Wielka) – Odsyłacz Kolberg odesłał do czasopisma „Przyjaciel Ludu" R. 3: 1836, T. 1, nr 12, s. 89 dotyczy ryciny pt. *Igrzysko przedstawiające bitwę morską na Jeziorze Zaniemyskim dane w roku 1819*, w dalszej części pisma zamieszczono wspomniany już tekst Berwińskiego *Kępa Zaniemyska.*

s. 30 w. 14–33g. (Nekla) – Kolberg wykorzystał artykuł podpisany F. [Feldmanowski] *Grobla Twardowskiego* z „Przyjaciela Ludu" R. 12: 1845, T. 1, nr 15, s. 118; natomiast w tym tomie (R. 12: 1845, T. 1), nr 3 na s. 24 zamieszczony został wiersz *Grobla Twardowskiego (z gminnego podania)* podpisany H. Feldmanowski oraz przypis na temat grobli.

s. 30 w. 2d. – s. 31 w. 17g. (Giecz) – Informacje o miejscowości Kolberg zaczerpnął z pracy E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski*…, T. 1, s. 293–297, tam odesłanie do *Chronica Boemorum* (*Kronika Czechów*) Kosmasa z Pragi. Odesłanie do J. Długosza dotyczy prawdopodobnie wzmianki o sprowadzeniu Ryxy, zob. *Dziejów polskich*…, wyd. Przezdzieckiego, T. 2, ks. 7, s. 466. Ponadto na końcu opisu odesłanie do artykułu E. K. *Giecz* opublikowanego w „Przyjacielu Ludu" R. 3: 1837, T. 2, nr 30, s. 236 oraz do pracy J. Jabczyńskiego *Rys historyczny miasta Dolska*…, tam opis Giecza w przypisie na s. 13.

s. 31 w. 10–1d. (Zdzychowice) – Rkp. nieznanego autora, teka 37, sygn. 1332, k. 1; zamieszczony tekst to początek obszerniejszego opracowania zawierającego m. in. opis obrzędu weselnego, zob. przypisy do wesela VII oraz wstęp s. 000.

s. 32 w. 8–24g. (Głębokie) – Kolberg zacytował tekst bez tytułu zaczynający się od słów: „Od hr. A. Węsierskiego z Zakrzewa odebraliśmy pismo następujące" zamieszczony w „Dzienniku Poznańskim" R. 14: 1872, nr 234, s. 3, w dziale „Wiadomości miejscowe i potoczne".

s. 34 w. 5d. – Odesłanie Kolberga dotyczy dzieła E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski*…, T. 1, tam opis Śremu na s. 298–302.

s. 34 w. 4d. – s. 35 w. 10 g. (Kórnik) – Do opisu miejscowości Kolberg wykorzystał artykuł podpisany J. Ł. [Łukaszewicz] *Zamek w Kurniku* zamieszczony w „Przyjacielu Ludu" R. 2: 1835, T. 1, nr 20, s. 153–155, z tego artykułu pochodzi też cytat; ponadto odesłał do anonimowego artykułu *Kościół w Kurniku*, „Przyjacielu Ludu" R. 8: 1841, T. 1, nr 12, s. 89–90; pracy E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski*…, T. 1, s. 287; artykułu A. Białeckiego *Kórnik*, „Księga Świata" 1858, cz. 1, s. 1–4.

s. 35 w. 4d. – s. 36 w. 3g. (Bnin) – W zachowanym rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 8 inne informacje o miejscowości Bnin, zob. suplement s. 000.

s. 36 w. 4–16g. (Mosina) – Opis Mosiny sporządzony na podstawie pracy E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski*…, T. 1, s. 275–277.

w. 20–26g. (Dolsk) – W zachowanym rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 8 podobny początek opisu, a dalej inne informacje o miejscowości, por. s. 000 w suplemencie.
Odesłanie do legendy w pracy J. Jabczyńskiego *Rys historyczny miasta Dolska*… niejasne; informacje podane przez Kolberga w pracy Jabczyńskiego m.in. na s. 56.

s. 36 w. 4d. – s. 37 w. 5 g. (Rogalin) – Kolberg odsyła do *Wspomnień Wielkopolski*… E. Raczyńskiego, T. 1 s. 278–283. Tekst jak we *Wspomnieniach* także w artykule *Rogalin* zamieszczonym w „Przyjaciel Ludu" R. 8: 1842 T. 2 nr 40 i 41, jego autorem jest też prawdopodobnie Raczyński.

s. 37 w. 6–9g. i przyp. 1 (Nochowo) – Odesłanie Kolberga dotyczy J. Długosza *Dziejów polskich*…, w wyd. Przezdzieckiego T. 1, ks. 1, s. 47.

s. 37 w. 24g. – s. 38 w. 3g. i przyp. 2 (Mełpin) – W rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 8 inne informacje o miejscowości, zob. suplement s. 000.
Zgodnie z odesłaniem Kolberga w przyp. przetłumaczony fragment tekstu z J. Grimma *Deutsche Mythologie*, Getynga 1844, Bd. 2, s. 934 (zob.

http://digital.bibliothek.uni-halle.de/hd/content/pageview/189841, dostęp: 11.05. 2020).

s. 38 w. 4–5g. (Dusino) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 8; w rkp. po „Dusino" jeszcze: „z folwarkiem Pożegowo i osadą Szczotków" i dalej tekst jak w druku.

w. 6–13g. (Mchy) – Odesłanie Kolberga dotyczy *Wspomnień Wielkopolski*…, T. 1, s. 304.

Lud (s. 41–111)

s. 41 w. 5d. – s. 42 w. 14g. – Kolberg zacytował fragment anonimowego artykułu *Wieśniacy z okolic Poznania* zamieszczonego w „Przyjacielu Ludu" R. 3: 1836, T. 1, nr 11, s. 82–84.

s. 42 w. 15g. – s. 43 w. 5 g. i przyp. 1 – Rkp. Kolberga, teka 24, sygn. 1282, k. 13r.; jest to odpis z przedmowy J. Lipińskiego do wydanych przez niego *Piosnek ludu Wielkopolskiego*, Poznań 1842, s. V–VI.
W przypisie odesłanie do artykułów w „Bibliotece Warszawskiej", zob. A. Michalski *Włościanie i ich regulacja. Rzut oka na stosunki gospodarcze w W. Księstwie Pozn. przed uregulowaniem włościan*, „Biblioteka Warszawska" 1845, T. 1, s. 372–444; ponadto Kolberg wymienił anonimowy artykuł *O stanie chłopów w Wielkiem Księstwie Poznańskiem* zamieszczony w „Tygodniku Literackim" 1841, nr 3–4, s. 19–21 i 27–29; cykl artykułów J. Lelewela *Posiadłości kmiece dwojakiej natury dziedzictwo i wola* opublikowany w „Tygodniku Literackim" 1841, nr 5–10; *Parę scen z życia chłopa polskiego*, „Tygodnik Literacki" 1844, nr 12, s. 89–90, tam w dziale „Poezja"; J. Wojkowskiej *Wyjątek z dzieła „Kilka wspomnień i kilka obrazów*", „Tygodnik Literacki" 1844, nr 13, s. 99–100 i nr 14 s. 107–108.

s. 44 przyp. 1 – Kolberg omawia recenzję H. Szumana pt. *Kilka uwag nad publikacją Dra Karola Libelta pod tytułem: Koalicya kapitału i pracy* zamieszczony w czasopiśmie „Ziemianin" wydanym w Poznaniu, 1868, nr 19. Wymienił ponadto publikację Serafina Jonasa *W domu najlepiej: powieść dla ludu polskiego*, wydaną w Poznaniu w 1872 roku.

s. 47–48 przyp. 1 – W przypisie streszczony został J. F. Neigebaura *Die Süd-Slaven und deren Länder in Beziehung auf Geschichte, Cultur und Verfassung*, Leipzig 1851, s. 356.

s. 48. w 1g. – 49 w. 3d. – Kolberg zaczerpnął tekst z ankiety TPNP *(Szematu*); w archiwum zachował się oryginalny egzemplarz nadesłany ze wsi Wronczyn (gmina Stęszew), teka 37, sygn. 1331, k. 2, opis na potrzeby ankiety sporządził prawdopodobnie ks. I. Kubalak, zob. wstęp s. 000.

s. 50 w. 13g. – Wyrażenie „Skórka na buty" por. s. 000 w suplemencie.

w. 17–24g. – Kolberg powołuje się na artykuł E. Kierskiego *Mieszkańcy z okolic Kurnika,* opublikowany w „Tygodniku Ilustrowanym" 1862, T. VI, nr 161.

s. 51 w. 8 d – s. 53 w.16 g. – Kolberg wykorzystał fragmenty tekstu F. Staszica *Obrazy Wielkopolskie* zamieszczonego w numerach 26, 28, 34, 36 i 40 „Tygodnika Ilustrowanego" 1860, T. I; pieśń na s. 51, tekst cytowany do słów: „do piekła" (s. 52 w. 1g.) oraz przypis 1 na s. 52 to cytaty z numeru 26; dalsza część tekstu zredagowana na podstawie całego artykułu, a śpiewka na s. 52 zaczerpnięta z numeru 28. W numerze 29 czasopisma z tego roku także artykuł F. Staszica *Zwyczaje wielkanocne nad Wartą*.

s. 53 przyp. 1 – Kolberg odsyła do ankiet TPNP (tzw. *Szematów*), zob. wstęp do T. 74, s. 000.

s. 54 w 19 g. – W odsyłaczu Kolberga brak rocznika i numeru „Przyjaciela Ludu", być może chodzi o anonimowy artykuł *Żebraki w Polsce* zamieszczony w tym czasopiśmie, R. 2: 1836, T. 2, nr 51, s. 407–408; drugi odsyłacz dotyczy „Kalendarza Katolicko-Polskiego z drzeworytami na rok Pański zwyczajny 1868" Sjerp-Polaczka (właśc. Julian Prejs); tego egzemplarza w dostępnych zachowanych zbiorach cyfrowych brak.

s. 54 przyp. 1 – Odesłanie do pracy E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski*..., winno być: T. 1 (nie T. 2), tam opis Rogoźna na s. 162–169, na s. 168 Raczyński pisze o gospodzie dziadowskiej.

s. 56 w. 22g. – s. 59 w. 17g. i przypisy – Kolberg zacytował fragmenty publikacji E. Kierskiego *Zwyczaje, zabobony i obrzędy ludu w niektórych okolicach W. Ks. Poznańskiego*, „Tygodnik Ilustrowany" 1861, T. IV, nr 109, s. 158–161; niektóre partie tekstu Kierskiego nieznacznie zmienione.
Nie wiadomo jakiej pracy Kierskiego dotyczy odesłanie w przyp. 1 na s. 59; w artykule zamieszczonym w wymienionym „Tygodniku Ilustrowanym" informacji o sadach polubownych brak.
Wyrażenia „żandarm", „dukat" i „sekuciarz" **na s. 58** także w rkp. nieznanego autora, teka 37, sygn. 1329, k. 1 z podobnym wyjaśnieniem.

s. 59 w. 21g. – Kolberg odwołuje się do pracy L. Zienkowicza *Les costumes du peuple polonais* wydanej w Paryżu w 1841.

s. 62 (ust. 2) – Kolberg prawdopodobnie zaczerpnął tekst z ankiety TPNP *(Szematu*).

s. 63 (ust. 3) – Kolberg zaczerpnął tekst z ankiety TPNP *(Szematu*); w archiwum zachowała się część oryginalnego egzemplarza, który nadesłany został ze wsi Wronczyn (gmina Stęszew), teka 37, sygn. 1331, k. 2, opis na potrzeby ankiety sporządził prawdopodobnie ks. I. Kubalak, zob. wstęp s. 000. Ostatnie 3 wiersze od słowa „około szyji" uzupełnione w ankiecie ręką Kolberga.

s. 64 (ust. 4–6) i przyp. 1 – Zgodnie z informacją Kolberga zamieszczoną w przypisie opisy pochodzą z ankiet TPNP (*Szematów*); ankiety dotyczące wymienionych miejscowości nie zachowały się, zob. wstęp s. 000.

ryc. po s. 64 – Rycina wg akwareli B. Hoffa, zob. wstęp s. 000.

s. 65–69 w. 10g. – Opisy oznaczone datą „1858" pochodzą z niezachowanych ankiet TPNP (*Szematów*); autorem opisu z Ninina (s. 68–69 ust. 4) był Faustyn Radoński, zob. wstęp s. 000.

s. 69–70 przyp. 1 – W wymienionym przez Kolberga „Przyjacielu Ludu" R. 13: 1846, T. 1, nr 1 anonimowy autor zamieścił notatkę zaczynającą się od słów: „Baczni na naszą narodowość" informującą o wydanym przez Leona Zienkowicza w języku francuskim dziele dotyczącym strojów, nadając mu własny tytuł *Zbiór ubiorów ludu polskiego* (tytuł oryginalny: *Les costumes du*

peuple polonais, zob. przypis do s. 59); dalej zamieszczono tłumaczenie fragmentu rozdziału „Les habitants de la Grande-Pologne" nadając tekstowi polski tytuł *Mieszkańcy Wielkopolski* oraz czarno-białą wersję ryciny Wielkopolanie (u Zienkowicza s. 29–30). Cytowany przez Kolberga tekst to fragment *Mieszkańców Wielkopolski* z „Przyjaciela Ludu".

s. 69–73 ust. 1 (Siekierki) – Rkp. terenowy Kolberga, teka 47, sygn. 1354/II, k. 44; w rkp. także rysunki ubiorów z notatkami dotyczącymi kolorów, zob. ryc. 000 w T. 74.

s. 73–75 ust. 8 (Dębicz) – Opis sporządzony na podstawie rkp. terenowego Kolberga, teka 47, sygn. 1354/II, k. 47–49, zawierającego liczne rysunki ubiorów z naniesionymi obok notatkami, zob. ryc. 000–000 w T. 74. prawdopodobnie 5 ilustracji

s. 75 ust. 9 – s. 79 ust. 12 – Opisy oznaczone datą „1858" pochodzą z niezachowanych ankiet TPNP (*Szematów*), zob. wstęp s. 000.

s. 79 w. 16g. – 3d. – Kolberg zacytował wymieniany już artykuł E. Kierskiego *Zwyczaje, zabobony i obrzędy ludu*…, „Tygodnik Ilustrowany" 1861, T. IV, nr 109.

s. 80 w. 16g. – s. 81 w. 14d. – Rkp. Kolberga, teka 24, sygn. 1282, k. 17v.; rkp. uszkodzony, oddarta górna część karty, na której zanotowany był początek tekstu, prawdopodobnie od słów Od Wielkiej Nocy" lub „Potrawy".

s. 85 w.8d. – s. 86 w. 4g. – Cytat pochodzi z pracy J. Łukaszewicza *Krótki historyczno-statystyczny opis miast i wsi w dzisiejszym powiecie krotoszyńskim od najdawniejszych czasów aż po rok 1794*, wydanej w Poznaniu w 1869 roku, s. 303–304.

s. 86–87 przyp.1 – Kolberg przytacza informacje zawarte w pracy J. Łukomskiego *O najwłaściwszych sposobach spieniężania drzewa w celu uniknięcia złych skutków i strat , wynikających dla właścicieli borów i lasów z powodu nieznajomości technologii leśnej,* opublikowanej w wydawanym w Poznaniu czasopiśmie „Ziemianin" 1868, nr 11, 13 i 15.

s. 90 w. 17g. – s. 91 w. 3g. – Cytat pochodzi z wymienionej już pracy J. Łukaszewicza *Krótki historyczno-statystyczny opis miast i wsi w dzisiejszym powiecie krotoszyńskim*…, s. 304–305.

s. 92 przyp. 1 – Zgodnie z odesłaniem Kolberga cytat pochodzi z pracy J. Łukaszewicza *Krótki historyczno-statystyczny opis*…, s. 304.

s. 94–95 przyp. 2 – Kolberg wykorzystał publikację P. Świtkowskiego *Budownictwo wiejskie,* Warszawa 1793, s. 80–82; tekst częściowo przeredagowany w celu łatwiejszego jego zrozumienia, niektóre fragmenty ze wskazanych stron pominięte.

s. 96 przyp. 1 – Kolberg przywołał pracę E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski*…, T. 1, s. 133; inwentarz budynków u Raczyńskiego na s. 133–135.

s. 98 w. 10 d. – s. 99 w. 3g. – Kolberg przetłumaczył zdanie z ogólnego opisu Wielkopolan w pracy L. Zienkowicza *Les costumes du peuple polonais*…, s. 29.

s. 100 w. 7–18g. – Zgodnie z odsyłaczem Kolberga cytat pochodzi z artykułu E. Kierskiego *Zwyczaje, zabobony i obrzędy ludu*…, „Tygodnik Ilustrowany" 1861, T. IV, nr 109 (s. 161).

s. 103 w. 2g. i 104 w. 5d. – Nie wiadomo, z jakiego kalendarza korzystał Kolberg, brak jakichkolwiek wskazówek jak np. nazwa, rocznik.

s. 107 przyp. 1 – Nie ustalono źródła, na które powołał się Kolberg; wzmianki i wspomnienia ks. Jabczyńskiego na temat zabobonów w wymienianej już pracy *Rys historyczny miasta Dolska*... .

s. 110 w. 29g. – W rkp. terenowym Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. VI notatka: „buszka [buszta?], deska na przodzie pługa".

w. 9d. – Ukazał się m.in. katalog *Narzędzia i machiny rolnicze uznane za najpraktyczniejsze, a mianowicie te, które w własnej wyrabia fabryce, opisał i rycinami objaśnił* H. Cegielski wydawanym w Poznaniu, 1858; obecnie dostępne jest *Ilustrowany katalog narzędzi i machin rolniczych, kotłów i machin*

parowych z fabryki H. Cegielskiego w Poznaniu, wydany w 1883 przez Stefana Cegielskiego. Estreicher odnotowuje też *Cennik machin i narzędzi rolniczych z fabryki H. Cegielskiego w Poznaniu* z 1869 roku.

w. 8d. – Odesłanie Kolberga dotyczy pracy Hipolita Cegielskiego *Praktyczna mechanika rolnicza w zastosowaniu do potrzeb ziemian polskich* wydanej w Warszawie w 1863 roku. Opisy i rysunki pługów znajdują się w rozdziale *Narzędzia rolnicze. 1. Pługi* na s. 7–27.

Zwyczaje (s. 113–147)

s. 115 ust. 1 – Kolberg zacytował fragment artykułu *Panowanie Zygmunta III i ówczesne obyczaje, z Pamiętników A. M. dotąd drukiem nieogłoszonych* drukowanego w odcinkach w „Przyjacielu Ludu" R. 12: 1845, T. 1; cytat pochodzi z części zatytułowanej *O pielgrzymach*, nr 19, s. 145 (początek cyklu: nr 17).

ust. 2 i przyp. 1 – W przypisie odesłanie Kolberga do pracy Antoniego Mierzyńskiego *Jan Łasicki. Źródło do mytologii litewskiej* opublikowanej w „Rocznikach Towarzystwa Nauk Krakowskiego" 1870, T. 41, s. 1–102, tam hasło „Klamals" s. 62 i nast.

s. 115–116 ust. 3 – Kolberg przytoczył fragment artykułu E. Kierskiego *Zwyczaje, zabobony i obrzędy ludu...*, „Tygodnik Ilustrowany" 1861, T. 4, nr 109, s. 159.

s. 117 w. 5g. – s. 118 nr 1 – Kolberg przytoczył prawie cały anonimowy artykuł z pominięciem wstępu) *Kolęda*, „Przyjacielu Ludu" R. 9: 1842, T. 1, nr 10, s. 78–79, tam tekst pieśni bez melodii.
Pieśń **nr 1** – Rkp. Kolberga, teka 41, sygn. 1347, k. 29, nr 48, z notą: „Kolędnicy", tam melodia z pierwszą zwrotką. W rkp. melodia zanotowana o sekundę wyżej, w metrum ¾ w podojonych wartościach rytmicznych, t. 10–11 inaczej urytmizowane: 001, znak powtórki również w t. 5–11; ponadto w rkp. notatki Kolberga: „Nuta ob. Nr 36" – odnosi się do pieśni „Hej, w dzień narodzenia" zanotowanej w tym samym rkp. na k. 28. W rkp. także nota

oznaczająca przeznaczenie pieśni: „Lud IX str. 117”, a także „wariant Lud X str. 64” – dotyczy wariantu pieśni w T. 10, str. 64 nr 4.
Rkp. z teki 41 jest odpisem ze zbioru ks. M. M. Mioduszewskiego *Pastorałki i kolędy z melodyją czyli piosnki wesołe ludu w czasie świąt Bożego Narodzenia po domach śpiewane*, Kraków 1843, s. 97; ze zbioru Kolberg zaczerpną też pozostałe zwrotki tekstu.

s. 118 w. 9d. – s. 119 w. 3g. – Źródła cytatu nie ustalono.

s. 119 w. 10–19g. – Cytat pochodzi z pracy J. Łukaszewicza *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania*…, T. 1, s. 129.

s. 119 nr 2 – Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1317/d, k. 8, tam nad pieśnią notatka Kolberga: „Kolęda w dzień Bożego narodzenia, na godach”; odpis M. Turczynowiczowej z zaginionego rkp. Kolberga, sygn. 2030/I, k. 73, tam tekst bez melodii. W obu rkp. tak jak w druku odesłanie do *Kantyczek* (tak datowanego wydania w Krakowie bibliografie nie odnotowują); ta pieśń m.in. u M. M. Mioduszewskiego *Pastorałki i kolędy*…, s. 187–192, a także w wymienionym przez Kolberga na następnej stronie *Kancjonale* (zob. przypis źródłowy do s. 120 w. 2d.) w wydaniu z 1888 na s. 225, a w wydaniu z 1818 na s. 92.

s. 120 nr 3 – Rkp. Kolberga: teka 36, sygn. 1317/d, k. 8; odpis M. Turczynowiczowej z zaginionego rkp. Kolberga, sygn. 2030/I, k. 73, w obu rkp. melodia z tekstem.
W obu rkp. w t. 1, 3, 7 i 11 tylko górna wersja, w t. 6 i 10 i 13 inny rytm: trzy ósemki, w t. 15 na trzecią miarę alternatywnie c^1, w t. 5–16 znak powtórki. W rkp. o sygn. 2030 tak jak w druku odesłanie *Śpiewnika kościelnego* M. M. Mioduszewskiego, Kraków 1838, s. 33, tam dwa warianty tej pieśni rozpoczynające się od słów: „Dzieciątko się narodziło”.

s. 120 nr 4 – Rkp. Kolberga. teka 36, sygn. 1317/d, k. 8; odpis M. Turczynowiczowej z zaginionego rkp. Kolberga, sygn. 2030/I, k. 73, w obu rkp. melodia z tekstem.
W obu rkp. tylko zapis górnych nut, t. 5–10 ze znakiem powtórki.

nr 5 – Pierwszy odsyłacz pod pieśnią dotyczy *Kancjonału pieśni nabożnych według obrządku kościoła św. katolickiego na uroczystości całego roku*, w wydaniu: Częstochowa 1888 (nie 1818), pieśń „Na kopie siana" na s. 145, a pieśń „Północ już była" na s. 179; w wydaniu: Kraków 1818 (nie Częstochowa) na zachowanych kartach pierwszej pieśni brak, a druga na s. 200 i 201. W w. 1d. odesłanie do zbioru M. M. Mioduszewskiego *Pastorałki i kolędy*…, s. 102–103.

s. 121 nr 6 – Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 23v. W rkp. melodia zanotowana o kwartę czystą niżej, w t. 7 tylko dolna wersja, trzecia ósemka d^2; pod melodią tekst jak w druku oraz podobnie jak w przypadku pieśni nr 2 niejasne odesłanie do zbioru *Kantyczek*; ta pieśń m.in. w *Kancjonale pieśni nabożnych według obrządku kościoła św. Katolickiego*…, w wydaniu: Częstochowa 1888 (nie 1818) na s. 229, a w wydaniu: Kraków 1818 na s. 241.

s. 121 nr 7 – Rkp. Kolberga, teka 41, sygn. 1347, k. 29, nr 49; jest to odpis ze zbioru Mioduszewskiego *Pastorałki i kolędy z melodyją*…, s. 99–101, tam obszerniejszy tekst.
Ponadto w rkp. nad melodią notatka: „Nuta ob. Nr 7" – dotyczy podobieństwa pierwszego taktu w pieśni „Apokaliptyczny baranku" zanotowanej w tym samym rkp. na k. 25; w rkp. także nota dotycząca umiejscowienia pieśni w druku: „Lud IX str. 121", odesłanie do wariantu tekstu w cz. I. *Mazowsza,* s. 105 oraz wzmianka: „Na tęż nutę: *Ta noc nieszczęśliwa, aż serce omdlewa /:w mem ciele:/ itd*" – dotyczy pieśni ze zbioru M. M. Mioduszewskiego *Pastorałki i kolędy*…, s. 166.

przyp. 1 – Treść przypisu w odpisie M. Turczynowiczowej z zaginionego czystopisu Kolberga, sygn. 2030/I, k. 73. Odesłania Kolberga dotyczą: pracy J. Puuly'ego *Hymni Breviarii Romani. Zum Gebrauche für Kleriker*, Aachen 1868, s. 17–18; M. M. Mioduszewskiego *Dodatek do Śpiewnika kościelnego*, Kraków 1842, tam s. 26–57 (strona 121 podana przez Kolberga dotyczy prawdopodobnie wcześniejszej wersji *Śpiewnika*, przed nadaniem wspólnej numeracji stron dla wszystkich części tej publikacji); M. M. Mioduszewskiego *Dodatek do Pastorałek i kolęd,* Lipsk 1853, s. 256–263 oraz innych zbiorów, wymienionych m.in. w przypisach źródłowych, zob. bibliografia.

s. 123 w. 10–16g. (ust. 1 i 2) – Kolberg przytoczył fragment artykułu E. Kierskiego *Zwyczaje, zabobony i obrzędy ludu...*, „Tygodnik Ilustrowany” 1861, T. 4, nr 109, s. 159.

s. 125 nr 10 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315/A, k. 14v. (14. pięciolinia), z lokalizacją ogólną: „Dębicz”. W rkp. melodia zanotowana w metrum ¾, w podwojonych wartościach rytmicznych, w t. 2, 5 i 7 tylko dolna wersja, w t. 6 na drugą i trzecią miarę dodana wersja alternatywna: szesnastki a^1 d^1 fis^1 a^1, w t. 7 na pierwszą miarę szesnastki d^2 d^2; w całej melodii brak rytmów punktowanych: w t. 1, 4 i 8 na pierwszą miarę dwie szesnastki, w t. 3 i 7 dwie ósemki; pod melodią tekst jak w druku.

s. 126 w. 8–1d. (ust. 1) – Cytat pochodzi z zachowanej części ankiety TPNP (tzw. *Szematy*), teka 37, sygn. 1331, k. 3; opis na potrzeby ankiety sporządził prawdopodobnie ks. I. Kubalak, zob. wstęp s. 000.

s. 127 w. 1–29g. (ust. 2) – Opis pochodzi najpewniej z niezachowanych ankiet PTPN (*Szematów*); materiały z okoli Mystek i Targowej Górki nadesłał Karol Karśnicki, zob. wstęp s. 000.

s. 128 przyp. 1 – W przyp. przetłumaczony z niemieckiego fragment tekstu z pracy J. Grimma *Deutsche Mythologie*…, 1844, Bd. 2, s. 1189 (zob. http://digital.bibliothek.uni-halle.de/hd/content/pageview/189841, dostęp: 2. 01. 2021); za Grimmem przywołany cytat z J. Łasickiego *De deis Samagitarum*, wydana w Bazylei w 1615, wydanie kolejne: 1627, zob. też wydanie A. J. G. Blelenstelna i W. Manhardta *De diis Samagitarum*, Riga 1868, tam na s. 14 (91) cytat z oryginału ze s. 50.

s. 130 w. 9 d. – s. 131 w. 2g. i przypisy – Cytat pochodzi z pracy J. Łukaszewicza *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania*…, T. 1, s. 129–130; za Łukaszewiczem przywołany też przypis zaczynający się na s. 130.
Na **s. 131–132 w przyp. 1** Kolberg zacytował fragment z artykułu *Panowanie Zygmunta III i ówczesne obyczaje, z Pamiętników A. M. dotąd drukiem nieogłoszonych*, drukowanego w odcinkach w „Przyjacielu Ludu” R. 12: 1845, T. 1, cytat z numeru 19, s.145.

s. 131 w. 7g. – s. 132 w. 4g. – Zacytowany fragment pochodzi ze *Starożytności polskich*…, T. 1, s. 583, tam hasło *Kwietna niedziela* opracowane przez W.A.W. W utworze M. Reja *Świętych słów a spraw Pańskich, które tu sprawował Pan a zbawiciel nasz (...) Kronika albo Postilla polskim językiem uczyniona* znajduje się rozdział *Na dzień kwietnej niedzieli*, w wydaniu: Kraków 1560, s. 87–90; w wydaniu: Kraków 1571, s. 85–90.

s. 132 w. 15–9d. (ust. 1) – Przytoczony fragment jest cytatem z pracy J. Łukaszewicza *Obraz historyczno ⁻ statystyczny miasta Poznania*…, T. 1, s. 130.

s. 133 w. 1–4g. (ust. 2) – Informacja pochodzi z zachowanej części ankiety TPNP (tzw. *Szematy*), teka 37, sygn. 1331, k. 3; jej autorem był prawdopodobnie ks. I. Kubalak, zob. wstęp s. 000.

w. 12–22g. i przypisy – Cytat pochodzi z pracy J. Łukaszewicza *Obraz historyczno ⁻ statystyczny miasta Poznania*…, T. 1 (nie T. 2 jak podaje Kolberg), s. 130.
W przyp. Kolberg odsyła do prac I. J. Hanuša (Hanuscha): *Die Wissenschaft des slavischen Mythus,* Lemberg (Lwów) 1842, tam o dyngusie na s. 197; *Bájeslovný kalendář slovanský* wydany w Pradze w 1860, s. 126.
W przyp. 2 ponownie odesłanie do *Die Wissenschaft*… Hanuscha, ale nie jest to źródło cytatu.

s. 134 w. 1–6 (ust. 5) – Cytat pochodzi z pracy J. Łukaszewicza *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania*…, T. 1, s. 130.

w. 7–9g. – Informacja pochodzi z zachowanej części ankiety TPNP (tzw. *Szematy*), teka 37, sygn. 1331, k. 3; jej autorem był prawdopodobnie ks. I. Kubalak, zob. wstęp s. 000.

s. 135 w. 1–24g. i nr 14 (ust. 11 i 12) – Cytaty zostały zaczerpnięte z artykułu F. S[taszica] *Zwyczaje wielkanocne nad Wartą*, „Tygodnik Ilustrowany" 1860, T. 1, nr 29, s. 255, tam także tekst pieśni. Odwołanie na końcu numeru 11 dotyczy artykułu F. S(taszyc) *Obrazy Wielkopolskie,* „Tygodnik Ilustrowany" 1860, T. 1, nr 26, s. 227–228 i dokończonego w numerze 28, s. 250–251, tam autor pisał o wsi Mądre, ale cytat nie pochodzi z tego artykułu.

s. 135 w. 7d. – s. 136 w. 6d. i nr 15 (ust. 13) – Cytat został zaczerpnięty z artykułu F. S[taszica] *Zwyczaje wielkanocne nad Wartą*, „Tygodnik Ilustrowany" 1860, T. 1, nr 29, s. 255, tam tekst pieśni bez melodii.

s. 136 w. 5d. – s. 137 w. 2g. (ust. 15) – Informacja pochodzi najpewniej z niezachowanych ankiet PTPN (*Szematów*); materiały z okoli Mystek i Targowej Górki nadesłał Karol Karśnicki, zob. wstęp s. 000.

s. 139 w. 4–11g. (ust. 19) – Opis sporządzony na podstawie informacji zamieszczonej przez L. Zienkiewicza w liście do Kolberga, sygn. 2185/3, k. 252, zob. wstęp s. 000.

s. 139 w. 14d. – s. 140 w. 22g. (ust. 1) – Kolberg przytoczył fragmenty pracy J. Łukaszewicza *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania*…, T. 1, s. 133 i 140.

s. 140 w. 11–15g. (ust. 2) – Cytat pochodzi z artykułu Kierskiego *Zwyczaje, zabobony i obrzędy ludu...*, „Tygodnik Ilustrowany" 1861, T. 4, nr 109, s. 159.

s. 141 w. 23–30 (ust. 2) – Cytat pochodzi z artykułu Kierskiego *Zwyczaje, zabobony i obrzędy ludu...*, „Tygodnik Ilustrowany" 1861, T. 4, nr 109, s. 159.

s. 141 w. 5d. – s. 142 w. 11g (ust. 1) – Rkp. Kolberga, teka 24, sygn. 1282, k. 13r.; jest to odpis z przedmowy J. Lipińskiego do wydanych przez niego *Piosnek* (nie pieśni) *ludu Wielkopolskiego*…, s. VII–VIII.

s. 141–142 przyp. 1 – Odsyłacze Kolberga dotyczą prac: A. Mierzyńskiego *Jan Łasicki. Źródło do mytologii litewskiej*, „Roczniki Towarzystwa Nauk Krakowskiego" 1870, cytowany fragment w przypisie na s. 142; I. J. Hanuscha *Die Wissenschaft des slavischen Mythus*…, o sobótce na s. 200; I. J. Hanuscha *Bájeslovný kalendář slovanský*…, s. 175–192; K. G. Antona *Erste Linien Versuches über die alten Slawen Ursprung, Sitten, Gebräuche, Meinungen und Kenntnaisse*, Bd. 1, Lipsk 1783, s. 81 (nie 73), tam cytat i odwołanie do kolejnej publikacji: J. G. Georgi *Beschreibung aller Nationen des russichen Reichs, ihrer Lebensa- 0 rt, Religion, Gebräuche, Wohnungen, Kleidungen und übrigen Merkwürdigkeiten*, St. Petersburg 1776 (vol. 1), s. 27 (całość 1776–80).

s. 142 w. 12g. – s. 143 w. 10g. (ust. 2 i 3) – Kolberg przytoczył fragmenty z artykułu E. Kierskiego *Zwyczaje, zabobony i obrzędy ludu*…, „Tygodnik Ilustrowany" 1861, T. 4, nr 109, s. 159.

s. 143–144 przyp. 1 – Zacytowany przez Kolberga fragment pochodzi z anonimowego tekstu zamieszczonego w rubryce *Wiadomości miejscowe i potoczne* w „Dzienniku Poznańskim" 1872, nr 142 (Rocznik XLV).

s. 144 w. 11–15g. (ust. 2) – Rkp. terenowy Kolberga, teka 37, sygn. 1328, k. 101, tam wśród zapisów z Dębicza i z dopiskiem „Środa".

s. 145 w. 10–12g. (ust. 1) – Cytat pochodzi z artykułu E. Kierskiego *Zwyczaje, zabobony i obrzędy ludu*…, „Tygodnik Ilustrowany" 1861, T. 4, nr 109, s. 159.

s. 146 w. 1– 5g. (M. B. Siewna) – Rkp. terenowy Kolberga, teka 37, sygn. 1328, k. 101, tam wśród zapisów z Dębicza i z dopiskiem „Środa".

w. 6–10g. – Cytat pochodzi z artykułu E. Kierskiego *Zwyczaje, zabobony i obrzędy ludu*…, „Tygodnik Ilustrowany" 1861, T. 4, nr 109, s. 159.

s. 147 w. 1 – 9g. – Cytat pochodzi z artykułu E. Kierskiego *Zwyczaje, zabobony i obrzędy ludu*…, „Tygodnik Ilustrowany" 1861, T. 4, nr 109, s. 159.

s. 147 przyp. 1 – Pochodzenie cytatu nieznane.

Wieniec (s. 149–164)

s. 151 w. 1g. – s. 154 w. 16g. (ust. 1) – Opis wieńca zaczerpnięty z artykułu podpisanego L. *Wieniec*, „Przyjaciel Ludu" R. 1: 1834, T. 1, 16 (nie 14). Za autorem artykułu odwoływał się do utworu I. Krasickiego *Pan Podstoli*, tam wieńce opisane są w T. 1, księdze III, Wrocław 1825, s. 110–111) oraz do *Psalmu LXV* J. Kochanowskiego, zob. *Psałterz Dawidów,* Kraków 1587, s. 92–93.

s. 154 w. 17–19g. i nr 17 – Odsyłacze Kolberga dotyczą pieśni *Na wieńcu wieśniacy śpiewają w Poznańskim*, „Przyjaciel Ludu" R. 2: 1835, rok 2, T. 1, nr 22, tam tylko dwa wersy pieśni oraz pieśni *Wieśniacy śpiewają na wieńcu,*

„Przyjaciel Ludu” R. 2: 1836, T. 2, nr 29, gdzie pieśń wydrukowano w całości; z tego ostatniego numeru Kolberg wykonał odpis, rkp. Kolberga teka 35, sygn. 1315/B, k. IV, tam z tytułem *Śpiew na wieńcu* i z powołaniem na źródło.

s. 154 w. 3d. – s. 157 w. 5d. oraz nr 18 i 19 – Kolberg przytoczył część artykułu F. S[taszica] *Dożynki w Wielkopolsce*, „Tygodnik Ilustrowany” 1860, T. 2, nr 52, s. 487–489; w artykule teksty pieśni bez melodii.
Pieśń nr 19 – Taka melodia z innym tekstem zob. nr 000 w suplemencie [teka 51 k. 2 i k. 31 nr 583], tam jako fragment tańca kujawskiego.

s. 160 nr 22 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315A, k. 14v., z lokalizacją ogólną: „Dębicz” – tam melodia zanotowana w metrum 3/4, w podwojonych wartościach rytmicznych, w t. 2 na pierwsza miarę szesnastki h^1 d^1, przy c^2 brak krzyżyka, po t. 4 znak powtórki, w t. 6 druga szesnastka a^1, w t. 8 na pierwsza miarę tylko górna wersja, na drugą i trzecią ósemki a^1 fis^1.

przyp. 1 – Kolberg zacytował zdanie z pracy J. Łukaszewicza *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania*…, T. 1, s. 140.

s. 161–162 nr 24 – Rkp. Kolberga: rkp. terenowy, teka 36, sygn. 1324, k. 4r. i czystopis, teka 36, sygn. 1320, k. 30v.
W rkp. terenowym melodia zanotowana w metrum ¾ w podwojonych wartościach rytmicznych. W obu rkp. w t. 3 tylko dolna, w t. 6 i 8 tylko górna wersja, w t. 5 i 7 brak rytmów punktowanych, w t. 9 na pierwszą i drugą miarę dodana wersja alternatywna: trzykrotnie b^1 w rytmie dwie szesnastki, ósemka; w obu rkp. na końcu, zamiast „plon niesiem, plon” – „przynosimy plon” w zwr. 1 i „jak najlepszy plon” w zwr. 2.

s. 162 w. 10–7d. – Informacja pochodzi z zachowanej części ankiety TPNP (tzw. *Szematy*), teka 37, sygn. 1331, k. 3; jej autorem był prawdopodobnie ks. I. Kubalak, zob. wstęp s. 000.

s. 164 nr 25 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315A, k. 14r., z lokalizacją ogólną: „Dębicz”, tam melodia z incipitem: „Kulało się”, na zakończenie melodii notatka: „i do wilka”.
W zapisie melodii t. 2 na pierwszą miarę alternatywnie ósemka e^2, t. 6: 025a, t. 8 zanotowany jako 2. volta, przed nim 1. volta: 025b.

nr 26 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315A, k. 14r., z lokalizacją ogólną: „Dębicz", tam melodia bez tekstu, obok melodii notatka: „Wilk". W rkp. melodia zanotowana o kwartę czystą niżej, w t. 1 przy drugiej nucie alternatywnie g^1, w t. 5 i 7 na trzecią miarę ósemka g^1, w t. 6 na trzecią miarę alternatywnie szesnastka c^2 i trzydziestodwójki h^1 a^1.

Obrzędy (s. 165–254)

s. 167 w. 1–18g. (Chrzciny) – Odpis M. Turczynowiczowej z niezachowanego rkp. Kolberga, sygn. 2030/III, k. 247.

s. 167–169 przyp. 1– Kolberg wykorzystał obszerne fragmenty artykułu F. Wawrowskiego *Popielnice starosłowiańskie i obrzędy*…, „Przyjaciel Ludu", R. 13: 1846, T. 1, rok 13, nr 8, część tekstu cytowana, część przeredagowana; za Wawrowskim przywołana publikacja W. A. Sembery *O Slovenach w Dolnich Rakausich*, „Časopis Českého Museum" R. 19: 1845, z. 2, s. 163–189 i z. 3, s. 346–357 oraz zbiór Ż. Paulego *Pieśni ludu polskiego w Galicji*, Lwów 1838, tam na s. 52–57 w rozdziale „Stypowe i żałobne" wzmianka o stypie i trzy pieśni.

s. 170 w. 6–14g. (ust. 2) – Fragment tego opisu od słów „Nigdy trumny" do „odciągają" w rkp. terenowym Kolberga, teka 37, sygn. 1328, k. 101, tam wśród zapisów z Dębicza i z dopiskiem „Środa".

s. 170 w. 7d. – s. 173 w. 15g. – Kolberg zaczerpnął tekst wraz z oracją z anonimowego artykułu *Wieśniacy z okolic Poznania* opublikowanego „Przyjacielu Ludu" R. 3: 1836, T. 1, nr 11, s. 82–84.
Oracja, zgodnie z odesłaniem Kolberga, także w zbiorze K. W. Wójcickiego *Pieśni ludu Białochrobatów, Mazurów i Rusi znad Bugu*, T. 2, Warszawa 1836, s. 109–112.

s. 173 nr 27 i 28 – Odesłania Kolberga dotyczą: pieśni nr 27 opublikowanej pt. *Wianek* w „Przyjaciel Ludu" R. 3: 1836, T. 1, nr 17, s. 133 oraz pt. *O wianeczku lawendowy* zamieszczonej w zbiorze K. W. Wójcickiego *Pieśni ludu Białochrobatów...*, T. 2, s. 112–113; pieśni nr 28 także u Wójcickiego w T. 2, s. 104 z tytułem *Zielona łączka*.

s. 176–177 nr 33–35 – Zgodnie z odsyłaczem Kolberga na s. 177 pieśni zaczerpnięte z artykułu J. J. Lipińskiego *Porządek obrzędu weselnego w Wielkim Księstwie Poznańskim(wyjątek ze zbioru pieśni gminnych tejże ziemi)*, „Biblioteka Warszawska" 1842, T. 2 , s. 285–308.

s. 177 w. 15g. – s. 178 w. 7d. i nr 36–38 – Opis zaczerpnięty z wymienionego artykułu J. J. Lipińskiego *Porządek obrzędu weselnego*..., s. 285–308.

s. 178–185 (wesele II) – Większość opisu pochodzi prawdopodobnie z ankiety TPNP (tzw. *Szematy*), której autorem był prawdopodobnie ks. I. Kubalak; w archiwum zachowała się znaczna część oryginalnej ankiety, teka 37, sygn. 1331, k. 3, ale z opisu wesela pozostał tylko krótki fragment, zob. s. 184 w. 3–6g. od słowa „Poczem" do „Pana".

s. 199–200 (wesele IV) – Opisy oznaczone datą „1859" pochodzą z niezachowanych ankiet TPNP (*Szematów*).

s. 202 nr 59 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 47, sygn. 1354/III, k. 60, z lokalizacją ogólną: „Górczyn" i notatką z boku karty: „Wesele".
W rkp. t. 3–4: 059a, wersja jak w druku zanotowana poniżej z notatką: „lepiej", obok zanotowana wersja alternatywna dla t. 9–10: 059b; ponadto w rkp. zwr. 1 zanotowana skrótowo tekst do słów „nie narobił…", dalej, zamiast powtórzenia „chmielu nieboże" – „chmielu niezbędny", a na zakończenie jeszcze:
„Oj, chmielu, ty rozbójniku, zdradziłeś mi dziewczę przy pasterniku".

nr 60 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 47, sygn. 1354/III, k. 60, z lokalizacją: „Górczyn" i notatką z boku karty: „Wesele"; nad melodią notatka: „Do oczepin".
W rkp. melodia zanotowana w ośmiu taktach, z licznymi poprawkami i wersjami alternatywnymi, zapis następujący: 060a, obok zanotowana kolejna wersja alternatywna dla t. 4: 060b; pod melodią tekst jak w druku.

w. 6–1d. – Rkp. terenowy Kolberga, teka 47, sygn. 1354/III, k. 60, z lokalizacją ogólną: „Górczyn" i notatką z boku karty: „wesele"; pod opisem odręczny rysunek Kolberga, zob. ilustracja 000.

s. 203 nr 61 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315/A, k. 14v., tam melodia z tekstem, zanotowana o sekundę wielką niżej, w t. 5 druga ósemka *gis*^{1}, ćwierćnuta *h*^{1}, w t. 5–8 brak znaku powtórki; w zapisie tekstu: „gały" zamiast „udźce". Odsyłacz do melodii nr 46 niezrozumiały.

s. 203–225 (wesele VI) – Opis sporządzony prawdopodobnie na podstawie badań własnych Kolberga, zob. wstęp s. 000 i przypisy do pieśni nr 67 i 79 oraz niezachowanych PTPN (*Szematów*); materiały z okoli Mystek i Targowej Górki nadesłał Karol Karśnicki, zob. wstęp s. 000.

s. 207 nr 62 – Wariant melodii por. nr 000 w suplemencie. teka 35, sygn. 1315/A, k. 14v. z innym incipitem „A ja wiem".

s. 211 nr 67 – Melodia z tekstem „Pod zielonym dębem stoi koń kowany", zob. nr 000 w suplemencie. teka 35, sygn. 1315/A, k. 14r. (9. pięciolinia), tam t. 1–4 z incipitem: „Pod zielonym dębem stoi koń kowany"

s. 222 nr 79 – Rkp. terenowe Kolberga: teka 35, sygn. 1315/A, k. 14v. (20. pięciolinia), tam takty 1–4 z dwoma incipitami: „Przede dworem" i „Miała" oraz takty 5–8 z incipitem: „A sio kury"; teka 35, sygn. 1315/B, k. III, tam tekst, oba rkp. z lokalizacją ogólną: „Dębicz". W rkp., w t. 2 na trzecią miarę alternatywnie *c*^{2}, w t. 7 tylko dolna wersja, brak znaków powtórki; w zapisie tekstu: „czego ja też" zamiast „czego ja się" i w zwr. 2: „Doczekała wielkiej…" zamiast „Doczekałam wielkiej…".
Tekst „Miała" z tą samą melodią zob. nr 000 w suplemencie.

s. 225–242 (wesele VII) – Opis sporządzony na podstawie badań własnych Kolberga oraz materiałów pozyskanych od współpracowników w okolicach Dębicza, zob. wstęp s. 000 i następne przypisy źródłowe.

s. 225 w. 7– 3g. – Skrótowo zanotowany tekst jak w pierwszym akapicie w rkp. Kolberga, teka 37, sygn. 1332, k. 2, zapis na rkp. nieznanego autora, z lokalizacją: „Wieś Zdzychowice (graniczy z Bagrowem i Pławcami)" i z notą Kolberga: „powiat Środa" i „do Dębicza", tam na początku jeszcze zdanie: „Zwyczaje przy ślubach zapewne na całą Wielkopolskę są jedne i te same".

s. 227 w. 16d. – s. 228 w. 1g. – Rkp. Kolberga, teka 37, sygn. 1332, k. 2, zapis na rkp. nieznanego autora, z lokalizacją: „Wieś Zdzychowice (graniczy z Bagrowem i Pławcami)” i z notą Kolberga: „powiat Środa” i „do Dębicza”; dalsza część tekstu zanotowana przez nieznanego autora, zob. następny przypis źródłowy.

s. 228 w. 2g. – s. 231 w. 11g. – Rkp. nieznanego autora, teka 37, sygn. 1332, k. 2–3, z lokalizacją: „Wieś Zdzychowice (graniczy z Bagrowem i Pławcami)” i z notą Kolberga: „powiat Środa” i „do Dębicza”.

s. 234 nr 88 – Rkp. terenowe Kolberga: teka 35, sygn. 1315/A, k. 14v. (21. pięciolina), tam melodia z incipitem: „Puść mnie” i teka 35, sygn. 1315/B, k. III, tam tekst; takty 1–8 bez tekstu także w rkp. z teki 35, sygn. 1315A, k. 14r. (dół); wszystkie rkp. z lokalizacją ogólną: „Dębicz”.
W rkp. z k. 14v. melodia zanotowana o sekundę wielką wyżej, w t. 3 tylko górna wersja, ostatnia ósemka a^1, t. 5 i 7: 088A, w t. 6 tylko dolna, w t. 8 tylko górna wersja.
W rkp. z k. 14r. melodia zanotowana o sekundę wielką wyżej, t. 2: 088B, w t. 3 zamiast pierwszej ósemki szesnastki d^2 c^2, w t. 6 na drugą miarę ósemki a^1 a^1 w takcie 8 tylko dolna wersja.

s. 235 nr 89 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315A, k. 14r., z lokalizacją ogólną: „Dębicz”, zapis w druku jest połączeniem dwóch odrębnych melodii, zanotowanych w rkp. obok siebie.
Takty 1– 8, z notatką „Wiwat”, tam w t. 1 dodana wersja alternatywna: 089a, w t. 2 tylko dolna wersja, brak znaku powtórki, t. 7–8 rozszerzone do czterech taktów: 089b i te opatrzone znakiem powtórki.
Takty 9–16 zanotowane o tercję małą wyżej, zamiast rytmów punktowanych każdorazowo dwie ósemki, w t. 10 ostatnia ósemka h^1, zamiast t. 15–16: 089c.

s. 235 nr 91 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315/A, k. 14v. (ostatnia pięciolinia), z lokalizacją ogólną: „Dębicz” i notą: „Weselna, po ślubie w domu”. W rkp. melodia zanotowana o sekundę wielką wyżej, w t. 7 i 8 i w t. 9 na trzecią miarę tylko dolna wersja, pod melodią tekst jak w druku.

s. 236 nr 92 – Rkp. terenowe Kolberga: teka 35, sygn. 1315/A, k. 14v., tam melodia z incipitem: „O, pójdę ja do Mazurów” i teka 35, sygn. 1315/B, k. II,

tam tekst, z notą: „Weselna, przy obiedzie”, oba rkp. z lokalizacją ogólną: „Dębicz”.
W rkp. melodia zanotowana w metrum 3/4, w t. 3 przy drugiej ósemce alternatywnie c^2, w t. 7 brak krzyżyka przy g^1, w t. 9 tylko dolna wersja, w t. 12 ostatnia nuta h^1.

s. 236 nr 93 – Rkp. terenowe Kolberga: teka 35, sygn. 1315/A, k. 14v. (13. pięciolinia), tam melodia z incipitem: „Jedna baba z Gołażewa” i teka 35, sygn. 1315/B, k. II, tam tekst, oba rkp. z lokalizacją ogólną: „Dębicz”.
W zapisie melodii w t. 2 zamiast ostatniej ósemki dwie szesnastki c^2 d^2, w t. 3 tylko górna wersja, t. 4 i 9: 093, w t. 5 i 10 na pierwszą miarę górna wersja, na drugą dodana wersja alternatywna: dwie ósemki g^1 d^1, w t. 7 trzecia ósemka a^1, w t. 8 na drugą miarę brak przednutki, ósemki h^1 d^1.

s. 237 nr 95 i nota nad pieśnią – Nota i tekst pieśni bez melodii w rkp. nieznanego autora teka 37, sygn. 1332, k. 4, z lokalizacją: „Wieś Zdzychowice (graniczy z Bagrowem i Pławcami)” i z notą Kolberga: „powiat Środa” i „do Dębicza”.
W rkp. jeszcze jedna zwrotka:
„Żebyś ty, chmielu, na tyczki nie lazł,
nie robiłbyś z panienek niewiast,
oj, chmielu, ty nieboże,
co na dół, to na górze, chmielu, nieboże”.

s**. 238 nr 97** – Rkp. terenowe Kolberga: teka 35, sygn. 1315/A, k. 14v. (przedostania pięciolinia), tam melodia z incipitem: „A ty miły rozmarynie” i teka 35, sygn. 1315/B, k. II, tam tekst, oba rkp. z lokalizacją ogólną: „Dębicz”.
W zapisie melodii w t. 3–4 na pierwszą miarę dodana wersja alternatywna: szesnastki c^2 h^1, t. 5–6: 097; w zapisie tekstu z k. II w zwr. 1 początek jak na k. 14 i „szukałam” zamiast „com cię siała”.

s. 238–239 nr 98 – Tekst zwr. 1–5 bez melodii i tekst „Ty wołosiu” w rkp. nieznanego autora teka 37, sygn. 1332, k. 4, z lokalizacją: „Wieś Zdzychowice (graniczy z Bagrowem i Pławcami)” i z notą Kolberga: „powiat Środa” i „do Dębicza”.
Tekst z wariantem melodii por. nr 000 w suplemencie. teka 35, sygn. 1315A, k. 14v.. 2. linijka od dołu

Szukać od taktu 9

s. 239 nr 99 – Tekst bez melodii w rkp. terenowym Kolberga, teka 35, sygn. 1315/B, k. V, z lokalizacją ogólną: „Dębicz".

s. 240 nr 100 – Rkp. terenowe Kolberga: teka 35, sygn. 1315/A, k. 14r. (7. pięciolinia), tam takty 1–6 z incipitem: „A gdzie jedziesz, Jasineczku" i teka 35, sygn. 1315/B, k. V, tam tekst jak w druku, oba rkp. z lokalizacją ogólną: „Dębicz".
W zapisie melodii w t. 2 na trzecią miarę alternatywnie szesnastki d^2 e^2, w t. 3 dodana wersja alternatywna: 100, w t. 4 przy pierwszej szesnastce alternatywnie d^2, na trzecią miarę alternatywnie szesnastki e^2 f^2.

s. 242 nr 103 – Rkp. terenowe Kolberga: teka 35, sygn. 1315/A, k. 14v. (3. pięciolinia od dołu), tam melodia; teka 35, sygn. 1315B, k. III, tam tekst, oba rkp. z lokalizacją ogólną: „Dębicz".
W rkp. takty 1–4 z incipitem: „Siano grabiła" i notatką: „Weselna", w t. 1 druga ósemka d^2; na k. III tekst wariantowy:
„Siano grabiła, piasek wiązała,
przy ty robocie tydzień leżała,
o leży, leży, bolą ją kości,
nie od roboty […] od złości", por. T. 12 nr 173.
Takty 5 – 12 szukać raczej tańce kujawskie – w wyszukiwarce nie znalazłam

s. 242 nr 104 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315/A, k. 14v. (8. pięciolinia), z lokalizacją ogólną: „Dębicz", w rkp. melodia z notatką: „Wiwat", zanotowana o sekundę wielką niżej, t. 1: 104, w t. 2 górna wersja zanotowana jako triola ósemkowa.

s. 242 w. 9d. – s. 244 w. 15g. – Opis wesela z okolic Bnina i Kórnika (bez pieśni nr 105–109) pochodzi z artykułu E. Kierskiego *Mieszkańcy z okolic Kurnika...*, „Tygodnik Ilustrowany" 1862, T. VI, nr 161, s. 161; niektóre fragmenty tekstu przeredagowane przez Kolberga.

s. 245 nr 110 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315/A, k. 14v. (17. pięciolinia), z lokalizacją ogólną: „Dębicz", w rkp. melodia z notatką: „Wiwat".

s. 246 nr 111 – Rkp. Kolberga: teka 50/3, k. 6, nr 546, z lokalizacją: „Osięciny”; teka 42, sygn. 1350, k. 168, nr 421, bez lokalizacji, teka 51, sygn. 1358, k. 1, nr 521, z lokalizacją: „Śrem” i w tejże tece k. 26, nr 521, z lokalizacją: „Osięciny”.
W rkp. z teki 50/3 w t. 3 na trzecią miarę alternatywnie h^1, w t. 4 tylko górna wersja, w t. 5 na drugą miarę a^1, t. 6 jak t. 2, t. 7 jak t. 3, tu na trzecią miarę ósemka e^1 poprzedzona przednutką gis^1; w tymże rkp. noty Kolberga: „Seria IV nr 412” (ten odsyłacz do T. 4 dotyczy tylko podobieństwa w t. 1) i „Seria IX, nr 111”.
W rkp. z teki 51 k. 1 zapis połączony pierwotnie z pieśnią: „U jeziora złote koła”, zob. nr 467 w T. 72/I – ta z lokalizacją: od „Osięcin”, następnie skreślony i opatrzony nową lokalizacją: „Szrem”.
W rkp. z teki 51 k. 26 jako dalszy ciąg pieśni zanotowana melodia jak na k. 1 w tejże tece, tutaj bez tekstu.
Zapis z teki 42 i oba zapisy z teki 51 zob. nr 463 w T. 72/1 *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4*, w tece 42 w metrum ¾ i podwojonych wartościach rytmicznych.

s. 248 nr 112 – Rkp. terenowe Kolberga: teka 35, sygn. 1315/A, k. 14v. (11. pięciolinia), tam melodia z dwoma incipitami: „Woła” (obok notatka: „Weselna)” i „Leci woda”; teka 35, sygn. 1315/B, k. II, tam tekst „Leci woda”, oba rkp. z lokalizacją ogólną: „Dębicz”; ponadto w odpisie M. Turczynowiczowej z zaginionego rkp. Kolberga, sygn. 2030/I, k. 348–349, nr 99, z przekreśloną lokalizacją: „Miłosław”, tam melodia i tekst.

W rkp. z teki 35 melodia poprzedzona czterema taktami skreślonymi przez Kolberga, są to pierwsze cztery takty zanotowane o kwartę czystą niżej; w t. 3 ostatnia nuta a^1, poprawiona literowo na h, w t. 5 tylko dolna wersja, na pierwszą miarę ósemki b^1 c^2, w t. 6 liczne poprawki i literowe oznaczenia nut, za melodią takt ten zanotowany ponownie – tak jak w druku, brak znaków powtórki.
W rkp. o sygn. 2030 melodia zanotowana w metrum 3/8, w pomniejszonych wartościach rytmicznych, w t. 3 ostatnia nuta b^1, w t. 5 tylko dolna wersja, na pierwszą miarę ósemki a^1 c^2, w t. 6 na pierwszą miarę ósemki d^2 d^2, na trzecią ćwierćnuta c^2, w t. 7 na pierwszą miarę alternatywnie ósemki a^1 c^2, ostatnia ósemka b^1, po t. 8 jeszcze dogrywka: 112; w zapisie tekstu na początku: „Idzie woda” zamiast „Leci woda” i „nie doczekasz” zamiast „nie doczeka ojciec, matka”.
Tekst „Woła” z tą samą melodią, zob. nr 000 w suplemencie.

s. 249 nr 113 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315/A, k. 14v. (ostatnia pięciolinia), z lokalizacją ogólną: „Dębicz”. W zapisie melodii tylko górna wersja, w zapisie tekstu brak fragmentu: „bodajże cię, Jasiu, ukarać”.

s. 251 nr 114 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315/A, k. 14v. (18. pięciolinia), z lokalizacją ogólną: „Dębicz”, tam melodia bez tekstu, zanotowana o sekundę wielką wyżej, w metrum ¾ w podwojonych wartościach rytmicznych; w t. 1 i 3 tylko dolna wersja, w t. 3 ostatnia ósemka e^2, w t. 5 i 7 w dolnej wersji na trzecią miarę ósemka e^1.

s. 251 nr 115 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315/A, k. 14r. (18. pięciolinia), z lokalizacją ogólną: „Dębicz”.

s. 252 nr 116 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315/A, k. 14v. (8. pięciolinia), z lokalizacją ogólną: „Dębicz”. W rkp. t. 1–4 zanotowane bez kresek taktowych, w t. 2 brak powtórki, t. 4–5: 116, w t. 5 brak znaku powtórki, w t. 7 na drugą miarę ósemki fis^1 a^1, t. 8–9 puste.

s. 253 nr 118 – Rkp. terenowe Kolberga: teka 35, sygn. 1315/A, k. 14v. (12. pięciolinia), tam takty 1–6 z incipitem: „Przedała”, zanotowana o tercję małą niżej i teka 35, sygn. 1315/B, k. II, tam tekst, oba rkp. z lokalizacją ogólną: „Dębicz”.

s. 254 przyp. 1 – W przyp. wymieniona powieść P. Wilkońskiej *Wawrzyna*, Petersburg 1851, zob. Pauline von Wilkonska *Rechtsschaffene Herzen: eine Erzählung*, tłum. A. H. Arndt, Stuttgard 1868 (nie 1869).

Gry i zabawy (s. 255–262)

s. 255 przyp. 1 – W przyp. odesłanie do pracy Ł. Gołębiowskiego *Gry i zabawy różnych stanów w kraju całym lub niektórych tylko prowincjach*, Warszawa 1831.

s. 259–260 nr 119 – Kolberg zamieścił pieśń drukowaną w zbiorze S. Jachimowicza *Śpiewy dla dzieci*, Warszawa 1854, s. 47–48, tam pt. *Pieśń przy*

grze z obrączką. Kolberg odsyła też do publikacji do T. Klonowskiego *Zbiór pieśni i piosneczek szkolnych,* Poznań 1860, seria 3, s. 72.

s. 260 nr 120 – Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 6v., rkp. uszkodzony, w zapisie melodii widoczne tylko t. 1–5, nad melodią notatka: „Gra", t. 1 jak t. 3, w t. 3 w górnej wersji na trzecią miarę ósemka z kropką e^2 i szesnastka d^2; poniżej tekst jak w druku.

s. 261 nr 122 – Rkp. Kolberga, teka 48/1b, k. 5, z lokalizacją: „Gniezno"; nad melodią notatka: „Na Żydów – palcem ich się wskazuje gdzie znak xx".

Przypisy (s. 265–315)

s. 265–s. 267 (przypis do s. 4) – Kolberg zacytował artykuł (z pominięciem kilku pierwszych zdań) *Czem był Poznań przed stu laty* opublikowany w „Przyjacielu Ludu" R. 1: 1835, T. 2, nr 49, s. 386–387, informacja o autorze J. Ł[ukaszewicz] pochodzi od Kolberga.
W numerze 49 „Przyjaciela Ludu" opublikowano artykuł J. Ł[ukaszewicza] *Kościół Dominikański w Poznaniu*, cały przytoczony tekst pochodzi z numeru 49.

s. 267 przyp. 1 – Odesłanie Kolberga dotyczy ryciny zamieszczonej w pracy E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski...,* T. 2, s. 253.

s. 267–271 (przypis do s. 54) – Kolberg przytoczył anonimowy artykuł *Żebraki w Polsce*, „Przyjaciela Ludu" R. 2: 1836, T. 2, nr 51, s. 407–408.
Pieśń o Łazarzu także w rkp. Kolberga, teka 41, sygn. 1347, k. 110, tam pierwsza zwrotka z melodią; jest to odpis ze zbioru ks. M. M. Mioduszewskiego *Dodatek do Śpiewnika kościelnego*…, s. 758.

s. 271 w. 22d. – s. 282 (przyp. do s. 54) – Kolberg przytoczył powieść I. Danielewskiego *Czemu dziad jest zawsze dziadem, choć mu wszyscy dają?* wydrukowaną w „Kalendarzu Katolicko-Polskim z drzeworytami na rok Pański zwyczajny 1868" Sjerp–Polaczka (właśc. Julian Prejs); tekst porównano w wydaniem powieści: Chełmno 1909.

s. 283 (przyp. do s. 60) – Informacje o strojach mieszkańców Poznania Kolberg zaczerpnął z pracy J. Łukaszewicza *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania...*, T. 1, s. 140–145; fragment tekstu jest cytatem ze s. 142, pozostały tekst został przeredagowany. Odesłanie Kolberga na końcu akapitu odnosi się do ryciny zamieszczonej w pracy E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski...*, T. 2, s. 253.

s. 283 w. 11d. – s. 285 w. 14g. (przyp. do s. 83) – Tekst zaczerpnięty anonimowego artykułu *Z gościny w Poznańskiem* z „Kroniki Wiadomości Krajowych i Zagranicznych" R. 2: 1857, nr 245, tam w dziale „Korespondencja Kroniki".

s. 285 w. 15g. – s. 288 w. 27g. (przyp. do s. 86–96) – Kolberg przytoczył anonimowy artykuł *Ułamek o architekturze*, „Przyjaciel Ludu" R. 4: 1838, T. 2, nr 49, s. 386–387; przypisy wprowadzone przez Kolberga.
Na s. 285 w przyp. 1 odesłanie do pracy Ł. Gołębiowskiego *Domy i dwory*, Warszawa 1830, cytat ze s. 6; za Gołębiowskim przywołany M. Kromer, chodzi prawdopodobnie o *Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et republica regni polonici* (*Polska, czyli o położeniu, obyczajach, urzędach i rzeczypospolitej Królestwa Polskiego*), pierwodruk w języku łacińskim, Kolonia 1577. W wydaniu polskim W. Syrkomli, Wilno 1853, s. 44 i 36, tekst inaczej zredagowany, tam też brak ostatniego zdania.
Na s. 287 w przyp. 1 cytat z pracy E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski…*, T. 1, s. 356; Raczyński z kolei wykorzystał fragment publikacji A. Holsche *Gergraphie und Statistic von West-Süd und Neu-Ostpreussen:nebst einer kurzen Geschichte des Königreichs Polen bis zu dessen Zerheilung,* Berlin: Bd 1: 1800, Bd 2: 1804.
s. 287 przyp. 2 – odesłanie Kolberga dotyczy opisów Raczyńskiego zawartych we *Wspomnieniach Wielkopolski*; natomiast ryciny u Raczyńskiego nie przedstawiają wiejskich chat.

s. 288 w. 11–9 d. – Kolberg odsyła do rozdziału *Mieszkania i sprzęty* w pracy J. Łukaszewicza *Obraz historyczno- statystyczny miasta Poznania…*, T. 1, s. 147.

s. 288 w. 8d. – s. 291 w. 4g. – Kolberg przytoczył w całości anonimowy artykuł *O drzewnianym budownictwie* zamieszczony w „Przyjacielu Ludu" R. 5: 1838, T. 1, nr 14, s. 106–107.

s. 291 w. 5g. – s. 292 w. 2g. – Kolberg wykorzystał obszerną część anonimowego artykułu *O przyozdobieniach wiejskich ułamek* z „Przyjaciela Ludu" R. 5: 1838, T. 1, nr 17, s. 131–132.

s. 292 w. 3–9g. – Informacje o kształtach okien Kolberg podał za artykułem Dr N. *Okna i oczy,* „Przyjaciel Ludu" R. 13: 1846, T. 1, nr 23, s. 179–183.

w. 10–13g. – Odesłanie Kolberga dotyczy artykułu K. Szulca *Budowle i usypaliska Sławian pogańskich*…, T. 2: 1863 (nie 1864).

s. 292 w. 14g. – s. 293 w. 9d. – Cytat pochodzi z pracy J. Łukaszewicza *Krótki historyczno-statystyczny opis miast i wsi w dzisiejszym powiecie krotoszyńskim*…, s. 305–308.

s. 293 w. 8d. – s. 295 w. 20g. i przyp. 1 – Kolberg wykorzystał rozdział III *O przyzwoitym i wygodnym ułożeniu podwórza folwarcznego* oraz rozdział IV *Model nowego i regularnego folwarku pańskiego* z przywołanej pracy P. Świtkowskiego *Budowanie wiejskie*, Warszawa 1793, s. 45–92.
Na s. 295 przyp. 1 odesłanie do „Kalendarza Gospodarskiego"; odnaleziono egzemplarz „Kalendarza Gospodarskiego na rok Pański 1870" I. Kraszewskiego, tam także artykuł o wskazanej tematyce *Wyrachowania potrzeby niektórych materiałów na różne budowle gospodarskie* na s. 39–40.

s. 295 w. 21g. – s. 298 w. 17g. (przyp. do s. 86–96) – Zgodnie z odesłaniem Kolberg zacytował dzieło J. Łukaszewicza *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania*…, T. 2, s. 372 i 374 oraz s. 375–377.

s. 298 w. 18g. – s. 300 w. 18d. (przyp. do s. 100–102) – Kolberg częściowo zacytował, a częściowo omówił tekst z pracy Łukaszewicza *Krótki historyczno-statystyczny opis miast i wsi*…, s. 323–327 oraz s. 337.
s. 300 przyp. 1 – Nie wiadomo, czy Kolberg korzystał bezpośrednio z raptularza ks. Wojciecha Brysiewicza, czy przywołał tekst za innym źródłem.

s. 301 w. 1g – s. 302 w. 6g. **(przyp. do s. 103)** – Kolberg wykorzystał artykuł N. Budzyńskiego *O wpływie i skutkach łubinu na gospodarstwo nasze*, „Ziemianin. Tygodnik Przemysłowo-Rolniczy" 1868, nr 17–18, s. 129–132; tekst został

przez Kolberga przeredagowany, duża część opuszczona, niektóre fragmenty zamieszczone w innej kolejności.

s. 302 w. 7g. – 1d. (przyp. do s. 121) – Opis kuligu Kolberg zaczerpnął z powieści W. A. W. *Kulig*, „Przyjaciel Ludu" R. 4: 1838, T. 2, nr 36–37, cytat pochodzi z nr 36, s. 285–286. W ostatnim akapicie odesłanie do powieści A. Malczewskiego *Maria*, Warszawa 1825.

s. 303 w. 1g. – s. 307 w. 20g. (przyp. do s. 123, 132, 142, 132–142, 141, 144) – Odesłania dotyczą pracy J. Grimma *Deutsche Mythologie*… Bd. 1 i 2 oraz wskazanych przez Kolberga stron (zob. http://digital.bibliothek.uni-halle.de/hd/content/pageview/189841, dostęp: 2. 01. 2021).

s. 307 w. 21g. – s. 308 w. 24g. (przyp. do s. 151–162) – Cytat po niemiecku pochodzi z pracy K. G. Antona *Erste Linien Versuches über die alten Slawen Ursprung*…, Bd. 1, Lipsk 1783, s. 77–79, tam odwołanie do publikacji T. Pennata A tour of Scotland, T. 1: London 1869, s. 110.
W ostatnim akapicie Kolberg odesłał do prac I. J. Hanuscha: *Die Wissenschaft des slavischen Mythus*…, s. 375 i *Bájeslovný kalendář slovanský*…, s. 196–197.

s. 308 w. 16d. – s. 310 w. 18g. (przyp. do s. 163) – *Spoczynek po pracy* jest przedrukiem artykułu o tym samym tytule, podpisanego D., zamieszczonego zgodnie z odesłaniem w „Przyjacielu Ludu" R. 2: 1836, T. 2, nr 52, s. 415 i 416.

s. 310 w. 22d. – s. 312 w. 14g. (przyp. do s. 170) – Kolberg wymienia pracę L. Zienkowicza *Les costumes du peuple polonais*… (u Kolberga *Zbiór ubiorów ludu polskiego*), tam opis wesela po francusku od s. 30; obszerne cytaty Kolberg przytoczył z tłumaczenia pracy Zienkowicza *Mieszkańcy Wielkopolski*…, „Przyjaciel Ludu" R. 13: 1846, T. 1, nr 1, s. 4–6 .

s. 312 w. 15g. – s. 313 w. 10g. i przyp. 1 (przyp. do s. 170) – Kolberg zacytował fragmenty pracy R. Berwińskiego *Powieści Wielkopolskie*, Wrocław 1840, tam na s. 231–281 znajduje się powieść *O dwunastu rozbójnikach* (nie ma w tytule „nad Obrą" jak podał Kolberg), natomiast przytoczone cytaty pochodzą z *Przypisków do dwunastu rozbójników*, s. 282–284 (tam błąd drukarski: s. 282 ma wydrukowany numer 382). Treść przyp. 1 zaczerpnięta ze s. 261 pracy Berwińskiego.

s. 313 w. 11g. – s. 315 w. 7g. i przyp. (przyp. do s. 170) – Kolberg zacytował fragment pracy J. Łukaszewicza *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania*…, T. 1, s. 125–126; Łukaszewicz zacytował fragment z przywołanego w przypisie *Laudum ku poskromieniu zbytków w częstowaniu i strojach i ordynacyja ze strony wesel, kolacyj, pogrzebów mieszczanom Poznańskim należąca,* ze wzmianką, że jest to uchwała z 1621 roku.
W przypisie odesłanie do późniejszego druku, zob. *Laudum ku poskromieniu zbytków*…, „Przegląd Wielkopolski Historyczny i Literacki" 1869, zeszyt 2, s. 116–118, cytat pochodzi ze s. 116.

Przypisy źródłowe do cz. II *Poznańskiego* (T. 10)

Wstęp (s. I–II)

s. I–II – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1169, k. 5 i 4; w druku niewielkie zmiany redakcyjne w stosunku do rękopisu z k. 5, a na k. 4 brudnopis fragmentu dotyczącego bliskości Śląska i samogłosek nosowych (s. I w. 10–1d.).

Kraj (s. 1–24)

s. 3 w. 4–10g. (Skwierzyna) – Odwołanie Kolberga dotyczy pracy E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski*...; tam opis Skwierzyny w T. 1 na s. 204.

w. 13–10d. (Bledzew) – Odsyłacz Kolberga dotyczy artykułu P. Widawskiego *Kościół i klasztor księży Cystersów w Bledzewie* zamieszczonego w „Przyjacielu Ludu" R. 10: 1843, T. 1, nr 7 s. 49–56.

s. 4 w. 11–3d. i s. 4–5 przyp. 1 (Zbąszyń) – Informacje, zgodnie z odsyłaczem Kolberga, zostały zaczerpnięte z pracy L. Platera *Opisanie historyczno-statystyczne...,* s. 266. W przypisie Kolberg zacytował podanie z pracy E. książki Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski...,* T. 1 s. 219–221.

s. 5 w. 6g. – s. 6 w. 9g. (Paradyż) – Opis Paradyża u E. Raczyńskiego we *Wspomnieniach Wielopolski...,* T. 1, s. 206–209.

s. 6 w. 12–11d. – Zamieszczone w nawiasie zdanie „Rzączyński wspomina, że około roku 1252 już winnice pod Babimostem istniały" to cytat z pracy L. Platera *Opisanie historyczno-statystyczne...,* tam s. 180 przyp. 1; nie wiadomo o jaką pracę Gabriela Rzączyńskiego chodzi.

przyp. 1 – Odesłanie dotyczy anonimowego artykułu *O lubuskim biskupstwie*, „Muzeum Domowe" 1836, nr 52, s. 411.

s. 7 przyp. 1 – Zacytowany przez Kolberga fragment pochodzi, zgodnie z odesłaniem, ze *Wspomnień Wielopolski...* E. Raczyńskiego, T. 1, s. 221.

s. 7 w. 11d. – s. 8 w. 2g. (właśc. Kębłowo) – Odesłanie dotyczy pracy L. Platera *Opisanie historyczno-statystyczne...,* tam s. 183–184.

s. 8 w. 21–30g. (Obra) – Kolberg odesłał do „Przyjaciela Ludu" R. 8: 1842, T. 2, nr 27, tam na s. 212 zamieszczono anonimowy artykuł *Klasztor i kościół księży Cystersów w Obrze*; w artykule mowa o dawnej zamożności opactwa.

s. 9 w. 5–14g. (Kramsko Nowe) – Kolberg przytoczył tekst z pracy L. Platera *Opisanie historyczno-statystyczne...,* przypis 2 na s. 188.

przyp. 1 – Rkp. Kolberga, BUW sygn. 465 (dawna TNW 150/3), k. 135.

s. 9 w. 7d – s. 10 w. 6d. (właśc. Nowe Łąkie i Gościeszyn) – Opis miejscowości w zachowanym rkp. Kolberga, BUW sygn. 465 (dawna TNW 150/3), k. 144, tam z notą: „Wsie (dalszy ciąg)"

s. 11 w. 9d. – s. 12 w. 10g. i przyp. 1 (Opalenica) – W przypisie na s. 11–12 Kolberg powołał się na anonimową publikację *Wyimki z podróży malowniczej*

po Wielkiej–Polsce. Opalenica miasto zamieszczoną w „Przyjacielu Ludu” R. 4: 1837, T. 1, nr 16, s. 122–124; mimo zastosowanego cudzysłowu tekst nie jest cytatem. Na s. 12 dwukrotnie odesłanie do *Wspomnień Wielopolski*..., tam o Opalenicy pisał Raczyński w T. 1, s. 263–266, cytat pochodzi ze s. 265 .

s. 12 przyp. 1 – Kolberg nie podał rocznika czasopisma „Ziemianin”.

s. 13 w. 9–10g. oraz s. 13–14 przyp. 1 (Woźniki) – Odesłanie Kolberga dotyczy artykułu *Wyimek z rękopismu podróży malowniczej po W. Polsce. Woźniki*, „Przyjaciel Ludu” R. 4: 1837, T. 1, nr 18; tekst jest tylko w części cytatem, w części został przeredagowany.

s. 15 w. 15d. – s. 16 w. 3g. (Racot) – Informacje na temat miejscowości Racot Kolberg zaczerpnął ze *Wspomnień Wielopolski*... Raczyńskiego, T. 1, s. 250–255 oraz z publikacji *Racot* autorstwa J. Ł. wydrukowanej w „Przyjacielu Ludu” R. 3: 1836, T. 1, nr 25, s. 193–195.

s. 16 w. 6–27g. (Lubiń) – Odesłanie Kolberga na końcu opisu miejscowości dotyczy publikacji *Kościół XX Benedyktynów w Lubinie* zamieszczonej w „Przyjacielu Ludu” T. 2: 1835, T. 1, nr 5, s. 33–35.

s. 17 w. 17–18d. (właśc. Rąbin) – Kolberg odesłał do artykułu *Kościół parafialny w Rombiniu* drukowanego w „Przyjacielu Ludu” R. 8: 1841, T. 1, nr 17.

s. 18 w. 4–30g. i przyp. 1 (Gryżyna) – Odesłania na końcu opisu dotyczą: wierszowanego podania *Brzoza.(Powieść gminna)*, „Przyjaciel Ludu” R. 1: 1835, T. 2, nr 47, s. 372–373; utworu [F. Morawskiego] *Brzoza Gryżyńska. (Ballada do Ireni…)*, „Przyjaciel Ludu” R. 3: 1837, T. 2, nr 34, s. 266–267; wiersz Morawskiego *Brzoza Grażyńska. Do Ireni* także w: tegoż, *Pisma*, Wrocław 1841, T. 1, s. 98–103.
W przyp. 1 nawiązanie do Starego Testamentu, zob. *Biblia Tysiąclecia*, *Stary Testament*, 1 Księga Królewska (zob. https://biblia.deon.pl, dostęp: 22.03. 2021).

s. 21 przyp. 1 – W przypisie do opisu Leszna Kolberg powołał się na publikację J. Łukaszewicza *Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od*

najdawniejszych czasów aż do roku 1794, T. 1: Poznań 1849, tam o szkołach w Lesznie na s. 377–391.

przyp. 2 – W przypisie do opisu Wschowy odesłanie dotyczy pracy *Wyjątki z dziejów ziemi wschowskiej i stołecznego miasta Wschowy, zebranych i spisanych przez Józefa Jonemana, a dotąd nie wydanych* drukowanej w periodyku „Przegląd Wielopolski Historyczny i Literacki" 1869, s. 119–125.

s. 22 przyp. 1 – W przypisie do opisu Rydzyny informacje zaczerpnięte z publikacji M. *Zamek Radzyński (Powieść)*, „Tygodnik Literacki" 1838, nr 20, s. 155–156.

s. 22 w. 10g. i przyp. 2 – s. 23 w. 5g. (Osieczna) – W przyp. 2 na s. 22 informacje zaczerpnięte z artykułu A. B. *Osieczna. (Zbiór gawęd wielopolskich)*, „Przyjacielu Ludu" R. 3: 1840, T. 2, nr 37, s. 290 (całość na s. 289–293).
Tekst od słów: „W ostatnich latach" (s. 22 w. 22g.) pochodzi z pracy E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski*..., T. 1, s. 243; niektóre zdania pracy Raczyńskiego zostały pominięte.

s. 23 w. 9–27g. – Informacje zawarte na początku opisu Włoszakowic ((do ks. Anhaly-Dessau) zaczerpnięte zostały z pracy E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski*..., T. 2 (nie T. 1), tam na s. 62–63 rozdział *Łoszokowiec czyli Włoszokowice*, z którego korzystał Kolberg.
Dalszy ciąg opisu pochodzi z ankiety TPNP *(Szematu*); w archiwum zachował się fragment oryginalnego egzemplarza nadesłanego z Włoszakowic, sygn. 2184 (dawna 2183), k. 315, odpowiedzi na potrzeby ankiety sporządził ks. Jan Arnent (Arendt), zob. wstęp s. 000. W ankiecie także wzmianka o „Przyjacielu Ludu" R. 9: 1843, nr 47, s. 370, tam przedrukowano wskazany wyżej rozdział z T. 2 *Wspomnień Wielkopolski*.

s. 23–24 przyp. 1 – W przypisie do opisu Luboni Kolberg zamieścił obszerną opowieść sugerując, że jest ona cytatem ze *Wspomnień Wielkopolski* T. 1, s. 247; u Raczyńskiego w spisie treści nazwa „Lubonia", a w tytule rozdziału „Lubin" na s. 244–250, tam brak przytoczonego przez Kolberga podania.

Lud (s. 25–53)

s. 29–30 przyp. 2 – Odesłanie dotyczy pracy *Mądry Wach według opowiadania Jana Grzeli* spisał ks. S. Tomicki, Poznań 1866; cytat ze s. 147 z pominięciem dwóch zdań w środku tekstu. Ksiądz Roch Józef Symforian Tomicki przesłał też z Konojadu ankietę TPNP, zob. wstęp s. 000. Na końcu przypisu odesłanie do cz. III *Krakowskiego*, zob. DWOK T. 7.

s. 30 przyp. 2 – Cytat za: *Mądry Wach*..., s. 82–83.

s. 32 w. 14g. – 2d. – Opis sporządzony na podstawie z ankiety TPNP *(Szematu*); w archiwum zachował się fragment oryginalnego egzemplarza nadesłanego z Włoszakowic, sygn. 2184 (dawna 2183), k. 314, odpowiedzi na potrzeby ankiety sporządził ks. Jan Arnent (Arendt), zob. wstęp s. 000.

s. 33 przyp. 1 – Kolberg częściowo wykorzystał tekst L. Platera *Opisanie historyczno-statystyczne*..., s. 175.

s. 34 w. 18–20g. i w. 22–23g. – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315/B, k. VI; w rkp. ujęte w cytaty zdania z notką lokalizacyjną: „Buk, Konin wieś".

s. 36 – Oznaczone datą „1860" opisy pochodzą z ankiet TPNP (*Szematów*); ankiety dotyczące wymienionych miejscowości nie zachowały się, autorem opisów z okolic Michorzewa był Feliks Wize, zob. wstęp s. 000.
s. 38–40 – Oznaczone datą „1860" opisy pochodzą z ankiet TPNP (*Szematów*); ankiety dotyczące wymienionych miejscowości nie zachowały się, autorem opisów z okolic Konojadu był ks. Tomicki, zob. wstęp s. 000.

s. 41 w. 11–9d. (Święciochowa) – Oznaczony datą „1860" opis pochodzi z ankiet TPNP (*Szematów*); ankieta dotycząca tej miejscowości nie zachowała się, zob. wstęp s. 000.

s. 41 w. 7d. – s. 42 w. 10g. (Włoszakowice) – Opis sporządzony na podstawie z ankiety TPNP *(Szematu*); w archiwum zachował się fragment oryginalnego egzemplarza nadesłanego z Włoszakowic, sygn. 2184 (dawna 2183), k. 314, odpowiedzi na potrzeby ankiety sporządził ks. Jan Arnent (Arendt), zob. wstęp s. 000.

s. 42 w. 11g. – w. 1d. (Lubonia) – Oznaczony datą „1860” opis pochodzi prawdopodobnie z ankiet TPNP (*Szematów*).

s. 46 w. 11–23g. (Włoszakowice) – Opis sporządzony na podstawie z ankiety TPNP *(Szematu*); w archiwum zachował się fragment oryginalnego egzemplarza nadesłanego z Włoszakowic, sygn. 2184 (dawna 2183), k. 314, odpowiedzi na potrzeby ankiety sporządził ks. Jan Arnent (Arendt), zob. wstęp s. 000.

s. 47 w. 17 g.– s. 49 w. 26g. i przyp. na s. 47– Cytaty pochodzą z tekstu *Mądry Wach*…, ze s. 1–12, ostatni akapit na s. 49 to cytat ze s. 39; w przyp. 1 na s. 47 fragment ze s. 95.
Ponadto tekst od s. 48 w. 12d. (od słowa: „[Małgo]rzata”) do końca opisu (s. 49 w. 26g.) w uszkodzonym rkp. Kolberga, sygn. 3208, k. 47, jest to odpis z wymienionej pracy *Mądry Wach*.

s. 51 w. 13–12d. – Tekst do słowa: „roboty” w rkp. terenowym Kolberga, teka 37, sygn. 1330, k. 4.

s. 52 w. 4–9g. – Rkp. terenowy Kolberga, teka 37, sygn. 1330, k. 3, tam skrótowo zanotowane zawołania na konie i nazwy krów.

przyp. 1 – W przypisie odesłanie do „Rocznika Kółek Rolniczych Włościańskich” T. 1: 1875, z przedmową patrona kółek Maksymilina Jackowskiego; w tomie wzmianka o założeniu kółka w Konojadzie w 1867 roku w: ks. Tomicki *O kółku w Konojedzie* (tak w druku), s. 23–24.
Na końcu przypisu wymieniona publikacja I. Łyskowskiego *Gospodarz*, określana jako encyklopedia rolnicza, zob. wyd. drugie: Brodnica 1853.

Zwyczaje (s. 55–72)

s. 58 w. 1–2g. (Jarogniewice) – Oznaczony datą „1860” opis pochodzi, zgodnie z odesłaniem Kolberga, z ankiet TPNP (*Szematów*); ankieta z tej miejscowości nie zachowała się, zob. wstęp s. 000.

s. 58 w. 8g. – s. 59 w. 1d.– Tekst został zaczerpnięty z publikacji *Mądry Wach*…, s. 124–133; tekst cytowany z pominięciem niektórych słów, fragmentów zdań, a w dalszej części całych akapitów.

s. 60 nr 1 – Rkp. Kolberga, teka 41, sygn. 1347, k. 38, nr 132, bez lokalizacji.
W rkp. melodia zanotowana w metrum 3/8 w zmniejszonych o połowę wartościach rytmicznych, w t. 3 przy drugiej ósemce alternatywnie d^2, a pod melodią tekst jak w druku; jest to odpis ze zbioru M. M. Mioduszewskiego *Dodatek do „Pastorałek i kolęd”*, Lipsk 1853, s. 274, do którego Kolberg odesłał w rkp. i w druku.
W rkp. także nota dotycząca umiejscowienia pieśni w T. 10 oraz naniesione później odsyłacze do monografii *Mazowsze*: cz. III (T. 26), s. 67, [nr 18], tam obszerniejszy tekst z inną melodią i cz. IV (T. 27), s. 120, [nr 5], tam wariant tekstu.

s. 62 w. 3 d – s. 63 w. 10g. i przyp. na s. 63 – Cytaty pochodzą z publikacji *Mądry Wach*…, s. 161–164.

s. 64 w. 2–6g. (Machcin) – Oznaczony datą „1860” opis pochodzi prawdopodobnie z ankiet TPNP (*Szematów*).

s. 65–66 przyp. 1 i s. 66 w. 1–18g. – W przypisie cytat z publikacji *Mądry Wach*…, s. 179 i 181; na s. 66 cytat ze s. 175–177 z pominięciem niektórych zdań.

s. 71 nr 10 – Rkp. Kolberga, teka 51, sygn. 1358, k. 42, z lokalizacją ogólną: „Morownica”, z notą: „Żniwiarskie”; melodia zanotowana w metrum ¾ w podwojonych wartościach rytmicznych, w t. 5 w pierwszym wykonaniu na drugą miarę c^2, w t. 7 w drugim wykonaniu na trzecią miarę h^1, w t. 9 widoczna tylko pierwsza ósemka c^2, w całym zapisie brak przednutek.

s. 72 (Sokołowo, Radomicko, Michorzewo) – Oznaczone datą „1860” opisy pochodzą z ankiet TPNP (*Szematów*); ankiety dotyczące wymienionych miejscowości nie zachowały się, autorem opisów z okolic Michorzewa był Feliks Wize, zob. wstęp s. 000.

Obrzędy (s. 73–120)

s. 75 przyp. 1 – W przypisie cytat z publikacji *Mądry Wach*…, s. 206.

s. 80 w. 8g. – s. 90 w. 9d. (wesele I) – Zgodnie z odesłaniem Kolberg zacytował obszerne partie artykułu E. Kierskiego *Zwyczaje, zabobony i obrzędy ludu w niektórych okolicach W. Ks. Poznańskiego*, „Tygodnik Ilustrowany" 1861, T. IV, nr 109, s. 158–159; część zdań z artykułu pominięta.
Od Kolberga pochodzą zapisy nutowe, zob. przypisy źródłowe do pieśni….

83 nr 13 – Wariant melodii z innym incipitem tekstu: „Jedzie Jasio od Torunia, czarny wąsik ma" w rkp. Kolberga teka 51, sygn. 1358, k. 42, z lokalizacją ogólną: „Morownica", zob. nr 000 w suplemencie.

s. 86 nr 14 – Melodia bez tekstu w rkp. Kolberga, teka 51, sygn. 1358, k. 42, z lokalizacją ogólną: „Morownica", tam melodia zanotowana o tercję małą wyżej, w metrum ¾ w podwojonych wartościach rytmicznych, w t. 5 i 7 na trzecią miarę szesnastki cis^2 a^1, w t. 6 i 8 na drugą miarę ósemka e^2, na trzecią szesnastki h^1 d^2, t. 10 jak t. 2.

s. 96 – 111 i 111 – 116 (wesele III Morownica i Konojad) – Opis wesela w Morownicy w Konojadzie sporządzony najpewniej na podstawie badań własnych… daty na podstawie 0

s. 114 przyp. 1 – Odesłanie Kolberga dotyczy opisu czepin w publikacji Mądry Wach…, s. 89–90.

s. 119 w. 1–8g. (wesele III Włoszakowice) – Opis sporządzony na podstawie z ankiety TPNP *(Szematu*); w archiwum zachował się fragment oryginalnego egzemplarza nadesłanego z Włoszakowic, sygn. 2184 (dawna 2183), k. 315, odpowiedzi na potrzeby ankiety sporządził ks. Jan Arnent (Arendt), zob. wstęp s. 000.

w. 9–11g. i nr 45 (Lubonia) – Kolberg odesłał do anonimowego artykułu *Przy oczepinach* opublikowanego w „Przyjacielu Ludu" R. 2: 1836, T. 2, nr 36, s. 288, skąd zaczerpnął pieśń nr 45.

Gry (s. 121–122)

s. 121 przyp. 1 – W przypisie odesłanie spisanej przez ks. Tomickiego opowieści *Mądrego Wacha*…, Kolberg zacytował fragmenty ze s. 23–27 (nie 23–25), pomijając część tekstu, ostatnie zdanie nie jest cytatem.

Kraj (s. 123–143)

s. 125 w. 2–21g. (Rawicz, Bojanowo, Sarnowo) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 4.

s. 125 w. 6d. – s. 126 w. 7g. (Miejska Górka) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 4, tam także z odesłaniem do wiersza autorstwa A. B. pt. *Wiano Halinki* zamieszczonego w „Przyjacielu Ludu" R. 4: 1838, T. 2, nr 29, s. 232.

s. 126 w. 8–14g. (Poniec) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 4, tam także z odesłaniem do anonimowego artykułu *Bitwa pod Poniecem w roku 1704*, „Przyjaciel Ludu" R. 3: 1836, T. 1, nr 3, s. 23–24.

w. 15–29g. (Gostyń) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 4, tam także z odesłaniem pracy E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski*…, tam w T. 1, s. 336–343 opis Ottona Pircha. Znaczną część informacji zawartych w tekście zaczerpnął Kolberg z artykułu *Kościół XX. Filippinów pod Gostyniem,* „Przyjaciel Ludu" R. 1: 1834, T. 1, nr 9, s. 67–69, do którego odesłał na końcu akapitu.

w. 9–1d. (Piaski, Krobia, Jutrosin) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 4. Przy opisie Krobi, w druku, dodane odesłanie do dzieła Jana Długosza, zob. *Dziejów polskich ksiąg dwanaście*, T. 1, s. 353, w: tegoż, *Dzieła wszystkie*, wyd. A. Przezdzieckiego, T. 2, Kraków 1867.

s. 127 w. 1g. – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 4; w rkp. bez przypisu.

w. 2–12g. (Golejewko) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 4; tam także z odesłaniem do pracy E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski*..., T. 1, s. 358–362, informacje o wydarzeniach z 1737 r. na s. 361.
Odsyłacza na końcu opisu w rkp. brak, dotyczy on artykułu podpisanego inicjałami A. B. *Urywek, do podróży malowniczej po Wielkopolsce.*

(Wspomnienie o Golejewku), „Przyjacielu Ludu” R. 4: 1838, T. 2, nr 28, s. 218–220 i nr 29, s. 227–228, informacja o Czestramie w numerze 28.

w. 13–15g. (Pakosław) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 40, tam przy nazwie miejscowości tylko: „z zamkiem dobrze utrzymanym i przyozdobionym”.

s. 127 w. 16g. – s. 128 w. 16g. (Konary) – Zgodnie z informacją Kolberga przytoczona prozą legenda została opublikowana wierszem w „Przyjacielu Ludu” R. 4: 1837, T. 1, nr 17, s. 136, tam pt. *Kamień Konarski (Gminna powiastka)* i podpisana inicjałami A. B.

s. 128 w. 17–28g. (Czelusin, Kołaczkowice, Smolice, Chocieszewice) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 4.

w. 10–3d. (Pampowo) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 4; odsyłacze naniesione w druku, dotyczą: artykułu *Kościół w Pępowie*, „Przyjaciel Ludu” R. 1: 1835, T. 2, nr 31, tam informacja, że kościół zbudowany został według planu Raczyńskiego oraz do *Wspomnień Wielkopolski*..., rozdział *Pampow i Chocieszewice* Raczyński zamieścił w T. 1, s. 363–364.

s. 128 w. 2d. – s. 129 w. 3g. (Grabonóg) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 4; jest to odpis z niewymienionej w rkp. pracy L. Platera *Opisanie historyczno-statystyczne*..., s. 232, przypis 2.

s. 129 w. 4–10g. (Krajewice, Konarzewo, Smogorzewo, Strzelce Wielkie) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 4.

w. 11–16g. (Dzięczyn) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 4; w rkp. z odesłaniem do *Wspomnień Wielkopolski*..., w pracy Raczyńskiego bardzo podobny tekst w T. 1, s. 349–350, przy czym tam nazwa wsi „Dzięcin”.

w. 17–21g. (Zakrzewo, Rokossowo) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 4; w rkp. przy Rokossowie tylko: „z pięknym pałacem i zabudowaniami gospodarskimi”.

s. 129–130 przyp. 1 – Zgodnie ze wzmianką na końcu przypisu informacje zaczerpnięte z ankiety TPNP (*Szematu*), której autorem był Ludwik Szymański; ankieta nie zachowała się, zob. wstęp s. 000.

s. 130 w. 1–4g. – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 4; w rkp. poszczególne wsie opisane oddzielnie:
„Gogolewo – z pięknym dworem właściciela
Drzewce – z pięknym ogrodem
Łęka Wielka – z pięknymi zabudowaniami
Zalesie – z pięknym dworem i ogrodem
Sarbinowo – z pałacem
Dłonie – z fabryką cukru
Pudliszki – ma cukrownię".

w. 10–16g. (Krotoszyn) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 3.

s. 130 w. 17g. – s. 131 w. 8g. – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 3. Odsyłacz na końcu opisu uzupełniony w druku, dotyczy wiersza *Pan Przyjemski*, podpisanego inicjałem M., opublikowanego w „Przyjacielu Ludu" R. 5: 1838, T. 1, nr 6, s. 48.

s. 131 w. 9–12g. (Zduny) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 3. Odsyłacz na końcu opisu naniesiony w druku, dotyczy pracy J. Łukaszewicza *Krótki historyczno-statystyczny opis miast i wsi*..., tam w T. 1 na s. 410 w przypisie informacja o nadaniu Zdunom mocy założenia miasta na prawie magdeburskim. W spisie miejscowości sporządzonym przez Kolberga jeszcze inne informacje o Zdunach, zob. suplement s. 000.

w. 13–22 g. (Kobylin) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 3; informacje pochodzą ze *Wspomnień Wielkopolski*..., T. 1, s. 366–369. U dołu akapitu Kolberg odesłał też do pracy Łukaszewicza *Krótki historyczno-statystyczny opis miast i wsi*..., T. 1, s. 1–250. Obie publikacje wymienione też w rkp.

w. 23–26g. (Pogorzela) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 3. Odsyłacz na końcu opisu naniesiony w druku, dotyczy pracy E. Kierskiego *Opis statystyczny i historyczny obwodu boreckiego w W. X. Poznańskiem, w powiecie*

krotoszyńskim, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego” T. 3: 1865 (nie 1869), informacje o Pogorzeli znajdują się na s. 123.

w. 11–6d. (Dobrzyca) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 3. Odsyłacz na końcu opisu naniesiony w druku, dotyczy artykułu T. A. *Pałac w Dobrzycy* zamieszczonego w „Przyjacielu Ludu” R. 1: 1835, T. 2, nr 46, s. 361–362.

w. 5– 1d. (Borek) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 3. Odsyłacz na końcu opisu naniesiony w druku, dotyczy pracy E. Kierskiego *Opis statystyczny i historyczny...,* o Borku na s. 98–107.

s. 132 w. 1–11g. oraz przyp. 1 (Zdziesz) – W rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 3 tylko drugie zdanie z opisu, a zamiast wymienionych broszur: „o którym wspomina Cellariusz”.
W druku Kolberg przywołuje na następujące publikacje: E. Kierskiego *Opis statystyczny i historyczny obwodu boreckiego*…, s. 131–153; za Kierskim (s. 133) wydanie polskie *O początku i dawności Obrazu Zdzieszewskiego, a jako się rozszerzyła sława i uczciwość Jego, gdzie też opisuje się kształt i postura tegoż Obrazu,* Kalisz 1766, tam też wspomniane wyd. łacińskie *Magnalia loci istmus habetur*, Kraków 1682; ostatni odsyłacz dotyczy *Zbioru pieśni nabożnych katolickich do użytku kościelnego i domowego* [Sz. Kellera], Pelplin 1871, tam na s. 604–605 pieśń nr 580 *O najśw. Maryi Pannie Borkowskiej*.

w. 12–14g. (Borzęciczki) – Zob. s. 000 w suplemencie.

s. 132 w.15g. – s. 133 w. 8g. (Bułaków) – Kolberg przytoczył (zmieniając kilka słów) fragment pracy E. Kierskiego *Opis statystyczny i historyczny obwodu boreckiego*…, s. 112.

s. 133 w. 11–29 g. – Wszystkie informacje, zgodnie z odesłaniami, pochodzą z dzieła J. Łukaszewicza *Krótki historyczno-statystyczny opis miast i wsi*…, T. 1: **Mokronos** na s. 397–404, **Olcha** na s. 404–410, **Starkowiec** na s. 421–436, **Starygród** na s. 436–441, **Wielowieś** na s. 454–460.

s. 134 w. 2–5g. (Kempno) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 6, w rkp. ostatni fragment: „w kościele ewangelickim nabożeństwo odbywa się po polsku”; por. L. Plater *Opisanie historyczno–statystyczne*…, s. 299.

w. 6–16g. (Ostrzeszów, Grabów, Baranów) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 6; por. L. Plater *Opisanie historyczno–statystyczne*…, s. 299–301.

s. 135 w. 1–13g. (Mixtat) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 6; por. L. Plater *Opisanie historyczno–statystyczne*…, s. 301.
Odsyłacz Kolberga dotyczy zbioru W. K. Wójcickiego *Klechdy. Starożytne podania i powieści ludowe*, T. 1, Warszawa 1851, prawdopodobnie chodzi o klechdy *Dżuma* i *Homen* na s. 139 i 142 oraz komentarz zawarty w *Przypisach do pierwszej części Klechdów*, s. 181–185.

w. 14g. (Chlewo) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 6; tam jeszcze wzmianki o łąkach, zob. s. 000 w suplemencie.

w. 19–27g. (Zajączki) – Zob. też s. 000 w suplemencie.

w. 9–7d. (Doruchowo) – Odesłanie Kolberga dotyczy publikacji *Relacya naocznego świadka o straceniu razem 14 stu mniemanych czarownic w drugiej połowie 18 go wieku*, relację, podpisaną inicjałami X.A.R., publikował „Przyjaciel Ludu" R. 2: 1835, T. 1, nr 16, s. 126–127, nr 17, s. 134–135 i nr 18, s. 138–139.

s. 135 w. 7d. – s. 136 w. 6g. (Mikorzyn) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 6; w rkp. odesłanie do wymienionego na s. 136 artykułu A. Przezdzieckiego *Sprawozdanie o kamieniach runicznych mikorzyńskich* zamieszczonego w „Roczniku Towarzystwa Naukowego Krakowskiego" 1872, T. 20 s. 373–409.
Wzmianka o *Pieśni o ś. Idzim, opacie, cudami słynącym w Mikorzynie* w *Zbiorze pieśni nabożnych katolickich*…, s. 747–748, nr 733 naniesiona w druku.

s. 136 w. 11–16g. – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 6; w rkp. tylko pierwsze zdanie bez przypisu.

s. 136–137 przypis 1 i 2 – Informacje zamieszczone w przyp. 1 pochodzą prawdopodobnie z „Roczników" TPNP, jednak Kolberg nie podaje rocznika ani tomu; niewykluczone, że mogły zostać zaczerpnięte z ankiet TPNP (Szematów), podobnie jak informacje zawarte w przyp. 2.

s. 137 w. 2g. – s. 138 w. 2g. (Ostrów) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 5.

s. 138 w. 2–8g. (Odolanów) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 5; w rkp. także odeslanie do J. Długosza *Dziejów polskich ksiąg dwanaście*…, T. 3: Kraków 1868, s. 437.

w. 9–17g. (Sulmierzyce, Raszków) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 5; w rkp. jeszcze dodatkowe informacje o Sulmierzycach, zob. s. 000 w suplemencie.

w. 18–27g. (Antonin) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 5; w rkp. także odesłanie do anonimowego artykułu *Antonin, zamek myśliwski książąt Radziwiłłów*, „Przyjaciela Ludu" R. 3: 1836, T. 1, nr 1, s. 2.
Początek opisu zaczerpnięty z pracy E. Raczyńskiego *Wspomnienia* Wielkopolski…, tam Ostrów i zamek w Antoninie opisane zostały w T. 2, s. 289–291.

s. 139 w. 3–6g. (Ociąż) – Odsyłacz Kolberga dotyczy publikacji R. Zamarskiego (właśc. Zmorski) *Podania i baśni ludu w Mazowszu (z dodatkiem kilku śląskich i wielkopolskich)*, Wrocław 1852, tam podanie *Lisie góry w Ociążu w Wielkopolsce*, autor na s. 153 pisze „starożytne okopiska (…) Liesiemi górami zwane".

w. 7–9g. (Ołobok) – Odesłanie Kolberga dotyczy artykułu podpisanego inicjałami W.L. *Klasztor w Obłoku*, „Przyjaciel Ludu" R. 8: 1841, T. 1, nr 25, s.195.

w. 11g. – 1d. (Pleszew, Jarocin, Mieszków, Nowemiasto, Boguszyn) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 2. W rkp. opis Jarocina tylko do słów: „na wieprze".

s. 140 w. 1–6g. – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 2; w rkp. z odesłaniem do pracy E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski*…, T. 2, s. 283–287.

w. 7–8g. (Kotowiecko) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 2. 16g,

w. 10–16g. (Bogusław) – Por. s. 000 w suplemencie.

w. 11–8d. (Tursko) – Odesłaniem Kolberga dotyczy pięciu pieśni *O Najśw. Maryi Pannie w Tursku Laskami słynącej* zamieszczonych w *Zbiorze pieśni nabożnych katolickich*… [Sz. Kellera], s. 605–609.

s. 141 w. 1–3d. (Górzyce) – Informacje o cmentarzysku zamieszczono w lipcowym zeszycie czasopisma „Biblioteka Warszawska" 1875, T. 3, s. 174 w dziale *Wiadomości bieżące, naukowe, literackie i artystyczne.*

s. 142 w. 2–3g. (Września) i przyp. 1 – Opis Wrześni w rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 1, tam bez przypisu.
W przypisie Kolberg odesłał do anonimowego artykułu *Wycieczka nad Wartę* drukowanego w odcinkach w „Przyjacielu Ludu" R. 15: 1848, T. 1, nr 5–8 rok 15; odesłanie dotyczy wymienionych w nawiasie miejscowości Strzałkowo i Słupca.

w. 4–12g. (Miłosław) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 1, tam bez odesłania do artykułu E. Kierskiego *Miłosław* opublikowanego w „Tygodniku Ilustrowanym" 1865, T. 12, nr 321, s. 205–206.

w. 13–17g. (Żerków) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 1, tam z odesłaniem do artykułu ks. M. Łukaszewicza *Kronika probostwa w Żerkowie od roku 1600* publikowanego w odcinkach w „Pamiętniku Religijno-Moralnym" 1856, T. 30, nr 4, s. 361–397 i nr 6, s. 623–651 oraz T. 31, nr 7, s. 5–28.

w. 18–21g. (Biechowo) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 1, tam z odesłaniem *Dykcjonarzyka geograficznego*…, autorem oryginalnej angielskiej wersji był L. Echard, natomiast autorem polskiej wersji był F. Siarczyński, tam w T. 1, Warszawa 1782 hasło „Biechów" na s. 78.

s. 142 w. 4d. – s. 143 w. 5g. – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 1, odsyłacz do pracy L. Platera *Opisanie historyczno-statystyczne*..., wprowadzone w druku, dotyczy s. 395 przyp. 2, s. 396 przyp. 1 i s. 398 przyp. 4.

s. 143 w. 6g. (Raszewy) – Rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 1, zob. też s. 000 w suplemencie.

Lud (s. 145–182)

s. 147 w. 6d. – s. 148 w. 4g. – Cytat pochodzi z artykułu *Wieśniacy z pod Krotoszyna*, „Przyjaciel Ludu” R. 15: 1848, T. 2, nr 46, s. 363–364; cytowany fragment na s. 363 (nie 367).

s. 148 w. 5–18 g. – Kolberg zacytował fragment publikacji E. Kierskiego *Mieszkańcy z okolicy Pleszewa* zamieszczonej w „Tygodniku Ilustrowanym” 1862, T. 6, nr 160, s. 160.

s. 148 w. 19g. – s. 149 w. 8g. – Zgodnie z notą Kolberga informacje pochodzą z ankiet TPNP (*Szematów*); ankiety ze wsi Skoroszewice, Krzyżanki, Broniszewice i Ołobok nie zachowały się, zob. wstęp s. 000.

s. 149 w. 11g. – s. 150 w. 1d. – We wskazanym przez Kolberga numerze brak takiego tekstu.

s. 151 w. 2–16g. – Zgodnie z odesłaniem Kolberg zacytował korespondencję *Września, 8 października* zamieszczoną w rubryce *Wiadomości miejscowe i potoczne*, „Dziennik Poznański 1872”, nr 228, s. 3.

s. 154 przyp. 2 – Wskazanego przez Kolberga numeru nie odnaleziono.

s. 155 w. 4–5g. – Fragment dotyczący mowy w rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1169, k. 5 i 4, zob. też tekst zamieszczony we wstępie, s. I–II.

s. 157 w. 14–15 g. i s. 157 w. 18g. – s. 160 w. 3g. – Opisy oznaczone datą „1860” pochodzą z ankiet TPNP (*Szematów*), ankiety z wymienionych miejscowości nie zachowały się.

s. 159–160 przyp. 1 – Kolberg przytoczył fragment artykułu *Wieśniacy z pod Krotoszyna...*, nr 46 na s. 363–364; odesłał też do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego...*, tam na nieliczbowanych stronach: przed stroną tytułową, pomiędzy s. 146 i 147, pomiędzy s. 202 i 203 zamieszczono ryciny

przedstawiające odpowiednio: strój powszedni zimowy, od Kościana, od Kórnika strój świąteczny.

s. 161 w. 17g. – s. 162 w. 5g. oraz s. 161 przyp. 1 – Wszystkie informacje dotyczące ubiorów są cytatami z pracy E. Kierskiego *Opis statystyczny i historyczny obwodu boreckiego*..., tam: ubiór ze wsi Borek na s. 100, Cielmice – s. 112 (tekst w nawiasie dodany został przez Kolberga), Pogorzela – s. 120, Skokowo – s. 125–126, Wziąchów – s. 131; tekst w przypisie ze s. 89–90.

s. 162 w. 6g. – s. 163 w. 6g. – Rysunki terenowe Kolberga z Targoszyc wraz z notatkami dotyczącymi szczegółów ubioru zob. ryc. 000, 000 i 000 (teka 47, sygn. 1354/II, k. 64 i 65).

s. 165 w. 22–25g. (Rossoszyja) – Źródłem informacji była ankieta TPNP.

s. 168 w. 6–8 g. – Przytoczone przez Kolberga zdanie pochodzi z artykułu R. Kierskiego *Radlin*, „Tygodnik Ilustrowany" 1862, T. 6, nr 146, s.13–14.

s. 168–169 przyp. 1 – Odesłanie Kolberga dotyczy artykułu E. Kierskiego *Mieszkańcy z okolic Pleszewa*…, nr 160, cytat pochodzi ze s. 160.

s. 169 w. 17–19g. – Rysunki terenowe Kolberga z Kotlina z notką: „kaptur, czapka", zob. ryc. 000 (teka 47, sygn. 1354/II, k. 61 i 62 i 64 – zrobić jedną ilustrację).

s. 175 przyp. 1 – Odesłanie dotyczy pracy J. Łukaszewicza *Krótki historyczno-statystyczny opis miast i wsi*…, T. 1, s. 451; przytoczony tekst nie jest cytatem, u Łukaszewicza mowa o konkretnych miejscowościach: Targoszyce i Poradowo, zamiast „r. 1820–30" jest „przed dwudziestu kilku laty".

s. 176 w. 26–30g. – Rkp. terenowy Kolberga, teka 47, sygn. 1354/II, k. 66, z notą: „od Koźmina, Targoszyce", tam notatki wśród rysunków sprzętów, zob. ryc. 000.

s. 177 w. 1–20g. – Rysunki terenowe Kolberga przedstawiające sprzęty gospodarskie z okolic Koźmina i Targoszyc wraz z notatkami, zob. ryc. 000.

przyp. 1 – Kolberg powołał się na czasopismo „Ziemianin”, w którym w dziale *Rozmaitości* znajdowały się m.in. porady dotyczące spraw gospodarskich, zob. np. „Ziemianin” 1868, nr 8, s. 64 i 328; zob. też tamże, nr 4 – obszerny artykuł H. Cegielskiego *Mleczarnia systemu Girarda*, s. 27–32.

s. 178 w. 5–10g. – Odesłanie Kolberga dotyczy pracy L. Platera *Opisanie historyczo-statystyczne*…, Plater o powiecie odolanowskim pisze na s. 285, a o powiecie ostrzeszowskim na s. 299.

przyp. 1 – Kolberg powołał się na pracę J. Łukaszewicza *Krótki historyczno-statystyczny opis miast i wsi*…, tam na wskazanych stronach mowa o mieszkańcach wsi.

s. 179 przyp. 1 – Pierwszy cytat przypisu pochodzi z publikacji *Nocleg w gościńcu.(zdarzenie prawdziwe) wedle ustnej opowieści wieśniaka spisał Podlaski*, „Pismo dla Ludu Polskiego” R. 1: 1845, zeszyt 6, s. 174 (całość na s. 170–184), drugiego cytatu brak.

przyp. 2 – Pierwsze zdanie jest cytatem z publikacji spisanej przez ks. Tomickiego *Mądry Wach*…, s. 31.

s. 180 w. 4d. – Termin „rusek” wśród notatek terenowych Kolberga dotyczących nazw, teka 47, sygn. 1354/II, k. 64; wyrażenia gwarowe zostały opublikowane w artykule Kolberga *Rzecz o mowie ludu wielkopolskiego*, DWOK T. 63, s. 342 – 3 88 (wyrażenia z k. 64 na s. 379 i 380), pierwodruk artykułu: „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1877, T. 1, s. 3–36.

Zwyczaje (s. 183–212)

s. 186 w. 11–20g. – Opis pochodzi z ankiet TPNP (*Szematów*).

s. 187–188 nr 48 – Rkp. Kolberga, teka 41, sygn. 1347, k. 37, nr 120, tam tekst zwrotki pierwszej z zapisem nutowym, zob. nr 000 w suplemencie.
Rkp. jest odpisem ze zbioru M. M. Mioduszewskiego *Dodatek do „Pastorałek i kolęd”*…, s. 254, skąd Kolberg zaczerpnął też drugą zwrotkę (u Mioduszewskiego tekst jeszcze obszerniejszy). W rkp. także odesłanie do wariantu w *Łęczyckiem*, zob. DWOK T. 22, nr 10.

s. 188 w. 6g. – s. 190 w. 7g. i nr 49 (Zapusty, ust. 1) – Rkp. nieznanego autora, teka 37, sygn. 1328/I, k. 108; w rkp. na górze karty prawdopodobnie nazwisko: „Ł. Dropiń..” i nota Kolberga: „Odolanowskie, Ostrzeszowskie” i dopiskiem: „po Kucharskim” u dołu karty, zob. wstęp s. 000.
W druku niewielkie zmiany redakcyjne w stosunku do rkp.; tekst na s. 188 w. 2d. w rkp. poprzedzony zdaniem: „Bachanalie czyli mięsopusty, bez wątpienia zabytek najodleglejszych sięgający czasów bałwochwalstwa”. Na zakończenie opisu jeszcze uwaga autora rkp. dotycząca moralizatorskiego aspektu opisywanego zwyczaju (ukaranie winnego).
Przypis pod pieśnią nr 49 wprowadzony przez Kolberga, dotyczy opisu zapustów w cz. I *Krakowskiego* (DWOK T. 5), s. 263–264.

s. 191 w. 17g. – w. 1d. (Podkoziołek, ust. 1) – Źródłem opisu z 1818 roku były najprawdopodobniej również materiały po J. Kucharskim, zob. wstęp s. 000.

s. 192 w. 1g. – s. 193 w. 10d. – Opis pochodzi z ankiet TPNP (*Szematów*); ankieta z Sieroszewic nie zachowała się.

s. 194 w. 10g. – s. 195 w. 3g. i nr 52 (Popielec, ust. 1) – Opis pochodzi z ankiet TPNP (*Szematów*). Nie wiadomo, czy pieśń **nr 52** została także zaczerpnięta z ankiet; zwrotki zwr. 2 i 3 tej pieśni zanotowane w kilku rkp. Kolberga: teka 13, sygn. 1193, k. 4; sygn. BUW sygn. 465 (dawna TNW 150/3), k. 97.
W rkp. z teki 13 tekst zanotowany wśród odpisów ze zbioru K. W. Wójcickiego *Pieśni ludu Białochrobatów*..., T. 2, s. (101) – dotyczy strony w dziale „Uwagi” po „Zakończeniu”; w rkp. o sygn. 465 z odesłaniem do „Przyjaciela Ludu” R. 3: 1836, T. 1, nr 19, s. 152, tam w artykule *Przysłowia i piosnki gminne*.

s. 195 w. 21g. – s. 196 w. 12g. – Rkp. nieznanego autora, teka 37, sygn. 1328/I, k. 108; w rkp. na górze karty prawdopodobnie nazwisko: „Ł. Dropiń..” i nota Kolberga: „Odolanowskie, Ostrzeszowskie” i dopiskiem: „po Kucharskim” u dołu karty, zob. wstęp s. 000.

s. 196 nr 53 – Rkp. Kolberga, teka 35, sygn. 1315/B, k. IVr.; jest to odpis tekstu *Maik, czyli nowe latko* zamieszczonego w „Przyjacielu Ludu” R. 2: 1836, T. 2, nr 38, s. 304.

s. 197 nr 54 – Zgodnie z odesłaniem Kolberga tekst pieśni pochodzi z artykułu *Wieśniacy z pod Krotoszyna*, „Przyjaciel Ludu", R. 15: 1848, T. 2, nr 46, s. 364.

w. 19–26g. (Jawór) – Opis pochodzi z ankiet TPNP (*Szematów*); ankieta z miejscowości Jawór nie zachowała się.

s. 198 w. 7–1d. – Opis pochodzi z ankiet TPNP (*Szematów*); ankieta z Sieroszewic nie zachowała się.

s. 199 w. 1–27g. – Źródłem opisu z 1820 roku były najprawdopodobniej również materiały po J. Kucharskim, zob. wstęp s. 000.

s. 200 w. 2d. – s. 202 w. 10g. – Opis pochodzi z ankiet TPNP (*Szematów*); ankieta z Sieroszewic nie zachowała się.

s. 202 w. 11–15g. – Opis pochodzi z ankiet TPNP (*Szematów*); ankieta z miejscowości Chlewo nie zachowała się.

s. 203 w. 19d. – s. 204 w. 9g. – Rkp. nieznanego autora, teka 37, sygn. 1328/I, k. 108; w rkp. na górze karty prawdopodobnie nazwisko: „Ł. Dropiń.." i nota Kolberga: „Odolanowskie, Ostrzeszowskie" i dopiskiem: „po Kucharskim" u dołu karty, zob. wstęp s. 000.

s. 205 w. 8–23g. – Opis pochodzi prawdopodobnie z niezachowanych materiałów po A. Kucharskim, zob. wstęp s. 000.

s. 206 przyp. 1 – Przytoczony fragment jest cytatem z artykułu E. Kierskiego *Mieszkańcy z okolic Pleszewa*..., nr 160; Kierski przywołuje utwór I. Krasickiego *Pan Podstoli*, w wydaniu K. J. Turowskiego: Kraków 1862 opis wieńca w cz. 1, księga 3, s. 78.

s. 212 w. 4g. – 1d. i nr 65 (Wilk, ust. 1 i 2) – Rkp. terenowy Kolberga, teka 47, sygn. 1354/II, k. 46, z lokalizacją: „pow. Września, Kołaczkowo" i dopiskiem: „Miłosł[aw]". W rkp. początek opisu: „Parobek, co pierwszy raz siecze kosą na żniwach, to w Sobotę…" i dalej skrótowo zanotowany tekst jak ust. 2.

Obrzędy (s. 213–325)

s. 216 w. 19–27g. (ust. 3) – Opis pochodzi z ankiet TPNP (*Szematów*); ankieta z miejscowości Baranów i Jawór nie zachowała się.

s. 221w. 4–1d. (ust. 3) – Opis pochodzi z ankiet TPNP (*Szematów*); ankieta z miejscowości Pudliszki i Rokossowo nie zachowała się.

s. 222 w. 1–10g. (ust. 4) – Rkp. nieznanego autora, teka 37, sygn. 1328/I, k. 108; w rkp. na górze karty prawdopodobnie nazwisko: „Ł. Dropiń..” i nota Kolberga: „Odolanowskie, Ostrzeszowskie” i dopiskiem: „po Kucharskim” u dołu karty, zob. wstęp s. 000. W rkp. tekst nieznanego autora do słowa: „nakłonić”, a dalsza część zdania dopisana przez Kolberga.

w. 11g. – 1d. (ust. 5–10) – Opisy pochodzą z ankiet TPNP (*Szematów*); ankiety z wymienionych przez Kolberga nie zachowały się.

s. 223–237 (wesele I) – Część opisu pochodzi z badań własnych Kolberga, który przebywał w Pakosławiu w 1875 roku; rękopisy nie zachowały się, zob. wstęp s. 000.

s. 232 nr 77 – Odsyłacz nad pieśnią dotyczy zbioru ks. M. M. Mioduszewskiego *Śpiewnik kościelny*..., s. 100, pieśń XII; ta pieśń także w rkp. Kolberga, teka 41, sygn. 1347, k. 41, tam wśród odpisów z wymienionego zbioru z notami dotyczącymi jej umiejscowienia w druku: T. 20 (*Radomskie* cz. II), nr 41 i T. 10, nr 77. Porównać melodię z teką 41.

s. 234 nr 79 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 43, sygn. 1352, k. 8, z lokalizacją: „Poznań (Gostyń)” i notą: „Weselna”.
W rkp. melodia i tekst jak w druku.

s. 237–250 (wesele II) – Część opisu pochodzi prawdopodobnie z badań własnych Kolberga, który przebywał w Targoszycach w roku 1872, zob. wstęp s. 000. Z podróży Kolberga zachowała się tylko niewielka część rękopisów, zob. kolejne przypisy.

s. 241 przyp. 1 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 37, sygn. 1328/I, k. 90.

s. 243 nr 88 – Melodia por. 000 w suplemencie.
Rkp. terenowy Kolberga, teka 50, sygn. 1357/3, k. 28r., nr 6, z lokalizacją ogólną: „Kotlin”.
W rkp. melodia zanotowana z incipitem „Pod borem sośnia stojała” - zob. nr 129, gdzie Kolberg odsyła do melodii opublikowanej tutaj. W rkp. melodia zanotowana o sekundę wielką niżej, w t. 1 druga i trzecia nuta: a^1 b^1, w t. 3 na trzecią miarę dwie szesnastki f^2 es^2, w t. 5 i 6 dolna wersja, w t. 5 na drugą miarę dwie szesnastki d^2 d^2, w t. 7 na trzecią miarę d^2, w t. 9 na trzecią miarę ósemka c^2 lub alternatywnie dwie szesnastki c^2 a^1. *Zob. przypis do nru 129 i ew. tam publikować lub suplement.*
Dałabym do suplementu – już wpisałam

przyp. 1 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 37, sygn. 1328/I, k. 90; w rkp. tekst do słowa: „szafran”.

s. 246 w. 16–26g. – Ten fragment opisu zanotowany skrótowo w rkp. terenowym Kolberga, teka 9, sygn. 1166, k. 2a; rkp. jest wycinkiem większej karty.

s. 249–250 nr 95 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 47, sygn. 1354/II, k. 64v., z lokalizacją: „Targoszyce”; w rkp. melodia tekst bez powtórzenia: „od sib raz”.

s. 254–268 (wesele IV) – Zgodnie ze wzmianką Kolberga część opisu została zaczerpnięta z ankiety TPNP (*Szematu*); ankieta nie zachowała się.

s. 269–283 (wesele V) – Opis lub jego część pochodzi prawdopodobnie z badań własnych Kolberga prowadzonych w okolicach Targoszyc w 1872 roku, zob. wstęp s. 000, zob. też następne przypisy źródłowe.

s. 271 w. 4d. – s. 272 w. 2g. – Rkp. terenowy Kolberga, teka 47, sygn. 1354/II, k. 61, z lokalizacją: „Kotlin” i „Dębicz”; rkp. uszkodzony, karta odcięta.

s. 272 w. 16–26g. – Rkp. terenowy Kolberga, teka 47, sygn. 1354/II, k. 62, z lokalizacją: „Kotlin” i „Pleszew”; widoczna tylko część opisu, karta przecięta wzdłuż.

s. 276 nr 128 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 50, sygn. 1357/3, k. 28r., nr 4, z lokalizacją ogólną: „Kotlin”, tam melodia z incipitem „Gdzieś działa”.
W rkp. w t. 1 pierwsza nuta alternatywnie h^1, w t. 2 brak ostatniej nuty, t. 4: 128a; w t. 1–4 widoczne trudności Kolberga w zapisie metrorytmicznym, liczne skreślenia i poprawki spowodowały, iż takty te są bardzo trudno czytelne, zapewne z tego powodu Kolberg zanotował je na zakończenie melodii ponownie, w następującej wersji: 128b, między t. 6 i 7 jeszcze kolejne takty: 128c.

s. 277-278 nr 129 – W rkp. terenowym Kolberga (teka 50, sygn. 1357/3, k. 28) zamiast odesłania do melodii 88 zapis nutowy z incipitem: „Pod borem sośnia stojała”, zob. nr 000 w suplemencie.

dałam jednak do suplementu
zanotowany z melodią nr 88 w tymże tomie, do której odsyła Kolberg. *Czy tu dać odsyłacz do suplementu i publikować melodię z tym incipitem jeszcze raz, czy skomentować ją pod nrem 88? Napisałam komentarz pod 88. Ewentualnie wykreślić, jeśli pójdzie do suplementu. A może dać tutaj?*

s. 279 nr 130 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 50, sygn. 1357/3, k. 28r., nr 7, z lokalizacją ogólną: „Kotlin”. W rkp. w pierwszym wykonaniu w t. 1 i 3 tylko górna wersja, w drugim wykonaniu t. 1–2 niewypełnione, t. 3 i 4: 130, w t. 5 na drugą miarę alternatywnie ósemki e^1 e^1, w t. 6 na drugą miarę ósemki a^1 a^1.

s. 279 nr 131 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 50, sygn. 1357/3, k. 28r., nr 9, z lokalizacją ogólną: „Kotlin”. W rkp. melodia zanotowana o tercję małą niżej, w t. 2: na pierwszą miarę górna wersja, ostatnia szesnastka alternatywnie e^2, na drugą miarę alternatywnie ósemki a^1 a^1, w t. 3 tylko górna wersja, w t. 5 ostatnia ósemka d^2, w t. 7: w pierwszym wykonaniu na pierwszą miarę górna wersja, na drugą miarę dolna wersja, ostatnia ósemka e^2, w drugim wykonaniu na pierwszą miarę górna, na drugą dolna wersja.

s. 280 nr 135 – Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1324, k. 10, bez lokalizacji, tam melodia bez tekstu. W rkp. w t. 1 tylko górna wersja, w t. 1 i 2 (górna wersja) zamiast trioli każdorazowo: 135a, w t. 4 i 5 zamiast trioli każdorazowo: 135b.

s. 281 nr 137 – Incipit tekstu: „Nie chciała, nie chciała we wianyszku chodzić, kazała” z inną melodią zob. nr 000 w suplemencie. Rkp. terenowy Kolberga, teka 50, sygn. 1357/3, k. 28 nr 12, z lokalizacją ogólną: „Kotlin”. *SZUKAC*

s. 281–282 nr 139 – Rkp. Kolberga, teka 50 sygn. 1357/3, k. 26, bez lokalizacji (karta odcięta), z notą: „Oczepiny, Z komory (obwinięta, zakryta)”.
W rkp. melodia zanotowana w metrum 3/8 w zmniejszonych o połowę wartościach, w t. 1 i 4 nad ćwierćnutą *tr*, t. 3: 139, w t. 6 w obu wykonaniach dolna wersja, w drugim wykonaniu na trzecią miarę dodane alternatywnie szesnastki a^1 g^1, w t. 8 przy drugiej szesnastce alternatywnie d^2; w zapisie tekstu: „wczoraj była panieneczką” zamiast „wczoraj była panną urodliwą”. (nad melodią „ptaszku” dotyczy poprzedniej pieśni) **Fotka w suplemencie**)

s. 283–289 (wesele VI) – Część opisu, zgodnie z notą Kolberga, została zaczerpnięta z ankiety TPNP; zapisy nutowe (prawdopodobnie z tekstami) pochodzą z jego badań terenowych; rękopisy, podobnie jak *Szemat* nie zachowały się.

s. 290–293 (wesele VII) – Zgodnie z notą Kolberga opis zaczerpnięty został z ankiet TPNP.

s. 293–295 (wesele VIII) – Zgodnie z informacją zamieszczoną w przypisie opis został zaczerpnięty z artykułu E. Kierskiego *Mieszkańcy z okolic Pleszewa*... drukowanego w numerze 160 (nie 150) „Tygodnika Ilustrowanego” z 1862 roku. Pieśń nr 147 pochodzi z zapisów Kolberga, zob. następny przypis.

s. 295 nr 147 – Takty 1–10 z incipitem: „Zebyś ty chmielu” w rkp. terenowym Kolberga, teka 50, sygn. 1357/3, k. 28r., nr 5, z lokalizacją ogólną: „Kotlin”.
W rkp. melodia zanotowana w metrum ¾ w podwojonych wartościach rytmicznych, w t. 3 na pierwszą miarę w dolnej wersji szesnastki d^2 c^2, t. 5 i 6: 147, w t. 9 tylko górna wersja. W druku błędnie zanotowane metrum – winno być 3/8.

s. 296–302 (wesele IX) – Zgodnie z odsyłaczem Kolberga opis zaczerpnięty z pracy E. Kierskiego *Opis statystyczny i historyczny obwodu boreckiego*..., opublikowanej w T. 3 „Roczników Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego” 1865. Początkowe partie tekstu wraz z oracją drużby pochodzą

ze s. 90–91, dalej cytat ze s. 95, a ostatnia partia tekstu z oracją na podstawie s. 96 i 97.
Bardzo podobny tekst w rkp. nieznanego autora, teka 9, sygn. 1168, k. 1, z notką: „pow. gnieźnieński"; być może ten rkp. dołączony był do jednego z szematów, które opracował Kierski i mylnie zamieścił w opisie obwodu boreckiego.

s. 303–310 (wesele X) – Część opisu, zgodnie z notą Kolberga, została zaczerpnięta z ankiety TPNP; zapisy nutowe (prawdopodobnie z tekstami) pochodzą z jego badań terenowych; rękopisy, podobnie jak *Szemat* nie zachowały się.

s. 310–325 (wesele XI) – Zgodnie z informacją zamieszczoną w przypisie na 310 większość opisów została zaczerpnięta z ankiet TPNP; zapisy nutowe pochodzą prawdopodobnie ze zbiorów Kolberga; ankiety i rękopisy nie zachowały się.

Przypisy (s. 329–383)

s. 331–332 (przyp. nr 1, do s. 34) – Kolberg zamieścił w całości list *Do redakcji Przyjaciela Ludu* opublikowany w tym czasopiśmie, R. 6: 1839, T. 1, nr 12, s. 91; w „Przyjaciel Ludu" brak nazwiska autora listu.

s. 333–334 (przyp. nr 3, do s. 36) – Poza ankietą TPNP Kolberg wykorzystał prawdopodobnie materiały nadesłane z Pakosławia już po jego wyjeździe w 1875 roku, stąd data: „1876".

s. 334–339 (przyp. nr 4, do 28 i 51–52) – Kolberg wykorzystał obszerne fragmenty „Rocznika Kółek Rolniczych Włościańskich w Wielkim Księstwie Poznańskim" T. 1: 1875, w tym *Spis kółek rolniczych włościańskich,* s. 5 –6 oraz sprawozdania: J. Brzeskiego *Kółko rolnicze Szczepanowie*, s. 51–53 i J. Gładysza *Kółko rolnicze w Krerowie*, s. 26–30.
Na **s. 335 w. 1d.** wymieniona publikacja I. Łyskowskiego *Gospodarz*, określana jako encyklopedia rolnicza, zob. wyd. drugie: Brodnica 1853.

s. 339–348 (przyp. nr 5, do s. 52 i 178) – Przytoczone teksty są cytatami zaczerpniętymi z *Encyklopedii rolnictwa i wiadomości związek z niem*

mających, red. J.T. Lubomirski, E. Stawiski, S. Przystański, T. 2: Warszawa 1874. Kolberg korzystał z anonimowego hasła *Gospodarstwo włościańskie w ościennych prowincjach* ze s. 1129–1135 (całość hasła s. 1113–1169); przy informacji, że Wielkopolska jest uboga w pieśni ludowe (s. 345 w. 13d.) Kolberg dodał znak zapytania. Na s. s. 340–341 w przyp. 1 odesłanie do hasła J. Sypniewskiego *Gospodarcze stosunki W. Ks. Poznańskiego, Prus zachodnich i wschodnich* (w tej kolejności), s. 895–909, dalej do hasła W. G. *Gospodarstwa folwarczne w szczegółowych opisach pojedynczych gałęzi*, tam m.in. gospodarstwo rolne w dobrach Turwia opisane na s. 949–954 oraz gospodarstwo rolne w dobrach Babrowo na s. 954–956; następnie do hasła opracowanego przez F.W. *Obecne urządzenia gminne w ważniejszych państwach*, tam s. 577 omówione gminy w Wielkim Księstwie Poznańskim od 1815 roku. Jeszcze spróbować otworzyć s. 342, 343 rombin, może następne strony też z encyklopedii

s. 348–350 (przyp. nr 8, do s. 52 i 178) – Kolberg odesłał do *Referatu z opisów celniejszych gospodarstw w W. Ks. Poznańskiem, przez Członka Zarządu, P. Wolniewicza, na walnem zebraniu Centr. Tow. Gosp. W Poznaniu dnia 24 lutego roku bieżącego odczytanego*, który został opublikowany w czasopiśmie „Ziemianin" 1868, nr 18–22; pod tekstem w numerze 18 podpisany Teofil Chosłowski i Józef Chełmicki, a w numerze 20 Karol Karśnicki. Kolberg zreferował tekst zawarty w numerze 20 oraz zacytował fragment (cytat zaznaczony w tekście) z numeru 22.
Ponadto w rkp. Kolberga, teka 9, sygn. 1169, k. 3 nota bibliograficzna dotycząca „Ziemianina" oraz początek przypisu: „W *Ziemianinie* (Poznań 1868) wedle referatu p. Wolniewicza po opisie większych gospodarstw, u p. Sczanieckiego w Międzychodzie, u hr. Ponińskiego pod Wrześnią, u hr. Seweryna Mielżyńskiego w Bugaju pod Miłosławiem (gdzie poniesioną jest korzyść z wyzysku torfu) i u p. Lutomskiego w Stawie, zamieszczony jest opis trzech gospodarstw włościańskich w tych słowach"; w tym rkp. także tekst jak w. 4–2 d. na s. 349.

s. 351–353 (przyp. nr 11, do s. 64, 196, 202) – Tekst niemiecki do s. 353 w. 19g. pochodzi, zgodnie z odesłaniem, z pracy K. G. Antona *Erste Linien Versuches über die alten Slawen Ursprung, Sitten*…, ze s. 71–77; tą pracą odsyłacze do kolejnych publikacji: na s. 352 do „Lausizisches Magazin" T. 3: 1770 (S. 6), tam na s. 84–87 tekst …*on Austreibung des Todes am Sonntage Látare*; u Antona wymieniony też J. Długosz (w oryginale odesłanie do p. 94)

oraz J. G. Georgi *Beschreibung aller Nationen des russichen Reichs*…, St. Petersburg 1780 (vol. 4), s. 499.
W ostatnich dwóch akapitach na s. 353 Kolberg odsyła do opisów I. J. Hanusza w *Die Wissenschaft des Slavischen Mythus*…, s. 140, 198 I tego samego autora w *Bájeslovný kalendář slovanský*…, s. 131.

s. 353–355 (przyp. nr 12, do s. 64, 196) – Odesłanie Kolberga dotyczy *Deutsche Mythologie*…, winno być: Bd. 2, s. 722–732 (zob. http://digital.bibliothek.uni-halle.de/hd/content/pageview/189841, dostęp: 11.05. 2020). Na s. 354 w. 4g. wymieniony S. Lindego *Słownik języka polskiego*, T. 1: Warszawa 1807, o kolędzie na s. 1045.

s. 355–356 (przyp. nr 13) – Odesłanie Kolberga dotyczy *Deutsche Mythologie*…, winno być: Bd. 2, s. 743–744 (zob. http://digital.bibliothek.uni-halle.de/hd/content/pageview/189841, dostęp: 11.05. 2020). Na s. 355 ponadto odesłanie do artykułu *Kleine Schriften* zamieszczonego w „Algemeine Literatur Zeitung" (wyd. w Halle) 1807, Bd. 2, s. 807–808; w w. 2d. wymieniony S. Lindego *Słownik języka polskiego*…, hasło *Lela* T. 1, s. 1250.

s. 356–359 (przyp. nr 14, do s. 111) – Kolberg przytoczył fragment publikacji ks. Tomickiego *Mądry Wach*…, s. 59–68, tekst został przeredagowany i skrócony, obszerne fragmenty Kolberg pominął, niekiedy dodał parę słów, a w pierwsze zdania włączył tekst ze s. 56 i 57.

s. 362 (przyp. nr 17, do s. 125) – Odsyłacz Kolberga dotyczy wiersza *Wiano Halinki* podpisanego A. B. opublikowanego w „Przyjacielu Ludu" R. 4: 1838, T. 2, nr 29, s. 232; Kolberg zacytował dokładnie tekst znajdujący się w przypisie do tego wiersza.

s. 362–368 (przyp. nr 18, do s. 126) – Kolberg przytoczył obszerne partie tekstu z artykułu *Do malowniczej podróży po Wielko-Polsce, Gostyń i jego okolica*, „Przyjaciel Ludu" R. 5: 1839, T. 2, nr 27, s. 210–212 i nr 28, s. 224–224, z ryciną *Fara w Gostyniu* w numerze 27. Przypisy na s. 365 i 366 (i odesłania do Paska) wraz z podpisem P. R. również pochodzą z tego artykułu. Kolberg odsyła też do przedruku artykułu w czasopiśmie „Muzeum Domowe", przedruku nie odnaleziono.

s. 368–369 (przyp. nr 19, do s. 126) – Przytoczony przez Kolberga tekst pochodzi z anonimowego artykułu *O kamieniach ostrowskich. (Legenda)*, „Przyjaciel Ludu" R. 13: 1846, T. 1, nr 3, s. 21–22.

s. 369–371 (przyp. nr 20, do s. 126) – Kolberg przytoczył tekst *Biedna komornica. (Prawdziwe zdarzenie z zimy 1838 roku)* podpisany Wojtuś Grajek od Gostynia, opublikowany w „Przyjacielu Ludu" R. 5: 1838, T. 1, nr 9, s. 72.

s. 371–377 (przyp. nr 21, do s. 126) i nr 166 – Kolberg wykorzystał tekst *Wieczornica I i II Legenda o dziecku wybawionym od pioruna; legenda o kościele ś. Idziego w Krobi; wspomnienie ludu z czasów morowego powietrza w środku XVII i na początku XVIII wieku*, „Przyjaciel Ludu" R. 4: 1838, nr 32, s. 250–252, nr 33, s. 263, nr 34, s. 269–271; ten tekst połączył z wierszem *Sen. (Gadka z okolic Rawicza*), autorstwa A. B., „Przyjaciel Ludu" R. 4: 1838, T. 2, nr 49, s. 392.
W „Przyjacielu Ludu" nr 34 także pełny tekst pieśni „Przezacna księżna dziewica" bez melodii numerze 34, zob. też następny przypis źródłowy.

s. 376 nr 166 – Rkp. Kolberga, teka 41, sygn. 1347, k. 116, nr 413 z tekstem: „Witaj różo" i tamże nr 414 z tekstem jak w druku.
Oba zapisy, zgodnie z odsyłaczami w rkp., są odpisami ze zbiorów M. M. Mioduszewskiego: nr 413 ze *Śpiewnika kościelnego*…, s. 244–245; nr 414 z *Dodatku do „Śpiewnika kościelnego"*…, s. 545–548, u Mioduszewskiego oba teksty wielozwrotkowe.
Ponadto pod zapisem nr 413 odsyłacz Kolberga dotyczący umiejscowienia pieśni w T. 10. Odesłanie do *Zbioru pieśni nabożnych katolickich*… [Sz. Kellera], s. 812 wprowadzone w druku (u Kellera także tekst wielozwrotkowy).

s. 377 (przyp. nr 22, do s. 128) – Kolberg przytoczył w całości anonimowy tekst *Kamień świętej Jadwigi w Pępowie*, „Przyjaciela Ludu" R. 13: 1846, T. 1, nr 3, s. 22.

s. 377–378 (przyp. nr 23, do s. 130) – Utwór, podpisany M. pochodzi, zgodnie z odesłaniem Kolberga, z czasopisma „Przyjaciel Ludu" R. 5: 1838, T. 1, nr 6, s. 6, tam pt. *Pan Przyjemski.*

s. 378 przyp. 1 dolny – Kolberg odesłał do klechdy K. W. Wójcickiego *Oczy urocze,* zamieszczonej w zbiorze *Klechdy. Starożytne podania i powieści*…, T. 1, s. 55–72.

s. 379 (przyp. nr 25, do s. 132) – Odesłanie dotyczy pieśni *O najść. Maryi Pannie Borkowskiej* zamieszczonej w *Zborze pieśni nabożnych katolickich*…, 604–605.

s. 379–-380 przyp. 1 dolny – W zbiorze M. M. Mioduszewskiego *Śpiewnik kościelny*…, na s. 214 pieśń *Ty, któraś pięknie dni swoje skończyła*, a na s. 194 – *Zawitaj córko Ojca przedwiecznego*. Wzmianka o *Dodatku*… błędna, *Dodatek do „Śpiewnika kościelnego"*… rozpoczyna się na s. 381, a *Dodatek do Pastorałek*… na s. 227.

s. 380 przyp. 1 dolny – Odesłanie dotyczy rozprawy K. Szulca *Autentyczność kamieni Mikorzyńskich zbadana na miejscu przez…*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego" T. 9: 1876, s. 71–222.

s. 381 (przyp. nr 28, do s. 206) – Odsyłacz Kolberga dotyczy artykułu w odcinkach podpisanego N. K. *Dzień żniwny (opis humorystyczny).* Odcinki zamieszczone były w „Przyjacielu Ludu" R. 3: 1836, T. 1, nr 7, s. 54–55, nr 8, s. 63, nr 9, 66–67, nr 10, 75–76; z każdego numeru Kolberg zacytował po kilka wersów wyjętych z różnych miejsc, słowa w nawiasach dodał od siebie.

Przypisy do cz. III *Poznańskiego* (T. 11)

Wstęp (s. VII–XII)

s. X w. 8–7d. – Prace E. Raczyńskiego, J. Łukaszewicza, E. Kierskiego, ks. I. Polkowskiego, o których wspomina Kolberg zostały wymienione w kolejnych przypisach źródłowych oraz w bibliografii.

w. 4d. – Wspomniany F. W. Schmitt był autorem prac publikowanych w „Prussische Provinzial Blätter", zob. *Topographie der zum ehemaligen Netz-Distrikt gehörigen KreiseWest-Preussens*, tamże Bd. VI, Königsberg 1854, s. 257–289 i 432–461, Bd. VII, Königsberg 1855, s. 42–46 i 105–118.

s. XI w. 1–2g. – Zob. I. J. Hanuša (Hanuscha) *Bájeslovný kalendář slovanský* wydany w Pradze w 1860; A. S. Petruševič *Obščerusskij dnevnik cerkovnych, narodnych, semejnych prazdnikov i chozjajstvennych zanjatij, primět i hadanij*, „Vremiennik Stavropigijskogo Instituta na god 1866", s. 67–156 i odbitka: Lvov [1865].

Ryc. po s. XII – Rycina wg rysunku B. Hoffa; wcześniej została zamieszczona w „Kłosach" 1772, T. XIV, nr 358, s. 324 z podpisem: „Wieśniacy z okolic Środy" jako uzupełnienie do artykułu *Lud z okolic Poznania. (Wyjątek z drukującego się obecnie w Poznaniu dzieła O. Kolberga pt. Lud, jego zwyczaje itd.)*, zob. wstęp s. 000.

Kraj. Okolica W. Księstwa Wschodnio-Północna (s. 3–35)

s. 3 przyp. 1 – W przypisie Kolberg odsyła do następujących pozycji: artykułu podpisanego inicjałem N. pt. *Kościół katedralny w Gnieźnie,* „Przyjaciel Ludu" R. 1: 1835, nr 45, s. 353–355; anonimowego artykułu G*rób ś. Wojciecha w Gnieźnie*, „Przyjaciel Ludu" R. 2: 1835, nr 11, s. 84; następnie do pracy T. Wolańskiego *O pomnikach pogańskich w Gnieźnie*, „Tygodnik Literacki" 1844, T. 7, nr 18, s.137–139; E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski to jest województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego*, T. 1–2, Poznań 1842–1843, przy czym Kolberg powołuje się na tom 2, tam rozdział poświęcony miejscowości Gniezno; dalej odesłanie do artykułu *O kościele metropolitalnym w Gnieźnie*, „Pamiętnik Religijno-Moralny", 1852, T. 22, nr 1, s. 1–21; artykułu A. Ł. *Gniezno* zamieszczonego w „Tygodniku Ilustrowanym" 1865, T. 12, nr 324, s. 234 oraz do pracy J. Łepkowskiego *O zabytkach Kruszwicy, Gniezna i Krakowa,* Kraków 1866 i artykułu tegoż autora *Pomnik w katedrze gnieźnieńskiej arcybiskupa prymasa Oleśnickiego, dzieło Wita Stwosza*, „Tygodnik Ilustrowany" 1866, T. 14, nr 377. s. 279. Prace Łepkowskiego rozdzielone odesłaniami do „Czasu" – Kolberg nie wskazał numerów. Ostatni odsyłacz dotyczy artykułu podpisanego Dr N. *Kościół św. Michała w Gnieźnie*, „Przyjaciel Ludu" R. 11: 1845 (nie 1844), nr 32, s. 250–251.

przyp. 2 – Kolberg zacytował fragment tekstu z pracy E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski*…, T. 2, s. 372.

s. 4 w. 4g. – Odesłanie dotyczy pracy K. Szajnochy *Lechicki początek Polski. Szkic historyczny*, Lwów 1858, tam na s. 109 wbrew zdaniu Kolberga Szjnocha wywodzi nazwę miasta od gniazda.

przyp. 1 – Odsyłacze Kolberga dotyczą prac: M. Kromera *De orygine de rebus gestis Polonorum libri XXX*, Bazylea 1555, przekł. M. Błażowskiego *O sprawach, dziejach i wszystkich innych potocznościach koronnych polskich*, Kraków 1611, s. 344, zob. też *Zbiór dziejopisów polskich*, T. 3: *Kronika Marcina Kromera biskupa warmińskiego na polski język przełożona* przez Marcina Błażowskiego, Warszawa 1767, tam s. 448; T. Czackiego, zob. np. *O litewskich i polskich prawach*, T. 1, Warszawa 1800, s. 48 (wyd. 2: *Dzieła*, T. 1, Poznań 1843, s. 66; wyd. J. Turowskiego, Kraków 1861, s. 55, 64); W. A. Maciejowskiego, zob. m.in. *Piśmiennictwo polskie od czasów najdawniejszych aż do roku 1830*, T. 1, Warszawa 1851, s. 315–321; A. Przeździeckiego *O dwóch odpisach pieśni „Boga Rodzica" i rekopismie Historyi polskiej Herburta* przez…, „Rocznik Ces. Król. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego" 1869, T. 15 (39), s. 339–348, zob. też tegoż *Pieśń Bogurodzica wraz z nutą, z rękopisu częstochowskiego z końca wieku XV, wydana w podobiźnie i porównana z dwoma dawniejszemi odpisami i drukowanymi tekstami*, „Biblioteka Warszawska" 1866, T. 1, s. 309–328; N. Bętkowskiego *Boga Rodzica. Słowa z muzyką z najdawniejszych pomników zestawione i rozebrane przez…*, „Rocznik Ces. Król. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego" 1869, T. 15 (39), s. 276–338; ks. P. Pękalskiego *Pieśń „Bogarodzica" w odpisie ks. Benedykta Herbesta S. J. z egzemplarza gnieźnieńskiego, z przydaniem niektórych uwag nad „Uwagami" o pochodzeniu tej pieśni*, „Przegląd Lwowski" R. 1: 1871, z. 21, s. 597–605 i tegoż *Uwagi nad podaniem o starodawnej pieśni „Bogarodzica" świętemu Wojciechowi przyznawanej*, „Rocznik Ces. Król. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego", 1872, T. 20 (43), s. 1–32; W. Nehringa *Űber den Einfluss der altčechischen Literatur auf die altpolnische*, „Archiv fűr slavische Philolofie" 1876, T. 1, s. 60–81, odb. Leipzig 1875.
Dalej Kolberg odwołuje się do pracy J. Niemcewicza *Śpiewy historyczne z muzyką i rycinami*, Warszawa 1816, tekst pieśni na s. 23–24, a przed tymi stronami nuty; na s. 13 w przypisie Niemcewicz zamieścił informacje o podziale pieśni przez Lessela; w wymienionym przez Kolberga „Przyjacielu Ludu" R. 3: 1837, T. 2, nr 38 i 39 ukazał się artykuł [J. Moraczewskiego] *Bogarodzica. (Wyjątek z rekopismu: Słownik starożytności polskich),* toż: *Starożytności polskie*, T. 1, Poznań 1842; kolejny odsyłacz dotyczy *Śpiewnika kościelnego* ks.

Michała Mioduszewskiego wydanego w Krakowie w 1838 roku, pieśń *Bogurodzica* z nutami na s. 491–96 jako *Pieśń IX od św. Wojciecha ułożona.*
Ostatnie odsyłacze dotyczą publikacji *Krótki rys historii powszechnej muzyki* zamieszczonej w redagowanym przez J. Sikorskiego „Ruchu Muzycznym" 1861, nr 24, 25, 26, 27, 31 (artykuł nie jest podpisany); artykułu O. Kolberga *Rzut oka na pierwotne muzyki dzieje z powodu pieśni Bogarodzicy opublikowany w czasopiśmie*, „Pamiętnik Muzyczny i Teatralny" (pod red. J. Sikorskiego, do 1861 wychodził jako „Ruch Muzyczny") 1862, nr 12 i 13, s. 178–181 i 194–197, zob. przedruk: *Pisma muzyczne* cz. II (DWOK T. 62), s. 536–544.

s. 5 w. 2–4 g. i przyp. 1 – Odesłanie Kolberga dotyczy pracy E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski*…, T. 2, s. 375–376.
W przyp. wymienione kolejne publikacje zawierające informacje o jeziorze Lednica (obecna nazwa) i Ostrowie Lednickim: E. Kierskiego *Jezioro Lednogórskie w Wielkim Księstwie Poznańskim*, „Kronika Wiadomości Krajowych i Zagranicznych" 1859, nr 133 i 134; natomiast w numerze 10, wśród wiadomości pt. *Poznań* relacja z prac Towarzystwa Przyjaciół Nauk i wzmianka o pracy Kierskiego *O starożytnych ruinach na wyspie Jeziora Lednogórskiego*, rozprawa czytana na posiedzeniu w 1859 roku, co potwierdza *Sprawozdanie z czynności Tow. Przyj. Nauk Poznańskiego z 1 stycznia 1860* T. Działyńskiego, w: „Roczniki TPNP", T. 1 [1860], s. 587 (całość s. 585–603); F. Staszica *Dodatek do wiadomości o Jeziorze Lednogórskiem w Wielkiem Księstwie Poznańskiem*, „Kronika Wiad. Krajowych i Zagranicznych" 1859, nr 138; A. Przezdzieckiego *Wykopalisko na wyspie, na jeziorze Lednicy, pod Gnieznem*, „Biblioteka Warszawska" 1869, T. 3, s. 253–265; praca M. Sokołowskiego *O ruinach na ostrowiu jeziora Lednickiego* została wymieniona jako „dostarczona" do Akademii Umiejętności w „Roczniku Zarządu AU w Krakowie 1875" (1876), s. 120, w poprzednim „Roczniku 1874" (1875) wzmianka o pracach Sokołowskiego na s. 176; artykułu A. P. (podpisanego P. A.) *Czem był Ostrów Lednicki?*, „Warta" R. 1: 1875, nr 43.

w. 6–9g. i przyp. 2 – W druku przyp. 2 po przyp. 3; w przypisie cytat z niezachowanych ankiet TPNP (tzw. *Szematów*), opis chrzcielnicy w kościele w Niechanowie mógł na potrzeby ankiet sporządzić ks. J. Dydyński, zob. wstęp s. 000.

w. 19–20 g. – Na końcu opisu Kłecka odesłanie do pracy J. Dydyńskiego *Wiadomości historyczne o mieście Kłecku*, Gniezno 1858, tam na s. 101–103 o procesie i spaleniu czarownic.

przyp. 3 – W druku przyp. 3 przed przyp. 2; Kolberg zacytował tekst z pracy J. Lipińskiego będący przypisem o pieśni *Zapytanie* zamieszczonej w *Piosnkach ludu wielkopolskiego*, Poznań 1842, s. 165. Kolberg zmienił nieco szyk zdania.

s. 6 w. 15–26g. – Tekst zaczerpnięty z niezachowanych ankiet TPNP, zob. wstęp s. 000.

s. 6 w. 6d. – s. 7 w. 11 g. – Informacje na temat Mogilna Kolberg zaczerpnął z pracy E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski*…, T. 2, s. 382–383.

s. 7 w. 12–30g. – W opisie Trzemeszna odesłanie do „Przyjaciela Ludu" R. 7: 1841, T. 2, nr 27 i 30, tam anonimowy artykuł *Kościół i szkolny gmach w Trzemesznie*, natomiast opisy kielichów zostały zamieszczone w 4 artykułach, których autorem był K. Ney: *Drugi kielich Dąbrówki*, „Przyjaciel Ludu" R. 16: 1849, T. 1, nr 15, *Kielich Św. Wojciecha*, tamże, nr 1, *Kielich Kazimierza Wielkiego*, tamże, nr 20, *Kielich z czasów króla Władysława Jagiełły*, tamże, nr 23. Kielichy opisane zostały i zilustrowane w przywołanej pracy A. Przezdzieckiego *Wzory sztuki średniowiecznej w dawnej Polsce*, seria 1: Warszawa -Paryż 1853–55 i seria 2: Warszawa 1855–58, tam brak opisu kielicha Władysława Jagiełły. Ostatnie odesłanie dotyczy pracy E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski*…, T. 2, s. 376–382.

s. 7 w. 8d. – s. 8 w. 5g. i przyp. 1 na s. 8 – Opis Pakości na podstawie T. Święcickiego *Opis starożytnej Polski*, Warszawa 1816, s. 253; w przyp. Kolberg zacytował fragment pracy Józefa Łukaszewicza *Krótki historyczno-statystyczny opis miast i wsi w powiecie krotoszyńskim,* Poznań 1869, T. 1, przypis s. 235–236.

s. 9 w. 7–16g. – Kolberg odsyła do *Wspomnień Wielkopolski*…, T. 2, tam Raczyński opisuje Łabiszyn na s. 397–402; wzmianka o fundacji w roku 1313 u Raczyńskiego w przypisie na s. 397 (nie 400). Odsyłacz do s. 392 *Wspomnień*… dotyczy Kcyni.

s. 9 w. 17g. – s. 10 w. 2g. – Opis Kcyni w pracy E. Raczyński *Wspomnienia Wielkopolski*…, T. 2, s. 392–393.

s. 10 w. 3–9 g. – Opis Żnina we *Wspomnieniach Wielkopolski*…, T. 2, s. 385–387.

w. 14– 26g. – Przy opisie Gąsawy Kolberg odsyła do artykułu *Leszek Biały w Gąsawie* podpisanego inicjałami A. G. zamieszczonego w „Przyjacielu Ludu" R. 3: 1837, T. 2, nr 47 oraz do *Wspomnień Wielkopolski*…, T. 2, s. 385.

w. 11–7d. – Informacje o miejscowości pochodzą z anonimowego artykułu *Lubostroń* zamieszczonego w „Przyjacielu Ludu" R. 2: 1836, T. 2, nr 39.

s. 10 w. 32g. – s. 11 w. 13 g. – Kolberg zacytował fragment tekstu A. Przeździeckiego zamieszczonego jako *Dodatek I: O dwóch stacjach krzemiennych w ziemiach polskich, o palaficie Czeszewskim, o żalniku Dobieszewskim i okazach z epoki bronzu, znalezionych w krajach dawnej Polski* w „Roczniku Ces. Król. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego" 1872 (nie 1870), T. 20, s. 164 (całość s. 158–165); *Dodatek* dołączono do artykułu Przeździeckiego *Kongres międzynarodowy antropologiczny i archeologiczny odbyty w Bolonii w październiku 1871.* Na końcu opisu Dobieszewka odesłanie do artykułu J. Łepkowski *Cało dochowane cmentarzysko pogańskie* zamieszczonego w „Tygodniku Ilustrowanym" 1864, T. 10, nr 262 (nie 263), tam w dziale „Korespondencja Tyg. Ilustrowanego".

s. 11 w. 17–20 g. – Opis Złotowa u E. Raczyńskiego we *Wspomnieniach Wielkopolski*…, T. 2, s. 402–403.

s. 12 w. 2–3 g. – Kolberg odesłał do „Przyjaciela Ludu" R. 11: 1844 („11" błędnie wydrukowane jako „II"), T. 1, nr 1, tam w „Spisie treści" całego rocznika wymienione *Podanie gminne o założeniu miasta Bydgoszczy*, które opublikowane zostało w tymże tomie w numerach 5 i 6, podpisane inicjałami M. E. S. Kolberg nie korzystał z informacji zawartych w tym tekście.

s. 12 w. 14–16g. – O wsi Potulice Raczyński pisał w rozdziale *Złotów* w T. 2, s. 402–403 *Wspomnień Wielkopolski*.

przyp. 1 – Kolberg zacytował fragment rozprawy A. Mickiewicza *Pierwsze wieki historii polskiej*; sprawdzono w wyd. Paryż 1868, s. 42;
Odesłanie Kolberga dotyczy wydania: *Pisma Adama Mickiewicza,* T. 6: *Pisma pośmiertne,* Lipsk 1869, tam s. 74.

przyp. 2 – W przyp. Kolberg wymienił artykuł *Mysza wieża w Kruszwicy* podpisany inicjałem R. [K. W. Wójcicki], „Kłosy" 1873, T. 16, nr 394; rycinę *Jezioro Orle w Kujawach* zamieszczoną w „Kłosach" 1872, T. 15, nr 375.

s. 12–13 przyp. 3 – W przyp. Kolberg odwołał się do artykułu K. Karśnickiego *Rys geologiczny W. Ks. Poznańskiego*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego" 1863, T. 2, s. 323–344, cytat pochodzi ze s. 324–325; w drugiej części przypisu cytat z rozdziału *Gopło jezioro* ze *Wspomnień Wielkopolski*… E. Raczyńskiego, T. 2, ze s. 413–414.

s. 13 w. 3–5 g. – Odsyłacz Kolberga przy opisie wsi Parchanie dotyczy wyd. A. Przeździeckiekiego dzieł J. Długosza, zob. *Opera omnia*, T. 2: *Dziejów polskich ksiąg dwanaście*, T. 1, przekł. K. Mecherzyńskiego, Kraków 1867, s. 344.

s. 13 w. 13g. – s. 14 w. 5g. – Akapit dotyczący Siedlimowa zaczerpnięty z anonimowej wzmianki w „Czasie" 1874, nr 137 (w numerze 131 krótsza wzmianka o pieniądzach znalezionych w tej wsi) – w obu numerach w dziale „Kronika miejscowa i zagraniczna"; odesłanie do „Bromberg Zeitung" bez podania rocznika i numeru za „Czasem" nr 137.

s. 14 w. 13–28g. (ust. 1) – Cytowany tekst pochodzi z *Encyklopedii rolnictwa i wiadomości związek z niem mających*, T. 3: Warszawa 1875, s. 35, tam w artykule *Grunta*.

przyp. 1 – Odsyłacz Kolberga Kolberg zacytował fragment dzieła Jakuba Kazimierza Haura *Oekonomika ziemiańska generalna* Warszawa 1757, s. 110–111.

przyp. 2 – W przyp. 2 odesłanie do artykułu *Wiadomości dotyczące gospodarstwa włościan i kolonistów w Kujawach* w *Encyklopedii rolnictwa*…, T. 2: Warszawa 1874, s. 1101–1102.

przyp. 3 – Kolberg nie wskazał o jakiej pracy A. S. Petruševiča mowa.

s. 15 w. 1–17g. (ust 2) – Cytowany przez Kolberga tekst pochodzi z pochodzi z pracy R. W. Berwińskiego *Powieści Wielkopolskie*, Wrocław 1840, s. 210–211.

Lud (s. 17–35)

s. 19 w. 6–19g. – Ankiety TPNP (tzw. *Szematy*), z których Kolberg zaczerpnął informacje, nie zachowały się, zob. wstęp s. 000.

s. 20–21 przyp. 1 – Kolberg wykorzystał (częściowo przeredagowując tekst) fragmenty opowiadania *Karczma we wsi Dziurawicach* zamieszczonego w „Piśmie dla Nauczycieli Ludu" R. 1: 1845, z. 9/10, s. 272 i 282 (całość na s. 261–284), opowiadanie podpisane: „Fl-ski, nauczyciel elementarny".

s. 22 w. 9–27 g. – Cytat pochodzi z artykułu *Opis gospodarstwa cząstkowego we wsi Niechanowie* zamieszczonego w *Encyklopedii rolnictwa*…, T. 2: Warszawa 1874, s. 1137 (całość s. 1135–1137).

s. 22 w. 12d. – s. 23 w. 8g. – Cytaty zaczerpnięte z artykułu A. Śniegockiego *Instytucje* zamieszczonego w *Encyklopedii rolnictwa*..., T. 2, s. 909 (całość s. 909–910).

s. 23 w. 11 i 13g. – Ankiety TPNP (tzw. *Szematy*), na które powołał się Kolberg, nie zachowały się, zob. wstęp s. 000.

s. 24 w. 3, 10 i 22g. – Ankiety TPNP (tzw. *Szematy*), na które powołał się Kolberg, nie zachowały się, zob. wstęp s. 000.

s. 25 w. 4, 6 i 8g. – Ankiety TPNP (tzw. *Szematy*), na które powołał się Kolberg, nie zachowały się; materiały dot. wsi Dzierzążno sporządzone przez p. Skrzydlewskiego, zob. wstęp s. 000.

s. 25 przyp. 1 – Cytat pochodzi z artykułu *Opis gospodarstwa cząstkowego we wsi Niechanowie, Encyklopedia rolnictwa*…, T. 2, s. 1137 (całość s. 1135–1137).

s. 28 w. 7d. – s. 29 w. 3g. – Cytat pochodzi z artykułu *Opis gospodarstwa cząstkowego we wsi Niechanowie*…, s. 1137.

s. 30 w. 17–28 g. – Cytat pochodzi z artykułu *Opis gospodarstwa cząstkowego we wsi Niechanowie*…, s. 1137.

s. 31 w. 12–32 g. – Cytat pochodzi z artykułu *Opis gospodarstwa cząstkowego we wsi Niechanowie*…, s. 1137.

s. 31 w. 2d. – s. 35 w. 1d. – Kolberg zacytował artykuł J. Sypniewskiego *Gospodarcze stosunki W. Ks. Poznańskiego, Prus Wschodnich i Zachodnich* zamieszczonego w *Encyklopedii rolnictwa*…, T. 2, s. 904–906, niektóre zdania przeredagowane, kilka pominiętych.
Na s. s. 32–33 w przyp. 1 Kolberg odwołuje się do *Słownika języka polskiego* S. Lindego, tam hasło „Hollender" w T. 1: Warszawa 1808, s. 833; nie wiadomo jednak o jaką pracę J. Łukaszewicza chodzi. Na końcu przypisu wymieniona publikacja T. Wojciechowski *Chrobacya. Rozbiór starożytności słowiańskich*, Kraków 1873, poświęcona m.in. pochodzeniu nazw, ukazał się T. 1, ale odesłanie Kolberga do s. 236 niejasne, natomiast poprawne odwołanie do s. 39 w pracy M. Beheim-Schwarzbacha *Friedrich der Grosse als Grűnder deutscher Kolonien in den im Jahre 1772 neu erworbenen Landen*, Berlin 1864.

Zwyczaje (s. 37–48)

s. 39 nr 1 – Rkp. Kolberga: teka 36, sygn. 1317d, k. 7r., tam melodia z incipitem: „W żłobie leży" i teka 41, sygn. 1347, k. 12, nr 20, tam melodia i tekst i słowa: „małemu"; oba rkp. bez lokalizacji.
W obu rkp. w t. 7 na drugą miarę ćwierćnuta c^2, w t. 9 na pierwszą i na drugą miarę inny rytm: 001b.
W rkp. z teki 36 błędnie podane metrum 3/8, winno być ¾, t. 3: 001a, w t. 4 brak znaku powtórki.
W rkp. z teki 41 melodia zanotowana o sekundę wielką wyżej, tam t. 3: 001c, t. 5: 001d, w t. 6 na trzecią miarę alternatywnie ćwierćnuta h^1, brak ostatniego taktu, a pod nutami notka wskazująca na przeznaczenie zapisu: „Lud XI str. 39".
Rkp. z teki 41 jest odpisem ze zbioru ks. M. M. Mioduszewskiego *Śpiewnik*

kościelny, Kraków 1838, s. 32, przy czym u Mioduszewskiego tekst obszerniejszy.
W druku pod pieśnią także odesłanie do *Zbioru pieśni nabożnych katolickich do użytku kościelnego i domowego* [Sz. Kellera], Pelplin 1871, tam na s. 123 także obszerniejszy tekst, ale bez melodii.
Nie wiadomo natomiast, do jakiego zbioru kantyczek odsyła Kolberg.

s. 39–40 nr 2 – Rkp. Kolberga: teka 36, sygn. 1317d, k. 7r. i teka 41, sygn. 1347, k. 18, nr 50, oba rkp. bez lokalizacji.
W rkp. z teki 36 melodia z incipitem: „Bóg się rodzi, gwiazda wschodzi", tam w t. 4 znak powtórki dla t. 1–4, w t. 5–6 tylko górna wersja.
W rkp. z teki 41 melodia z obszerniejszym tekstem zanotowana w metrum 2/4, przy zachowaniu tych samych wartości rytmicznych; pod nutami jeszcze 4 zwrotki tekstu i notatka wskazująca na przeznaczenie tego zapisu: „Lud XI str. 39".
Rkp. z teki 41 jest odpisem ze zbioru ks. M. M. Mioduszewskiego *Dodatek I do Śpiewnika kościelnego*, Kraków 1842, s. 421–423, przy czym u Mioduszewskiego tekst dziesięciozwrotkowy (Kolberg przepisał zwr. 1–3, 6 i 10).
W *Zbiorze pieśni nabożnych*… Sz. Kellera, do którego odsyła Kolberg, na s. 214–215 także 10 zwrotek, bez melodii.
Pierwszy odsyłacz pod pieśnią dotyczy pracy J. Puuly'ego *Hymni Breviarii Romani. Zum Gebrauche für Kleriker*, Aachen 1868, s. 17–18.

s. 40 w. 24d. – Ankiety TPNP (tzw. *Szematy*), na które powołał się Kolberg, nie zachowały się, zob. wstęp s. 000.

s. 41 nr 4 – Odesłanie nad i pod pieśnią dotyczy zbioru K. W. Wójcickiego *Pieśni ludu Białochrobatów, Mazurów i Rusi znad Bugu*, Warszawa 1836, T. 1, s. 264–265.

s. 42 nr 5 – Odsyłacze do T. 9 i 10 dotyczą wariantów pieśni.

s. 43 w. 14–19g. (ust. 3) – Na końcu akapitu odesłanie do pracy J. Wiślickiego *Opis Królestwa Polskiego pod względem historycznym, statystycznym, rolniczym, fabrycznym, handlowym, zwyczajowym i obyczajowym*, Warszawa 1850, T. 2, tam na s. 63 krótki opis zwyczaju zwanego wtedy „smigustem".

s. 46 w. 2–5g. – Ankiety TPNP (tzw. *Szematy*) dot. Padniewa, na które powołał się Kolberg, nie zachowały się, zob. wstęp s. 000.

nr 6 – Odsyłacze do T. 9 i 10 dotyczą wariantów melodii i tekstu.

s. 47 nr 8 – Odsyłacz do T. 3 (*Kujawy* cz. I) dotyczy wariantu tekstu.

s. 47 w. 5d. – s. 48 w. 11g. – Zamieszczone przez Kolberga informacje pochodzą prawdopodobnie także z niezachowanych Ankiet TPNP (tzw. *Szematów*), zob. wstęp s. 000.

Obrzędy (s. 49–99)

s. 52 w. 10d. – s. 67 w. 5g. (wesele I) – Kolberg wykorzystał w całości artykuł J. J. Lipińskiego *Porządek obrzędu weselnego w Wielkiem Księstwie Poznańskiem (wyjątek ze zbioru pieśni gminnych tejże ziemi)*, „Biblioteka Warszawska" 1842, T. 2, s. 285–308. Kolberg pominął nieliczne fragmenty tekstu i niektóre pieśni (z okolic Śremu i Poznania)), dodał nuty, ponumerował zwrotki, przypisy do pieśni, które zamieścił Lipiński zastąpił objaśnieniami w nawiasach (s. 54–55). Zob. też przypisy źródłowe do poszczególnych pieśni.

s. 57–58 nr 11 – U Lipińskiego w tym miejscu jeszcze jedna pieśń „z okolic Śremu".

s. 58 nr 12 – U Lipińskiego w tym miejscu jeszcze jedna pieśń „z okolic Śremu" Odsyłacz do T. 10 dotyczy wariantu tekstu

s. 59 nr 14 – Odsyłacz do T. 9, nr 76 dotyczący wariantu tekstu został wprowadzony przez Kolberga.

s. 60 nr 16 – Melodia wprowadzona przez Kolberga, u Lipińskiego tylko tekst. Ta melodia z tekstem: „Co ja poczne z tym Jasieńkiem" por. nr 449 w T. 72/I (*Kujawy. Suplement* cz. I).

nr 17 – Odesłanie nad pieśnią do T. 3, nr 24 dotyczące wariantu tekstu wprowadzone przez Kolberga.

nr 18 – Odsyłacz do T. 9, nr 58 wprowadzony przez Kolberga, dotyczy wariantu tekstu.

s. 61 nr 19 – Odsyłacz do T. 3, nr 63 wprowadzony przez Kolberga, dotyczy wariantu tekstu.

s. 61–62 nr 21 – Odsyłacz nad pieśnią do T. 9, nr 106 wprowadzony przez Kolberga, dotyczy tekstu.

s. 63 nr 26 – Taki tekst w rkp. terenowym Kolberga, teka 35, sygn. 1315B, k. V, z lokalizacją ogólną: „Dębicz", tam połączony z inną melodią, zob. nr 000 w suplemencie.

nr 28 – U Lipińskiego tylko tekst. Wariant melodii por. nr 000 w suplemencie [teka 51, k. 2 i 31 nr 583], tam jako fragment tańca kujawskiego.

s. 64 nr 31 – Odsyłacz nad pieśnią do T. 9, nr 49 wprowadzony przez Kolberga, dotyczy tekstu.

s. 66 nr 35 – Przypis wprowadzony przez Kolberga.

s. 67 w. 6g. – s. 75 w. 21g. (wesele II) – Opis zaczerpnięty z niezachowanych ankiet TPNP (tzw. *Szematów*), zob. wstęp s. 000. Na s. 73 w. 1d. wprowadzony przez Kolberga odsyłacz opisów wesela w T. 3 (*Kujawy* cz. I).

s. 75 w. 22g. – s. 79 (wesele III) – Opis, zgodnie ze wzmianką Kolberga, jest połączeniem informacji z niezachowanych ankiet TPNP (*Szematów*) i relacji ustnej; prawdopodobnie oba zapisy melodii pochodzą od Kolberga, ale zachował się jedynie rkp. do numeru 36, zob. następny przypis.

nr 36 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315A, k. 14v., z lokalizacją ogólną: „Dębicz", tam melodia bez tekstu, z notatką: „Przepióreczka"; w t. 2 tylko górna wersja, w t. 4 i 8 na trzecią miarę ósemki e^1 d^1.

s. 75 nr 37 – Odsyłacze do T. 9, nr 49 i T. 10, nr 36 wprowadzone przez Kolberga.

s. 78 nr 38 – Odsyłacz nad pieśnią dotyczy tekstu nr 35 w T. 11.

s. 79–84 w. 22g. (wesele IV) – Nie odnaleziono żadnego z wydań broszury *Pieśni weselne dla młodzianów i drużbów*, Poznań 1851, wyd. 2: 1862.

s. 84 w. 23g. – s. 95 w. 23g. (wesele V) – Kolberg nie podał źródła tego opisu, być może zaczerpnięty został również z ankiet TPNP; pieśni nr 40 i 41 pochodzą zapewne z jego zbiorów, ale zachował się jedynie rkp. do ostatniej z nich, zob. następne przypisy źródłowe.

s. 89 nr 39 – Odsyłacz nad pieśnią dotyczy melodii nr 66 w T. 3 (*Kujawy* cz. I), tam z wariantem tekstu.

s. 94 nr 41 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 7, sygn. 1156, k. 3r. W rkp. melodia zanotowana o tercję małą wyżej, w metrum ¾ i podwojonych wartościach rytmicznych, w t. 4 tylko górna wersja, w t. 5 na pierwszą miarę dodana wersja alternatywna: szesnastki e^2 cis^2; w zapisie tekstu „waszej” zamiast „twojej”. Melodia i tekst zob. T. 72/I nr 680.

s. 95 w. 24g. – s. 99 w. 22g. (wesele VI) – Opis sporządzony na podstawie kilku źródeł: niezachowanych ankiet TPNP (w druku oznaczone datą: „1858”), prawdopodobnie materiałów nadesłanych z Liszkowa (1870), zapisów Kolberga i wypisów z literatury, zob. następne przypisy źródłowe.

s. 95 w. 1 d. – s. 96 w. 11d. – Opis zaczerpnięty z niezachowanych ankiet TPNP (*Szematów*); odesłanie do „Przyjaciela Ludu” R. 3: 1836, T. 1, nr 11 dotyczy anonimowego artykułu *Wieśniacy z okolic Poznania*, w którym zamieszczono inny opis obrzędów weselnych.

s. 98 w. 33 d. – s. 99 w. 1d. – Tekst oracji zaczerpnięty z pracy J. Rymarkiewicza *Wzory prozy. Stopień 1*, wyd. 1: Poznań 1856, wyd. 4: Poznań 1869, tam s. 421–422 i nota nad tekstem: „Oracja drużby, Kozłowski z Dulska, str. 435”; w wyd. 5: 1874, s. 407.

Kraj. Okolica W. Księstwa Zachodnio-Północna (s. 101–110)

s. 103 w. 2–9g. – Przy opisie Wągrowca Kolberg zaczerpnął informacje z pracy E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski*…, T. 1, s. 169–170.

s. 103 w. 6d. – s. 104 w. 6g. – Przy opisie Gołańczy także wykorzystana została praca E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski*…, T. 2, s. 389–392.

s. 104 przyp. 1 – W przypisie mowa o utworze *Szturm Gołańczy czyli poświęcenie Polski. Rapsod historyczny w dwóch pieśniach przez* K z G, utwór z przypisami i objaśnieniami przygotowany przez K. Czarneckiego, Poznań 1845.

s. 105 w. 8–23g. – Odesłania Kolberga przy opisie Czeszewa dotyczą: sprawozdania *Kongres międzynarodowy antropologiczny i archeologii przedhistorycznej odbyty w Bolonii od 1 do 8 października 1871 roku opisany przez członka kongresu Alexsandra hr. Przezdzieckiego,* a w nim *Dodatek I: O dwóch stacjach krzemiennych w ziemiach polskich, o palaficie Czeszewskim, o żalniku Dobieszewskim i okazach z epoki bronzu, znalezionych w krajach dawnej Polski* zamieszczonego w „Rocznik Ces. Król. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego" 1872 (nie 1870), T. 20, s. 158–165 i toż, „Biblioteka Warszawska" 1872, T. 1, s. 1–29, tekst zamieszczony przez Kolberga pochodzi ze s. 23 i nie jest dokładnym cytatem.
Na końcu opisu odesłanie do wymienianego już artykułu J. Łepkowskiego *Cało dochowane cmentarzysko pogańskie*…, nr 262 (nie 263), s. 369–370.

s. 106 w. 3–25g. – Opisując Łobżenicę (w. 3–18g.) Kolberg wykorzystał tekst E. Raczyńskiego ze *Wspomnień Wielkopolski*…, T. 2, s. 404–405. Na końcu zamieścił (w. 19–25g.) początek *Pieśni o Najśw. Pannie Góreckiej u XX Bernardynów pod Łobżenicą* ze *Zbioru pieśni nabożnych katolickich*…, s. 616 (całość: s. 616–618).

s. 106 przyp. 1 – Kolberg odwołuje się do utworu R. Zmorskiego *Przeklęte jezioro. (Podanie gminne)*, „Tygodnik Ilustrowany" 1864, T. 10, nr 271, s. 455–456.

s. 106 w. 5d. – s. 107 w. 9–10g. – Przy opisie Nakła Kolberg odesłał do pracy E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski*…, T. 2, s. 393–397; za Raczyńskim wymieniona *Kronika Polska* Galla Anonima, zob. np. wyd. BN, Kraków 1923, s. 103, 140, 170, zob. też: https://pl.wikisource.org/wiki/Kronika_Marcina_Galla (dostęp: 20. 12. 2020), tam na podstawie wyd. *Kronika Marcina Galla*, tłum. Z. Komarnicki, Warszawa 1873. Kolberg wymienia też pracę A. Naruszewicza *Historia narodu polskiego od początków chrześcijaństwa*, T. 3: Warszawa 1803, s. 48–49 i 160–163.

s. 107 w. 16–18g. – Odsyłacz dotyczy *Wspomnień Wielkopolski…*, T. 2, s. 405.

s. 107 w. 2d. – s. 108 w. 3g. – Informacje na temat miasta Ujście zaczerpnięte ze *Wspomnień Wielkopolski*…, T. 2, s. 91–97.

s. 108 w. 12d. – s. 109 w. 3g. – Kolberg wykorzystał tekst z pracy E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski*…, T. 2, s. 117–121.

s. 109 w. 14–26g. – Odesłania Kolberga do „Przyjaciela Ludu" dotyczą: artykułu podpisanego X. D. *Kościół w Lubaszu* zamieszczonego w R. 2: 1835, T. 1, nr 8, s. 61–62, z ryciną o takim samym tytule oraz prawdopodobnie artykułu tego samego autora, także podpisanego X. D., *Czarnków nad Notecią* zamieszczonego w tymże czasopiśmie R. 3: 1836, T. 1, nr 6, s. 43–44, z ryciną *Widok Czarnkowa nad Notecią* i nr 7, s. 59–60. Na końcu opisu Lubasza odsyłacz do pracy E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski*…, T. 1, s. 181–186.

s. 110 w. 2–9g. – O wsi Biała pisał E. Raczyński we *Wspomnieniach Wielkopolski*…, T. 2 , s. 109–111, tam też zamieścił rycinę.

Lud (s. 111–138)

s. 113 w. 4–6g. i 19–20g. – Odesłanie Kolberga dotyczy pracy zbiorowej *Starożytności polskie*, której twórcą był J. Moraczewski, T. 1: Poznań 1842 i T. 2: Poznań 1852; hasło *Krajna* w T. 1, s. 488, a hasło *Pałuki* w T. 2 , s. 227, oba hasła anonimowe.

przyp. 1 – W przyp. informacje zaczerpnięte z publikacji L. Platera *Opisanie historyczno-statystyczne*…, s. 538–539.

s. 114 w. 3 d – s. 115 w. 23g. – Opis zaczerpnięty z niezachowanych ankiet TPNP (*Szematów*); zamieszczone informacje pochodzą najprawdopodobniej od rodziny Szułdrzńskich, Józefa lub jego synów, zob. wstęp s. 000.

s. 115 przyp. 1 – Przywołanie J. Łukaszewicza dotyczy prawdopodobnie rozdziału II jego pracy *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania*…, T. 1, s. 58–118; Kolberg odesłał też do pracy E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski*…, T. 1, tam rozdział 1: *Rys historii polskiej z względu jej na województwa wielkopolskie.*

s. 115 w. 10d. – s. 116 w. 2d. przyp. 2 – Wymienionych przez Kolberga numerów „Dziennika Polskiego" nie odnaleziono, m.in. w zbiorach Jagiellońskiej Biblioteki Cyfrowej brak rocznika 1876.

s. 116 w. 2g. – s. 118 w. 21g. – Opis zaczerpnięty z niezachowanych ankiet TPNP (*Szematów*).

s. 118 przyp. 1 – W przyp. pierwsze zdanie pochodzi od Kolberga, dalej cytat z anonimowej notatki zamieszczonej w rubryce *Wiadomości miejscowe i potoczne*, „Dziennika Poznański" 1872, nr 233, s. 3.

s. 121 w. 5, 12, 15, 17g. – Kolberg odwołuje się do ankiet TPNP (*Szematów*), te ankiety nie zachowały się.
s. 125 w. 9g. – s. 126 w. 11g. – Informacje zamieszczone przez Kolberga pochodzą z ankiet TPNP (*Szematów*).

s. 129–130 przyp. 1 – Źródło tekstu nieznane, generał Kajetan Iwański wymieniony w pracy M. Bära *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen*, Bd. 2, Leipzig 1909, s. 744.

s. 134 przyp. 2 – Zamieszczony w przyp. cytat pochodzi ze Wspomnienia Au. Wi. [A. Wilkońskiego] opublikowanego w „Bibliotece Warszawskiej" 1844, T. 4, s. 430–431 w przypisie (całość na s. 425–437).

Zwyczaje (s. 139–157)

s. 141 w. 4g. – s. 142 w. 6g. – Kolberg zacytował wybrane fragmenty publikacji [I. Danielewskiego] *Powiastki i opowiadania Majstra od przyjaciela ludu*, Chełmno 1865, nakład Danielewskiego.

s. 143 w. 2d. – Nie wiadomo z jakiego „Kalendarza" korzystał Kolberg, brak też rocznika i numeru.

s. 144 nr 46 – Odesłanie do melodii nr 70 w T. 11 błędne.

s. 145–146 nr 48 – Odsyłacz do T. 4, nr 133 błędny.

s. 147–148 przyp. 1 – Kolberg zacytował fragment pracy E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski*…, T. 2, s. 89–90; za Raczyńskim przywołane dzieło A. Naruszewicza, chodzi zapewne o *Historię narodu polskiego*…, tam w T. 2: Warszawa 1780, s. 32 Naruszewicz pisał o skakaniu przez ogień.

s. 153 w. 1–9g. – Opisy zaczerpnięte najprawdopodobniej z niezachowanych ankiet TPNP (*Szematów*).

Obrzędy (s. 159–207)

s. 164 nr 55 – Pod pieśnią odesłanie do *Zbioru pieśni nabożnych katolickich*… [Sz. Kellera], tam na s. 942–943 tekst obszerniejszy bez melodii, pt. *Spór djabła z aniołem o duszę człowieka.*

nr 56 – Odsyłacze pod pieśnią dotyczą: *Książki do nabożeństwa dla wszystkich katolików z polecenia arcybiskupa Dunina,* Leszno i Gniezno 1844, tam na s. 778 obszerniejszy tekst pt. *Pieśni przy grzebaniu zmarłych*, bez melodii; *Zbioru pieśni nabożnych katolickich*…, tam na s. 959–960 także obszerniejszy tekst bez melodii.

s. 165 w. 1–5g. – Informacje zaczerpnięte zostały z ankiet TPNP (*Szematów*).

w. 6–10g. – Informacje zaczerpnięte zostały z ankiety TPNP wypełnionej przez ks. Teodora Dyniewicza, zob. wstęp s. 000.

s. 166–187 (wesele I) – Część materiałów (w tym melodie) pochodzi prawdopodobnie z zapisów własnych Kolberga sporządzonych podczas jego pobytu w Czeszewie, zob. wstęp s. 000; rkp. Kolberga nie zachowały się. Zob. przypisy źródłowe do poszczególnych pieśni dotyczące odsyłaczy Kolberga.

s. 181 nr 66 – Odsyłacz nad pieśnią do T. 3, nr 27 dotyczy prawdopodobnie taktów 1–8. Natomiast odesłanie pod pieśnią do T. 3, nr 26 dotyczy wariantu tekstu z melodią; do numeru 34 – błędne, a do numerów 64 i 74 dotyczy melodii.

s. 181–182 nr 67 – Odsyłacze do T. 9, nr 51 (s. 194) i nr 97 (s. 238) dotyczą wariantów tekstu.

s. 182 nr 68 – Odsyłacz nad tekstem błędny.

s. 182–183 nr 70 – Odesłanie Kolberga do T. 3, nr 31 dotyczy wariantu rytmicznego, do numeru 32 – wariantu tekstu, nr 33 – wariant melodii (takty 6–8); s. 318 nr 102 – wariant melodii (takty 5–8).

s. 183–184 nr 71 – Odsyłacze Kolberga do T. 3, nr 21, 39 i 78 dotyczą tekstu.

s. 184 nr 72 – Odsyłacz do T. 4, nr 129 (s. 16 i 76) winien być: nr 128 – tam wariant tekstu, nr 127 – wariant melodii.

s. 184 nr 73 – Odsyłacz do T. 9, nr 49 dotyczy wariantu tekstu.

s. 187–191 (wesele II) – Opis zaczerpnięty z ankiet TPNP (*Szematów*), zob. wstęp s. 000; zapis melodii może pochodzić z niezachowanego rkp. Kolberga.

s. 191–203 (wesele III i IV) – Opis wesela III mógł częściowo zaczerpnięty z ankiet TPNP; zapisy melodii w obu opisach mogą choć w części pochodzić od Kolberga. Zob. też przypisy źródłowe do poszczególnych pieśni dotyczące odsyłaczy Kolberga.

s. 193 nr 80 – Odsyłacz do T. 10, nr 126 dotyczy wariantu tekstu.

s. 195 nr 82 – Odsyłacz do T. 3, nr 65 dotyczy tekstu.

s. 200 nr 92 – Odsyłacz do T. 4, s. 146 dotyczy numeru 202, tam wariant tekstu z inną melodią.

s. 203 nr 95 – Odsyłacz do numeru 47 w T. 11 dotyczy wariantu melodii.

s. 203–207 (wesele V) – Opis zaczerpnięty z ankiet TPNP (*Szematów*), zob. wstęp s. 000. TPNP; zapisy melodii w obu opisach mogą choć w części pochodzić od Kolberga. Zob. też przypisy źródłowe do poszczególnych pieśni dotyczące odsyłaczy Kolberga.

s. 206 w. 6g. – Odsyłacz do T. 9, nr 118 dotyczy obszerniejszego wariantu tekstu wraz z melodią.

s. 206–207 nr 96 – Nad pieśnią odesłanie do T. 9, s. 173, tam obszerniejszy tekst.

s. 207 nr 97 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*, Poznań 1842, tam na s. 73–74 taki sam tekst bez melodii. Odsyłacze do T. 11, nr 20 i 29 dotyczą wariantu tekstu, podobnie jak odsyłacz do T. 2 nr 45, tam wraz z melodią.

Gry i zabawy (s. 208 –211)

s. 208 nlb. przyp. 1 – Odesłanie Kolberga do zbioru J. Kollára dotyczy pracy *Narodnie zpiwanky, čili pisné swětské Slowáku w Uhrách jak popolitého lidu i wyššich stawu*, T. I–II, Buda 1834–35. Kolejny odsyłacz dotyczy zbioru P. J. Šafařika, J. Kollára, J. B. Blahoslava *Pisné swětské lidi slovenského w Uhrich*, Sv. I–II, Peszt 1823–1827; jako ostatnia przywołana praca I. J. Hanuša (Hanusch) *Die Wissenschaft des Slawischen Mythus*, Lemberg 1842, s. 350–351.

Przypisy (s. 213–243) **dorobić numery przypisów i do s. 000**

s. 215 w. 3g.–4g. – Kolberg odsyła do pracy ks. I. Polkowskiego *Katedra gnieźnieńska*, Gniezno 1874.

s. 215 nlb. w 8g. – s. 216 w. 6g. i przyp. 1 – Kolberg zacytował fragmenty anonimowego artykułu *Zburzenie bałwanów przez Mieczysława* zamieszczonego w „Przyjacielu Ludu" T. 1: 1834, T. 1, nr 12, s. 89–91. W przyp. 1 na s. 215–216 odesłanie do J. Grimma *Deutsche Mythologie*…, bd. 2, s. 957–958 (zob. http://digital.bibliothek.uni-halle.de, dostęp: 30. 12. 2020).

s. 216 w. 7g. – s. 217 w. 13g. – Kolberg wykorzystał fragmenty anonimowego artykułu *Ś. Wojciech. Biskup Pragski*, „Przyjaciel Ludu" R. 1: 1834, T. 1, nr 5, s. 33–35; natomiast w przywołanym przez Kolberga „Przyjacielu Ludu" R. 4: 1838, T. 2, nr 46, s. 364–365 zamieszczono *Pieśń św. Adalberta* nadesłaną do redakcji przez X.

s. 217 w. 14 g. – 219 w. 7g. – Kolberg przytoczył *Podanie ludu o siedmiu pagórkach Gniezna* podpisane inicjałami E. B., „Przyjaciel Ludu" R. 10: 1843, T. 1, nr 9, s. 65–66.

s. 219 w. 8g. – s. 220 w. 13g. – Zgodnie z odesłaniem Kolberg zacytował fragmenty pracy I. J. Hanuša (Hanuscha) *Die Wissenschaft des Slawischen Mythus*…, s. 411–413; powołanie m.in. Naruszewicza za Hanušem, zob. A. Naruszewicz *Historia narodu polskiego*…, T. 2, s. 75. Na s. 219 w. 13g. odesłanie do pracy K. Szajnochy *Lechicki początek Polski*…, s. 109; Szajnocha wywodzi nazwę miasta od gniazda. Na s. 219 w. 14d. i 5 d. oraz s. 220 w. 7g. ponownie odsyłacz do pracy *Narodnie zpiwanky, čili pisnę swětské Slowáku*… . Na s. 219 w. 3d. odsyłacz do pracy T. Narbutta *Dzieje starożytne narodu litewskiego,* T. 1: *Mitologia litewska*, Wilno 1835, s. 80. … Królodworski rękopis w tłumaczeniu L. Siemieńskiego 1836

s. 220 w. 17–19g. – Odsyłacz Kolberga dotyczy pracy ks. I. Polkowskiego *Opis starożytnych ruin na wyspie jeziora Lednickiego*, Gniezno 1876.

s. 220 w. 8d. – Kolberg powołał się na ankiety TPNP (*Szematy*), materiały nie zachowały się.

s. 221 w. 8g. – Kolberg nie wskazał numeru czasopisma „Wiek"; w dostępnych zbiorach bibliotek brak rocznika 1876 „Dziennika Polskiego", w którym opublikowano artykuł *O jeziorze w Sadłożku i jego skarbach.*

s. 222 w. 11d. – s. 223 w. 15g. – Kolberg zacytował informację *Korespondenta Posener Zeitung* z „Dziennika Poznańskiego" 1872, nr 221 (z 27 września), tam w rubryce *Wiadomości miejscowe i potoczne.*

s. 224 w. 9–10g. – W dostępnych zbiorach bibliotek tego numeru brak.

w. 12–14g. – Odesłanie Kolberga dotyczy pracy [M. Beheim-Schwarzbacha] *Friedrich der Grosse als Grunder deutscher Kolonien in den im Jahre 1772 neu erworbenen Landen*, Berlin 1864.

s. 225 w. 7–8 g. – Odsyłacz dotyczy *Wykazu miejscowości, których nazwiska polskie do roku 1874 na niemieckie zmienione zostały,* Poznań 1875.

s. 225 w. 16g. – s. 226 w. 6g. – Kolberg zamieścił tekst E. Estkowskiego Dla tych co piją jeszcze wódkę, „Pismo dla Ludu Polskiego" R. 1: 1845 (kwiecień), s. 142–143.

s. 226 w. 10–24g. – Kolberg przytoczył fragment *Korespondencji z powiatów. Z nad Noteci*, podpisanej Sz., „Ziemianin. Tygodnik Przemysłowo-Rolniczy" 1867, nr 42, s. 340.

s. 226 w. 9d. – s. 228 w. 8g. i przyp. 1 – Cytat pochodzi z artykułu Sz. *Korespondencje z powiatów. Z nad Noteci*, „Ziemianin. Tygodnik Przemysłowo-Rolniczy" 1868, nr 22. W przyp. informacje zaczerpnięte z *Referatu z opisów celniejszych gospodarstw w W. Ks. Poznańskiem przez Członka Zarządu p. Wolniewicza*, „Ziemianin" 1868, nr 21 (dokończenie nr 22).

s. 228 w. 10g. – s. 229 w. 30g. – Odsyłacz Kolberga dotyczy *Encyklopedii rolnictwa*…, T. 2, tam na s. 1101–1102 artykuł *Wiadomości dotyczące gospodarstwa włościan i kolonistów w Kujawach,* a na s. 1135–1137 *Opis gospodarstwa cząstkowego we wsi Niechanowie*, cytat pochodzi ze s. 1137.

s. 229 w. 4d. – s. 231 w. 11g. – Kolberg zamieścił tłumaczenie pracy A. Kuhna *Märkische Sagen Märchen nebst Gebrauche und Aberglauben*, Berlin 1843, ze wskazanych stron, zob. https://reader.digitale-sammlungen.de (dostęp: 12. 01. 2021).

s. 231 w. 12–18g. – Odsyłacz dotyczy publikacji M. Karasowskiego *Friedrich Chopin. Sein Leben, seine Werke und Briefe*, Dresden 1877, Bd. 1, s. 222.

w. 22–8d. – Cytat pochodzi z pracy H. H. Ploss'a *Das Kind in Brauch und Sitte der Völker*, Stuttgart 1876, Bd. II, s. 237.

w. 7–1d. – Kolberg wymienił artykuł F. *Schmidta Den Tod austragen und den Sommer gewinnen*, „Globus. Ilustrierte Zetschrift für Länder- und Völkerkunde" 1876, Bd. XXX, nr 19, s. 299–302.

s. 232 w. 4g. – s. 233 w. 29g. – Kolberg zacytował obszerny fragment artykułu J. Łepkowskiego *O starożytnych mieszkalnych budowlach wznoszonych wśród jezior i na rzekach*, „Tygodniku Ilustrowany" 1866, T. 13, nr 330, s. 30 (całość na s. 28–30). Nie wiadomo natomiast, o jaki numer „Gazety Polskiej" chodzi; informacja w nawiasie o wzmiance w „Bibliotece Warszawskiej" 1864, T. 4, s. 321 (tam w dziale „Wiadomości literackie" bez autora i tytułu, tekst zaczyna się od o słów: „Zajmujące wiadomości o odkrytych budowlach na palach"). Na s. 232 w. 10–9d. Łepkowski odsyła do własnego artykułu *Cało dochowane cmentarzysko pogańskie…,* nr 262.

s. 233 w. 15–3d. – Cytat pochodzi z *Wiadomości z pola literatury i sztuki*, „Kłosy" 1871, T. XII, nr 289, tam tekst zaczyna się od słów: „Przed sześcioma laty, uczony nasz archeolog, dr Józef Łepkowski, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, odkrył..."; za tym artykułem przywołana praca Łepkowskiego *O zabytkach Kruszwicy, Gniezna i Krakowa*, Kraków 1866.

s. 233–234 przyp. 1 – Fremden-Blatt Wien 1870, nr 250 (10 September)

s. 234 w. 1–2g. – Kolberg wymienił artykuł K. Libelta Mieszkania nadwodne przedhistoryczne, „tygodnik wielkopolski" 1870, nr wstępny i m1871, nr 1–5.

234 w. 3g. – s. 235 w. 22g. – Kolberg zacytował tekst bez tytułu zamieszczony w czasopiśmie „Warta" R. 1: 1875, nr 41; artykuł podpisany R.; „Posener Zeitung" przywołana za „Wartą".

s. 235 w. 16d. – s. 236 w. 7d. – Kolberg przytoczył informację z rubryki „Wiadomości miejscowe i potoczne", „Dziennik Poznański" 1875, nr 215, s. 3.

s. 236 w. 3d. – s. 239 w. 7g. i przyp. – Cytat pochodzi z artykułu X. D. *Czarnków nad Notecią* zamieszczony w „Przyjacielu ludu" 1836, rok 3, nr 6, s. 43 (całość s. 43–44). Na s. 238 w. 11d. odwołanie do artykułu X. D. *Dom Kostków*, „Przyjaciel Ludu" R. 2: 1836 (nie 1832), T. 2, nr 44, s. 348–349. Na s. 238 w przyp. 1 odesłania do następujących pozycji: X. D. *Pomnik Czarnkowskich w Czarnkowie*, „Przyjaciel Ludu" R. 2: 1835, T. 1, nr 14, s. 106–109; X. D. *Trumna Adama Sędziwoja Czarnkowskiego* „ Przyjaciel Ludu" R. 8: 1841, T. 1, nr 22, s. 172–173 i nr 23, s. 178–179; X. D. *Pomnik Macieja Czarnkowskiego, kasztelana bydgoskiego i Katarzyny z Opaleńskich, żony jego znajdujących się w kościele kolegiackim czarnkowskim*, „Przyjaciel Ludu" R. 11: 1844, T. 1, nr 19, s. 145–146, z ryciną.

s. 239 w. 8 g. – s. 241 w. 29g. i przypisy – Kolberg przytoczył artykuł X. D. *Kościół w Lubaszu*, „Przyjaciela Ludu" R. 2: 1835, rok 2, T. 1, nr 8, s. 61–62; przypisy również pochodzą z artykułu. Na s. 239–240 w przyp. 1 wymienione drugie wydanie dzieła *Krasna Góra Lubaska cudami bożymi w kościele lubaskim N. M. P. wsławiona*, Poznań 1762, zredagowane ponownie przez ks. F. Siatkiewicza; pierwodruk: Poznań 1686, autor nieznany. Na s. 240 w. 5g. wymieniony artykuł X. D. *Urny wykopane w Lubaszu w W. Ks. Poznańskiem*, „Przyjaciel Ludu" R. 2: 1836, T. 2, nr 40, s. 319–320. W przypisie dolnym na tej stronie odesłanie do czasopisma „Muzeum Domowe" 1836 , nr 43, s. 340–341, tam ten sam artykuł (nie: *Urny wykopane na Krasnej Górze w Lubaszu*) bez podania nazwiska autora. W tym samym przypisie Kolberg odwołał się do pracy E. Raczyńskiego *Wspomnienia Wielkopolski*…, T. 1, s. 183–186. Na s. 240 w. 26g. – s. 241 w. 1g. odesłanie do pracy J. Dobrovský'ego *Über eine Stelle im 19 Briefe des hl. Bonifacius, die Slawen und ihre Sitten betreffend*, Prag 1788 (tak w bibliografiach, nie 1787).

s. 241 w. 12d. – s. 242 w. 4g. i przyp. 1 – Opis zaczerpnięty z niezachowanych ankiet TPNP (*Szematów*); zamieszczone informacje pochodzą najprawdopodobniej od rodziny Szułdrzńskich, Józefa lub jego synów, zob. wstęp s. 000; przypis prawdopodobnie wprowadzony przez Kolberga, tam wymieniona praca J. E. Wocel *Grundzüge der böhmischen Alterthumskunde*, Prag, 1845, s. 17 i 12.

s. 242 w. 5–22g. – Informacje pochodzą z pracy J. Łukaszewicza *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych, kościółków, kaplic, klasztorów, szkółek parochialnych, szpitali i innych zakładów dobroczynnych w dawnej diecezji poznańskiej*, Poznań 1858, T. 1, s. 233 (całość T. 1–3, Poznań 1858–1863); pozostałe informacje o Lubaszu mogą pochodzić z tego dzieła, jednak uzupełnione zostały o fakty, o których Łukaszewicz nie wspomina.

Przypisy źródłowe do cz. IV *W. Ks. Poznańskiego* (T. 12)

Wstęp (s. III–VIII)

s. VII w. 13–14g. i przyp. 1 – Wspomniany przez Kolberga Jan Józef Lipiński (1816–1864) przebywał w latach czterdziestych XIX wieku na terenie Wielkopolski; opracował zbiór *Piosnki ludu wielkopolskiego*, który został wydany w Poznaniu w roku 1842 (nie 1840).

Pieśni i dumy

s. 3 nr 2 – Taki sam tekst bez melodii w „Przyjacielu Ludu” R. 3: 1836, T. 1, nr 3, s. 24, tam w dziale „Przysłowia i piosnki gminne”.

s. 5 nr 7 – Takty 1-4 w rkp. terenowym Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. 14r., bez lokalizacji - melodia z incipitem: „Przez te bory” (początek 4. zwrotki); teka 16, sygn. 1209, k. 11, nr 643, tam tekst bez melodii. W zapisie melodii w t. 2 na trzecią miarę ósemki h^1 d^2.

s. 6 nr 8 – Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1322, k. 3/2, bez lokalizacji, tam melodia z incipitem: „Moja Kasiu wykraść”, zanotowana w metrum ¾, w t. 1 na drugą miarę a^1, t. 6-9 ze znakiem powtórki.

nr 9 – Taki sam tekst w zbiorze J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, s. 165.

s. 6–7 nr 11 – W zbiorze J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, s. 20 tekst bez melodii z notą: „z okolic Gniezna”, tam w. 1: „Przyjechał Jasinek z pola”.

s. 7 nr 12 – W zbiorze J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, s. 21 taki sam tekst z notą: „z okolic Śremu”.

s. 8 nr 13 – Taki sam tekst bez melodii w piśmie „Przyjaciel Ludu” R. 2: 1836, T. 2, nr 50, s. 400, tam w dziale „Przysłowia i piosnki gminne”.

s. 9 nr 15 – Odsyłacze Kolberga dotyczą zbiorów: J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, tam na s. 94 – 97 taki sam tekst i melodia; Ż. Paulego *Pieśni ludu polskiego w Galicji*, Lwów 1838, tam na s. 151–152, nr 16 wariant tekstu.

s. 9–10 nr 16 – W zbiorze J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, s. 107 taki sam tekst bez melodii.

s. 18 nr 35 – Teka 35, sygn. 1315, k. IV tekst zwr. 1 i 3.

Odesłanie Kolberga pod pieśnią dotyczy tekstu *Miałam ci ja kawalera* zamieszczonego w „Przyjacielu Ludu” R. 2: 1836, T. 2, nr 33, s. 264, tam w dziale „Przysłowia i piosenki gminne” tekst zwr. 1 i 3 bez melodii.

s. 18–19 nr 37 – W „Przyjacielu Ludu” R. 3: 1836, T. 1 , nr 19, s. 152 taki sam tekst bez melodii, tam w dziale „Przysłowia i piosnki gminne”.

s. 19 nr 39 – Por. teka TNW 150/3, k. 143/2.

s. 19–20 nr 40 – Melodia bez tekstu w rkp. terenowym Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. 14v., z lokalizacją ogólną: „Dębica”, w t. 1, 3 i 6 tylko górna, w t. 5 tylko dolna wersja.

s. 21 nr 44 – Odsyłacze Kolberga pod pieśnią dotyczą: zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, tam na s. 28 (błąd druku, winno być 27) zwr. 1 i 2, a zwr. 3 i 5 jako wariantowe zamieszczone w przypisie; „Przyjaciela Ludu” R. 2: 1836, T. 2, nr 28, s. 224 tam tekst zwr. 1–3.

s. 23 nr 50 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. 14v., z lokalizacją ogólną: „Dębica” i teka 35, sygn. 1315, k. IV tekst. W rkp. z k. 14v. melodia zanotowana o kwartę czystą wyżej, w t. 1 i 3 na pierwszą miarę alternatywnie szesnastki h^1 c^2, w t. 2 i 6 na drugą miarę szesnastki g^1 h^1, w t. 4 dodana wersja alternatywna: PRZYKŁAD 050.

nr 51 – rkp. z teki po Gajku, skł. 11.

nr 52 – teka 16, sygn. 1209, k. 11, nr 695 . W zbiorze J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, do którego odsyła Kolberg, na s. 141 obszerniejszy tekst bez melodii, tam między zwr. 1 i 2 jeszcze 2 zwrotki, przy czym jedna z nich jak zwr. 2 następnej pieśni (nr 53).

s. 23–24 nr 53 – Tekst jak w zbiorze J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, s. 141, tam jeszcze 2 zwrotki, przy czym ostatnia jak zwr. 2 poprzedniej pieśni (nr 52).

s. 24–25 nr 55 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, s. 84–85, tam taki sam tekst i melodia.

s. 25 nr 57 – Takty 1-6 w rkp. terenowym Kolberga, teka 38, sygn.. 1334, k. 26r., w t. 2 i 3 tylko dolna wersja, w t. 2 na drugą miarę a^1.

s. 25–26 nr 58 – Taki tekst bez melodii, zgodnie z odesłaniem Kolberga, w „Przyjacielu Ludu” R. 13: 1846, nr 25, s. 200; jest to część publikacji

zamieszczonej w numerach 19, 23 i 25 *Piosnki ludu wielkopolskiego* zebranych przez F. Wawrowskiego.

s. 26 nr 59 – Taki sam tekst bez melodii w „Przyjacielu Ludu" R. 3: 1836, T. 1, nr 3, s. 24, tam w dziale „Przysłowia i piosnki gminne".

s. 29 nr 65 – po Gajku skl. 11

s. 29–30 nr 66 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. 14v., z lokalizacją ogólną: „Dębica" i tekst 35, sygn. 1315, k. IV. W rkp. z k. 14v. po t. 4 brak znaku powtórki, pozostawione tylko dwa puste takty, w t. 5 w drugim wykonaniu na drugą miarę alternatywnie ósemka d^2, w t. 6 w obu wykonaniach tylko górna wersja, w t. 9 na trzecią miarę szesnastki d^2 h^1.

s. 32 nr 71 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosenki ludu wielkopolskiego*…, s. 125, tam taki sam tekst bez melodii.

s. 32–33 nr 72 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, s. 88–89 tam taki sam tekst bez melodii.

s. 34 nr 75 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, s. 123, tam taki sam tekst bez melodii.

s. 37–38 nr 82 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, s. 186, tam taki sam tekst bez melodii.

s. 38 nr 83 – teka 36, sygn. 1322, k. 3

s. 39 nr 84 – por. teka 35, sygn. 1315, k. 14 tam inc tekstu ; teka 35, sygn. 1315, k. IV (11) tam tekst + 2 zwrotki

s. 40 nr 87 – Teka 36, sygn. 1320, k. 22.

nr 88 – Tteka 35, sygn. 1315, k. IV – tam fragmenty tekstu

Pod pieśnią odesłanie do „Przyjaciela Ludu" R. 2: 1836, T. 2, nr 35, s. 280, tam taki sam tekst z tytułem *Ach żebym to ja miał żonę!*

s. 41 nr 89 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, s. 176, tam taki sam tekst bez melodii.

s. 42–43 nr 91 – Pod pieśnią odesłanie do „Przyjaciela Ludu” R. 3: 1836, T. 1, 3, nr 17, s. 133, tam taki sam tekst (zwrotki 2 i 3 w odwrotnej kolejności) w dziale „Przysłowia i piosnki gminne”.

s. 44–45 nr 94 – w rkp. Kolberga, teka 33, sygn. 1308/I, k. 21-22, nr 118, z lokalizacją: „od Poznania”, melodia i tekst wraz z opracowaniem fortepianowym, opublikowane w tomie *Pieśni i melodie w opracowaniu fortepianowym* cz. 1 (DWOK T. 67/I) nr 167.

Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, tam na s. 70–72 tekst i melodia jak u Kolberga.

s. 47–48 nr 98 – sygn. 2030, t. I, k. 348 – 349; tekst? Teka 35, sygn. 1315, k. IV (11)

s. 49–50 nr 102 – po Gajku skł. 7 karta nlb. – wg.nowej numeracji

s. 51–52 nr 105 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, tam na s. 147–148 taki sam tekst bez melodii.

s. 52–53 nr 106 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 2v., z lokalizacją: „od Poznania”; teka 36, sygn. 1324, k. 8(5); teka 35, sygn. 1315, k. IV – tekst. W rkp. z teki 36 k. 2v. melodia bez tekstu, zanotowana w metrum ¾, w t. 1, 2 i 5 tylko górna wersja, w t. 6 na drugą i trzecia miarę ósemki c^2 f^2, t. 7-8: PRZYKŁAD 106A. W rkp. z teki 36 k. 8 (5) melodia zanotowana o sekundę wielką niżej, w metrum ¾, w t. 1, 2 i 5 tylko górna wersja, w t. 5 druga szesnastka b^1, t. 6-8: PRZYKŁAD 106B.

Pod pieśnią odesłanie do „Przyjaciela Ludu” R. 2: 1836, T. 2, nr 32, s. 236, tam taki tekst z tytułem *Pieśń panny chcącej iść za mąż* (w zwr. 11 w. 4: „trafiło” zamiast „zdarzyło”); w zbiorze J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, s. 117–119. W obu publikacjach bez wariantu: „v. jak źwierciadełeczko”.

s. 54 nr 109 – teka 16, sygn. 1209, k. 11, nr 642 – tekst

Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, tam na s. 130 taki sam tekst bez melodii.

s. 55–56 nr 112 – teka TNW 150/3, k. 195 bez tekstu?

Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, tam na s. 40 taki sam tekst bez melodii.

s. 57 nr 116 – Pod pieśnią odesłanie do „Przyjaciela Ludu" R. 3: 1836, T. 1, nr 3, s. 24, tam taki sam tekst w dziale „Przysłowia i piosnki gminne".

nr 117 – Pod pieśnią odesłanie do „Przyjaciela Ludu" R. 13: 1846, T. 1, nr 25 s. 200, tam taki sam tekst; jest to część publikacji zamieszczonej w numerach 19, 23 i 25 *Piosnki ludu wielkopolskiego* zebranych przez F. Wawrowskiego.

s. 58 nr 118 – Pod pieśnią odesłanie do „Przyjaciela Ludu" R. 2: 1836, T. 2, nr 36, s. 288, tam taki sam pt. *Dworzanie*; w zbiorze J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, na s. 69 taki sam tekst.

nr 119 – Pod pieśnią odesłanie do „Przyjaciela Ludu" R. 2: 1835, T. 1, nr 23, s. 184, tam wariant tekstu z tytułem *Hej tam na górze*; w zbiorze J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, na s. 22–24 taki sam tekst i melodia, przy czym u Lipińskiego zwr. 4, 8 i 9 zamieszczone w przypisie jako wariantowe.

s. 60 nr 123 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315A, k. 14, tam melodia z incipitem: „Na szklanej górze", z lokalizacją ogólną: „Dębica"; teka 35, sygn. 1315, k. V – tekst zwr. 1, 9, 11. W rkp. z k. 14v. nad melodią notatka Kolberga „weselna", w t. 2 na trzecią miarę szesnastki g^2 e^2,w t. 7 na drugą i trzecią miarę ósemki c^2 h^1, w t. 8 na drugą i trzecią miarę ósemki d^2 h^1, t. 9: PRZYKŁAD 123. Odsyłacz do T. X nr 32 dot. Wariantu melodii w t. 1-4

s. 61 nr 126 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. 14r., bez lokalizacji - melodia z incipitem: „Dziewucho moja". W zapisie melodii w t. 1 na trzecią miarę alternatywnie szesnastka fis^2 i ósemka z kropką e^2, w t. 2 i 4 czwarta ósemka a^1 i alternatywnie na drugą miarę szesnastki d^2 c^2 h^1 a^1, t. 3 niewypełniony, t. 5 i 7: PRZYKŁAD 126, równocześnie zanotowany krzyżyk i

kasownik w powyższym przykładzie wskazują na trudności intonacyjne wykonawcy, w t. 8 bemol przy h^1.

s. 64 nr 132 – Pod pieśnią odesłanie do „Przyjaciela Ludu” R. 3: 1837, T. 2, nr 50, s. 400, tam taki sam tekst i melodia w rozdziale „Pieśni gminne”.

s. 67–68 nr 137–138 – teka 47, sygn. 1357, k. 29

s. 68–69 nr 139 – Pod pieśnią odesłanie „Przyjaciela Ludu” R. 3: 1836, T. 1, nr 1, s. 8, tam taki sam tekst bez melodii w dziale „Przysłowia i piosnki gminne”.

s. 70 nr 141 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 37, sygn. 1328, k. 107v., z nieczytelną lokalizację ogólną, tam melodia zanotowana w metrum 3/8, słabo czytelna, z licznymi skreśleniami, poprawkami i literowymi oznaczeniami nut, w t. 3 wersje alternatywne: PRZYKŁAD 141A, t. 4: PRZYKŁAD 141B, w t. 6 alternatywnie *cis*^{2} zamiast c^2, t. 9-10: PRZYKŁAD 141C.

s. 71–72 nr 144 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, tam na s. 183–185 wariant tekstu bez melodii.

s. 72–73 nr 145 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, tam na s. 24–25 obszerniejszy wariant tekstu.

s. 74–75 nr 150 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, tam na s. 124–125 taki sam tekst bez melodii.

s. 77–78 nr 155 – Tteka 35, sygn. 1315 A, k. 14 melodia z innym incipitem „Obiecał mi Feluś”

s. 78 nr 156 – teka 51/I, k. 11nr 471 i 51/II k. 22, nr 473 zob. 72/I nr 320 takty 9–16 i nr 502 takty 1–8

s. 78–79 nr 157 – inc. teka 35 sygn. 1315, k. IV

Pod pieśnią odesłanie „Przyjaciela Ludu” R. 3: 1837, T. 2, nr 50, s. 400, tam w dziale „Pieśni gminne” taki tekst z melodią.

s. 80 nr 158 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, tam na s. 28–29 taki sam tekst z melodią.

s. 80–81 nr 159 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, tam na s. 30–31 taki sam tekst z odwołaniem do melodii opublikowanej z na s. 28–29 tekstem „Już mąż mnie bije” (u Kolberga nr 158).

s. 87 nr 171 – Tekst w rkp. Kolberga, teka 42, sygn. 1349, k. 3r., z lokalizacją: „z Wielkopolski”.

Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, tam na s. 103 taki sam tekst bez melodii.

s. 88 nr 173 – teka 35, sygn. 1315, k. III (11) – tekst zwr. 1

Pod pieśnią odesłanie do „Przyjaciela Ludu” R. 2: 1836, T. 2, nr 30 (nie 29), s. 240, tam taki sam tekst zatytułowany *Wilczek*, bez melodii; w zbiorze K. W. Wójcickiego *Pieśni ludu Białochrobatów, Mazurów i Rusi z nad Bugu*, Warszawa 1836, T. 2, s. 18 wariant zwr. 3 wśród pieśni weselnych, natomiast trzyzwrotkowy wariant zamieścił Wacław z Oleska w *Pieśniach polskich i ruskich ludu galicyjskiego*, Lwów 1833, s. 156, nr 487.

s. 90 nr 177 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, tam na s. 153 wariant tekstu bez melodii.

s. 91–92 nr 180 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, tam na s. 114 taki sam tekst z melodią.

s. 93–94 nr 184 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. 14r., bez lokalizacji - melodia z incipitem: „Oj, zajęto, zajęto” i teka 35, sygn. 1315, k. IV (11) tekst. W rkp. melodia zanotowana w metrum ¾, w t. 2 i 4 tylko górna wersja, w t. 5 i 8 na trzecią miarę szesnastki g^1 e^1, w t. 6 na drugą miarę h^1, w t. 10 tylko ćwierćnuta g^1. Obok z notatką: „vel” zanotowana wersja alternatywna dla t. 6-7: PRZYKŁAD 184.

s. 96–97 nr 190 – teka 13, sygn. 1193, k. 26, nr 2165

Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, tam na s. 146 zwr. 1, 3 i 4 tekstu bez melodii.

s. 97–98 nr 191 – Pod pieśnią odesłanie do: „Przyjaciela Ludu” R. 2: 1836, T. 2, nr 34, s. 272, tam taki sam tekst w dziale „Pieśń gminna”; w zbiorze J. J.

Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*… na s. 135–136 również taki sam tekst.

s. 100–101 nr 195 – Rkp. Kolberga, teka 42, sygn. 1349, k. 16r., z lokalizacją: „Małopolska"; zwr. 9 por. teka 35, sygn. 1315, k. III (11). W rkp. z teki 42 tylko t. 1-8, zanotowane w metrum ¾, w t. 2 tylko dolna wersja, w t. 5 pierwsza nuta d^2, w t. 8 ćwierćnuta z kropką g^1.

Pod pieśnią odesłanie do zbioru K. W. Wójcickiego *Pieśni ludu Białochrobatów*…, T. 1, na s. 279–280 taki sam tekst z melodią zatytułowany *Pieśń kujawska*.

s. 102–103 nr 198 – teka 16, sygn. 1209, k. A, nr 71? tekst

Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, tam na s. 66 (błędnie oznaczona jako 63) taki sam tekst bez melodii.

s. 103 nr 199 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, tam na s. 55 taki sam tekst.

s. 103–104 nr 200 – Pod pieśnią odesłanie do „Przyjaciela Ludu" R. 3: 1836, T. 1, nr 9, s. 72, tam tekst zatytułowany *Sielanka nadwiślańska* z melodią w opracowaniu fortepianowym; w zbiorze J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*… na s. 99 taki sam tekst bez melodii;

s. 104 nr 201 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, tam na s. 128 taki sam tekst bez melodii.

s. 105–106 nr 204 – teka 47, sygn. 1357, k. 25

s. 108 nr 208 – Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 17r., z lokalizacją: „Poznań", w t. 3 tylko górna wersja, w t. 7 druga ósemka a^1.

Pod pieśnią wymieniona została część obszernego artykułu J. F. Królikowskiego *Rozprawa o śpiewach z muzyką i o zastosowaniu poezji do muzyki*, „Pamiętnik Warszawski" 1817, T. 9 (grudzień), s. 377–407, tam na s. 401 (nie 400) obszerniejszy tekst; całość artykułu: 1817, T. 9, nr 10–12 i 1818, T. 10, nr 1–4.

nr 209 – Rkp. Kolberga, teka 33, sygn. 1308/I, k. 24, nr 180, bez lokalizacji, melodia zanotowana w metrum ¾.

Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, tam na s. 45 taki sam tekst i melodia.

s. 109 nr 211 – Pod pieśnią odesłanie do zbiorów: Wacława z Oleska *Pieśni polskie i ruskie*…, tam na s. 97–98 wariant tekstu z melodią, zob. K. J. Lipiński *Muzyka do „Pieśni polskich i ruskich ludu galicyjskiego”*, Lwów 1833, s. 000; K. W. Wójcickiego *Pieśni ludu Białochrobatów*…, T. 2, s. 263, tam wariant tekstu „od Rypina”; J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, tam na s. 129 tekst jak u Kolberga w druku.

s. 110 nr 212 – Rkp. Kolberga, teka 47, sygn. 1357, k. 26

s. 113 nr 217 – Rkp. Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. IV – dotyczy zwr. 3 i zwr. 4 wiersz 3 i 4

Pod pieśnią odesłanie do „Przyjaciela Ludu” R. 2: 1836, T. 2, nr 28, s. 224, tam wariant tekstu („Marysia zamiast „Kasińka”, brak w. 1 i 2 w zwr. 4); w zbiorze J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*… na s. 44 tekst jak u Kolberga, ale bez w. 1 i 2 zwr. 4.

nr 218 – teka TNW 150/7, k. 312 mel bez tekstu

s. 114 nr 220 – Pod pieśnią do „Przyjaciela Ludu” R. 2: 1836, T. 2, nr 29, s. 232, tam taki sam tekst zatytułowany *Pan Dabrowa (Pieśń gminna)*.

s. 115 nr 221 – W przypisie pod pieśnią wymienione dwa tytuły z *Deutsche Sagen* braci Grimm; w pierwszym wydaniu tej pracy (Berlin bd. 1: 1816 i bd. 2: 1818) tekst *Heinrich der Löwe* T. 2, s. 241, nr 520, a *Des edlen Möringers Wallfahrt* T. 2, s. 253, nr 523 (WWW.de.wikisource.org/wiki/Deutsche_Sagen), dostęp: 22.03.2020); numeracja jak podana przez Kolberga, zob. J. L. C. Grimm i W. C. Grimm *Deutsche Sagen. Vollständige und Illustrierte Ausgabe*, published by Null Papier Verlag, Deutschland 2012 (www.books.google.pl, dostęp: 22.03.2020).

s. 120–121 nr 228 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315A, k. 14v., z lokalizacją ogólną: „Dębica” i teka 35, sygn. 1315, k. V – tekst zwr. 1–6. W rkp. z k. 14v. w t. 2 krzyżyk przy f^2, w t. 3 tylko górna wersja, pierwsza nuta a^2, t. 4: PRZYKŁAD 228A, w t. 5 dodana wersja alternatywna: PRZYKŁAD 228B, po t. 7: PRZYKŁAD 228C.

s. 124 nr 234 – Rkp. Kolberga, teka 16, sygn. 1209, k. 11, nr 654

Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, tam na s. 173 tekst jak u Kolberga w druku.

s. 128–129 nr 242 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, tam na s. 212–213 taki sam tekst, przy czym zakończenie ostatniej zwrotki takie jak pozostałych: „Dziewczę kochane”.

s. 131 nr 245 – Pod pieśnią odesłanie do „Przyjaciela Ludu” R. 3: 1837, T. 2, nr 44, s. 352, tam w rubryce „Piosnki gminne z północnych okolic Wielkopolski” tekst *Jaś i Kasia* oraz zapis nutowy, przy czym w czasopiśmie najpierw zwr. 1 jak pod nutami u Kolberga, dalej zwr. 3, 4 i oznaczona jako 1 „Weźże mnie, Jasiu”.

s. 131–132 nr 246 – Pod pieśnią odesłanie do „Przyjaciela Ludu” R. 3: 1836, T. 1, nr 17, s. 133, tam tekst zatytułowany *Kasia* będący wariantem zwrotek 2–4; re słowa nieco się różnią, nie ma też nut ani numeracji zwrotek; w zbiorze J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*… na s. 214–215 tekst jak u Kolberga, bez melodii.

s. 136–137 nr 256 – Tekst w rkp. Kolberga: teka 42, sygn. 1349, k. 1a, bez lokalizacji - zwrotki 2-4, tam też odesłanie do Lipińskiego, jak przy nr 257, por. komentarz do następnego numeru. Tekst zwr. 3 zob. następny przypis.

s. 137 nr 257 – Rkp. Kolberga: rkp. terenowy teka 35, sygn. 1315, k. 14r., bez lokalizacji - melodia z incipitem: „Nie pojadę ja”, tekst: teka 8, sygn. 1159, k. 56 i teka 35, sygn. 1315, k. V – 3 zwrotki *(w druku tylko jedna)*; teka 42, sygn.. 1349, k. 1a, bez lokalizacji - 3 zwrotki, tam też odesłanie do Lipińskiego, jak w druku. W zapisie melodii z teki 35 w t. 1 druga nuta a^1, w t. 2 na drugą miarę c^2,

w t. 3 tylko dolna wersja, w t. 5 na drugą miarę c^2, w t. 6 druga ósemka g^1, w t. 8 dwie ćwierćnuty a^1 a^1.

Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, tam na s. 87 obszerniejszy tekst bez melodii, dalszy ciąg tekstu jak nr 256 zwr. 3 u Kolberga.

s. 138 nr 260 – Pod pieśnią odesłanie do „Przyjaciela Ludu" R. 3: 1836, T. 1, nr 9, s. 72, tam taki tekst bez melodii zatytułowany *Jaś i Marysia*; w zbiorze J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*… na s. 24–25 tekst jak u Kolberga, bez melodii.

s. 138–139 nr 261 – teka 13, sygn. 1193, k. 26, nr 2163; zwr. 1 – 7 teka 35, sygn. 1315, k. IV; teka 13, sygn. 1193, k. 4; teka 16, sygn. 1209, k. 11, nr 650

Pod pieśnią odesłanie do „Przyjaciela Ludu" R. 2: 1836, T. 2 nr 33, s. 264, tam taki sam tekst bez melodii zatytułowany *Do Kasi*; w zbiorze J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*… na s. 105–106 również taki sam tekst bez melodii, a na s. 164 tekst jak zwrotki nienumerowane, przy czym tam na początku jeszcze: „Oj i gęgała, gęgała, da i siwa gęś za wodą, nie dziw, że szaleję, dziewulo, za tobą"; w zbiorze K. W. Wójcickiego *Pieśni ludu Białochrobatów*…, T. 2, s. 100.

s. 139 nr 262 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, tam na s. 139 taki sam tekst; w zbiorze Wacława z Oleska *Pieśni polskie i ruskie*… na s. 167 nr 590 wariant zwr. 1 i 2 z muzyką, zob. K. J. Lipiński *Muzyka do*…, ponadto w zbiorze Wacława z Oleska na s. 143 nr 348 także wariant zwr. 2.

s. 140 nr 263 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. 14r., bez lokalizacji - melodia z incipitem: „Jedźmy do domu" i teka 35, sygn. 1315, k. V – tekst. Melodia zanotowana w metrum ¾, melodia inaczej urytmizowana, zapis następujący: PRZYKŁAD 263.

s. 140–141 nr 265 – Tekst w rkp. Kolberga, tekst zwr. 7 teka 16, sygn. 1209, k. 11, nr 649.

Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*…, tam na s. 161–162 zwr. 1–6 i na s. 162 zwr. 7 jako osobna pieśń, obie bez melodii; odesłanie do zbioru M. Rudkowskiego *Melodye do ochronek podkładane i pomnożone przez…*, Poznań 1963 dotyczy melodii zamieszczonej na s. 39, tam w rozdziale „Dumki" melodia nr 1.

s. 142 nr 267 – Melodia z innym tekstem w opracowaniu fortepianowym, zob. *Pieśni i melodie ludowe*… cz. I (DWOK T. 67/I) nr 73. Tekst teka 16, sygn. 1209, k. 11, nr 653. Odsyłacz do T. 13 nr 47 błędny. *Odsyłacze do Plp prawidłowe*

Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*..., tam s. 171

s. 147 nr 276 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. 14r., bez lokalizacji - melodia z incipitem: „Na tej mokrej rosie" i tekst teka 35, sygn. 1315, k. V.

s. 148 nr 277 – tekst teka 16, sygn. 1209, k. A nr 67

Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*..., tam na s. 26 taki sam tekst bez melodii.

s. 148–149 nr 278 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*..., tam na s. 208 taki tekst bez melodii.

s. 149–150 nr 280 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*..., tam na s. 59–61 taki sam tekst z melodią.

s. 150–151 nr 281 – teka 15, sygn. 1204, k. 41 – wygląda że tylko tekst

Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*..., tam na s. 209–211 taki sam tekst.

s. 151-152 nr 283 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 38, sygn. 1334, k. 26v., z lokalizacją: „Wielkopolska", tam t. 2-4: PRZYKŁAD 283, w t. 5 tylko dolna wersja, pierwsza nuta f^2, w t. 6 tylko górna wersja.

s. 152 nr 284 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*..., tam na s. 149 taki sam tekst bez melodii.

s. 155 nr 289 – Rkp. Kolberga, teka 13, sygn. 1193, k. 5, nr 147, tam tekst zwr. 3.

s. 156 nr 291 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*..., tam na s. 215–216 tak sam tekst bez melodii.

s. 156–157 nr 292 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*..., tam na s. 16–18 taki sam tekst bez melodii.

s.158 nr 294 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*..., tam na s. 142–144 taki sam tekst.

s. 162–163 nr 303 – tekst zob. teka 51, sygn. 1358, k. 35, k. 641, tamże k. 13, nr 641; teka 43, sygn. 1352, k. 23r. tom 72/I nr 587

s. 164–165 nr 307 – Tekst zwr. 1–3: teka 16, sygn. 1209, k. 11, nr 647

Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*..., tam na s. 154 tekst jak zwr. 1–3, bez melodii.

s. 165–166 nr 309 – Rkp. Kolberga, teka 47, sygn. 1357, k. 25.

s. 167–168 nr 314 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*..., tam na s. 109–110 taki sam tekst.

s. 168 nr 315 i przyp. – W przypisie do pieśni cytat ze Słownika języka polskiego S. B. Lindego, Warszawa 1812, cz. III: vol. 5 (R-T), s. 338 – 339, tam także fragment utworu J. Kochanowskiego *Szachy*, zob. toż m.in.: J. Kochanowski *Dzieła*, T. 3, wyd. J. N. Bobrowicza, Lipsk 1835, tam s, 78 (całość utworu na s. 69–86); www.staropolska.pl; pierwodruk utworu: Kraków 1562–66, wyd. 2: 1585.

s. 170–171 nr 321 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*..., tam na s. 108 taki sam tekst bez melodii.

s. 174–175 nr 330 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*..., tam na s. 198–200 tekst jak zwr. 1–8 bez melodii.

s. 175–176 nr 331 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. 14r., bez lokalizacji - melodia z incipitem: „Lato, lato" i teka 35, sygn. 1315, k. IV (11) – tekst. W zapisie melodii w pierwszym wykonaniu: w t. 2 i 4 tylko dolna wersja,

w drugim wykonaniu: w t. 1 na trzecią miarę ćwierćnuta c2, w t. 2 na drugą miarę górna, na trzecią dolna wersja, między drugim i trzecim taktem takt pusty ze znakiem ./., oznaczający powtórkę taktu drugiego, następnie takt trzeci z wersją alternatywną: PRZYKŁAD 331, w t. 4 górna wersja,

s. 176–177 nr 334 – odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu", 1836, r. 3 nr 3, s. 8. Tekst pieśni *Morawianka* bez nut i numeracji zwrotek opublikowano w rubryce *Przysłowia i piosnki gminne.*

s. 177–178 nr 335 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego...,* tam na s. 51 taki sam tekst bez melodii.

s. 178–179 nr 337 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego...,* tam na s. 67–68 taki sam tekst bez melodii.

s. 180–181 nr 340 – Rkp. Kolberga, teka 8, sygn. 1160, k. 367, z lokalizacją: „od Pyzdr", melodia i tekst wraz z opracowaniem fortepianowym, opublikowane w tomie *Pieśni i melodie w opracowaniu fortepianowym* cz. 2 (DWOK T. 67/II) nr 127 II.

Pod pieśnią odesłania do zbiorów: K. W. Wójcickiego *Pieśni ludu Białochrobatów...*; w zbiorze J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego...,* na s. 32–33 wariant tekstu bez melodii, tam zwr. 1 jak przytoczona przez Kolberga pod odsyłaczami.

s. 183 nr 346 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. 14r., bez lokalizacji - melodia z incipitem: „Oj, siedziała" i teka 35, sygn. 1315, k. IV (11) – tekst. Melodia zanotowana w metrum ¾, brak t. 4-6**.**

s. 185 nr 351 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego...,* tam na s. 138 taki sam tekst, przy czym zwr. 5 u Lipińskiego w przypisie jako wariantowa.

s. 185–186 nr 353 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego...,* tam na s. 111–112 taki tekst bez melodii.

s. 191–192 nr 366 – Rkp. Kolberga w tece po Gajku, skł. 11.

s. 193 nr 369 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*..., tam na s. 9–11 taki sam tekst.

nr 370 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*..., tam na s. 201 taki sam tekst bez melodii.

s. 194 nr 371 – Rkp. Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. V – tekst

nr 372 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. 14v., z lokalizacją ogólną: „Dębica", tam melodia z ncipitem: „U młynarza Marcina", zanotowana w metrum 3/8, w t. 3 i 7 tylko górna wersja, w t. 5 piąta ósemka g^1, w t. 6 druga ósemka e^1, piąta ósemka g^1.

Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*..., tam na s. 191–192 tekst jak zwr. 1–14 bez wariantu zwr. 9 (tekst w nawiasie) i bez melodii; u Lipińskiego na s. 193–194 jeszcze jeden wariant tej pieśni, którego część stanowi tekst jak zwr. 16, 17 w. 1–2 i 18–22 u Kolberga.

s. 195–196 nr 375 – teka 16, sygn. 1209, k. 2, nr 65 część tekstu

Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*..., tam na s. 12–13 taki sam tekst.

s. 196 nr 376 – Rkp. Kolberga, teka po Gajku, skł. 11.

s. 198 nr 382 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*..., tam na s. 126–127 taki sam tekst i melodia.

s. 200 nr 385 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 8, sygn. 1159, k. 83, bez lokalizacji, *(na karcie z zapisami z Kaliskiego)*, tam melodia z incipitem: „Gdzieżeś mi to córko była", t. 2: PRZYKŁAD 385A, t. 4: PRZYKŁAD 385B, t. 6: PRZYKŁAD 385C.

s. 202 nr 389 – Tekst w rkp. Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. IV (11).

nr 390 – Tekst w rkp. Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. IV

odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu", 1836, r. 2 nr 35, s. 280, w którym opublikowano tekst *Jak ja jechał do Saxoni* Kolberg dodał numerację zwrotek.

s. 202–203 nr 391 – Rkp. Kolberga, teka 12, sygn. 1183, k. 15

odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu”, 1846, r. 13, nr 25, s. 200, gdzie opublikowano tekst *Trzej ptaszkowie*

s. 203 nr 392 i przyp. 1 – w rkp. Kolberga, teka 33, sygn. 1308/I, k. 16, nr 130 melodia i tekst wraz z opracowaniem fortepianowym, opublikowane w tomie *Pieśni i melodie w opracowaniu fortepianowym* cz. 2 (DWOK T. 67/II) nr 667
Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*..., tam na s. 120–121 taki sam tekst i melodia oraz cytat zamieszczony w przypisie.

s. 207 nr 401 – Pod pieśnią odesłanie do „Przyjaciela ludu”, 1836, r. 3 nr 18, s. 207. Kolberg powtórzenia w tekście zastąpił znakiem (:), dodał numerację zwrotek; w zbiorze J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*..., na s. 14–15 taki sam tekst.

s. 207–208 nr 402 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*..., tam na s. 131 – 133 taki sam tekst, przy czym wariant zwr. 1 zamieszczony przez Kolberga w nawiasie – u Lipińskiego w przypisie.

s. 219 nr 422 – Takty 1-3 w rkp. N.N. teka 36, sygn. 1320, k. 110 z lokalizacją: Morownica, tam melodia z innym tekstem: „Gdziesz podziała te szaty, com ci sprawił”. Rękopis uszkodzony, brak dalszego ciągu. W t. 1 na pierwszą miarę ósemki g^1 cis^2.

s. 220 nr 424 – Odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu”, 1836, r. 2 nr 5, s. 40. W numerze tym opublikowano dłuższy utwór *Kalina (Pieśń gminna),* który zaczyna się podobnie jak pieśń u Kolberga, dalsze zwrotki zmienione.

s. 220–221 nr 426 – Odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu”, 1836, r. 2 nr 27, s. 216, gdzie opublikowano tekst *Burmistrzanka. (Ballada gminna).* Kolberg dodał nuty i numerację przy wersach.

s. 226–227 nr 435 i przyp. – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 42a v. – melodia i tekst i teka 36, sygn. 1320, k. 81 – tekst. W rkp. z karty 42a melodia zanotowana w metrum ¾. Obok notatka Kolberga „Kowal”.

Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego...*, tam na s. 115 taki sam tekst bez melodii, tam informacja zamieszczona przez Kolberg w przypisie.

s. 227–228 nr 436 – Tekst w rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 42

s. 228 nr 437 – Tekst w rkp. Kolberga, tekst teka 16, sygn. 1209, k. 11, nr 655

s. 228–229 nr 438 –Pod pieśnią odesłanie do pieśni *A jakeś mi mawiał* w czasopiśmie „Przyjaciel ludu", 1836, r. 2 nr 33, s. 264; w zbiorze J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego...*, na s. 178–179 taki sam tekst bez melodii

s. 229–230 nr 441 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego...*, tam na s. 104 taki sam tekst bez melodii.

s. 229–230 nr 441 – tekst teka 16, sygn. 1209, k. 11, nr 638

s. 230 nr 442 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. 14r., bez lokalizacji - melodia z incipitem: „Dobry"; teka 35, sygn. 1315, k. V – tekst. W zapisie melodii w t. 3 w drugim wykonaniu na drugą miarę alternatywnie szesnastki h^1 c^2, t. 5 w obu wykonaniach jak t. 1, w t. 6 w pierwszym wykonaniu ćwierćnuta h^1.

s. 233–234 nr 449 – rkp. Kolberga, teka po Gajku skł. 11 k. nlb.

s. 234–235 nr 452 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. 14v., z lokalizacją ogólną: „Dębica", tam melodia z incipitem: „Ja starego nie chcę", tekst - teka 35, sygn. 1315, k. V. W zapisie melodii w t. 1 w drugim wykonaniu pierwsza nuta h^1, w t. 8 druga nuta a^1, t. 9: PRZYKŁAD 452.

s. 236–237 nr 458 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego...*, tam na s. 150–152 taki sam tekst bez melodii.

s. 238 nr 461 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego...*, tam na s. 174 taki sam tekst.

s. 239 nr 462 – Rkp. Kolberga: teka 33, sygn. 1305, k. 63, nr 695 – melodia z incipitem: „Czem naładniej”, z lokalizacją: „Poznań” i teka 16, sygn. 1209, k. , nr 652 – tekst. W rkp. z teki 33 melodia zanotowana w metrum ¾.

Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*..., tam na s. 169 taki sam tekst z melodią. **s. 241 nr 467** – teka 47, sygn. 1357, k. 27

s. 243–244 nr 472 – Rkp. Kolberga, teka TNW/3, k. 143 z innym tekstem; tekst teka 16, sygn. 1209, k. 11, nr 648

Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*..., tam na s. 158 taki sam tekst bez melodii.

s. 244 nr 473 – Tekst w rkp. Kolberga, teka 42, sygn. 1349, k. 8r.

Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*..., tam na s. 163–164 taki sam tekst bez melodii.

s. 245 nr 474 – Tekst w rkp. Kolberga, teka 42, sygn. 1349, k. 8r.

Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*..., tam na s. 205–207 taki sam tekst.

s. 245–246 nr 475 – teka 36, sygn. 1319, k. 2

s. 246–247 nr 476 – Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 21r., z lokalizacją: „Kostrzyń”, nad melodią notatka: „Do tabaki”; w t. 2 i 8 tylko dolna wersja, t. 3 jak t. 7, t. 4 jak dolna wersja w t. 8, t. 6 jak dolna wersja w t. 2.

s. 247–248 nr 479 – por. TNW 150/2, k. 15/3 albo 153? tekst teka 16, sygn. 1209, k. 11, nr 657

Pod pieśnią do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*..., tam na s. 62 taki sam tekst bez melodii.

s. 252 nr 486 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. 14v., z lokalizacją ogólną: „Dębica” i teka 35, sygn. 1315, k. V – tekst.

s. 254–255 nr 490 – odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu”, 1836, r. 3 nr 24, s. 192. Czasopismo opublikowało *Piosnkę żołnierską* bez nut i numeracji zwrotek. Niektóre słowa różnią się . 1837 nr 37

s. 256 nr 494 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*..., tam s. 170

s. 256–257 nr 495 – odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu", 1836, r. 2 nr 50 s. 400, gdzie opublikowano ten tekst bez tytułu w dziale *Piosnki gminne*. Kolberg dodał numerację zwrotek oraz zmienił układ wersów.

s. 261 nr 503 – w rkp. Kolberga, teka 33, sygn. 1308/I, k. 19, nr 165 melodia i tekst wraz z opracowaniem fortepianowym, opublikowane w tomie *Pieśni i melodie w opracowaniu fortepianowym* cz. 2 (DWOK T. 67/II) nr 693

Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*..., tam na s. 37–39 taki sam tekst.

s. 262 nr 505 – Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1322, k. 3/2, bez lokalizacji, tam melodia z incipitem: „Kieby mak kwitnie", tam melodia zanotowana o sekundę wielką wyżej, w t. 8 tylko dolna wersja.

W rkp. Kolberga, teka 33, sygn. 1308/I, k. 19, nr 166 melodia i tekst wraz z opracowaniem fortepianowym, opublikowane w tomie *Pieśni i melodie w opracowaniu fortepianowym* cz. 2 (DWOK T. 67/II) nr 694.

s. 265–266 nr 511 – Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 21v., nr 8, z lokalizacją: „Bogdaj pod Odolanowem", tam melodia zanotowana w metrum 2/4, z zachowaniem tych samych wartości rytmicznych, w t. 1 czwarta ósemka d^2, w t. 2 dolna wersja, pierwsza ósemka c^2, czwarta d^2, na czwartą miarę ósemka c^2 i pauza ósemkowa, w t. 5 na trzecią i czwartą miarę ćwierćnuta g^2 i ósemki f^2 es^2, w t. 6 górna wersja, na pierwszą miarę dwie ósemki d^2 d^2. Ołówkowa notatka Kolberga nad melodią nieczytelna.

s. 266–267 nr 513 – Rkp. Kolberga, teka 42, sygn. 1349, k. 12r., melodia i tekst wraz z opracowaniem fortepianowym, opublikowane w tomie *Pieśni i melodie w opracowaniu fortepianowym* cz. 2 (DWOK T. 67/II) nr 655. Odesłanie do T. VI nr 366 dotyczy wariantu tekstu.

s. 267–268 nr 515 – odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu", 1836, r. 3 nr 16, s. , s. 128. Tekst bez nut i tytułu opublikowano w rubryce *Przysłowia i*

piosnka gminna.118. Kolberg zmienił układ wersów; Wójcicki, Pieśni ludu, t. 1, s. 177

s. 268 nr 517 – „Kalendarz Katolicko-Polski z drzeworytami na rok Pański 1870” Sjerp-Polaczka (właśc. J. W. Prejs), tam *Przechwałka kujawska* na s. 112 w części „Noworocznik Ludowy”

s. 270 nr 521 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*..., tam na s. 63–64 taki sam tekst.

s. 270–271 nr 522 i przyp. 1 – Rkp. Kolberga: mel teka 43, sygn. 1352, k. 14, nr 28, tekst por. teka 36, sygn. 1323, k. 1;

tekst bez melodii zamieszczony w przypisie w rkp. Kolberga, teka 37, sygn. 1328/I, k. 107.Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*..., tam na s. 65 taki sam tekst bez melodii.

s. 275 nr 532 – tekst w rkp. Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. V

s. 276–277 nr 535 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. 14v., z lokalizacją ogólną: „Dębica”, tam melodia z incipitem: „A za lasem moje wołki”, w t. 1 tylko dolna wersja, t. 3: PRZYKŁAD 535A, t. 6: PRZYKŁAD 535B.

s. 277 nr 537 przyp. 2 – cytat pochodzi z listu z Berlina opublikowanego w Dodatku miesięcznym czasopisma "Czas" Kraków 1857 maj, t. 6, z. 2, s. 501-510, cytat ze s. 503.

s. 279 nr 540 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. 14v., z lokalizacją ogólną: „Dębica”, tam melodia zanotowana w metrum 3/8, widoczne trudności Kolberga w zapisie melodii, liczne skreślenia i poprawki, w t. 1-4 w obu wykonaniach tylko górna wersja, zamiast t. 6 dwa skreślone, trudno czytelne takty, t. 9 zapisany w kilku alternatywnych wersjach: PRZYKŁAD 540A, PRZYKŁAD 540B, PRZYKŁAD 540C.

nr 541 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. 14r., bez lokalizacji - melodia z incipitem: „Pędźże wołki”; teka 35, sygn. 1315B, k. V – tekst. W zapisie melodii brak znaków powtórki.

s. 280 nr 544 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego...*, tam na s. 50 taki sam tekst bez melodii.

s. 281 nr 546 – Rkp. terenowym Kolberga, teka 35, sygn. 1315A, k. 14r., bez lokalizacji; teka 35, k. 1315, k. V – tekst. Melodia zanotowana dwukrotnie w metrum ¾. Najpierw t. 1-3, obok cała melodia z notatką: „owczarek", zanotowana o sekstę czystą wyżej, w t. 1 i 5 wersja alternatywna, zanotowana o sekundę wielką niżej, w t. 2 i 6 przed każdą ósemką przednutka d^1, w t. 4 druga nuta g^1, w t. 7 trzecia nuta h^1, w t. 8 na pierwszą miarę alternatywnie ósemka g^1.

nr 548 – teka 42, k. 171, nr 342 – taniec kujawski – musi być w 72/I

t eka 51, k. 8 i 23, nr 476; TNW k. 60 – odcięta – nie ma tekstu

s. 282 nr 549 – Rkp. Kolberga w tece po Gajku, skł. 11 k. nlb

s. 282–283 nr 551 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego...*, tam na s. 113 taki sam tekst bez melodii.

s. 284 nr 554 – teka 35, sygn. 1315, k. IV – tekst

odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu", 1836, r. 2 nr 35, s. 280, do tekstu *Owczarek.*

s. 285 nr 559 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. 14v., z lokalizacją ogólną: „Dębica" – melodia bez tekstu, z notatką: „Owczarek", w t. 1-4 drobne zmiany, zapis następujący: PRZYKŁAD 559A, obok melodii, z notatkę „lepiej", zanotowana kolejna wersja t. 1-4: PRZYKŁAD 559B, w t. 7 tylko górna wersja.

s. 286 nr 561 – odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu", 1836, r. 2 nr 28, s. 224. W numerze tym znajduje się tekst pieśni bez nut, u Kolberga dodano w każdym wersie okrzyk "hej" oraz trzecią zwrotkę.

s. 287 nr 565 – Rkp. Kolberga, teka 16, sygn. 1209, k. 2, nr 72 – tekst.

s. 288 nr 569 – Rkp. Kolberga, teka po Gajku skł. 11 k. nlb.

s. 289 nr 572 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego...*, tam na s. 190 taki sam tekst bez melodii.

s. 290 nr 574 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*..., tam na s. 82–83 taki sam tekst.

s. 291 nr 575 – Rkp. Kolberga: teka 33, sygn. 1305, k. 47, nr 33, z lokalizacją: „z Wielkopolski" – melodia z incipitem: „Krowy wygnali" i teka 16, sygn. 1209, k. B, nr 62 – tekst. Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*..., tam na s. 54 taki sam tekst z melodią.

s. 291–292 nr 577 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. 14r., bez lokalizacji - melodia z incipitem: „W ciężkie mrozy pasła"; teka 35, sygn. 1315, k. IV (11) – tekst; Melodia zanotowana w metrum ¾, o sekundę wielką wyżej, w t. 3 i 5 tylko dolna, w t. 4 górna wersja, zamiast t. 7-9: PRZYKŁAD 577.

s. 293 nr 580 – teka po Gajku skł. 11, k. nlb –**s. 293–294 nr 581** – teka 15, sygn. 1204, k. 45

Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*..., tam na s. 168 taki sam tekst.

s. 299 nr 593 – Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1322, k. 3/2 , bez lokalizacji, tam melodia z incipitem: "Poszła mucha po wodę", zanotowana o sekundę wielką wyżej, w t. 5 na pierwszą miarę ósemki a^1 c^2, w t. 6 tylko górna wersja.

s. 300 przyp. – F. Schonwerth *Aus der Oberpfalz, Sitten und Sagen,*Augsburg 1858, t. 2, s. 347.

s. 302 nr 597 – Pod pieśnią odesłanie do zbioru J. J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego*..., tam na s. 166–167 taki sam tekst.

s. 303 przyp. 1 – Stan Jachowicz

s. 305 przyp. 1 – tekst zamieszczony w przypisie teka 35, sygn. 1315, k. IV

s. 306 nr 607 – Rkp. Kolberga, teka 33, sygn.. 1308/II, k. 11r., bez lokalizacji, tam w t. 2 tylko dolna wersja, w t. 8 w obu wykonaniach tylko górna wersja. Pod nutami notatka Kolberga: „Przyjaciel Ludu".

s. 306–307 nr 608 – Rkp. Kolberga: rkp. terenowy, teka 20, sygn. 1255B, k. 9v., z lokalizacją: „od Poznania, Pniew" i teka 42, sygn. 1349, k. 6r., z lokalizacją: Poznań". W rkp. z teki 20 melodia zapisana trzykrotnie, o kwartę czystą wyżej,

każdorazowo widoczne trudności Kolberga w zapisie metrorytmicznym. Dwie pierwsze wersje skreślone przez Kolberga. W pierwszej wersji melodia z lokalizacją: „Poznań" i notatką: „Kołyska" zapisana z przedtaktem w metrum 6/8, na zakończenie jeszcze dogrywka – melodia zanotowana jeszcze raz o kwartę czystą niżej (tonacja jak w druku). W wersji drugiej melodia z lokalizacją: „od Poznania" i notatką nad melodią jak w druku, zanotowana w metrum 3/8: PRZYKŁAD 608. Wersja trzecia z lokalizacją: „od Poznania" – melodia i tekst jak w druku. W rkp. z teki 42 melodia zanotowana o kwartę czystą wyżej, w metrum 6/8, przy zachowaniu tych samych wartości rytmicznych, jak pierwsza wersja w tece 20, bez dogrywki.

s**. 307 nr 609** – Tekst ostatniej zwrotki, bez melodii, z lokalizacją: „od Kościana", w rkp. terenowym Kolberga, teka 20, sygn. 1255B, k. 9v.

Przypisy (s. 315–331)

s. 315–321 ust. 1 – Kolberg przeniósł w całości artykuł *Ułamek o muzyce wielkopolskiej* opublikowany bez podania autora w czasopiśmie "Przyjaciel ludu", 1837, r. 4 nr 23, s. 177 nlb.-181. Przypisy nie pochodzą z artykułu, lecz sporządzone zostały przez Kolberga.

przyp. 1 — „Allgemeine Musik Zeitung", Kurpiński, Elsner, Gołębiowski, Sikorski, Sowiński, Karasowski, —„Przyjaciel ludu", 1838, r. 4 nr 42 artykuł *Kilka słów o muzyce kościelnej i narodowej w Polsce.* Artykuł dokończony w nr 43. Czasopismo nie podaje autora tekstu.

s. 325 w. 3 – Kolberg zacytował obszerne fragmenty artykułu Alexandra Tyszyńskiego *Rys historyczny oświecenia Słowian* „Biblioteka Warszawska" 1841, t.3, sierpień s. 256-316, cytat ze s. 303-305. Przeredagował nieco kompozycję przenosząc teksty z przypisów bezpośrednio do tekstu głównego; przyp. 1 —*Wyjątki z pozostających dotąd w rękopiśmie części rozprawy Józefa Elsnera, o metryczności i rytmiczności języka polskiego* opublikowało czasopismo „Biblioteka Warszawska" 1846, t. 3, sierpień s. 247-272.

przyp. 2 — odesłanie do rozprawy Rymarkiewicza *Pieśń Bogu-Rodzica* opublikowanej w „Rocznikach Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego" Poznań 1878, t. 10, s. 333-409; Zygmunt Celichowski odniósł się do rozprawy Rymarkiewicza w artykule *Bogarodzica czy Bogurodzica* drukowanym w „Dzienniku Poznańskim" 1879, marzec, nr 62; Kolberg przywołuje tez dzieło Romana Pilata *Pieśń Bogarodzica* Kraków, 1879

s. 327 w. 7d. —„Kurier Codzienny" Warszawa 1870, nr 44.

s. 328 nr 509 — Kolberg przytoczył podpisany A-y Ż tekst *Adam Szmigielski i oskarżony o szpiegostwo starozakonnik* „Przyjaciel ludu, Leszno 1839, r. 5, nr 34, s. 269-270. Pominął jeden z poczynionych przez autora przypisów, zachował kolejne, w tym przypis 1 odsyłający do „Przyjaciela ludu", Leszno 1837, r. 5, nr 6, w tym numerze nie ma wspomnienia o czynach Szmigielskiego.

s. 330— F. Schonwerth *Aus der Oberpfalz, Sitten und Sagen,*Augsburg 1858, t. 1, s. 234.

Przypisy Poznańskie T. 13

Wstęp (s. III–XV)

s. IV przyp. 1 – Jest to fragment rkp. Kolberga *Notatki do pieśni ludu polskiego*, teka 8, sygn. 1159, k. 64, por. O. Kolberg *Pisma muzyczne* cz. II (DWOK T. 62), s. 610–614.

s. X przyp. 1 – Cytat pochodzi ze zbioru J. J. Lipińskiego *Piosenki ludu wielkopolskiego*, Poznań 1842, s. 130, tam w przypisie pod pieśnią.

s. XII–XIII przyp. 1 – Nie odnaleziono wskazanego przez Kolberga numeru „Dziennika Polskiego", w zbiorach bibliotek cyfrowych ten nr nie zachował się; na s. XIII w przyp. Kolberg odsyła prawdopodobnie do trzyczęściowej publikacji *Slovanské národni pisné*, Praha 1822–1827 zawierającej pieśni zebrane przez F. A. Čelakovskýego.

Pieśni (s. 1–76)

s. 3 nr 1 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 6v., nr 4, z lokalizacją jak w druku i notą: „Cnota”; tam melodia zanotowana o sekundę wielką wyżej, pod melodią tekst jak w druku. W rkp. tak jak w druku notka dotycząca informatora: p. Więcki”.

s. 3–4 nr 2 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 23, nr 1, z notkami: „Maz[ur] lub polonez” oraz „Staropolska” i „Cnota”; w rkp. melodia zanotowana w metrum ¾, w t. 2 i 6 tylko dolna wersja, z tekstem jak druku.

Pod pieśnią odesłanie do oryginalnego tekstu autorstwa Antoniego Goreckiego zamieszczonego m.in. w „Czasie” 1861 (29 września), nr 224, zob. też A. Gorecki, *Bajki i poezje nowe*, Paryż 1839, s. 169.

s. 4 nr 3 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 21, nr 1, z lokalizacją i tekstem jak w druku oraz z notą: „Cnota”. W rkp. melodia zanotowana o tercję małą wyżej, pierwsza nuta d^2, w t. 7 na pierwszą i drugą miarę ósemki h^2 c^2, brak drugiej wersji, w t. 8 inaczej oznaczony melizmat PRZYKŁ 003A. Ponadto w rkp. widoczna próba innego zapisu metrycznego: ołówkiem wprowadzone kreski taktowe bez przedtaktu i wówczas przebieg melodii jest następujący: PRZYKŁ 003B.

s. 5–6 nr 5 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 23, nr 4, z notą: „Różne”, zamiast „Tandéta”. W t. 1 i 9 na drugą i trzecią miarę dwie ósemki, w t. 4 tylko górna wersja, w t. 10 druga wersja PRZYKŁ 005, w t. 11 tylko dolna wersja, w t. 12 na pierwszą miarę dwie szesnastki; pod melodią tekst jak w druku.

s. 6–7 nr 6 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 29, nr 2, z notą: „Różne”, tam tekst „Już się wszyscy pozbierali” z zapisem nutowym.

W rkp. tekst zwr. 1–6 jak w druku, w zwr. 7 w. 1 i 2 następujące:

„Organista ze smyczyskiem

w starém płaszczysku paryskiém”, dalej wariant zwr. 9:

„Kaznodzieja też z ambony

prawdziwym żalem skruszony (v. prawi ludziom precz androny),

nie wie jak ma zacząć mowę,

patrząc na taką osnowę”, a po niej tekst jak zwr. 8 w druku.

Odesłanie nad tekstem do melodii w serii IV, tj. cz. II *Kujaw* (DWOK T. 4) błędne, tam brak numeru 589. Odsyłacz pod pieśnią do cz. II *Kujaw* (DWOK T. 4) s. 171 i 188 dotyczy wariantu pieśni.

s. 8 nr 9 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 25, nr 8, bez lokalizacji, z notą: Sierota" i „Tęsknota". W rkp. melodia zanotowana o sekundę wielką niżej, w t. 11 brak krzyżyka przy g^1, rkp. uszkodzony, t. 12 odcięty; pod melodią tekst jak w druku.

s. 8–9 nr 10 – Takty 1–12 z tekstem jak w druku w rkp. terenowym Kolberga, teka 36, sygn. 1319, k. 1r., nr 4. W rkp. melodia zanotowana w tonacji G-dur, w t. 1 na pierwszą miarę szesnastki g^1 h^1, w t. 3 na drugą i trzecią miarę rytm punktowany, w t. 5 brak przednutki, w t. 6 i 10 na drugą i trzecią miarę cis^2, h^1, t. 7–8 i 11–12: PRZYKŁ.010A, po t. 12: PRZYKŁ.010B.

Ponadto w rkp. tak jak w druku nota dotycząca prawdopodobnego autora muzyki: „ A. Wojkowski".

s. 9–10 nr 11 – Rkp. nieznanego autora, teka 36, sygn. 1324, k. 3, bez lokalizacji, z notą: „od ks. Miaskowskiego"; rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 20, nr 4, bez lokalizacji.

W rkp. nieznanego autora pieśń z notatką Kolberga: „Tęsknota" zanotowana o tercję małą wyżej, w opracowaniu na 4-głosowy chór, tam zapis następujący: PRZYKŁ. 011A; w zapisie tekstu w zwr. 6: „z Podola" zamiast „z Wołoszy", w zwr. 7 w. 3 i 4 następujące: „A co gorsza, jeszcze więcej, gdzie Moskal jest pan", ponadto pod tymi wierszami zanotowane przez Kolberga warianty: „gdzie nie rodak jest szczęśliwy, gdzie jest obcy pan" i drugi wariant jak w druku.

W rkp. terenowym Kolberga melodia zanotowana w metrum ¾, w t. 2 na drugą miarę a^1, t. 6: PRZYKŁAD 011B, t. 7: PRZYKŁAD 011C; pod melodią zwr. 1–4, przy czym w zwr. 1 w. 3 brzmi: „które wszystko z sobą wzięły", a w zwr. 4 w. 2: „pożegnałbym je" zamiast „omyliły mnie" i w. 4: „cieszy mnie" zamiast „bawi mnie".

Tekst zwr. 1 i 2 por. Józef Przerwa Tetmajer *Pieśni*, Lwów 1829, s. 20 i tegoż *Poezje liryczne*, Lwów 1830, s. 31; zwr. 1–6 por. *Pieśń przy lulce* w: *Sławianin*, zebrany i wydany przez S. Jaszkowskiego, T. II, Lwów 1839, s. 37, tam w części „Poezje Kazimierza Józefa Turowskiego", na końcu zbioru melodia do tej pieśni, inna niż u Kolberga.

s. 10 nr 12 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 42/2 v., pod pieśnią nota: „Poznań, Toruń (skreślone), Nieszawa”.

W rkp. melodia zanotowana o tercję małą wyżej, w rkp. zapis następujący: PRZYKŁ. 012; w rkp. jeszcze dalszy ciąg tekstu jak zwr. 3 poprzedniej pieśni, zob. też przypis do numeru 11 dotyczący autorstwa tekstu.

nr 13 – Tekst jest fragmentem wiersza E. Wasilewskiego *Dumka*, zob. tegoż *Poezje*, Kraków 1849, s. 163–165.

s. 11 nr 14 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1319, k. 1, z notą: „Do cygara” i „Różne”. W rkp. t. 7 w drugim wykonaniu ostatnia nuta e^1, w t. 8 pierwsza nuta c^2; pod melodią tekst jak w druku.

nr 15 – Tekst jest fragmentem wiersza E. Wasilewskiego *Dumka*, zob. tegoż *Poezje*, Kraków 1849, s. 140–141.

s. 12 nr 16 – Tekst zwr. 1 z zapisem nutowym zob. nr 000 w suplemencie. Rkp. nieznanego autora, teka 36, sygn. 1324, k. 4, z notą: „Dumka” i dopiskiem Kolberga: „Tęsknota”. Odsyłacz do melodii nr 106 w T. 12 błędny. Odesłanie pod pieśnią dotyczy zbiorku *Melodie do piosenek wiejskich dla ochronek*, podkładane i pomnożone przez M. Rudkowskiego, odnaleziono wydanie: Poznań 1863, tam na s. 44 pod melodią tekst zwr. 1.

nr 17 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 29, nr 5, bez lokalizacji, z notą: „Tęsknota, żal (nie miłosne)”.

W rkp. melodia zanotowana o sekundę wielką wyżej, w t. 5 zamiast ostatniej nuty szesnastki g^1 fis^1, w t. 8 brak górnej wersji; pod melodią najpierw zwrotki 2 i 3; zwr. 1 oznaczona jako 3, a w niej w. 2: „prawdziwy instynkt mnie zwodzi”.

s. 12–13 nr 18 i przyp. 1 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 27, nr 1, z lokalizacją jak w druku i notą: „Tęsknota, mił[ość]” zamiast „Pieśń Sybiraka”.

W rkp. przy powtórce t. 1–4 niewypełnione, po t. 19 ponownie t. 1–5 i 9–11; pod melodią tekst jak w druku.

Wymieniona w przypisie pieśń to polskie tłumaczenie poezji Byrona, zob. A. Mickiewicz *Pożegnanie Child Harolda z Lorda Byrona*, w: tegoż *Poezje* T. 2: Paryż 1828, s. 205, pierwodruk: „Dziennik Warszawski” 1826, T. III, nr 8.

s. 13 nr 19 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1317/d, k. 8, tam także z tytułem „Młody rybak” i wzmianką o autorze muzyki.

W zapisie melodii najpierw dolna, przy powtórce górna wersja, tam też ostatni takt: PRZYKŁ. 19; pod melodią tekst jak w druku.

s. 13–14 nr 20 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 25v., nr 5, z lokalizacją: „Krzywiń” i notą: „Chłopek”, tam wariant melodii i tekst; teka 5, sygn. 1136, k. 46, tam tekst zwr. 1 i 2 bez melodii.

W rkp. z teki 36 zapis następujący: PRZYKŁ. 020; w zapisie tekstu brak zwr. 8, a ponadto w zwr. 5, 7, 9 i 10 ostatni wiersz: „przyszła kréska na Matyska”.

W rkp. z teki 5 w zwr. 2 w. 1: „kochany” zamiast „przystojny”, ponadto tam odesłanie niejasny odsyłacz do „Gazety Warszawskiej” 1855, nr 228 (tam brak podobnego tekstu) oraz nota: „jest w *Lutni* wydawanej w Poznaniu” bez podania rocznika lub numeru.

s. 15 nr 23 – Zwr. 1 i 2 w rkp. terenowym Kolberga, sygn. 1315B, k. II, z lokalizacją ogólną: „Dębicz”; w rkp. do tego tekstu zanotowana melodia z incipitem: „Obiecał mi Feluś”, zob. nr 000 w suplemencie.

s. 16 nr 25 – Rkp. Kolberga, teka 8, sygn. 1159, k. 92v., z lokalizacją: „od Stawiszyna (Mycielin)” i notą obok pieśni: „Poznań”. W rkp. w t. 1–5 melodia zapisana w metrum 6/8 przy zachowaniu tych samych wartości rytmicznych, w t. 1 i 3 brak rytmu punktowanego, w t. 3 druga nuta a^1, w t. 4 i 5 rytm: PRZYKŁAD 025; pod melodią tekst jak w druku.

s. 18 nr 30 – Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 69, z lokalizacją jak w druku, tam melodia i tekst; rkp. nieznanego autora, teka 36, sygn. 1325, k. 10, tam tekst z notą: „Pasterz do Zosi”.

W rkp. z k. 69 odesłanie do pierwodruku w zbiorze Kolberga *Pieśni ludu polskiego*, Poznań 1842–1845, s. 102, nr 110, przedruk: *Pieśni i melodie ludowe w opracowaniu fortepianowym* cz. I (DWOK T. 67/I), nr 109; w rkp. zapis melodii zgodny z drukiem w T. 67/I.

W rkp. nieznanego autora na zakończenie jeszcze:

„Niechaj się zapadnę, niewinny kochanek,

za oczęta ładne, za twój, Zosiu, wianek”.

s. 19–20 nr 32 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 107v., bez lokalizacji, z notą: „Miłość”. W rkp. t. 1–3: PRZYKŁ. 032A, t. 9 jak t. 11, w t. 10 pierwsza nuta f^2, od t. 13: PRZYKŁ. 032B; pod melodią tekst jak w druku.

s. 20 nr 33 – Rkp. terenowe Kolberga: teka 36, sygn. 1320, k. 107v., z notą: „Miłość, tęsknota” i teka 36, sygn. 1320, k. 23r., nr 3.

W rkp. z k. 107 melodia zanotowana o tercję małą niżej, w t. 7, 8 i 11 tylko dolna wersja, w t. 8 pierwsza nuta b^1; w zapisie tekstu w zwr. 2 w. 2: zawsze przy sobie” zamiast „widziałem obie”, w zwr. 3 w. 4: „już nie ma” zamiast „nie było”.

W rkp. z k. 23 w t. 3 na pierwszą miarę szesnastki a^1 d^2, w t. 7, 8 i 11 tylko górna wersja, w t. 8 pierwszy nuta b^1, w t. 10 ósemka a^1, t. 13–15: PRZYKŁ: 033A; pod melodią tylko zwr. 1.

s. 21 nr 34 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 107r., z lokalizacją, tytułem i tekstem jak w druku. W rkp. w zapisie melodii w t. 2 tylko dolna wersja, brak drugiej volty – t. 9.

nr 35 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 30, nr 3, z notą: „Miłość”. W rkp. melodia zanotowana o sekundę małą wyżej, w. t. 2 i 3 tylko dolna wersja; pod melodią tekst jak w druku z notą dotyczącą autora, zob. F. Karpiński *Szczęście przy Dorydzie*, w: tegoż, *Wiersze zebrane* cz. I, wyd. T. Chachulski, s. 188–189 („Biblioteka Pisarzy Polskiego Oświecenia” T. 5, IBL PAN); pierwodruk w: *Zabawki wierszem i prozą*, T. VII: 1787, zob. też: https://literat.ug.edu.pl/krpnski/index.htm#spis

s. 21–22 nr 36 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 27v., nr 6, bez lokalizacji, z notą: „Miło[ść]”. W rkp. zapis następujący: 036. W rkp. tak jak w druku nota dotycząca autora muzyki T. Klonowski.

s. 22 nr 37 – Rkp. terenowy Kolberga: teka 48/A, k. 10 i teka 36, sygn. 1320, k. 12 i (karty stanowiły dawniej całość).

Na k. 10 z teki 48 melodia i wiersze 1–2 zwrotek 1 i 3. Na k. 12 z teki 36 widoczny tekst bez wierszy 1 i 2 zwrotek 1 i 3, karta odcięta, tam zapis melodii: PRZYKŁAD 037.

s. 23 nr 39 – Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 63, z notą: „z Wielkopolski”, tam melodia i tekst.

Pod pieśnią odesłanie do pierwodruku w zbiorze Kolberga *Pieśni ludu polskiego*, Poznań 1842–1845, s. 64, nr 72, przedruk: *Pieśni i melodie ludowe w opracowaniu fortepianowym* cz. I (DWOK T. 67/I) nr 72.

s. 24 nr 40 – Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 70, tam melodia z obszerniejszym tekstem. Tekst jak w rkp. z melodią w opracowaniu fortepianowym, zob. *Pieśni i melodie ludowe*… cz. I (DWOK T. 67/I) nr 73. Melodia z innym tekstem: „O, i co mi po tej roli" zob. *Poznańskie* cz. IV (DWOK T. 12) nr 267.

s. 24 nr 41 – Rkp. Kolberga, teka 42, sygn. 1349, k. 14, tam w t. 10 tylko górna wersja, poniżej notatki Kolberga: „P. moje Pozn. 44" i „Przyjaciel ludu rok str." W druku pod pieśnią nota odnosząca się do źródła zapisu: „Przyjaciela Ludu", R. 3: 1837, T. 2, nr 46, tam tekst i melodia w dziale „Pieśni gminne". Zob. *Pieśni i melodie ludowe w opracowaniu fortepianowym* cz. I (DWOK T. 67/I) nr 48.

nr 43 – Rkp. terenowe Kolberga, teka 35, sygn. 1315/A, k. 14v., pięciolinia 1, tam melodia z incipitem: „Z tamtej strony Środy" i teka 35, sygn. 1315/B, k. V, tam tekst, oba rkp. z lokalizacją ogólną: „Dębicz".

W rkp. z k. 14 w t. 2 w obu wersjach dolna wersja, ósemka d^2, w t. 3 pierwsza nuta e^2, w t. 4 w pierwszej wersji ćwierćnuta g^1, ósemka a^1, t. 6: PRZYKŁ. 043A, t. 7–8 zapisane dwukrotnie, w t. 7 w obu wykonaniach tylko górna wersja, t. 8 w pierwszym wykonaniu PRZYKŁ: 043B.

s. 25–26 nr 44 – teka 33, sygn. 1308/I, k. 7, nr 47. Melodia i tekst zob. *Pieśni i melodie ludowe w opracowaniu fortepianowym* cz. II (DWOK T. 67/II) nr 700.

W „Przyjacielu Ludu" R. 2: 1835, T. 2, nr 26, do którego odsyła Kolberg, wariant tekstu z tytułem *Oświadczenie się starego kawalera* oraz *Odpowiedź panny*, z notą: „Muzykę damy później". Odsyłacz do T. VI *Krakowskie* do numeru 362 błędny, odsyłacz do numeru 532 dotyczy wariantu tekstu

s. 26 nr 46 – odsyłacz do serii VI nr 305 błędny.

s. 26–27 nr 47 – Rkp. nieznanego autora, teka 36, sygn. 1324, k. 2, z tytułem „Mazur" i notą Kolberga: „Miłość", tam tekst jak w druku z melodią w opracowaniu na 4-głosowy chór; rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 2, tam takty 1–12 z incipitem: „Ty szydzisz ze mnie, dziewucho", zapis ołówkowy bez numeru, z lokalizacją: „Poznań, Swarzędz".

W rkp. o sygn. 1324, k. 2 zapis następujący: PRZYKŁ. 047A.

W rkp. o sygn. 1320, k. 2 melodia zanotowana w metrum ¾, o sekundę wielką niżej, t. 3–4 PRZYKŁAD 047B, t. 5–6 niewypełnione, t. 7 PRZYKŁAD 047C, t. 10–11 PRZYKŁAD 047D, w t. 12 tylko dolna wersja.

s. 27–29 nr 48 – Rkp. nieznanego autora, teka 36, sygn. 1324, k. 1v., tam tekst zwr. 1–4, a na odwrocie (k. 1r.) melodia jak nr 49 z podpisaną zwr. 1, zob. następny przypis.

W rkp. w zapisie tekstu w zwr. 2 w. 2: „Ciebie Marcinie" zamiast „drogi Marcinie", w. 7: „w ojca chacie" zamiast „i u ojców"; w zwr. 3 w. 1–4 wariantowe: „Ciągle tatuś mnie swatają z starym borowym, a matusia biją, łają, klną (lżą) ciężkiem słowem"; w zwr. 4 w. 2: „ukocham" zamiast „utulę", w. 4: „bo się rozszlocham", w. 8: „i już wesele".

s. 29 nr 49 – Rkp. nieznanego autora, teka 36, sygn. 1324, k. 1r., z tytułem: „Powitanie" i notą Kolberga: „Miłość", tam melodia z pierwszą zwrotką, a na odwrocie (k. 1v.) zwr. 1–4 jak nr 48, zob. poprzedni przypis. W rkp. melodia zanotowana w metrum ¾, w t. 7 w obu wykonaniach górna wersja.

s. 29–30 nr 50 – Zgodnie z notą Kolberga źródłem tekstu *O śmiałej kochance i Michałku –Nieśmiałku* był „Kalendarz Katolicko-Polski z drzeworytami na rok zwyczajny 1870" Sjerp-Polaczka (właśc. Julian Prejs), wydawanym w Toruniu, tam tekst na s. 110–111 w części „Noworocznik Ludowy" („Noworocznik" ma osobną numerację stron).

s. 31–32 nr 54 – Rkp. Kolberga, 36, sygn. 1320, k. 72, z lokalizacją: „z Wielkopolski"; teka 5, sygn. 1136, k. 19; teka 35, sygn.. 1315, k. IV, tam tylko notatka Kolberga: „Z muzyką znaną Siałem proso na zagonie, nie mogłym *Przyjaciel ludu*, rok 2^{gi}, 1886, n° 44".

W rkp. z teki 36 k. 72 melodia i tekst zob. *Pieśni i melodie ludowe w opracowaniu fortepianowym* cz. I (DWOK T. 67/I) nr 67. W tymże rkp. brak akompaniamentu fortepianowego; tamże odesłanie do pierwodruku w zbiorze Kolberga *Pieśni ludu polskiego*, Poznań 1842–1845, s. 60, nr 67; przedruk: *Pieśni i melodie ludowe w opracowaniu fortepianowym* cz. I (DWOK T. 67/I) nr 67.

W tymże rkp. błędne odesłanie do *Poznańskiego* (DWOK T. 10) nr 54, melodia i tekst, zgodnie z odsyłaczem pod pieśnią Kolberga, zob. *Dumka Litewska*, „Przyjaciel Ludu" R. 2: 1836, T. 2, nr 44.

W rkp. z teki 5 melodia zanotowana w metrum 3/8 z licznymi zamianami rytmicznymi: PRZYKŁ. 054.

s. 33–34 pod pieśnią nr 58 – Dotyczy notatki: „Na tęż nutę" - por.: nr 134 w: *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/II). Pierwowzorem pieśni był wiersz anonimowego autora, zob. Poezja powstania listopadowego. Wybrał i opracował A. Zieliński, BN I, nr 205, s. 236-237.

s. 34 nr 59 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 30, nr 1, z notą: „Mazur" i „Miłość". W rkp. w t. 8 brak znaku powtórki, po t. 8 powtórzone tylko t. 1-4, a po nich ciąg dalszy melodii od t. 9. Nad t. 21 notatka „Ona", w pierwszym wykonaniu: w t. 22 dolna, w t. 24 górna wersja, w drugim wykonaniu: w t. 22 górna, w t. 24 dolna wersja. Brak notatki dotyczącej kompozytora.

s. 35 nr 60 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 23, nr 7, tam z tytułem jak w druku i z notą: „Miłość". Takt 3: PRZYKŁ. 060, w t. 5 nad f^1 fermata, w t. 11 druga szesnastka a^1, w t. 13 brak ozdobnika.

s. 35–36 nr 61 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 21, nr 11, bez lokalizacji, z notą: „Miłość. Tęsknota", tam w t. 3 tylko górna wersja.

s. 37 nr 63 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 25, nr 2, bez lokalizacji, z notą: „Tęsknota. Miłość", tam t. 5-6: PRZYKŁ. 063.

s. 38 nr 65 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 28, nr 4, z notą: „Wojna". W rkp. obszerniejsza wersja melodii i tekstu zob. nr 000 w suplemencie.

nr 67 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 12r., tam tekst z melodią, z notą: „Miłość. Tęsknota", zob. nr 000 w suplemencie.

s. 40–41 nr 68 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 25, nr 1, z notą: „Miłość"; w rkp. melodia zanotowana o sekundę wielką wyżej, t. 3: PRZYKŁ. 068A, w t. 5 tylko górna wersja, w t. 8 na trzecią miarę ósemka c^2. t. 11: PRZYKŁ: 068B, znak powtórki po t. 4 i 12; w zapisie tekstu zwr. 9 i 10 w odwrotnej kolejności.

s. 41 nr 69 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1317/d, k. 7a r., tam melodia z incipitem: „Czas w rączym biegu”.

nr 70 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1317/d, k. 7v., tam melodia z fragmentem tekstu do słowa: „moje” i notą dotyczącą autora słów, zob. Brodziński. W t. 9 odwrotny rytm: ósemka, ćwierćnuta, w t. 11 tylko górna wersja, t. 12-13 w pierwszym wykonaniu: PRZYKŁAD 070, w drugim wykonaniu druga volta.

nr 70 i 71 Tekst z inną melodią por. *Pieśni i melodie ludowe*… cz. I (DWOK T. 67/I) nr 115.

s. 42 nr 72 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. sygn. 1317/d, k. 7v.. W t. 2 ostatnia nuta b^1, w t. 4 ostatnia nuta f^2; w zapisie tekstu w zwr. 1: „Nadziejo droga” zamiast „Nadziejo nasza”.

Odesłanie do zbioru Wacława z Oleska *Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego*, Lwów 1833, s. 416 dotyczy pieśni *Nadziejo, zawsześ mi miła*, tam inny tekst.

s. 42–43 nr 73 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 29, nr 4. W zapisie melodii w t. 2 w tylko górna wersja, w t. 5-6 i 19-20 brak rytmu punktowanego; drugie wykonanie rozpisane, tam t. 1-4 niewypełnione, w t. 5 i 6 ostatnia nuta g^1; w zapisie tekstu zwr. 1–4 jak w druku, dalej zwr. 6 i 7, a po nich zwr. 5, przy czym w tej zwr. w. 4 brzmi: „mej duszy by się nie stała”.

s. 43 nr 74 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 12, nr 5, z notą: „Miłość”. W rkp. w t. 1-2 tylko dolna wersja, zamiast t. 3-6: PRZYKŁ. 074, brak znaku powtórki w t. 1-4, w t. 7 na pierwszą miarę szesnastki f^1 a^1, w t. 10 tylko dolna wersja, brak t. 11-12; pod melodią tekst do słowa: „przyczyna”.

s. 43–44 nr 75 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 28/1r., nr 2, z notą: „Tęsknota” jak w druku. W t. 5 i 12 brak przednutki, w t. 10 druga nuta a^1, w t. 13 druga nuta e^2, w t. 14 trzecia nuta d^2, w t. 15 trzecia nuta b^1. Melodię do wspomnianej przez Kolberga *Warszawianki* skomponował K. Kurpiński (słowa K. Sienkiewicz), prapremiera 5 kwietnia 1831 w Warszawie.

s. 44–45 nr 76 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 28/1, nr 5, z notą: „Tęsknota. Mił[ość]”. W ostatnim takcie tylko dolna wersja.

s. 45–46 nr 78 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 42, nr 14.

Odesłanie pod pieśnią dotyczy utworu *Bogactwo moje* opublikowanego w „Przyjacielu Ludu” R. 4: 1838, T. 2, nr nr 37, tam tekst bez melodii podpisany inicjałami J. N. J.

s. 46–47 nr 79 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 21, nr 12, z notą: „Rola”, tam tekst podpisany pod inną melodią. Odsyłacz Kolberga błędny.

s. 47 nr 80 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 21, nr 10, tam melodia z incipitem: „Gorące dni nastawają”. W t. 4 ostatnia nuta g^1, w t. 5 pierwsza nuta c^1, w t. 7 brak dolnej wersji, t. 8: PRZYKŁ 080A, w t. 11 i 12: PRZYKŁ 080B.

nr 81 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1317/d, k. 7, nr 21, tam w t. 1 dolna wersja, druga i trzecia nuta: a^1 c^2, t. 3-4: PRZYKŁ. 081. W rkp. podane tylko nazwisko autora tekstu.

s. 48 nr 82 – Taka sama melodia w rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 41 i teka 36, sygn. 1320, k. 9, oba rkp. z lokalizacją: „od Piotrkowa”, przy czym na k. 41 także nota: „Poznań”, zob. *Kaliskie. Suplement* (DWOK T. 79) nr 145.

s. 49 nr 84 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1317/d, k. 29, nr 13, z lokalizacją ogólną: „Wielkopolska, Pakosław” i notą: „Śpiewka”. Melodia zanotowana o sekundę wielką niżej, w metrum ¾, w t. 1 i 5 na drugą i trzecią miarę rytm punktowany, w t. 2 brak rytmu punktowanego, w t. 6 tylko górna wersja, na pierwszą miarę szesnastki e^1 dis^1, ostatnia szesnastka d^1, w t. w t. 9 brak przednutek, t. 10 i 12 jak t. 9, w t. 15 tylko górna wersja w rytmie: PRZYKŁ. 084, w t. 17 tylko dolna wersja. **s. 49 nr 85** – odsyłacze błędne

s. 50 nr 87 – Rkp. Kolberga: teka 36, sygn. 1320, k. 9 i teka 36, sygn. 1320, k. 41v., oba rkp. z lokalizacją: „od Krotoszyna”.

W obu rkp. melodia zanotowana w metrum ¾. W rkp. z k. 9 w t. 11 i 12 tylko dolna wersja, t. 15: PRZYKŁ. 087A; w zapisie tekstu w zwr. 2 w ostatnim wierszu: „wychędoży” zamiast „przymnoży”. W rkp. z k. 41 t. 11: PRZYKŁ. 087B, w t. 15 górna wersja: PRZYKŁ. 087C; w zapisie tekstu w zwr. 2 nad: „sam sługa boży” nadpisany wariant „lada chłystek szepce”.

s. 51 nr 88 – Rkp. Kolberga: teka 8, sygn. 1159, k. 102, z notą: „Poznańskie”, rkp. terenowy, teka 36, sygn. 1320, k. 109r., z lokalizacją: „od Kalisza. Ceków”, tam nad melodią notatka: „p. Besiekierska”. W obu rkp. w t. 2 brak rytmu

punktowanego, w t. 7 obiegnik zanotowany tylko nad nutą jako mordent górny, znak powtórki między taktami 5-8.

W zapisie tekstu we wszystkich zwrotkach zamiast wierszy 5–8 jednakowy refren: „Pójdźcie, pójdźcie, gąski moje, do domu”.

s. 53 nr 92 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 21, nr 3, z lokalizacją: „Poznań”. W rkp. zapis melodii następujący: PRZYKŁ. 092.

s. 53–54 nr 93 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1319, k. 1, z lokalizacją: „Gołańcz” i notą: „Furman”, tam melodia i tekst zwr. 1 oraz 3–5. W zapisie melodii w pierwszym wykonaniu w t. 4 druga ósemka alternatywnie f^1, w drugim wykonaniu w t. 1 pierwsza ósemka d^2, w t. 6 w obu wykonaniach na drugą miarę alternatywnie ósemki a^1 f^1.

s. 54–55 nr 94 – Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 89v., z notą: „furmańska (w teatrze rozm.)”, tam melodia z incipitem: „Wszystkich was ciekawość budzi” i tekst pod melodią w t. 5-7, poniżej dopisek: „Poznań”. Melodia zanotowana o sekundę wielką wyżej, w pierwszym wykonaniu: w t. 2 dolna wersja, w t. 3 cztery ósemki b^1, w t. 4 górna wersja; w drugim wykonaniu: w t. 2 górna wersja, t. 3-4 jak t. 1-2 w tym wykonaniu.

s. 55 nr 95 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 37, sygn. 1330, k. 8, bez lokalizacji i tytułem jak w druku, tam tekst z melodią, zob. nr 000 w suplemencie.

s. 55 nr 96 – Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1320 k. 107r., wśród zapisów z Poznańskiego. W rkp. zapis melodii następujący: 096; tam tylko z pierwszą zwrotką tekstu.

s. 56 nr 97 – Rkp. terenowe Kolberga: teka 35, sygn. 1315/B, k. IV, tam tekst jak w druku; teka 36, sygn. 1320, k. 25, nr 7, z notą: „Pieśń rekruta”, tam melodia i zwrotki 1 i 2. W rkp. z teki 35 melodia poprzedzona przygrywką PRZYKŁ. 097, w tymże przykładzie w t. 3 na drugą miarę błędnie zanotowane nuty w wartościach o połowę mniejszych. Tam też tak jak w druku odesłanie do „Przyjaciela ludu”, Leszno 1835, r. 2, nr 26, s. 208. W numerze zamieszczono bez nut *Piosnkę rekruta* autorstwa N. B. z G. z muzyką dorobioną przez A. H. Kolberg zmienił budowę wersów i dodał numerację zwrotek.

W rkp. z teki 36 melodia zanotowana o tercję małą wyżej, w t. 4 ćwierćnuta b^1, ósemka a^1 i pauza ósemkowa, w t. 6 i 12 ćwierćnuta e^1, ósemka d^1 i pauza ósemkowa.

s. 58–59 nr 101 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 43, sygn. 1352, k. 8, z lokalizacją: „z Poznańskiego (Gos[tyń])”. Tam melodia zanotowana w metrum ¾, o kwartę czystą niżej; w t. 9 ostatnia ósemka alternatywnie c^2, w t. 16 na trzecią miarę szesnastki g^2 h^1, w t. 12 na pierwszą miarę ósemka d^2.

s. 60 nr 103 – odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu”, Leszno 1836, r. 2, nr 30, 52. W nr 30 nie ma odpowiedniego tekstu, natomiast odesłanie do nr 52 jest prawidłowe; Wójcicki P. L. t. 2, ostatnia.

s. 60–61 nr 104 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 24v., z notą: „Rola”. W t. 1 tylko dolna wersja, brak rytmu punktowanego, t. 4: PRZYKŁAD 104A, w t. 6 ostatnia nuta e^2, w t. 7 ostatnia nuta d^2, t. 8: PRZYKŁAD 104b, t. 11: PRZYKŁAD 104c, w tymże takcie, podobnie jak w druku, brak znaku powtórki dla t. 6-11.

W rkp. tak jak w druku wzmianka dotycząca autora melodii, „Klonowski”.

Odesłanie Kolberga pod pieśnią dotyczy utworu *Oracz* opublikowanego w „Opiekunie Domowym” 1865, nr 17, s. 132–133, tam tekst bez melodii.

nr 106 – Rkp. terenowe Kolberga: teka 36, sygn. 1320, k. 30v., nr 8, tam melodia z tekstem do słowa: „uleci”; teka 36, sygn. 1320, k. 2r., tam melodia z incipitem: „Gdy w czystem polu słoneczko świeci”. Na k. 30 melodia zanotowana o sekundę wielką wyżej, od t. 5 drobne zmiany, zapis melodii następujący: PRZYKŁAD 106. W zapisie melodii z k. 2r. w t. 8 tylko górna wersja, t. 9 jak t. 7, t. 5-10 ze znakiem powtórki.

s. 61–62 nr 107 – S. Jachowicz *Żniwo* W: Preuss, A. E., Vetter J. A. *Przyjaciel dzieci*, Berlin 1864 s.90, opracował Ksawery Łukaszewski

s. 63 nr 109 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1319, k. 1, nr 7, z notą: „Rola”, tam melodia zanotowana o tercję małą wyżej, brak t. 1-2, w t. 3-4 i 7-8 brak rytmów punktowanych, t. 6: PRZYKŁAD 109A, po t. 10 jeszcze dogrywka: PRZYKŁAD 109B.

s. 63–64 nr 110 – Rkp. terenowy teka 8, sygn. 1159, k. 83, bez lokalizacji, tam melodia i tekst na karcie z zapisami z Poznańskiego i Kaliskiego. Nad nutami brak oznaczenia „Kujawiak”, melodia zapisana o kwartę czystą wyżej, zmiana kolejności taktów: po drugim wykonaniu t. 9 następuje t. 11 i 12 i ponownie t. 9-12.

s. 64 nr 112 – Rkp. Kolberga: teka 36, sygn. 1320, k. 90 i teka 35, sygn. 1315/A, k. 6. W rkp. z teki 36 tekst jak w druku, melodia jak w rkp. w opracowaniu fortepianowym, zob. *Pieśni i melodie ludowe*… cz. I (DWOK T. 67/I) nr 134. W rkp. z teki 35 w t. 7 na pierwsza miarę ósemka a^1 lub alternatywnie szesnastki fis^1 a^1.

s. 65 nr 113 – Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 89v., z notą dotyczącą źródła, jak w druku, obok pieśni dopisek: „Poznań”. W t. 2 tylko dolna wersja, t. 3: PRZYKŁAD 113, w t. 7-8 tylko wersja alternatywna w druku jako „albo”.

W zapisie tekstu w ostatniej zwrotce w. 4: „brzuchem” zamiast „z duchem”.

s. 66 nr 115 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 13v., z tytułem: „Kawalerski stan” jak w druku. Melodia zanotowana o tercję małą wyżej, w t. 1 tylko dolna wersja, w t. 4 na ostatnią miarę ósemka g^1, w t. 5 tylko górna wersja, druga nuta h^1.

s. 66 – 67 nr 116 – Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1317d, k. 29r., nad nutami notatka Kolberga „Kasiuleńka” i „(Wojkowski i-ska)”. W t. 1-2 próba dopisania drugiego głosu: PRZYKŁAD 116A, podobnie w t. 9-10: PRZYKŁAD 116B, na końcu melodii notatka „da C. al Fi[ne]”, w t. 8 nad ostatnią nutą fermata i oznaczenie „Fine”.

s. 67 nr 117 – Takty 1-5 w rkp. terenowym Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 21, nr 5, z tytułem: „Wiwat przyjacielski” jak w druku, poza tym ołówkiem dopisane: „pijacka”. W t. 5 w pierwszym wykonaniu górna, w drugim dolna wersja. Drugi wers 1. zwr. tekstu podpisany pod t. 1-5. Po t. 5 jeszcze dogrywka bez tekstu: PRZYKŁAD 117.

s. 68 nr 118 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 30, nr 7, z notą: „Pijacka”. W rkp. melodia zanotowana o tercję małą wyżej, kolejność taktów oznaczona cyframi, w t. 7 i 9 tylko dolna wersja.

s. 68–69 nr 119 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 6, nr 5, z tytułem jak w druku i notą: „Rola”, ale bez daty „z r. 1800”. Melodia zanotowana o sekundę małą wyżej, w t. 8 tylko górna wersja.

s. 69 nr 120 – Rkp. Kolberga: teka 36, sygn. 1319, k. 1, nr 6, bez lokalizacji, z tytułem jak w druku, bez dopisku: „Chłopek” i bez daty: „z r. 1840”; teka 35, sygn. 1315A, k. 4, bez lokalizacji i notatki „Chłopek”. W rkp. z teki 36 zamiast t. 1-2: PRZYKŁAD 120, w t. 14 na pierwszą miarę szesnastki e^1 g^1, t. 20

zanotowany jako dolna wersja w t. 16, t. 17-19 brak. W rkp. z teki 35 t. 1-2 takie jak w tece 36, zob. powyższy przykład, t. 17 i 19 takie jak t. 13. W obu rkp. pod t. 3-6 tylko dolny wers tekstu.

s. 71 nr 123 – Rkp. Kolberga, teka 35, sygn. 1315A, k. 5, z lokalizacją: „Poznań (znany i w Warszawie)". Takty 1-3: w obu wykonaniach tylko górna wersja, pod melodią zanotowana wersja alternatywna dla t. 1: PRZYKŁAD 123A, od t. 10 zapis następujący: PRZYKŁAD 123B, t. 3 w powyższym przykładzie z licznymi poprawkami i skreśleniami, tutaj wersja wg literowych oznaczeń nut przez Kolberga.

s. 71 – 72 nr 124 – Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1317d, k. 29r., z lokalizacją ogólną: „Wielkopolska, Pakosław", tam na karcie zatytułowanej: „[Pieśni] patryot[yczne]" i sygn. 2185/4, k. 193, nr 124. W rkp. z teki 36 w t. 2, 8 i 10 tylko dolna, w t. 11 tylko górna wersja, w t. 15 zamiast rytmu punktowanego dwie ósemki, w t. 17 inny rytm: PRZYKŁAD 124, w t. 19 brak krzyżyka przy c^2, po t. 20 powtórka t. 5-12. Rkp. o sygn. 2185/4 to czystopis przygotowany do druku z lokalizacją jak w druku, brak notatki „Mazur" nad nutami, w t. 2 tylko dolna wersja, w t. 15 zamiast rytmu punktowanego dwie ósemki.

s. 72 nr 125 – Rkp. Kolberga, sygn. 2185/4 k. 193 nr 125, z lokalizacją: „z Kaliskiego"; w pierwszym wykonaniu: w t. 3 i 5 górna wersja, t. 6: 125, w t. 8 tylko dolna wersja, brak oznaczenia *dal Segno*, dalej następują t. 3-10 i w tym wykonaniu: w t. 3 i 5 dolna wersja, t. 6 jak w powyższym przykładzie, w górnej wersji na drugą miarę ósemka cis^2, w t. 8 tylko dolna wersja, w t. 9 pierwsza szesnastka cis^2. W rkp. również odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu", Leszno 1847, r.14, nr 4, s. 32.

s. 73 nr 127a – Rkp. terenowy Kolberga, teka 47, sygn. 1354/II, k. 61, rkp. uszkodzony, tam melodia do połowy t. 11, dalszy fragment tekstu na k. 62; melodia zanotowana w metrum ¾, w t. 6 tylko dolna wersja, w t. 11 na pierwszą i drugą miarę ósemki g^1 e^1.

s. 74–75 nr 129 – Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 24, bez lokalizacji, z tytułem: „Karty" jak w druku. W rkp. w t. 1, 2 i 9 brak rytmów punktowanych, w t. 6: na pierwszą miarę szesnastki b^1 c^2, brak przednutki, tylko dolna wersja, t. 10: PRZYKŁAD 129, znak powtórki w t. 5-12.

s. 76 nr 132 – Tekst w rkp. terenowym Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 27, tam pusta pięciolinia z ołówkową notą: „Radom".

.

Śpiewki i tańce

s. 79 nr 133 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 145, nr 157, bez lokalizacji; rkp. terenowy teka 35, sygn. 1315B, k. IVv., bez lokalizacji; teka 33, sygn. 1305, k. 50, nr 351, z lokalizacją: „z Wielkopolski" – melodia bez tekstu i teka 16, sygn. 1209, k. 2, nr 74 – tekst. *(w tece 33 odsyłacz do tekstu nr 419)*

W rkp. sygn. 465 zapis melodii i odsyłacze do *Przyjaciela Ludu* i do T. 4 jak w druku.

W rkp. z teki 35 w t. 5 i 8 tylko górna wersja. W rkp. z teki 33 w t. 5 tylko górna wersja, w t. 8 w pierwszym wykonaniu górna, w drugim dolna wersja, w tymże rkp. melodia przygotowana do opracowania fortepianowego, widoczne próby dopisania ołówkiem akompaniamentu, dziś nieczytelne.

W rkp. z teki 33 próba dopisania ołówkiem akompaniamentu, zapis następujący: 133, w rkp. brak pauz, t. 2 i 9-12 z powyższego przykładu niewypełnione, uzupełniono na podstawie poprzednich taktów; odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu", Leszno 1837, r. 3, nr 47.

s. 79 nlb. nr 134 – odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu", Leszno 1836, r. 3,nr26,s.208. W czasopiśmie opublikowano trzy zwrotki mazura wraz z nutami. Część od Wyrzyska, Nakła nie pochodzi już z "Przyjaciela ludu". *Odsyłacz do T. 4 zgodny, do Plp błędny.*

s. 80 nr 135 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 117, tam lokalizacja i zapis jak w druku, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 272v., bez lokalizacji – tam wariant melodii bez tekstu. W tymże rkp. t. 3: 135, w t. 4 i 8 na pierwszą miarę szesnastki f^1 e^1, w t. 5 tylko górna wersja, na pierwszą miarę ósemka e^1, w t. 7 na pierwszą miarę alternatywnie szesnastki g^1 h^1.

nr 136 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 97 – tekst.

Odsyłacze do T. 12 błędne

nr 138 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 316v. nr 184, z lokalizacją i notatką nad nutami jak w druku; t. 11: 138A, od t. 14 zapis następujący: 138B.

s. 81 nr 139 – Rkp. Kolberga: 3199, k. 41, nr 6, z lokalizacją i notatką nad nutami jak w druku, w rkp. zamiast znaku powtórki t. 1-4 zapisane w tonacji G-

dur i następnie skreślone, ich ponowne wykonanie opisał Kolberg w druku w przypisie1. na tejże stronie.

s. 81 nr 142 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 324, nr 450, z lokalizacją jak w druku; teka 51, sygn. 1358, k. 11, nr 472 i k. 22, nr 471, w obu tych rkp. są to t. 17-24 i ta sama lokalizacja: „od Bydgoszczy, Pakości" oraz teka 42, sygn. 1350, k. 177v., nr 550, z lokalizacją: „od Lubienia, Krośniewic".

W rkp. sygn. 465 lokalizacja, notatka nad pieśnią, odsyłacze do *Plp*, T. 4 i zapis jak w druku. Na zakończenie jeszcze dwa takty: 142A.

W rkp. z teki 51 k. 11 nad nutami notatka: „Odsib", w t. 1-4 tylko górna wersja, w t. 7 na trzecią miarę alternatywnie triola szesnastkowa a^1 g^1 fis^1, w t. 8 górna wersja. Po t. 8 dogrywka instrumentalna: 142B. Zapis melodii w tej tece poprzedzony jest „Chodzonym": 142C

W rkp. z teki 51 k. 22 nr 471 zapisz notatką: „Odsib", t. 1-8 zgodne z drukiem, w t. 7-8 tylko górna wersja; dogrywka instrumentalna, zanotowana pierwotnie tak jak na k. 11 w tej tece, tutaj skreślona, na zakończenie jeszcze 2 takty, jak w tece o sygn. 465; podobnie jak na k. 11 melodia poprzedzona jest tańcem zatytułowanym tutaj. „Polski", jest to wariant „Chodzonego" z k. 11, tutaj t. 1-4, w porównaniu do poprzedniego przykładu z k. 11, dzisiaj słabo czytelne: 142D.

Rkp. z teki 42, sygn. 1350, k. 177v., nr 550, z lokalizacją: „od Lubienia, Krośniewic", zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 614.

s. 82 nr 143 – Takty 1-4 i 9-12 w rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 145, nr 133, rkp. terenowy teka 35, sygn. 1315B, k. IVv., bez lokalizacji; teka 33, sygn. 1305, k. 47, nr 6, z lokalizacją: „z Wielkopolski" – melodia z incipitem: „Oj, do tej, Kasiu" i teka 16, sygn.. 1209, k. 336 (B36?) – tekst. W rkp. sygn. 465 skreślona lokalizacja: „od Rawicza", w t. 4 i 8 tylko dolna wersja, odsyłacze jak w druku. W rkp. z teki 35 i 33 melodia zanotowana w metrum ¾, w t. 12 tylko dolna wersja. W rkp. z teki 33 melodia przygotowana do opracowania fortepianowego, w t. 4 tylko dolna wersja, w tymże rkp. notatka Kolberga: „P[atrz] moje Pozn[ańskie] t. 14 i Przy[jaciel] Lu[du]". Melodia w opracowaniu fortepianowym zob. *Pieśni i melodie ludowe w opracowaniu fortepianowym* cz. I (DWOK T. 67/I) nr 17.

odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu", Leszno 1836, r. 3, nr 47. Tekst ze zmienionym jednym słowem znajduje się w nr 47 z roku 1837, a nie 1836, jak odesłał Kolberg.

s. 83 nr 147 – odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu”, Leszno 1836, r. 3, nr 3, jednak w tym numerze nie ma podobnej pieśni.

s. 84 nr 148 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 309, nr 422, z lokalizacją i odsyłaczami jak w druku; w t. 6 w górnej wersji na trzecią miarę ósemka e^1. Odsyłacz do T. 12 dotyczy podobieństwa metrorytmicznego, do Plp błędny.

s. 84 nr 149 - Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. 14v., tam melodia z incipitem: „Żeby ja dobrze jadła”, z lokalizacją ogólną: „Dębicz”. zanotowana w metrum ¾, w t. 1 alternatywny rytm: PRZYKŁAD 149A, t. 2-3: PRZYKŁAD 149B, bez znaku powtórki.

nr 150 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 3, nr 433, z lokalizacją jak w druku, tam w t. 4 tylko dolna wersja, w t. 5 pierwsza nuta d^2. Odsyłacz do T. 12 dotyczy tekstu.

s. 85 nr 152 - Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. 14v., tam melodia z incipitem: „Ciele wody mało”; teka 35, sygn.. 1315, k. II (IV) – tekst, oba rkp. z lokalizacją ogólną: „Dębicz”. W rkp. melodia zanotowana o sekundę wielką niżej, w t. 2 w pierwszym wykonaniu na ostatnią miarę ósemki h^1 a^1.

nr 154 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 168, nr 444, z lokalizacją jak w druku, w rkp. tylko górna wersja, powtórka dotyczy tylko t. 7-8 i wówczas w t. 8 na drugą miarę ósemka e^1. Odsyłacz do T. 12 nr 568 – daleki wariant melodii, *drugi numer w druku nieczytelny*. 569

s. 86 nr 157 – Odsyłacz do Plp błędny, do T. 6 dotyczy tekstu.

s. 87 nr 158 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 309, nr 421, z lokalizacją: „od Gołańczy”, tam notatka „Mazur” i odesłanie do T. 4 nr 160 jak w druku, *dot. podobieństwa rytm., można ew. uznać* poza tym pod melodią notatki Kolberga: „Tekst śpiewany i na nutę Ser. IV 226, 339” *226 można zaśpiewać, 339 nie całkiem*. W rkp. w pierwszym wykonaniu obie wersje, tylko w t. 8 dolna wersja; przy powtórce, w drugiej zwrotce t. 1-2: 158, w t. 3 dolna, w t. 4 obie wersje, w t. 6 górna wersja, ostatnia nuta g^1, w t. 8 tylko dolna wersja. *Odesłanie do tekstu Plp nr 165 błędne*

nr 159 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 114, nr 214, z lokalizacją jak w druku, tam melodia z dwoma zwrotkami; rkp. terenowy, teka

35, sygn. 1315A, k. 14r., tam melodia z incipitem: „Krzywo orzecie” i teka 35, sygn. 1315B, k. V, tam tekst.
W rkp. sygn. 465 i w rkp. z teki 35, w pierwszym wykonaniu: w t. 1 brak przednutki, w t. 2 na trzecią miarę alternatywnie szesnastki c^2 h^1, t. 3: 159A; w drugim wykonaniu: w rkp. 465 pierwotnie przebieg melodii następujący: 159B, skreślony przez Kolberga, poniżej zanotowana jeszcze jedna wersja alternatywna dla tego wykonania: 159C, a w rkp. z teki 35 zapis następujący: 159D.
Tekst z inną melodią zob. T. 72/1 nr 114 i por. T. 72/1 nr 76

nr 161 – Odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu”, Leszno 1836, r. 3, nr 17, s.133. W czasopiśmie opublikowano tylko tę część tekstu, którą Kolberg zapisał w nutach. Kolberg zmienił słowo w tekście i ortografię (chożo zamienił na hożo).

nr 162 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 312v., nr 370, z lokalizacją jak w druku. W rkp. w t. 4 i 8 na trzecią miarę alternatywnie ósemka h^1, w t. 5 ostatnia nuta c^2, w t. 6 na drugą i trzecią miarę ósemki gis^1 h^1. **s. 89 nr 164** – Rkp. Kolberga sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 118v., nr 190, z lokalizacją i odsyłaczami do T. 12 jak w druku i notatką: „śpiewana i na nutę 132”, brak notatki: „weselna”; w rkp. melodia z 1. zwr., t. 6 i 7: 164.

Odsyłacz do T. 4 i 12 nr 68 i 150 błędny, do nr 70 w T. 12 prawidłowy.

s. 89 nr 165 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 178v., nr 397, z lokalizacją: „od Czarnkowa”, w rkp. tylko t. 1-4, w pierwszym wykonaniu: w t. 1 na drugą miarę d^2, w t. 2 tylko górna wersja, w drugim wykonaniu: 165. Zapis ten, z notatką: „tak” poprzedzony w rkp. dwoma innym próbami zapisania tych taktów, skreślonymi przez Kolberga.

s. 90-91 nr 167 – ekst 1. zwr w rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 173 i teka 35, sygn. 1315, k. IV.

odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu”, Leszno 1835, r. 2, nr 24, s. 192. W czasopiśmie znajduje się tylko zwrotka oznaczona u Kolberga jako druga. Kolberg zmienił jedno słowo.

s. 91-92 nr 169 – Tekst zwr. 3 i 4 w rkp. Kolberga, teka 13, sygn. 1193, k. 3 i 4. odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu”, Leszno 1836, r. 3, nr 3. Na s. 24 jest tylko druga część pieśni-zwrotki numerowane u Kolberga 2 i 3.

s. 92 nr 170 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 196v., nr 211, z lokalizacją i odsyłaczem jak w druku, w rkp. melodia zanotowana o sekundę wielką wyżej.

nr 173 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 196v., nr 213, z lokalizacją i odsyłaczami jak w druku, pod melodią pierwotnie podpisany tekst „Co byś wolała dziewulo" skreślony przez Kolberga, a poniżej dopisana 1. zwr. jak w druku

s. 94 nr 175 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 324v., nr 453, z lokalizacją: „od Inowrocławia", w t. 4 na drugą i trzecią miarę tylko górna wersja; nad nutami notatka: „Kołodziej", poniżej odsyłacz jak w druku, odsyłacz błędny; melodia por. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 235.

nr 176 – Tekst w rkp. Kolberga, teka 16, sygn. 1209, k. 11, nr 641.

s. 94 nr 178 - Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. 14r., z lokalizacją ogólną: „Dębicz", tam melodia bez tekstu, w t. 2 w obu wykonaniach na pierwszą i drugą miarę inny rytm: PRZYKŁAD 178A, w t. 4 dodana wersja alternatywna: PRZYKŁAD 178B, t. 7 w pierwszym wykonaniu: PRZYKŁAD 178C, w drugim wykonaniu: PRZYKŁAD 178D. *Odsyłacz do T. 2 i 4 – zgodny pierwszy takt.*

nr 179 – *odsyłacz do nr 135 dotyczy klusek, ods. do T. 4 i 12 błędne.*

s. 96 nr 181 – *ods. można uznać*

nr 182 – tekst w rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 173

odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu", Leszno 1836, r. 2, nr 18, 36. W numerze 18, s. 144 wydrukowaną całą pieśń bez nut i tytułu, natomiast w numerze 36 na s. 288 czasopisma opublikowano tylko pierwszą strofę pieśni bez nut zatytułowaną *Wygrał nasz pan.*

Ods. do Plp dot. tekstu

s. 96 nr 183 – *ods. można uznać*

s. 97 nr 184 - Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150) k.114v, nr 216, z lokalizacją jak w druku, rkp. terenowy teka 35, sygn. 1315, k. 14r., z lokalizacją ogólną: „Dębicz", tam melodia z incipitem: „Oli napiekła" i teka 35, sygn. 1315B, k. V, tam tekst.

W rkp. sygn. 465 w t. 1 inny rytm: 184A, w t. 8 brak przednutki, pierwsza szesnastka c^2.

W rkp. z teki 35 zanotowana o sekundę wielką wyżej, t. 1-2: 184B, w t. 8 na pierwszą miarę ósemka c^2.

s. 97 nr 185 – *odsyłacze błędne*

nr 186 – Tekst w rkp. Kolberga sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 97 i teka 16, sygn. 1209, k. 24

s. 98 nr 187 – *odsyłacze do T. 4 i 6 błędne.*

s. 99 nr 190 – tekst w rkp. Kolberga sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 97 i teka 38, sygn. 1336, k. 50

odesłanie pod pieśnią do tekstu bez nut w „Przyjacielu ludu", Leszno 1836, r. 3, nr 19, s. 152, zob. T. 67/I nr 373. *Odsyłacz do T. 12 błędny*

s. 99 nr 191 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 168v., nr 445, tam melodia z lokalizacją, notatką nad melodią i odsyłaczem jak w druku, w t. 3 tylko dolna wersja, w t. 4 szesnastka h^1 zanotowana jako przednutka.

s. 100 nr 193 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 196v., nr 212, z lokalizacją jak w druku, teka 35, sygn. 1315, k. 14r., z lokalizacją ogólną: „Dębicz", tekst 35, sygn. 1315, k. V.

W rkp. sygn. 465 w t. 5 na drugą miarę ósemka c^2, na trzecią miarę ósemka c^2 dodana alternatywnie.

W rkp. z teki 35, k. 14r. w t. 1 na trzecią miarę alternatywnie szesnastki e^2 g^2, w t. 2 na pierwszą miarę alternatywnie szesnastki e^1 f^1, na drugą miarę tylko górna wersja, t. 3: 193a, w t. 4 na pierwszą miarę szesnastki f^2 e^2, w t. 5 na drugą miarę alternatywnie ósemka c^2, t. 7: 193b, w t. 8 tylko górna wersja.

s. 100 nr 194 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 183v., nr 363, z lokalizacją i notatką nad nutami jak w druku; rkp. terenowy, teka 35, sygn. 1315, k. 14v., tam melodia z incipitem: „Z tamtej strony"; teka 35, sygn.. 1315, k. V – tekst, oba rkp. z teki 35 z lokalizacją ogólną: „Dębicz"; teka 16,sygn.. 1209, k. 4, nr 68 – tekst.

W rkp. sygn. 465 w t. 1 i 3 tylko górna wersja, w t. 2 na trzecią miarę szesnastki e^2 d^2, w t. 7 inny rytm: 194A. W rkp. odesłanie do T. 12 nr 386 błędne

W rkp. z teki 35 melodia zanotowana w metrum ¾, w t. 1-4 widoczne trudności Kolberga w zapisie melorytmicznym, liczne poprawki, skreślenia i literowe oznaczenia nut, zapis następujący: 194B. Odesłanie do nr 181 w tymże tomie dotyczy wariantu melodii,

odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu", Leszno 1846, r. 13, nr 23, s. 184. W rubryce *Piosnki ludu wielkopolskiego* zamieszczono bez nut tekst będący u Kolberga zwrotką trzecią.

s. 101 nr 195 – Tekst zwr. 2 w sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 97.

s. 101 nr 196 – Tekst w rkp. Kolberga, teka 16, sygn.1209, k. 11 nr 640.

J. Lipiński P. l. W. s. 116

s. 101 nr 197 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 111 (melodia i tekst 2. zwr.), sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 100v., nr 407, z lokalizacją jak w druku, tam melodia i tekst zwr. 2. *(zgodna),*

s. 102 nr 198 – Rkp. Kolberga: melodia bez tekstu w sygn. 465 (dawna TNW 150) 150/5, k. 272, nr 362, z lokalizacją jak w druku i tekst por. sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 105 nr 516. W zapisie melodii w pierwszym wykonaniu w t. 1 i 3 dolna wersja, w drugim wykonaniu: w t. 1 górna wersja, druga nuta g^1, t. 3: 198, w t. 4 dolna wersja, przy pierwszej nucie alternatywnie fis^1.

Nr 199 – *odsyłacze do T. 13 można uznać, do T. 2 błędny.*

s. 103 nr 201 – *ods. do T. 10 zgodny, ods. do tekstu nr 219 i nr 168 błędne.*

nr 202 – *ods. do T. 11 błędny*

nr 203 – J. Lipiński P. l. W. s. 74, odsyłacz do nr 192 błędny

s. 104 nr 207 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 114, nr 215, z lokalizacją i odsyłaczem jak w druku; rkp. terenowy teka 35, sygn. 1315, k. 14r., z lokalizacją ogólną: „Dębicz", tam melodia z incipitem: „Trącił smyczkiem" i teka 35, sygn. 1315 k. V – tekst.

W rkp. sygn. 465 w t. 2 przed ćwierćnutą przednutka g^2, na trzecią miarę alternatywnie szesnastki d^2 c^2, w t. 3 na trzecią miarę alternatywnie ósemka e^2, w t. 6 w obu wykonaniach na trzecią miarę alternatywnie szesnastki f^2 c^2, t. 7-8 zanotowane jako 1. volta, t. 9-10 jako 2. volta.

W rkp. z teki 35 w zapisie melodii t. 1-3: 207, t. 7-8 zanotowane jako pierwsza volta, po t. 8 ponownie dwa wykonania t. 5-6 i t. 9-10 – jako druga volta.; w t. 6 każdorazowo na trzecią miarę alternatywnie szesnastki f^2 d^2.

nr 213 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. 14r., z lokalizacją ogólną: „Dębicz" - tam melodia bez tekstu; teka 35, sygn. 1315, k. V – tekst 3. zwr. W zapisie melodii w pierwszym wykonaniu: w t. 1 na ostatnią miarę alternatywnie g^2, w t. 4 tylko górna wersja, w drugim wykonaniu: w t. 1 na ostatnią miarę g^2, w t. 2 tylko dolna, w t. 5 tylko górna wersja. Odsyłacz do nr 183 w tymże tomie błędny.

s. 107 nr 214 – Takty 1-8: Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 326, nr 463, z lokalizacją jak w druku, tam melodia bez tekstu i teka 51, sygn. 1358, k. 22 nr 470, z lokalizacją jak w druku, tam melodia jak w druku z innym tekstem: „Pobijam ja beczki" – por. zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1), nr 19. W rkp. 465 w zapisie melodii w pierwszym wykonaniu: w t. 2 w dolnym głosie na drugą i trzecią miarę ćwierćnuta e^1, w drugim wykonaniu na trzecią miarę ósemki: w górnym głosie h^1, w dolnym g^1, w t. 3-4 oba wykonania rozpisane, zapis następujący: 214A, w t. 5 w pierwszym wykonaniu pierwsza szesnastka h^1 zanotowana jako przednutka, w drugim wykonaniu górna wersja, przy ostatniej szesnastce alternatywnie f^2.

Takty 1-4: melodia bez tekstu, w rkp. z teki 33, sygn. 1305, k. 56, nr 373, z lokalizacją: „od Radziejowa", tam melodia zanotowana w metrum ¾ w podwojonych wartościach rytmicznych, w t. 1-2 w obu wykonaniach tylko górna wersja, w drugim wykonaniu w t. 3 ósemki h^1 a^1 d^1, w t. 4 na trzecią miarę ósemka h^1; melodia z innym tekstem: „Pobijam ja beczki"w rkp. z teki 42, sygn. 1350, k. 140, nr 34, z lokalizacją: „od Kruszwicy, Strzelna", zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr19.

Takty 5-8: w rkp. z teki 42, sygn. 1350, k. 148, nr 115B, z lokalizacją: „od Chodcza" – zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 151.

s. 107 nr 215 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 145, nr 158, z lokalizacją jak w druku, tam melodia i tekst jak w druku i teka 33, sygn. 1305, k. 47, nr 6, z lokalizacją: „z Wielkopolski" – melodia z incipitem: „A bieda mi nad biedami". W rkp. z teki 33 odesłanie do „Przyjaciela Ludu". Zob. *Pieśni i melodie ludowe w opracowaniu fortepianowym* cz. I (DWOK T. 67/I) nr 201.

W obu rkp. melodia zgodna. Odesłanie do tekstu nr 64 – brak w inwentaryzacji.

odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu”, Leszno 1837, r.32, nr 46, s.368. Tekst wraz z nutami zamieszczono w rubryce *Pieśni gminne* — odesłanie do rocznika 1847, r. 14, nr 28 jest błędne.

s. 108 nr 216 – Rkp. Kolberga sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 170, nr 197, z lokalizacją: „od Kurnika”, tam melodia poprzedzona przygrywką instrumentalną: 216.

nr 217 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 176v., nr 389, z lokalizacją jak w druku, w t. 2 w drugim wykonaniu na drugą miarę alternatywnie szesnastki a^1 d^2, brak t. 5 od t. 6 zapis następujący: 217.

nr 218 – Tekst w rkp. Kolberga, teka 13, sygn. 1193, k. 26, nr 216

s. 109 nr 219 – odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu”, Leszno 1835, r. 2 nr 24, s. 192. Kolberg zmienił niektóre słowa. Odsyłacz do melodii nr 182 dotyczy podobieństwa przebiegu linii melodycznej w t. 1-2.

nr 220 – Tekst z inną melodią w rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 170 i teka 35, sygn. 1315, k. II(IV). *Odsyłacz do nr 199 w tym tomie błędny*

s. 109-110 nr 221 – Tekst zwr. 2 w rkp. Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. IV.

Tekst por. T. 12 nr 390

odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu”, Leszno 1836, r. 2 nr 35. s. 280. W rubryce *Przysłowia i piosnki gminne* opublikowano tekst *Jak ja jechał do Saxoni*. Kolberg dodał nuty, pierwszą strofę oraz numerację zwrotek.

s. 110 nr 222 – Rkp. Kolberga, teka 47, sygn. 1357, k. 25, w rkp. melodia zanotowana w metrum ¾ w podwojonych wartościach rytmicznych, w t. 2 w pierwszym wykonaniu na trzecią miarę ósemka fis^2, w drugim wykonaniu przy drugiej szesnastce alternatywnie trzydziestodwójki h^1 d^2, w t. 3 inny rytm: 222, w t. 4 na drugą miarę szesnastki fis^1 e^1, w t. 6 na trzecią miarę ósemka h^1 lub alternatywnie szesnastki c^2 h^1.

nr 223 – *Odsyłacz do Plp błędny*

s. 110-111 nr 224 – tekst w rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 97;

odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu”, Leszno 1836, r. 3 nr 26, s. 208. W czasopiśmie zamieszczono bez nut tekst, który u Kolberga stanowi zwrotkę pierwszą. Dalsza część jest odmienna. Odsyłacze do T. 12 można ew. uznać

s. 111 nr 225 – Rkp. Kolberga:

tekst: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 173 i sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 246; teka16, 1209, k. 30

Melodia bez tekstu: zob. teka 51, sygn. 1358, k. 7, nr 460, z lokalizacją: „od Kruszwicy (Paski)” i teka 51, sygn. 1358, k. 21, nr 462, z tą samą lokalizacją jak na k. 7; wersja z teki 51 k. 7 taka sama jak w tece 42, sygn. 1350, k. 184r., nr 606, bez lokalizacji i bez tytułu, zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 700 (tam t. 1-8 i 14-17). W obu rkp. z teki 51 melodia z notatką: „Kujawiak”, melodia poprzedzona dwoma taktami: na k. 7: 225A, na k. 21: 225B, w t. 4 i 8 tylko górna wersja jak w druku w T. 13, t. 5: w rkp. z k. 21 jak w T. 13, w rkp. z k. 7 jak w druku w T. 72/1. W rkp. z k. 7 i 21 melodia poprzedzona tańcem: „Okrągły, czyli Polski”, zob. T. 13 nr 288 i przypis do tego numeru, a na k. 21 na zakończenie dodany: „Mazur”: 225C. T. 1-4 z powyższego przykładu por. nr 700 w T. 72/I t. 9-13.

Odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu”, Leszno 1836, r. 2, nr 49, s. 325, w którym znajduje sie tekst bez nut; nr 227 – odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu”, Leszno 1836, r. 3 nr 9, s.72, gdzie wydrukowano ten tekst bez nut w dziale *Piosnki gminne. odsyłacze do T. IV 277, 291, 329 błędne*.

s. 111 nr 226 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 60, nr 467, teka 51, sygn. 1358, k. 8 z lokalizacją: „od Kruszwicy (Ostrowo n. Gopłem)”, w tymże rkp. k. 23 nr 477, z lokalizacją: „od Inowrocławia (Brudnia)” i w rkp. z teki 42, sygn. 1350, k. 184r., nr 605, bez lokalizacji i bez tytułu.

Rkp. sygn. 465 uszkodzony, widoczne tylko t. 1-5, zgodne z drukiem.

Takty 1-4 w rkp. z teki 51, k. 8, k. 23 i z teki 42 - wszystkie te zapisy zgodne, w t. 1-4 w pierwszym wykonaniu tylko górna wersja, drugie wykonanie zmienione, zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 699, te takty w rkp. z k. 23 skreślone.

Takty 5-8 w rkp. z teki 51 k. 8 i k. 23 zgodne z drukiem; w tych rkp. jeszcze dalszy ciąg melodii: zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 644 (teka 42, sygn. 1350, k. 179, nr 566), w rkp. z k. 23 takty te przekreślone.

Odsyłacz do t. 4 nr 288 błędny, 291 podobieństwo rytmiczne

s. 112 nr 228 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 195, nr 200, z lokalizacją i odsyłaczami jak w druku; tam w t. 1 na pierwszą miarę alternatywnie szesnastki c^2 e^2, między t. 6-7 dopisane poniżej dwa takty jako pierwsza volta, zamazane przez Kolberga, w t. 7-8 dodane wersje alternatywne, zapis następujący: 228a, w t. 8 znak powtórki, dotyczy prawdopodobnie t. 5-8, po t. 8 dogrywka instrumentalna, skreślona przez Kolberga: 228b.

nr 229 – Tekst w rkp. Kolberga, teka 16, sygn. 1209, k. 2, nr 72.

s. 112-113 nr 230 – Tekst w rkp. Kolberga, teka 16, sygn. 1209, k. 2 nr 64.

s. 113 nr 231 – Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1322, k. 3.

nr 232 – Melodia z innym tekstem: „Maryniu, ksiądz jedzie" zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 609. Tekst zwr. 2 zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 602.

Odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu", Leszno 1836, r. 3, nr 3, 19. W numerze 19 na s. 152 w rubryce *Przysłowia i piosnki gminne* drukowany jest tekst tej pieśni bez nut. Natomiast w nr 3 są pieśni o Jasiu i Kasi, ale o odmiennej treści. *Ods. Do T. 10 i 12 dot tekstu, do Plp błędny, do T. 4 ok, do t. 10 – ok*

s. 114 nr 233 – Rkp. Kolberga, teka sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 100v., nr 405, z lokalizacją i odsyłaczem do T. 4 jak w druku. W t. 3 i 4 tylko dolna wersja, w t. 4 na pierwszą miarę ósemka fis^1. Odsyłacze: *wszystkie dot. podobieństwa rytmicznego,*

s. 114 nr 234 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 183v., z lokalizacją i notatkami jak w druku i rkp. terenowe: teka 35, sygn. 1315, k. 14v., tam melodia z incipitem: „Chto wyrwał" i teka 35, sygn.. 1315, k. II (IV) – tekst, oba rkp. z lokalizacją ogólną: „Dębicz". W rkp. sygn. 465 zapis melodii jak w druku. W rkp. z teki 35, k. 14v. melodia zanotowana w metrum ¾ o sekundę wielką niżej, w t. 4 na drugą i trzecią miarę ósemki d^2 c^2, w t. 8 na drugą i trzecią miarę ósemki c^2 h^1.

Odsyłacz do nr 228 dotyczy podobieństwa rytmicznego, w rkp. sygn. 465 jeszcze odsyłacz do T. 4 nr 231 – błędny.

nr 235 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 272v., nr 360, z lokalizacją jak w druku, tam melodia z 2. zwr.; w t. 3 w pierwszym wykonaniu dodana wersja alternatywna: 235. **s. 115 nr 237** – tekst w rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 173; odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu", Leszno 1836, r. 3 nr 30, s. 240, gdzie zamieszczono tekst bez nut; *Ods. Do T. 12 zgodny, ods. Do Plp nr 207 dot. tekstu*

nr 238 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 316, nr 185, z lokalizacją: „od Poznania" i notatką dot. *Przyjaciela Ludu* jak w druku; tekst: teka 16, sygn. 1209, k. 1, nr 26; odesłanie pod pieśnią do wydrukowanego bez nut tekstu w „Przyjacielu ludu", Leszno 1836, r. 3, nr 3, s. 24. *Odsyłacz do Plp dot. tekstu*

s. 116 nr 239 – Odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu", Leszno 1836, r. 3 nr 17. Tam w pieśni na stronie 133 pojawia się motyw szklanego pieca i żelaznych zawiasów, ale pozostały tekst jest zupełnie inny.

nr 240 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 321v., nr 426, z lokalizacją i notatką jak w druku, w t. 4 na pierwszą miarę dodane alternatywnie szesnastki: a^1 a^1 h^1 c^2. W druku błędnie podane metrum – winno być ¾.

s. 117 nr 242 – *odsyłacze błędne*

nr 243 – Tekst w rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 173 odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu", Leszno 1836, r. 3 nr 26, s. 208. W czasopiśmie zamieszczono tekst bez nut. *Ods. do T. 6 błędny*

nr 244 – *odesłanie do T. 12 nr 21 dot. ew. rytmu, do nr 172 błędne. Do tekstu nr 162 w tym tomie też błędne*

s. 118 nr 245 – Takty 1-6 w rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 176v, nr 392, z lokalizacją jak w druku, w pierwszym wykonaniu w t. 3 trzecia ósemka e^2, w drugim wykonaniu t. 1: 245.

nr 246 – Tekst w rkp. Kolberga, teka 16, sygn. 1209, k. 76, *wszystkie odsyłacze Plp błędne.*

s. 119 nr 247 – Rkp. Kolberga: melodia z incipitem: „Da co byś wolała, kochanko" w tece 33, sygn. 1305, k. 47, nr 22, z lokalizacją: „z Wielkopolski" i „Zeszyty do studiów muzycznych 1209[2] k. 37v; tekst w tece 16, sygn. 1209 A66 i B52 i sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 97. W rkp. z teki 33 odesłanie do

„Przyjaciela Ludu” jak w druku, zob. *Pieśni i melodie ludowe w opracowaniu fortepianowym* cz. I (DWOK T. 67/I) nr 142. *Rkp. z teki 33 zgodny*

odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu”, Leszno 1836, r. 3, nr 19, s. 152. W czasopiśmie opublikowano wersję krótszą- tekst oznaczony u Kolberga jako zwrotka 2 i 3. Nadto słowa nieco sie różnią; J. Lipiński P. l. W. s. 19.

nr 249 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 3v., nr 430, z lokalizacją: „od Żnina”, brak odsyłaczy, tam melodia z 1. zwr. W rkp. w t. 1, 3, 4 i 6 tylko górna wersja melodii, w t. 2 dolna wersja, ostatnia ósemka c^2, między t. 6-7 jeszcze dwa takty – 1. volta, skreślona przez Kolberga: 249. *Odsyłacze do Plp błędne, ods. do tekstu T. 12 zgodny.*

s. 120 nr 250 – *odsyłacze do T. 12 nr 189, 275 błędne*

s. 121 nr 252 – *Odsyłacze do Plp nr 26, 275, 418 – zgodny 1. Takt.*

nr 253 – *odsyłacz zgodny, wariant w t. 1-4*

nr 254 – Tekst w rkp. Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. 11 (IV)

s. 122 nr 255 – *odsyłacz do Plp nr 182, 253, 318, 329, wariant t. 1-2, ods. Dortekstu nr 143 zgodny*

s. 122 nr 257 - Rkp. terenowe Kolberga: teka 35, sygn. 1315, k. 14r., 4. pięciolinia od dołu, tam melodia bez tekstu; teka 35, sygn. 1315, k. V, tam tekst, oba rkp. z lokalizacją ogólną: „Dębicz”.

W rkp. melodia zanotowana o kwartę czystą wyżej, t. 1 jak t. 2 w druku, w t. 2 na trzecią miarę szesnastki h^1 a^1, w t. 3 pierwsza nuta h^1, w t. 4 na drugą miarę alternatywnie ósemka a^1, obok melodii notatka: „owczarek”.

s. 123 nr 258 – *ods. dot tekstu bez melodii, nie całkiem pasuje*

nr 259 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 338, nr 438, z lokalizacją i notatką jak w druku, w rkp. 1. volta obejmuje t. 4-5, 2. volta t. 4 i 6: 259, w t. 11 tylko dolna wersja, w t. 15 brak g^1, w t. 22 tylko dolna wersja.

s. 124 nr 260 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 143, nr 219, z lokalizacją jak druku, brak notatki nad melodią.

nr 262 – tekst w rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 97 i teka 35, sygn. 1315, k. IV – 2. zwr.

odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu”, Leszno 1835, r. 2, nr 24, s. 192. W czasopiśmie wydrukowano bez nut cztery wersy zbliżone treścią do pierwszej zwrotki u Kolberga.

s. 125 nr 264 – Notatka Kolberga wskazuje na „Aufforderung zum Tanz“ von Carl Maria von Weber, op. 65 J. 260.

s. 126 nr 267 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 60v., nr 466; teka 51, sygn. 1358, k. 8, nr 474 z lokalizacją: „od Kruszwicy, Piaski”, skreślone przez Kolberga i poprawione na: „od Gniewkowa, Podgórze” i k. 22, nr 474, z lokalizacją: „od Gniewkowa, Ciechocinka”; teka 42, sygn. 1350, k. 166v., nr 384 - zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 440, tam t. 1-8. We wszystkich rkp. melodia zanotowana o sekundę wielką wyżej.

W rkp. sygn. 465 karta uszkodzona, zachowały się tylko t. 1-6, z melodią zanotowana o sekundę wielką wyżej.

W obu rkp. z teki 51 w t. 1 przy drugiej szesnastce alternatywnie e^2, po t. 8 jeszcze: 267

s. 126 nr 268 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 60v., karta uszkodzona, teka 51, sygn. 1358, k. 8, nr 476, z lokalizacją: „od Inowrocławia (Góra, Parchanie), tam t. 13-36, z notatką: „K’seb” i tamże k. 23 nr 476, z lokalizacją jak w druku, teka 42, sygn.1350, k. 170v., nr 333, bez lokalizacji i oznaczenia tańca, w metrum ¾ i w podwojonych wartościach rytmicznych.

W rkp. o sygn. 465 i w obu rkp. z teki 51 zapis ten stanowi dalszy ciąg pieśni opublikowanej przez Kolberga w T. 12 nr 548, zob. też *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 510.

W rkp. sygn. 465 tylko t. 3-9, reszta karty odcięta.

W rkp. z teki 51 k. 8 t. 1-10 zanotowane w tej samek wersji jak w tece 42, zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 501 (tutaj w metrum 3/8 i w wartościach o połowę mniejszych), a po nich następują t. 11-14 jak w druku.

W rkp. z teki 51 k. 23 zapis jak w druku, w t. 2 i 4 tylko górna wersja, w taktach 1-4, 5-8 znaki powtórki, zamiast t. 13-14: 268. Rkp. ten pierwotnie zawierał wersję rozszerzoną – jak na k. 8 w tejże tece, tutaj część taktów skreślona i zamazana.

s. 127 nr 270 – *odsyłacze do T. 12 zgodne, tekst T, 4 zgodny*

nr 271 – odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu”, Leszno 1836, r. 3 nr 17, s. 133. Kolberg dodał nuty i numerację zwrotek. *Ods. Do Plp nr 120 dot tekstu*

s. 128 nr 274 – *ods. prawidłowy*

s. 129 nr 277 – Takty 1-4 w rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 175v. Rkp. uszkodzony, brak dalszego ciągu melodii i tekstu.

odsyłacz do T. 12 nr 376, 564 i 567 i T.6 nr 683 błędny, T. 4 nr 274 początek melodii podobny

s. 130 nr 279 – tekst 1. Zwr. W rkp. Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. 11 (IV)

nr 280 – J. Lipiński P. l. W. s. 86; *odsyłacz do tekstu prawidłowy, do nr 179 błędny*

s. 131 nr 281 – *ods. prawidłowy*

nr 282 – *ods. błędny,*

s. 131-132 nr 284 – Rkp. Kolberga, teka 33, sygn.. 1305, k. 58, nr 484, z lokalizacją: „Kościan” – tam melodia t. 1-4, bez tekstu, zanotowana w metrum ¾, w pierwszym wykonaniu: w t. 1 dwie ósemki, w t. 2 na drugą i trzecią miarę ósemka z kropką i szesnastka, w drugim wykonaniu: w t. 1 na drugą i trzecią miarę ósemka c^2 i dwie szesnastki e^2 g^2.

s. 132 nr 285 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 143v., nr 218, z lokalizacją: „od Kórnika, Bnina”.

nr 286 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 316v., nr 186, z lokalizacją: „od Swarzędza (Siekierki)“, tam w obu wykonaniach: w t. 1 górna wersja, w t. 3 w na trzecią miarę ósemka h^1, alternatywnie szesnastki h^1 g^1, w drugim wykonaniu: t. 2: 286.

s. 133 nr 287 – *odsyłacze do tekstu w tym tomie błędne, odsyłacze do Plp prawidłowe.*

nr 288 – Rkp. Kolberga:

Melodia bez tekstu por. teka 51, sygn. 1358, k. 7, nr 460 i k. 21, nr 462, oba te rkp. z lokalizacją: „od Kruszwicy (Piaski)” i notatką: „Okrągły, vel Polski” oraz teka 42, sygn. 1350, k. 183r., nr 593, z lokalizacją: „od Kruszwicy (Góra,

Szarlej)", z tytułem: „Polski", zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 687. Zapis melodii w rkp. 51 k. 7 i w tece 42 identyczny; w rkp. z k. 21 w porównaniu z tymi zapisami skreślone t. 5-12. W obu rkp. z teki 51 zapis ten poprzedza melodię opublikowaną w T. 13 nr 225, por. przypis do tego numeru.

Ods. do T. 12: nr 83 błędny, do nr. 127 prawidłowy; do T. 4: w obu przypadkach można się dopatrzeć podobieństwa w t. 1

nr 289 – *odsyłacz do Plp nr 328 dot. Tekstu*

nr 290 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 119v., zapis w druku jest połączeniem dwóch odrębnych melodii zapisanych na tej karcie: t. 1-9 jako nr 396, z lokalizacją: „od Sierakowa" i notatką: „Mazur", t. 10-17 jako nr 393, z lokalizacją: „od Szamotuł, Obornik"; t. 4 pierwotnie: 290a, następnie powyżej zapisana wersja jak w druku, bez przednutek, na drugą i trzecią miarę dodana wersja alternatywna: ósemki d^2 h^1, w t. 3 w drugim wykonaniu na trzecią miarę h^1, w t. 5 tylko dolna wersja; w t. 6 na pierwszą miarę szesnastki g^1 a^1, t. 8-9: 290b, t. 15: 290c.

nr 291 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 119v, nr 394, z lokalizacją: „od Buku, Pniew" i odsyłaczem do T. XII nr 471 – odsyłacz błędny.

s. 134 nr 292 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 321v., nr 425, z lokalizacją i notatką jak w druku; w t. 1 tylko dolna wersja, t. 2 i 3: 292; t. 3 zanotowany jako 1. volta, następnie znak powtórki dla t. 1-2 i t. 4 oznaczony jako 2. volta, w t. 6 zamiast ostatniej ósemki dwie szesnastki g^1 h^1, t. 7 zanotowany jako 1. volta, następnie znak powtórki dla t. 5-6 i t. 8 oznaczony jako 2. volta.

nr 293 – Rkp. Kolberga:

Takty 1-8: teka 51, sygn. 1358, k. 7, nr 461, i tamże k. 21 nr 461, oba te rkp.z lokalizacją: „od Strzelna" oraz teka 42, sygn. 1350, k. 176r., nr 530, bez lokalizacji.

W obu rkp. z teki 51 notatka nad nutami: „Mazur", w t. 1 i 5 tylko górna wersja; w rkp. z k. 7 dalszy ciąg melodii: 293A; w rkp. z k. 21 t. 1-8 z powyższego przykładu skreślone a t. 9-16 w następującej wersji: 293B.

Takty 1-8 oraz 9-16 z przykładu dotyczącego teki 51 k. 7 z niewielkimi zmianami również w rkp. z teki 42 zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 594.

s. 134-135 nr 294 – *odsyłacz do T. 12 nr 332 dot. podobieństwa układu rytmicznego, odsyłacz do Plp nr 283dot. tekstu 2. zwr.*

odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu", Leszno 1836, r. 3 nr 47. Tekst zamieszczony przez Kolberga na s. 135 nr 2 znajduje się w nr 47 z roku 1837, a nie 1836, jak odesłał Kolberg.

s. 135 nr 296 – Rkp. Kolberga: teka 51, sygn. 1358, k. 11, nr 471 i tamże k. 22, nr 473, oraz teka 42, sygn. 1350, k. 170r., nr 338, wszystkie te rkp. z lokalizacją: „od Kruszwicy (Polanowice)" i notatką dot. tańca, w rkp. z teki 51 dodane jeszcze „przy weselu grywany". Zapis melodii we wszystkich rkp. rozbudowany, (Odsibka poprzedzona jeszcze ośmioma taktami Okrągłego) zgodny z wersją opublikowaną z teki 42 - zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 506. Okrągły z tego zapisu por. nr 156 w T. 12

s. 136 nr 298 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. 14v., tam melodia z incipitem: „Oj, ożenił się Kuba" i teka 35, sygn.. 1315, k. IV – tekst, oba rkp. z lokalizacją ogólną: „Dębicz"; sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 303, nr 355, z lokalizacją jak w druku. W obu zapisach melodia zanotowana w metrum ¾, tylko górna wersja; w rkp. z teki 35 melodia zapisana o kwartę czystą wyżej. *Odsyłacz do T. 9 nr 58 błędny*

s. 137 nr 300 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 303, z lokalizacją jak w druku, t. 1: 300, w t. 2 brak przednutki, w t. 3 dodane wersje alternatywne: na pierwszą miarę ósemka h^1, na drugą szesnastki c^2 h^1, w t. 8 na pierwszą miarę tylko dolna wersja, poprzedzona przednutką fis^1.

nr 301– Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 270v., nr 436, z lokalizacją: „od Żnina, Mogilna" i rkp. terenowy, teka 37, sygn. 1328/I, k. 107v.. W rkp. sygn. 465 w t. 1 tylko górna wersja. W rkp. z teki 37 na zakończenie próba zapisania dogrywki instrumentalnej dwa takty, dziś słabo czytelne.

nr 302 – *Odsyłacz prawidłowy*

nr 303 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 119v., nr 395, z lokalizacją jak w druku, bez odsyłaczy. W rkp. melodia zanotowana o

tercję małą niżej; w obu wykonaniach: t. 1: 303a, w t. 2 na trzecią miarę alternatywnie szesnastki c^2 a^1; w t. 3: w pierwszym wykonaniu: 303b, w drugim wykonaniu na trzecią miarę ósemka c^2.

odsyłacze do T. 6 nr 514 i do nr201 w tym tomie błędne

s. 137-138 nr 304 – *odsyłacz do T. 12 nr 173 dot. tekstu (wspólne jest tylko siano)*

s. 139 nr 307 – Tekst por. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* cz. I (DWOK T. 72/I) nr 484; *ods. do nr 223 w tym tomie – nie całkiem pasuje, ods. Do T. 6 pasują, można zaśpiewać*

nr 308 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 159v., nr 161, z lokalizacją i notatką nad nutami jak w druku, tam melodia zanotowana w tonacji A-dur, w t. 4 tylko dolna wersja; tekst por. sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 97 i 196 oraz teka 13, sygn. 1193, k. 4; incipit tekstu w tece 35, sygn. 1315, k. V. *odsyłacz do tekstu prawidłowy, do melodii nr 187 w tym tomie – błędny.*

nr 309 – *odsyłacze do tekstu prawidłowe.*

s. 140 nr 310 – Rkp. Kolberga: teka 35, sygn.. 1315A, k. 14v., tam melodia z incipitem" Oj, jutro" i teka 35, sygn.. 1315, k. V, tam tekst zwr. 1.

W zapisie melodii w obu wykonaniach: w t. 1 na trzecią miarę szesnastki h1 g1, w t. 2 na drugą miarę d1, w t. 4 na drugą miarę d1

s. 141 nr 314 – melodia bez tekstu w rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 183v., nr 365, z lokalizacją: „od Pobiedzisk", tekst 3. zwr. z inną melodią w rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 100. W rkp. z k. 183v., w t. 1 przy pierwszej i drugiej nucie dodane wersje alternatywne: d^2 c^2, w t. 2 tylko dolna wersja, w t. 3 i 7 w obu wersjach na pierwszą miarę inny rytm: 314, w t. 3 i 5 pierwsza nuta poprzedzona przednutką h1, w t. 6 na pierwszą miarę alternatywnie triola szesnastkowa g^1 fis^1 g^1 lub ósemka g^1.

s. 141 nr 315 – Rkp. Kolberga: rkp. terenowy teka 36, sygn. 1322, k. 3/2r. – tam melodia z incipitem: „Jasinku Dąbrowski"; teka 33, sygn. 1305, k. 50, nr 147, z lokalizacją: „od Swarzędza" - melodia z incipitem: „Jasieńku Dąbrow", teka 16 nr 171 - tekst. W rkp. z teki 36 i 33 melodia zanotowana w metrum ¾, w podwojonych wartościach rytmicznych, w t. 3 w pierwszym wykonaniu dolna wersja, w drugim trzy ósemki a^1 c^2 fis^1.

s. 142 nr 316 – odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu”, Leszno 1836, r. 3 nr 17, w którym wydrukowano tę pieśń bez nut i numeracji zwrotek.

nr 318 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 47, sygn. 1354/III, k. 60, z lokalizacją ogólną: „Górczyn”; w t. 2 w pierwszym wykonaniu przy d^2 alternatywnie krzyżyk, w drugim wykonaniu alternatywnie: na drugą miarę ósemki h^1 c^2, na trzecią ćwierćnuta h^1, t. 4 w pierwszym wykonaniu: 318A, w drugim 318B. W druku błędnie podano metrum, winno być ¾. Odsyłacz do nru 362 błędny.

s. 143 nr 320 – *odsyłacz do tekstu dot. tylko tematu: stary małżonek, ods do T. 4 nr 438 prawidłowy, do nr 482- w tym tomie nie ma takiego numeru.*

nr 321 – *ods do T. 6 nr 400 błędny.*

s. 144 nr 322 – *ods. dot. Torunia*

nr 323 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 117v., nr 412, z lokalizacją i odsyłaczem jak w druku; tam melodia zanotowana o sekundę wielką wyżej, w metrum ¾, w podwojonych wartościach rytmicznych; w drugim wykonaniu w t. 2 i 4 na ostatnią miarę szesnastki d^1 e^1.

ods do T. XII nr 267 podobny tylko 1. takt

nr 324 – Rkp. Kolberga, sygn. 3199, k. 41, nr 209, z lokalizacją: „Swarzędz”. W rkp. w t. 3 na trzecią miarę zamiast trioli dwie szesnastki g^1 e^1, w t. 8 inny rytm: 324A. Po takcie 8, jako dalszy ciąg zapisana pieśń „Owczaryszek skoczybroda” – rkp. słabo czytelny ze względu na liczne skreślenia, poprawki i wersje alternatywne; powyżej, z notatką: „tak”, Kolberg zanotował nową wersję tej pieśni: 324B. Obok notatka dotycząca tekstu: „skoczyfruzda”.

nr 325 – Tekst w rkp. Kolberga, teka 16, sygn. 1209, k. 2, nr 72

ods. J. Lipiński P. l. W. s. 76… *Odsyłacz do Plp nr 158, 286i 413 prawidłowe, dp T. 12 nr 267, 215 prawidłowe, do T. 12 nr 434 błędny, do T. 13 nr 121, błędny.*

s. 145 nr 326 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 159v., nr 171 - melodia bez tekstu, z lokalizacją: „od Pleszewa (Kotlin)” , tam brak notatki nad nutami dotyczącej nazwy tańca, w t. 1 na pierwszą miarę alternatywnie dwie szesnastki i ósemka d^2 e^2 f^2, w t. 2 tylko górna wersja, obok z notatką „vel”

zanotowana wersja alternatywna: 326, w t. 3 brak przednutki, na pierwszą miarę alternatywnie dwie szesnastki i ósemka: g^1 a^1 h^1. W druku błędnie podane metrum – winno być ¾. *Ods. błędny*

nr 327 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 3v., nr 431, z lokalizacją jak w druku; w rkp. t. 3 w obu wykonaniach: 327A, t. 4 w pierwszym wykonaniu: 327B. W rkp. tylko 1. zwr. i odsyłacz do T. XII nr 267 – *odsyłacz błędny*

nr 328 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 159v., nr 165, z lokalizacją: „od Kurnika" i notatkami jak w druku, teka 16, sygn. 1209, k. 367 – tekst. W zapisie melodii w tece sygn. 465 w t. 1 w drugim wykonaniu: 328, w pierwszym wykonaniu: w t. 3 tylko dolna wersja, w t. 4 h^1 zanotowane jako przednutka, w drugim wykonaniu: w t. 3 obie wersje.

odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu", Leszno 1846, r. 13, nr 23, s.184. W rubryce *Piosnki ludu wielkopolskiego* zamieszczono ten tekst bez nut.

s. 145-146 nr 329 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 97 tekst

odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu", Leszno1836, r. 3 nr 26, s. 208. W czasopiśmie zamieszczono bez nut tekst, który u Kolberga stanowi zwrotkę pierwszą..

s. 146 nr 331 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 141v., nr 372, z lokalizacją jak w druku, w rkp. brak notatki dotyczącej nazwy tańca, inna kolejność taktów – po t. 4 najpierw t. 9-16, a po nich t. 5-8.

s. 146-147 nr 332 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 145v., nr 156, z lokalizacją i odsyłaczami jak w druku; melodia z incipitem: „Oj, żeby to tak mogło być" w tece 33, sygn. 1305, k. 47, nr 6, z lokalizacją: „z Wielkopolski" i odsyłaczem do „Przyjaciela Ludu" jak w druku; tekst w tece 16, sygn.. 1209, k. 360; melodia z 1. zwr. tekstu w rkp. terenowym, teka 35, sygn. 1315B, k. IVv., bez lokalizacji. odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu", Leszno 1837, r. 3, nr 47, s. 376.
W czasopiśmie opublikowaną tylko pierwszą zwrotkę wraz z nutami. Część "od Buku" dodana przez Kolberga. Przedruk zob. *Pieśni i melodie ludowe w opracowaniu fortepianowym* cz. I (DWOK T. 67/I) nr 190.

odesłanie do T. IV nr 411 dot. wariantu t. 5-8.

s. 147 nr 333 – Rkp. Kolberga, teka 33, sygn. 1305, k. 47, nr 17, z lokalizacją: „z Wielkopolski" – melodia z incipitem: „W Czerwujewie", teka 16, sygn. 1209, k. 347? – tekst. W zapisie melodii w t. 1 krzyżyk przy g^1, w t. 2 krzyżyk przy d^1, w t. 3 w pierwszym wykonaniu na drugą i trzecią miarę ćwierćnuty h^1 cis^1.

Odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu", Leszno 1837, r. 3 nr 46, s. 368. Tekst wraz z nutami zamieszczono w rubryce *Pieśni gminne.* Przedruk zob. *Pieśni i melodie ludowe w opracowaniu fortepianowym* cz. I (DWOK T. 67/I) nr 65.

nr 334 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 166v., nr 400, z lokalizacją jak w druku, w rkp. melodia zanotowana w metrum ¾ w podwojonych wartościach rytmicznych, brak odsyłaczy, t. 1: 334, w t, 3 dolna wersja, pierwsza ósemka e^2, w t. 7 zamiast ćwierćnuty dwie ósemki g^1. W druku błędnie podane metrum- winno być 3/8.

odsyłacze do Plp dotyczą wariantów rytmicznych.

nr 335 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 159v., nr 164, z lokalizacją i notatką nad nutami jak w druku, w t. 1 w drugim wykonaniu na pierwszą miarę dodane alternatywnie szesnastki d^2 d^2, w t. 3 w pierwszym wykonaniu dolna, w drugim wykonaniu górna wersja, w t. 4 w pierwszym wykonaniu: 335, w drugim dolna wersja.

s. 148 nr 336 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 97, teka 13, sygn. 1193, k. 3 i 4 – tekst. Rkp. o sygn. 465 uszkodzony, widoczne tylko t. 1-5, w t. 2 tylko górna wersja, t. 5 jak t. 1.

odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu", Leszno 1836, r. 3, nr 19, gdzie na s. 152 zamieszczono tekst bez nut;

nr 337 – Tekst w rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 97, teka 35, sygn. 1315, k. IV. odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu", Leszno 1835, r. 3, nr 24, s. 192, w którym wydrukowano tekst bez nut.

nr 338 – *ods. do T. 12 prawidłowy, do T. 4 nr 260 błędny*

nr 339 – melodia bez tekstu w rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 141v., nr 381, z lokalizacją: od Mogilna, w rkp. brak znaku powtórki.

s. 149 nr 341 – Rkp. Kolberga: teka 33, sygn. 1305, k. 50, nr 146, z lokalizacją: „Siekierki, pod Kostrzynem" – melodia z incipitem: „Oj, wygrał", teka 16, sygn.

1209, k. 5, nr 170 – tekst. W rkp. z teki 33 melodia zanotowana w metrum ¾, przygotowana do opracowania fortepianowego, melodia poprzedzona dwoma taktami akompaniamentu: PRZYKŁAD 341A, dalsze takty akompaniamentu niewypełnione, w t. 2 i 7 tylko górna wersja, po t. 8 dalszy ciąg melodii: PRZYKŁAD 341B.

Odsyłacz do nr 182 prawidłowy, do T. 2 błędny

s. 149-150 nr 343 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 312, nr 371, z lokalizacją jak w druku, w rkp. brak odsyłaczy. *odsyłacze do nr 190 i 331 błędne.*

s. 150 nr 344 – Rkp. Kolberga:

Takty 1-4: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 338, nr 439, z lokalizacją jak w druku, tam melodia z 1. zwr.;

Takty 5-12: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 338, zapisane pierwotnie na tej karcie jako osobna melodia, z lokalizacją: „Czeszewo" i notatką nad nutami: „Kujawiak".

nr 345 – *odsyłacze do nr 281 i 269 błędne, do nr 327 – podobieństwo rytmiczne*

s. 150-151 nr 346 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 270v., nr 435, z lokalizacją: „od Znina". W rkp. t. 1: 346A, w t. 8 tylko górna wersja, t. 9: 346B.

s. 151 nr 347 – melodia z innym tekstem zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 679.

odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu", Leszno 1835, r. 2, nr 22, s. 176. W czasopiśmie zamieszczono cztero wersową strofkę *Tanecznica*, u Kolberga jest to zwrotka trzecia. *Odsyłacze prawidłowe.*

s. 151 nr 348 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 338, nr 440, z lokalizacją: „od Wilatowa, Gembicy".

s. 152 nr 349 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 168v., nr 446, z lokalizacją: „od Łabiszyna (Chomantowo)". W rkp. melodia zanotowana w metrum 3/8 w pomniejszonych wartościach rytmicznych; przed t. 1 dodane: 349, w t. 1 brak fermaty, w pierwszym wykonaniu: w t. 3 na trzecią miarę alternatywnie ćwierćnuta d^2, w drugim wykonaniu: w t. 2 na pierwszą miarę

obie wersje, w t. 3 na trzecią miarę alternatywnie ćwierćnuta g^1; w t. 4-6 w pierwszym wykonaniu obie wersje, w t. 6 na trzecią miarę alternatywnie ćwierćnuta d^2, w drugim wykonaniu w t. 4 tylko górna wersja, w t. 5 obie wersje, w t. 6 na pierwszą miarę brak przednutek, alternatywnie dodane szesnastki h^1 c^2 e^2 d^2, na trzecią miarę alternatywnie ćwierćnuta g^1.

nr 351 – tekst w rkp. Kolberga, teka 16, sygn. 1209, k. 11, nr 644

J. Lipiński P. l. W. s. 137, *T. 4 nr 328 – błędne*

nr 352 – odesłanie do tekstu T. 12 nr 383, 347

s. 153 nr 353 – tekst w rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 97

– odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu", Leszno 1836, r. 2, nr 50, s. 400, gdzie znajduje się ta piosnka gminna bez nut; odesłanie do nr 286 błędne.

nr 354 – *Odsyłacz do nr 156 – podobny początek, do nr 197 błędny*

nr 355 - tekst w rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 97 i k. 173; odesłanie pod pieśnią do tekstu *Teklusia*, „Przyjaciel ludu", Leszno 1836, r. 3, nr 36, s. 8. 28. Kolberg dodał nuty oraz drugą zwrotkę, zmienił nieco słowa.

nr 356 – *odsyłacz do T. 12 nr 215 prawidłowy, do T. 4 nr 396 - błędne*

s. 154 nr 357 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150) 150/3, k. 178v., nr 408, z lokalizacją jak w druku, w rkp. melodia z 1. zwr., w t. 2 w drugim wykonaniu druga szesnastka a^1.

nr 358 – Takty 1-4 w rkp. terenowym Kolberga, teka 47, sygn. 1357, k. 29, z lokalizacją: „Targoszyce" W rkp. w t. 1 i 3 tylko górna wersja, w t. 2 i 4 na trzecią miarę alternatywnie: w pierwszym wykonaniu ósemki h^1 a^1, w drugim wykonaniu (tylko w t. 2) ósemki e^1 d^1.

nr 359 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 270v., nr 434, z lokalizacją jak w druku, nad melodią notatka: „Owczarek", w t. 7 na pierwszą miarę alternatywnie ósemka g^1. Pod melodią 4 zwr. innego tekstu, skreślone przez Kolberga, jako 5. zwr. zanotowany tekst jak w druku. W rkp. odsyłacze do T. 12 nr 198 i 203- błędne, podobnie jak odsyłacze w druku.

nr 360 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 331, nr 526, teka 51, sygn. 1358, k. 11, nr 502 i tamże k. 25, nr 502, wszystkie te rkp. z

lokalizacją: „od Nieszawy (Zbrachlin)”; teka 42, sygn. 1350, k. 173, nr 301, bez lokalizacji; we wszystkich rkp. brak notatki nad nutami;

sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 331, nr 526, brak t. 1-2, po t. 10 jeszcze: 360;

teka 42, k. 173, nr 301 zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 547.

teka 51 k. 25 brak t. 1-2, w t. 8 na trzecią miarą w górnej wersji triola ósemkowa c^2 h^1 c^2, w dolnej wersji ćwierćnuta c^2, w t. 10 na trzecią miarę alternatywnie g^1, następne cztery takty skreślone, po czym jeszcze 2 takty jak w powyższym przykładzie, bez łuku przetrzymującego i z przednutką g^1 przed pierwszą ćwierćnutą;

teka 51 k. 11 zamiast t. 1-2 tylko pierwszy takt z powyższego przykładu, pozostałe takty, zgodne z pełnym zapisem z teki 42, zob. nr 547 w T. 72/I, tam zanotowane o kwartę czystą niżej; w tymże rkp. na zakończenie jeszcze dalszy ciąg melodii jak nr 181 w T. 72/I.

s. 155 nr 361 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 30, nr 582, teka 51, sygn. 1358, k. 18, nr 559 i tamże k. 29, nr 559, wszystkie te rkp. z lokalizacją: „od Sompolna (Ruszkowo)”, teka 42, sygn. 1350, k. 178r., nr 511, z lokalizacją: „Ruszków”.

W rkp. sygn. 465 karta uszkodzona, brak t. 1-2, w t. 6 na pierwszą i drugą miarę zamiast przednutek zapis jak w tece 42.

Oba zapisy z teki 51 i zapis z teki 42 zgodne, zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 621.

s. 155 nr 362 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 40, nr 602; teka 51, sygn. 1358, k. 17, nr 577 i tamże k. 30, nr 577; teka 42, sygn. 1350, k. 179v., nr 571, wszystkie rkp. z lokalizacją: „od Izbicy (Chalno)”;

Rkp. o sygn. 465 i z teki 51 k. 30 zgodne, w obu notatka nad melodią i tekst jak w druku, w pierwszym wykonaniu: w t. 1 i 2 obie wersje, w t. 3 tylko górna wersja, w drugim wykonaniu: w t. 1 i 3 tylko dolna wersja, w t. 2 na trzecią miarę zamiast przednutki dwie szesnastki d^2 e^2; w rkp. z teki 51 k. 30 2. zwr. pierwotnie zapisana jak w rkp. z k. 17, następnie skreślona; w rkp. 467 odsyłacz do T. 12 nr 148 jak w druku.

Rkp. z teki 51 k. 17 i z teki 42 zgodne, zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 648.

Odesłanie do nr 336 w tym tomie – wariant rytmiczny, do T. 2 nr 309 – wariant rytmiczny, do T. 12 nr 148 prawidłowe, tekst Plp nr 409 prawidłowe.

s. 155 nr 363 – Rkp. Kolberga: rkp. o sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 10, nr 576, z lokalizacją: „ od Sompolna (Sadlno)"; teka 51, sygn. 1358, k. 17, nr 551 i tamże k. 29 nr 551, oba rkp. z lokalizacją: „od Sompolna (Ruszkowo, Sadlno)" i notatką: „przy weselu"; teka 42, sygn. 1350, k. 176v., nr 538, bez lokalizacji.

Takty 1-8: we wszystkich rkp. inny tekst: „Przeproś Kasiu Jasia"; tekst ten por. nr 232 w T. 13 - 2. zwr.; zapis melodii w rkp. sygn. 465 i teka 51 k. 29 jak w druku, w rkp. z teki 51 k. 17 i z teki 42 zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 602.

Takty 9-13: w rkp. o sygn. 465 i teka 51, k. 29 zapis jak w druku, w rkp. z teki 51 k. 17 melodia rozpisana, w pierwszym wykonaniu: w t. 9-10 obie wersje, w t. 11 dolna, w t. 12 górna wersja, w drugim wykonaniu: w t. 9 na pierwszą miarę alternatywnie dwie szesnastki g^1 h^1, w t. 10-11 górna wersja.

W rkp. z teki 51 k. 17 na zakończenie jeszcze: 363; w rkp. z teki 51 k. 29 tylko t. 5-8 z powyższego przykładu, przy czym t. 6 i 7 skreślone.

Odsyłacze do T. 10 można uznać za prawidłowe

s. 156 nr 364 – Rkp. Kolberga:

Takty 1-4: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 127, nr 661, teka 51, sygn. 1358, k. 15, nr 643 i tamże k. 36, nr 643, wszystkie te rkp. z lokalizacją: „od Chodcza (Choceń)",

w pierwszym wykonaniu: w rkp. 465 i teka 51 k. 36 zgodne z drukiem, na k. 15 w t. 1 dodana wersja alternatywna: 364A, w t. 3 na trzecią miarę alternatywnie szesnastki a^1 g^1;

w drugim wykonaniu: w rkp. 465 i w tece 51 k. 36 zapis następujący: 364B, w rkp. z k. 15 w stosunku do powyższego przykładu w t. 1 wersja alternatywna ósemki a^1 f^1 a^1, w t. 2 na pierwszą miarę tylko dolna wersja, na trzecią alternatywnie szesnastki d^2 e^2, w t. 3 na pierwszą miarę tylko górna wersja, na trzecią alternatywnie ósemka a^1;

w rkp. z teki 51 k. 15 jeszcze dalszy ciąg melodii: 364C;

melodia z innym tekstem: „Dociągaj smyczkiem” w tece 42, sygn. 1350, k. 145, nr 98, zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 101 (tam t. 1-8 i wariant powyższego przykładu).

Takty 5-8: wariant melodii por. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 309, tam t. 1-4.

Odsyłacz prawidłowy

s. 156 nr 365 – Rkp. Kolberga:

Takty 1-4: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 127v., nr 659, melodia z innym tekstem: „Na Kujawach powiadają” w tece 51, sygn. 1358, k. 3v., nr 637, z tą samą lokalizacją oraz tamże, k. 35v., nr 637 z lokalizacją: „od Przedcza, Chocza” - melodia z przekreślonym tekstem „Na Kujawach powiadają” i dopisanym incipitem: „Tędy, nie tędy”, melodia z tekstem „Na Kujawach powiadają” również w rkp. z teki 42 sygn. 1350, k. 148, nr 123B z lokalizacją: „od Przedcza” - zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 159, tam t. 5-12. Wszystkie te rkp. z lokalizacją: „od Przedcza”.

We wszystkich rkp. w t. 1 w pierwszym wykonaniu na trzecią miarę f^2.

Takty 5-8: zanotowane w tych samych rkp.: w sygn. 465 jako dalszy ciąg melodii, w pozostałych rkp. jako osobna melodia z tekstem „Tędy nie tędy”: w rkp. z teki 51 na tych samych kartach jako nr 638, w rkp. z k. 3v. z lokalizacją: „od Chodcza (Łania)”, w rkp. z k. 35v. z lokalizacją: „od Przedcza, Chocza” oraz w tece 42, sygn. 1350, k. 151, nr 142B, z lokalizacją jak na k. 3v. w tece 51.

W rkp. z teki 51 k. 3v. i z teki 42 zapis melodii taki sam, rozszerzony o część instrumentalną - zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 210, tam t. 1-16.

W rkp. z teki 51 k. 35v. zapis następujący: 365, ten sam zapis bez tekstu w rkp sygn. 465, tam t. 5-8.

Odsyłacze błędne

nr 366 – *Odsyłacze błędne*

s. 156-157 nr 367 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 1v., nr 686, z lokalizacją: „od Kowala, Chodcza” i notatką nad nutami jak w druku; teka 51, sygn. 1358, k. 4v., nr 675, z notatką „Kowalczyk” i tamże k. 38 nr 675, z notatką „Kowal (taniec)”, oba te rkp. z lokalizacją: „od Kowala, Lubienia”; we wszystkich tych rkp. w t. 18-21 następująca kolejność taktów: 18, 19, 18, 21, 20, 19, 20, 21.

Ponadto takty 1–8 i 9–21 zanotowane także w innych rkp. Kolberga jako fragmenty tańca kujawskiego:

Takty 1-8: teka 42, sygn. 1350, k. 151 nr 142B, z lokalizacją: „od Chodcza, Łania” i tamże k. 152r., nr 148B, bez lokalizacji oraz teka 7, sygn. 1156, k. 6, z lokalizacją: „Bogu[sławice]”, we wszystkich rkp. tylko górna wersja, w rkp. z teki 7 i z teki 42 k. 152 melodia zanotowana o kwartę czystą niżej, w tece 7 w metrum ¾ w podwojonych wartościach rytmicznych; zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 210, tam t. 17-24 i tamże nr 216.

Takty 9-21: teka 42, sygn. 1350, k. 141, nr 56, z lokalizacją: „od Przedcza, Kłodawy”, zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 43 i ta sama wersja, zanotowana w metrum ¾ w podwojonych wartościach rytmicznych w rkp. z teki 33, sygn. 1305, k. 16 nr 2134, z lokalizacją: „od Łęczycy-Soboty”.

Odsyłacz do Plp błędny, do T. 4 s. 207 Kowal – tam opis tańca.

s. 157 nr 368 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 10, nr 574, teka 51, sygn. 1358, k. 13 i tamże k. 28, nr 548, wszystkie rkp. z lokalizacją: „od Sompolna (Ruszkowo)” oraz teka 42, sygn. 1350, k. 180r., nr 472, bez lokalizacji, zob. *Suplement. Kujawy do T. 3 i 4* (DWOK T. 72//I) nr 655, tam t. 1-8 zanotowane w metrum ¾ w podwojonych wartościach rytmicznych. W rkp. 465 i w tece 51 dodana dogrywka instrumentalna jak w T. 72/I nr 655 t. 17-24; w tychże rkp. dogrywka ta zanotowana o oktawę niżej, a w t. 18 na drugą i trzecią miarę melodia zanotowana o tercję wielką wyżej. Dogrywka por. także T. 72/I nr 217.

s. 157 nr 369 – Rkp. Kolberga: teka 51, sygn. 1358, k. 12, nr 492, i tamże k. 24, nr 492, oba rkp. z lokalizacją: „od Służewa (Koneck)”, w obu tych rkp. melodia rozbudowana tak jak w rkp. z teki 42, sygn. 1350, k. 154r., nr 267, zob. *Suplement. Kujawy do T. 3 i 4* (DWOK T. 72//I) nr 244; w obu zapisach z teki 51 w porównaniu do teki 42 na zakończenie jeszcze: 369 (ostatnie 4 takty).

Wariant melodii bez tekstu w rkp. z teki 38, sygn.1334, k. 23, z lokalizacją: „Koneck”, por. przypis do nru 244 *Suplement. Kujawy do T. 3 i 4* (DWOK T. 72//I); *Ods. prawidłowy*

s.157 nr 370 - Rkp. Kolberga: teka 51, sygn. 1358, k. 11, nr 494, z lokalizacją: „od Służewa (Gęsin, Straszewo) i tamże, k. 24, nr 494, z lokalizacją: „od Służewa, (Straszewo)”; teka 42, sygn. 1350, k. 172v., nr 293, bez lokalizacji. W rkp. z teki 42 i 51 k. 11 brak notatki dotyczącej tańca, w rkp. z teki 51 k. 24: „Chodzony (skreślone), Dreptany, prędki”.

Rkp. z teki 42 - zob. *Suplement. Kujawy do T. 3 i 4* (DWOK T. 72//I) nr 539.

s. 158 nr 371 – Rkp. Kolberga: teka 51, sygn. 1358, k. 12, nr 533 i tamże, k. 27 nr 533, oba rkp. z lokalizacją: „Radziejowo” oraz teka 42, sygn. 1350, k. 171r., nr 343, z lokalizacją: „od Radziejowa”, zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 511. We wszystkich rkp. po t. 1-6 następuje dalszy ciąg melodii, zob. nr 511 w T. 72/I takty 9-12, w rkp. z k. 27 takty te skreślone. Po tych taktach w obu rkp. z teki 51 następują t. 7-14 zanotowane z notatką: „Obertas”; w t. 11 i 13 inny rytm: 371B. *Ods. T. 12 nr 326 dot synkopy*

s. 158-159 nr 372 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 174v., nr 702, z lokalizacją: „ od Włocławka (Korabniki)”, teka 51, sygn. 1158, k. 19, nr 693, z lokalizacją: „od Włocławka i skreślone (Krzywa Góra)” i tamże, k. 39 nr 693, z lokalizacją: „od Włocławka (Korabniki)”, teka 42, sygn. 1350, k. 171, nr 347, z lokalizacją: „od Włocławka”.

W rkp. sygn. 465 notatki dotyczące tańców nad nutami jak w druku, w t. 13 na trzecią miarę dodane alternatywnie szesnastki c^2 h^1.

W rkp. z teki 51 k. 19 zapis rozbudowany, w t. 2 w pierwszym wykonaniu górna wersja, w drugim dolna, na drugą miarę ćwierćnuta f^2, w t. 4 w obu wykonaniach obie wersje, Odsibka zanotowana o kwartę czystą wyżej, t. 16 jak t. 12, zamiast t. 17 dodany dalszy ciąg tańca – z tytułem ”Kseb”, są to t. 13-15 i 17 zanotowane dalej o kwartę czystą wyżej, następnie w tonacji jak w druku t. 13-16, w t. 16 na trzecią miarę ósemka a^1, po czym górna wersja t. 15 i t. 16.

W rkp. z teki 51 k. 39 t. 9-17 zanotowane najpierw o kwartę czystą wyżej, brak t. 16, następnie t. 13-16 w tonacji jak w druku, w t. 15 tylko górna wersja.

Rkp. z teki 42, zob. *Suplement. Kujawy do T. 3 i 4* (DWOK T. 72//I) nr 515, tam w t. 9-17 dodany tekst: „Da, bodaj się oświecała”, takty te oznaczone jako „Ksebka”, a nie jak w druku i rkp. sygn. 465 „Odsibka”

s. 158-159 nr 373 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 331, nr 528, z lokalizacją: „od Nieszawy (Niszczewy)”, teka 51, sygn. 1358, k. 12, nr 500, z lokalizacją: „od Nieszawy (Niszczewy, Pierzchowo)” i tamże, k. 24, nr 500, z lokalizacją jak w rkp. 465. We wszystkich rkp. notatka nad nutami jak w druku.

W rkp. sygn. 465 zamiast t. 1: 373A, w t. 2 na drugą miarę tylko górna wersja, na trzecią w górnej wersji inny rytm: 373B, w t. 5 na pierwszą miarę alternatywnie ćwierćnuta d^1, t. 6: 373C, w t. 8, 10 i 12 nad ostatnią szesnastką fermata, w t. 11 w obu wykonaniach obie wersje, w pierwszym wykonaniu na trzecią miarę szesnastki a^1 h^1, w t. 12: w pierwszym wykonaniu na pierwszą i drugą miarę dodane alternatywnie ósemki c^2 h^1, w drugim wykonaniu na pierwszą i drugą miarę dodane alternatywnie ósemki g^1 h^1. W druku na początku błędnie podano metrum – winno być ¾.

W rkp. z teki 51 k. 12 t. 1 rozszerzony do dwóch taktów jak w rkp. o sygn. 465, tu tylko g^1, w t. 5 w drugim wykonaniu na pierwszą miarę alternatywnie ćwierćnuta d^1, t. 6-12 zanotowane w metrum ¾ w podwojonych wartościach rytmicznych, t. 6 jak w rkp. sygn. 465, t. 7-10 tylko górna wersja, w pierwszym wykonaniu: w t. 11 w na trzecią miarę szesnastki a^1 h^1, w t. 12 na trzecią miarę dolna wersja;

W rkp. z k. 24 t. 1 jak w rkp. 465, t. 2-12 jak w rkp. z k. 12.

W obu rkp. z teki 51 dalszy ciąg melodii: 373D; w rkp. z k. 24 takty te skreślone.

Takty 2-5: teka 51 k. 10 nr 649, z lokalizacją: „od Chodcza, Przedcza”, tam są to t. 17-24, ten zapis identyczny z rkp. z teki 42, sygn. 1350, k. 173r., nr 295, z lokalizacją: „od Nieszawy”, zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 541. *Takty 1-16 z rkp. 51 k. 10 opublikowane jako nr 605, nr 207 w T. 72/I*

s. 159 nr 374 – odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu”, Leszno 1836, r. 3, nr 3, gdzie zamieszczono ten tekst bez nut.

s. 159 nr 374 – Melodia bez tekstu w rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 24v., nr 579; teka 51, sygn. 1358, k.13, nr 550 i tamże k. 29, nr 550, wszystkie te rkp. z lokalizacją: „od Sompolna (Ruszkowo)"; takty 1-10 w rkp. z teki 42, sygn. 1350, k. 175r., nr 503, bez lokalizacji, zob. *Suplement. Kujawy do T. 3 i 4* (DWOK T. 72//I) nr 580 (tam t. 1-20); takty 11-20 w rkp. z teki teka 42, sygn. 1350, k. 175v., nr 508, z lokalizacją: od Babiaka, Izbicy (Mąkoszyn), zob. *Suplement. Kujawy do T. 3 i 4* (DWOK T. 72//I) nr 586; we wszystkich rkp. brak odsyłaczy.

W rkp. sygn. 465 notatki dot. nazw tańców jak w druku, w t. 5 przednutka e^2, w t. 7 na trzecią miarę melodia zanotowana o sekundę wielką wyżej, w t. 9 i 10 tylko górna wersja.

W rkp. z teki 51 t. 1-10 oznaczone: „Chodzony, v. Polski". Zapis z k. 13 taki jak w tece 42 – zob. nr 580 i 586 w T. 72/I; w rkp. z k. 29 zapis jak w rkp. 465.

Odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu", Leszno 1836, r. 3, nr 3, gdzie zamieszczono ten tekst bez nut.

odsyłacz do T. 12 nr 438 dot. „tematycznego" wariantu tekstu.

s. 159-160 nr 375 - Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150) melodia zanotowana jako dwa odrębne zapisy: t. 1-13 na k. 106, nr 599, ze skreśloną przez Kolberga lokalizacją: „od Sompolna (???) i t. 14-21 na tejże karcie jako nr 600, z lokalizacją: „od Brdowa (Swiętosławice)"; teka 51, sygn. 1358, k. 17, nr 576 i tamże, k. 30, nr 576, również z lokalizacją: „od Brdowa (Swiętosławice)"; t. 9-21 w tece 42, sygn. 1350, k. 181v., nr 492, z lokalizacją: „od Kruszwicy", zob. *Suplement. Kujawy do T. 3 i 4* (DWOK T. 72//I) nr 675.

W rkp. sygn. 465 w t. 16 i 21 g^1 zanotowane jako ćwierćnuta, fis^1 jako przednutka, w t. 20 tylko górna wersja.

W rkp. z teki 51 k. 30 inna kolejność taktów: najpierw t. 9-21 oznaczone *„Presto"*, t. 16 i 21 jak w rkp. 465, t. 18 bez znaku powtórki, po nim zmieniona kolejność taktów: t. 20 dolna wersja, t. 19, t. 20 górna wersja i t. 21; dopiero po nich następują t. 1-8 z tekstem jak w druku, w t. 5 na pierwszą i drugą miarę dodana wersja alternatywna: szesnastki g^1 c^1 h^1 g^1.

W rkp. z teki 51 k. 17 najpierw t. 9-21 jak na k. 30 w tej tece, poprzedzone dwoma taktami: 375A, po t. 21 jeszcze: 375B, a po nich t. 1-8 z innym tekstem: „Chciałem z tobą na rolą" – ten tekst *(z tego rkp.)* bez melodii opublikowany w

T. 72/II nr 51. *Odsyłacz do Plp nr 403 dot. dalekiego wariantu melodycznego dla t. 1-8*

s. 160 nr 376 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 24, nr 570, z lokalizacją: „od Piotrkowa Żydowskiego"; teka 51, sygn. 1358, k. 6 nr 546 i tamże, k. 28, nr 546, oba rkp. z tej teki z lokalizacją: „od Piotrkowa"; teka 42, sygn. 1350, k. 177v., nr 551, bez lokalizacji, zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 615.

W rkp. sygn. 465 w dolnej wersji w t. 2, 4, 6 i 8 na trzecią miarę ósemka g^1.

W rkp. z teki 51 k. 6 zapis składa się z dwóch części: w cz. pierwszej melodia z tekstem jak w druku zanotowana w wersji z teki 42 opublikowanej w T. 72/I nr 615, w cz, drugiej melodia jak w druku zanotowana jako dogrywka instrumentalna bez tekstu, tam w dolnej wersji: w t. 1 na trzecią miarę ósemka c^2, w t. 2, 4, 6 i 8 na trzecią miarę ósemka g^1, w t. 3 przy pierwszej szesnastce alternatywnie h^1, w t. 6 i 8 tylko dolna wersja.

W rkp. z teki 51 k. 28 melodia z tekstem jak w druku zanotowana w wersji opisanej na k. 6 jako dogrywka instrumentalna, po niej dogrywka ta powtórzona bez tekstu i te takty skreślone przez Kolberga.

Ods. do nr 313 błędny. Ods do tekstu nr 181 prawidłowy.

s. 160 nr 377 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 225v., nr 612, z lokalizacją: „od Izbicy"; teka 51, sygn. 1358, k. 31 nr 588, z lokalizacją: „od Izbicy (Grojec)"; teka 42, sygn. 1350, k. 163r., nr 451, z tą samą lokalizacją i nr 450, bez lokalizacji.

W rkp. sygn. 465 karta uszkodzona, brak ostatniego taktu, w t. 6 na trzecią miarę tylko dolna wersja.

W rkp. z teki 51 t. 6 jak w rkp. 465, t. 9-12 zanotowane w tonacji G-dur: 377.

W rkp. z teki 42 pieśń zanotowana jako dwa odrębne zapisy: k. 163 nr 451, tam t. 1-8 z trzema zwrotkami tekstu, zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 385 i dogrywka instrumentalna, t. 9-12 na k. 163 nr 450 zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 384.

s. 161 nr 378 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 225v., nr 613, rkp. ten uszkodzony, odcięte t. 5 pierwsze wykonanie i t. 6 drugie wykonanie

oraz t. 11-12; teka 51, sygn. 1358, k. 3v., nr 581 i tamże k. 31 nr 581, wszystkie te rkp. z lokalizacją: „od Izbicy (Skarbanowo)”, z notatką dotyczącą tańca jak w druku.

W rkp. 465 i obu rkp. z teki 51 zapis taki jak w tece 42, połączony z trzech odrębnych zapisów z tej teki:

t. 1-4 na k. 152 nr 144B, bez lokalizacji - zob. T. 72/I nr 212 t. 9-16; por też k.160, nr 211, z lokalizacją: „od Lubienia (Kłóbka) – zob. T. 72/I nr 345.

t. 5-8 z 1. zwr. na k. 152 nr 145B, bez lokalizacji – zob. T. 72/I nr 213,

t. 9–12 na k. 152 nr 144B, bez lokalizacji - zob. T. 72/I nr 212 t. 1-4, tu z tekstem „A zajmij wołki”.

We wszystkich rkp. jeszcze: 378 - tu wersja z teki 51 k. 3, umieszczona tam na zakończenie, w rkp. z teki 51 k. 31 i 465 powyższy przykład umieszczony jest między t. 8 a 9, w rkp. 465 zapis skrócony, tylko t. 1-4 z powyższego przykładu.

s. 161 nr 379 – Rkp. Kolberga: teka 51, sygn. 1358, k. 7, nr 536 i tamże, k. 27 nr 536 oba rkp. z lokalizacją: „od Radziejowa, Płowce” i notatką nad nutami jak w druku i rkp. z teki 42, sygn. 1350, gdzie są to dwa odrębne zapisy:

t. 1-6 na k. 163v., nr 458, z lokalizacją i notatką nad nutami jak w tece 51, zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 392

i t. 7-10 na k. 179r., nr 561, z lokalizacją: „od Osięcin, Brześcia”, zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 639.

Zapis z teki 51 k. 7 składa się z kilku części:

t. 1-6 poprzedzone są w nim dwoma taktami jak w T. 72/I nr 392, po t. 6 następuje „Chodzony na odsibkę”, zob. T. 72/I nr 393,

a po nim takty 7-10, bez notatki dotyczącej tańca, z tekstem jak w druku i dogrywką instrumentalną jak w T. 72/I nr 639 (tam zanotowane o kwartę czystą wyżej),

a następnie melodia z tekstem: „Pasém konie na wygonie” – zob. nr 662 w T. 72/I (tam zanotowane o kwintę czystą wyżej) w tymże rkp. z dodanymi dwudźwiękami;

zapis z tej karty kończą jeszcze cztery takty: 379.

W rkp. z teki 51 k. 27 następujące różnice w stosunku do zapisu z k. 7:

t. 1-6 zgodne, „Chodzony na odsibkę” skreślony, t. 7-10 zgodne, tu z notatką: „Obertas”, dogrywka instrumentalna skreślona, następnie melodia z tekstem: „Pasém konie na zagonie” i dogrywka instrumentalna jak w przykładzie powyżej, przy czym druga część melodii „Pasłem konie na zagonie” i dogrywka skreślone, a dopisany wariant tej części.

s. 161-162 nr 380 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 325v., nr 514, z lokalizacją: „od Służewa (Koneck)”, z notatką dotyczącą tańca jak w druku, w t. 7 na drugą i trzecią miarę ósemka d^2 i szesnastki a^1 fis^1, w t. 8 tylko górna wersja;

takty 9-13: w rkp. z teki 51, sygn. 1358, k. 19, nr 707 i tamże, k. 40 nr 707 oraz w rkp. z teki 42, sygn. 1350, k. 174v., nr 369, we wszystkich tych rkp. z lokalizacją: „Włocławek”, takty te zanotowane w wersji opublikowanej pod numerem 569 w T. 72/I, tam t. 17-21; tylko w tece 42 takty te zanotowano o kwartę czystą wyżej.

s. 162 nr 381 – Rkp. Kolberga: teka 50/3, k. 6, z lokalizacją: „od Radziejowa (Kłonowo)”; teka 51, sygn. 1358, k. 26 nr 523, z lokalizacją jak w tece 50 i teka 42, sygn. 1350, k. 162v., nr 443, bez lokalizacji. W rkp. z teki 50 i 51 w t. 1 tylko górna wersja, w t. 6 przy powtórce na pierwszą miarę szesnastki h^1 a^1. Zapis z teki 42 zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 377.

Ods. Prawidłowy, dot. t. 9-12 w nr183

nr 382 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 30v., nr 584, teka 51, sygn. 1358, k. 18 nr 561 i tamże, k. 29, nr 561 wszystkie te rkp. z lokalizacją: „od Sompolna (Ruszkowo)”; teka 42, sygn. 1350, k. 178v., nr 518, bez lokalizacji,

Rkp. sygn. 465 uszkodzony, początek karty odcięty, melodia zachowała się od t. 3. W t, 5 na pierwszą miarę w górnej wersji triola szesnastkowa: a^1 h^1 a^1.

Zapisy z teki 51 i 42 zgodne, zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 629. W porównaniu do tego zapisu w rkp. z teki 51 k. 29 zapis skrócony, t. 4-8 i 13-16 skreślone przez Kolberga. W rkp. z teki 51 k. 18 na zakończenie dodane małymi nutami: 382, takty te skreślone przez Kolberga.

Odsyłacz błędny.

nr 383 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 137v., nr 706, z lokalizacją: „od Włocławka, Nieszawy”, brak notatki dotyczącej nazwy tańca, w t. 2 w drugim wykonaniu przy pierwszej szesnastce alternatywnie d^2, t. 3-4 rozpisane, zapis następujący: 383.

Melodia z innym tekstem por. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 224, tam t. 1-8 i 13-20; tekst z inną melodią por. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 222.

Ods. dot. tekstu T. 4 str. 267 prawidłowy

s. 162 nr 384 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 158v., nr 711, z lokalizacją: „od Włocławka”; teka 51, sygn. 1358, k. 5, nr 679 i tamże k. 38 nr 679, oba rkp. z tej teki z lokalizacją: „od Kowala” i z notatką nad nutami jak w druku; teka 42, sygn. 1350, k. 146, nr 113, bez lokalizacji.

W rkp. sygn. 465 notatka nad melodią jak w druku, w pierwszym wykonaniu: w t. 3 dolna wersja, w drugim wykonaniu: w t. 1 na trzecią miarę szesnastki a^1 cis^2, w t. 2 na pierwszą miarę szesnastki e^2 fis^2, w t. 3 górna wersja.

Zapis z obu rkp. z teki 51 i z rkp. z teki 42 - zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 116, tam t. 1-16, we wszystkich tych rkp. dodana dogrywka instrumentalna jak w nr 116 w T. 72/I.

s. 163 nr 386 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 136v., nr 517, z lokalizacją: „od Raciążka (Ciechocinek), teka 51, sygn. 1358, k. 11, nr 481 i tamże, k. 23 nr 481, oba te rkp. z lokalizacją: „od Raciążka”, teka 42, sygn. 1350, k. 172, nr 287, bez lokalizacji.

W rkp. sygn. 465 notatka nad nutami jak w druku, t. 6: 386A, t. 5-8 bez znaku powtórki.

W rkp. z teki 51 k. 23 t. 5-6: 386B.

Takty 1-4 i 7-8: w rkp. z teki 51 k. 11 i z teki 42 (w tej tece zanotowane o sekundę wielką wyżej i w metrum ¾ w podwojonych wartościach rytmicznych) w rozszerzonej wersji opublikowane w tomie *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 533.

W obu rkp. z teki 51 po t. 8 dalszy ciąg melodii, opublikowany w T. 72/I nr 532 i w T. 46 (*Kaliskie, Sieradzkie*) nr 812; na k. 23 takty te skreślone.

nr 387 – *Ods. prawidłowy.*

nr 388 – melodia bez tekstu w rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 158v., nr 714, z lokalizacją: „od Włocławka” i odsyłaczem do T. 12 nr 267; w t. 1 w drugim wykonaniu na pierwszą miarę alternatywnie g^2 i górna wersja, w t 3 w obu wykonaniach na pierwszą miarę dolna, na trzecią górna wersja.

s. 164 nr 389 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 25v., nr 591, *mel zgodna*; teka 51, sygn. 1138, k, 1, nr 568 i tamże k. 30, nr 568, wszystkie te rkp. z lokalizacją: „od Babiaka (Brdowa)”; teka 42, sygn. 1350, k. 165, nr 312, z lokalizacją: „od Przedcza”.

W rkp. z teki 51 k. 1 *mel. i tekst zgodne* za melodią jak w druku jeszcze 8 taktów dogrywki instrumentalnej, skreślone przez Kolberga: 389.Ta sama dogrywka o sekundę wyżej przy następnym numerze na tej karcie – nr 566, zob. T. 22 nr 515 i komentarz do tego numeru w T. 78 s. 419 *Opisywać to wszystko, czy jednak napisać przykład i tylko odesłać do T. 22 i 78*

Melodia bez tekstu w rkp. z teki 42, zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 415.

Ods. do tekstu prawidłowy, ods. do nr 110 i T. 12 nr 518 błędne, T. 4 nr 361 błędny

nr 390 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 158v., nr 714, z lokalizacją: „od Włocławka” i odsyłaczami do T. 6 i 12 jak w druku. W t. 4 w pierwszym wykonaniu obie wersje, w drugim dolna wersja, po t. 8 jeszcze: 390A.

Takty 1-4 z wariantem tekstu: rkp. terenowy, teka 7, sygn. 1157, k. 14r., bez lokalizacji; teka 51, sygn. 1358, k. 5, nr 698 i tamże k. 40 nr 698, oba te rkp. z lokalizacją: „od Włocławka, Warzęchówka”; teka 42, sygn. 1350, k. 145, nr 104, bez lokalizacji. Zapisy z tych tek zgodne, zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 107. W stosunku do tego zapisu w tece 51 brak ostatnich dwóch taktów a w tece 7 tylko t. 1-8 zanotowane o sekundę wielką wyżej w metrum ¾ i w podwojonych wartościach rytmicznych.

To całe to komentarz do 42. Ods. Do T. 6 ok, T. 9 raczej nie (1. Takt) do T. 12 ok

391 – Rkp. Kolberga: teka 51, sygn. 1358, k. 6, nr 482 i tamże, k. 23 nr 482, oba rkp. z lokalizacją: „od Raciążka (Sierzchowo)”; teka 42, sygn. 1350, k.

151, w tym rkp. są to dwie odrębne melodie: nr 140B (t. 1-8) i tamże nr 132B (t. 9-14).

W obu rkp. z teki 51 k. 6 zapis rozbudowany, poprzedzony 8 taktami przygrywki instrumentalnej – zob. T. 72/I nr 208 (t. 9-16), po nich następuje melodia z tekstem jak w druku t. 1-8 – zob. też T. 72/I nr 208 (t. 1-8), następnie 8 taktów melodii bez tekstu jak nr 198 w T. 72/I i po nich t. 9-14 jak w druku, te takty również w tece 42 – zob. nr 200 w T. 72/I.

s. 165 nr 392 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 28v., nr 594, z lokalizacją: „od Babiaka (Zakrzewo)"; teka 51, sygn. 1358, k. 3, nr 571 i tamże, k. 30 nr 571.

W rkp. sygn. 465 na pierwszą miarę: w t. 5 ósemka h^1, w t. 6 ósemka d^1.

Melodia z innym tekstem „Da, bodaj cię" w tece 42, sygn. 1350, k. 146v, nr 125, z lokalizacją: „od Chodcza" – zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 129, tam t. 9-16.

nr 393 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 137v., nr 705, z lokalizacją: „od Włocławka"; melodia bez tekstu: 51, sygn. 1358, k. 3 nr 431, z lokalizacją: „od Babiaka, Brdowa" i tamże k. 9, nr 691 oraz k. 39 nr 691, oba te rkp. z lokalizacją: „od Włocławka (Brzezie)", teka 42, sygn. 1350, k. 165, nr 311, z lokalizacją: „od Radziejowa (Płowce)".

W rkp. sygn. 465 w t. 2 odwrotna kolejność wersji: w pierwszym wykonaniu dolna, w drugim górna wersja, w t. 4: w pierwszym wykonaniu górna wersja, na pierwszą miarę ósemka d^2, w drugim wykonaniu: 393.

W rkp. z teki 51 k. 3 nr 431 wariant melodii zanotowany jako dogrywka instrumentalna do pieśni: „Idą wołki", opublikowany przez Kolberga w T. 4 nr 431.

W rkp. z teki 51 k. 9 i k. 39 nr 691 melodia zanotowana jako dogrywka instrumentalna do pieśni „Co byś wolała, Jagusiu" opublikowanej przez Kolberga w T. 22 nr 550 (tam bez cz. instrumentalnej), zob. komentarz do tego numeru w T. 78, s. 432. Zapis z teki 42 - zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 414 tu o sekundę wielką wyżej, w metrum ¾ w podwojonych wartościach rytmicznych.

Ods. prawidłowe

nr 394 – Rkp. Kolberga: teka 51, sygn. 1358, k. 2, nr 505, z lokalizacją: „od Służewa (Sierzchowo) i tamże, k. 25, nr 505, w obu tych rkp. z lokalizacją: „od Nierszawy (Sierzchowo)" przy czym na k. 2 zamiast „Nieszawy" pierwotnie „od Służewa" i teka 42, sygn. 1350, k.172r., nr 282, bez lokalizacji, We wszystkich rkp. melodia rozbudowana: w rkp. z teki 42 melodia zanotowana dwukrotnie: raz w metrum 7/8, drugi raz w metrum ¾, zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 528. W stosunku do tego rkp. w zapisie z teki 51 k. 2 po t. 16 ponownie powtórzone takty 1-8, a w rkp. z teki 51 k. 25 t. 1-8 dwukrotnie powtórzone, a po nich t. 13-16.

W druku, w t. 5-8 błędnie podane metrum, winno być ¾. *Ods. T. 4 nr 329 błędny.*

nr 395 – Rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 10, nr 575, z lokalizacją: „od Sompolna (Ruszkowo)" i odsyłaczem jak w druku; teka 51, sygn. 1358, k. 13, nr 549 i tamże, k. 28, nr 549, oba te rkp. z lokalizacją: „od Sompolna (Ruszkowo)", teka 42, sygn. 1350, k. 180, nr 470, bez lokalizacji, zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 653 (tam t. 1-8).

W rkp. sygn. 465 dodany jeszcze jeden odsyłacz: T. 13 nr 287 – błędny. *Melodia zgodna*

Odsyłacz do T. 10 błędny

s. 166 nr 396 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 140v., nr 668, z lokalizacją: „od Izbicy, Chalno", teka 51, sygn. 1358, k. 10, nr 652 i tamże, k. 36, nr 652, oba rkp. z lokalizacją: „od Lubienia (Kłóbka)", melodia bez tekstu w tece 42, sygn. 1350, k. 148, nr 125B, bez lokalizacji

W rkp. sygn. 465 w t. 4 w pierwszym wykonaniu górna wersja, na trzecią miarę alternatywnie e^2, w t. 6 na trzecią miarę alternatywnie szesnastki h^1 a^1.

Zapisy melodii z teki 51 i 42 rozbudowane, zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 161. W porównaniu z zapisem z teki 42 w rkp. z teki 51 k. 10 po t. 16 dodane jeszcze cztery takty – jak wersja małych nut w t. 5-8 (w t. 6 na trzecią miarę ósemka h^1 lub alternatywnie e^2, w t. 8 na trzecią miarę ósemka e^1 lub alternatywnie gis^1); w rkp z k. 36 takty te skreślone, brak t. 13-16, a w t. 12 na trzecią miarę szesnastki gis^1 e^1. *Ods. prawidłowy*

s. 166 nr 397 – melodia bez tekstu w rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 317, nr 587, z lokalizacją: „od Sompolna (Mąkoszyn)", teka 51, sygn.

1358, k. 6r., nr 562 i tamże, k. 29, nr 562, oba te rkp. z lokalizacją „od Sompolna, Sadlno”; teka 42, sygn. 1350, k. 180r., nr 468, z lokalizacją: „od Sompolna, Ruszków”.

W rkp. sygn. 465 w drugim wykonaniu: w t. 1 na trzecią miarę alternatywnie triola szesnastkowa d^2 c^2 h^1, w t. 2 na trzecią miarę alternatywnie triola szesnastkowa fis^1 e^1 d^1, w t. 3 na trzecią miarę ósemka g^1 lub alternatywnie szesnastki g^1 e^1.

Zapis z tek 51 oraz z teki 42 zgodne, rozbudowane, zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 651.

Tekst z inną melodią w rkp. sygn. 465 (dawna TNW 150) na tej samej karcie pod nr 586, por. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 611.

s. 166 nr 398 – Rkp. Kolberga:

Takty 1-8: teka 51, sygn. 1358, k. 11, nr 493 i tamże, k. 24, nr 493 oraz teka 42, sygn. 1350, k.172r., nr 280, we wszystkich rkp. lokalizacja: „od Służewa, (Gęsin)” i notatką nad nutami jak w druku, po t. 7 we wszystkich zapisach dalszy ciąg melodii zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 525; w stosunku do tego zapisu w rkp. z k. 11 t. 7-10 w pierwszym wykonaniu górna wersja, przy powtórce dolna, w rkp. z k. 24 powtórka t. 7-10 skreślona, zapis obu wersji jak w T. 72/I nr 525, a znak powtórki w t. 10 dotyczy całej melodii.

Takty 9-12: teka 51, sygn. 1358, k. 11, nr 496, i tamże, k. 24, nr 496 oba rkp. z lokalizacją: „od Służewa, (Gęsin)” oraz teka 42, sygn. 1350, k.173v., nr 302, bez lokalizacji, zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 548. W rkp. z teki 51 zapis jak w tece 42, różnice tylko w t. 15-16: 398, po nim jeszcze 6 taktów, które w tece 42, sygn. 1350, k.173 nr 306 zanotowane są o oktawę wyżej jako osobna melodia, zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 554.

ods. T. 4 nr 314 podobieństwo rytmiczne i ew. linia melodyczna w cz.2

s. 167 nr 399 –

Rkp. Kolberga: teka 51, sygn. 1358, k. 12, nr 499, z lokalizacją: „od Nieszawy (Łubkowice, Łowiczek)”, tam w metrum ¾ i w podwojonych wartościach rytmicznych i tamże k. 24, nr 499, z lokalizacją: „od Nieszawy, Łowiczek”, melodia bez tekstu w tece 42, sygn. 1350, k. 155r., nr 192, bez lokalizacji i w tece 42, sygn. 1350, k. 154r., nr 276, z lokalizacją: „od Służewa, (Gęsin)”.

Wszystkie te zapisy są w stosunku do wersji drukowanej rozszerzone o powtórki i rozbudowane.

Takty 1-6: wariant melodii z tekstem w tece 51, sygn. 1358, k. 12, nr 499, z lokalizacją: „od Nieszawy (Łubkowice, Łowiczek)" – tam w metrum ¾ i w podwojonych wartościach rytmicznych i w tece 51, sygn. 1358, k. 24, nr 499, z lokalizacją: „od Nieszawy, Łowiczek"; ten sam wariant melodii, zanotowany bez tekstu w metrum 3/8, w tece 42, sygn. 1350, k.155r., nr 192, zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 263, bez lokalizacji, tam t. 13-20 i t. 9-12.

W rkp. z teki 51 k. 12 po t. 4 zmiany: między t. 4 a 5 dodane jeszcze 8 taktów, a następnie t. 5-12, po t. 4 zapis następujący: 399A. W rkp. z teki 51 k. 24 następujące zmiany, w stosunku do powyższego przykładu: t. 1-4: 399B, t. 5-8 skreślone, w t. 9, 10 i 11 na trzecią miarę alternatywnie ósemka d^2, w t. 12 na drugą i trzecią marę alternatywnie ósemki d^2 h^2, t. 13-16 skreślone, w t. 18 na pierwszą miarę dwie szesnastki e^2 e^2, w t. 22 na pierwszą miarę szesnastki c^2 a^1, na trzecią miarę alternatywnie ósemka d^2, w t. 23 na drugą miarę tylko g^1, t. 25-28 skreślone.

Takty 7-12 por. również w rkp. z teki 42, sygn. 1350, k. 154r., nr 276, opublikowanym w tomie: *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 253.

s. 167 nr 400 – Por. rkp. Kolberga:

Takty 1-8: por.: teka 51, sygn. 1358, k. 12, nr 498 i tamże k. 24 nr 498 oraz teka 42, sygn. 1350, k. 174, nr 364, wszystkie te rkp. z lokalizacją: „od Nieszawy (Zbrachlin)", zob. *Kujawy. Suplement do T. 3 i 4* (DWOK T. 72/1) nr 563.

Takty 9-10: por. rkp. z teki 51 k. 12, nr 498 i k. 24 nr 498 c.d. „Odsibka" oraz teka 42, sygn. 1350, k. 169, nr 391, bez lokalizacji, zob. *Kujawy. Suplement do*

s. 168 nr 401 – *odsyłacze prawidłowe*

nr 402 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 273, nr 387, z lokalizacją: „od Buku", tam melodia z 1. zwr. tekstu, w t. 8 pierwsza ósemka g^1.

s. 169 nr 403 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 181, nr 389, z lokalizacją: „od Wyrzyska", z notatką nad melodią jak w druku, w rkp. t. 3-4 i 7-8 zanotowane w metrum 2/4: t. 3-4: 403a, t. 7-8: 403b.

nr 404 – tekst w rkp. Kolberga, teka 16, sygn. 1209, k. 11? nr 656

J. Lipiński P. l. W. s. 188 – przypis Kolberg odesłał do s. 169 własnego artykułu *Pieśni ludu litewskiego*, opublikowanego w „Zbiór wiadomości do antropologii krajowej" Akademii Umiejętności Kraków 1879, t. 3, rozdz. 3. s 167-187. W artykule tym omawia dzieło G. H. L. Nesselmanna *Lithauische Volkslieder*, Berlin 1853, nr 11. Tego autora dotyczy przypis 1 ze strony 168 oraz przypis 4 s.168-9 i zapewne do niego odsyła Kolberg.

nr 405 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 138, nr 391, z lokalizacją jak w druku, w rkp. melodia zanotowana o sekundę wielką niżej, w t. 5 na drugą miarę ósemki a^1 a^1, w t. 7 szesnastka a^1.

s. 169-170 nr 406 – *odsyłacz błędny*

s. 170 nr 407 – *odsyłacz do T. 12 prawidłowy, do T. 9 błędny*

s. 171 nr 409 – *odsyłacz prawidłowy*

nr 410 – tekst zwr. 4 w rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 173 i teka 13, sygn. 1193, k. 3 i 4.

odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu", Leszno 1836, r. 2, nr 36, s. 288. W czasopiśmie wydrukowano tekst *Buzia*, który stanowi u Kolberga zwrotkę czwartą. *Ods. do T. 12 dot. ogrodu*

s. 171-172 nr 411 – melodia bez tekstu w rkp. Kolberga: sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 132, nr 407, z lokalizacją: „od Gołańczy (Czeszewo)" i teka 47, sygn. 1357, k. 25; w obu rkp. nad melodią notatka jak w druku.

W rkp. sygn. 465 w t. 4 i 5 tylko dolna wersja, w t. 8 w pierwszym wykonaniu ćwierćnuty g^1 e^2.

W rkp. z teki 47 w t. 1-2 tylko górna wersja, t. 3: 411a, w t. 4 tylko dolna wersja, druga ćwierćnuta a^1, od t. 5 dodane liczne wersje alternatywne, zapis następujący: 411b.

s. 172 nr 413 – tekst w rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 97

odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu", Leszno 1835, r. 2, nr 24, s. 192, gdzie w rubryce *Piosnki gminne* zamieszczono bez nut tekst *Kwestarz.*

Odsyłacze prawidłowe

s. 173 nr 414 – Tekst z inną melodią zanotowany w odpisie M. Turczynowiczowej z rkp. Kolberga, sygn. 2030/I k. 302, zob. nr 000 w suplemencie.

odsyłacz błędny

nr 415 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 138v., nr 403, z lokalizacją i notatką nad nutami jak w druku; w t. 2 w pierwszym wykonaniu na pierwszą miarę ósemki c^1 e^1 lub alternatywnie e^2 g^2.

nr 416 – *odsyłacz błędny*

s. 174 nr 417 – *spr. Odsyłacz T. 4, nr 367*

nr 418 – Rkp. Kolberga: rkp terenowy, teka 36, sygn.1317d, k. 7r.; tekst w rkp. Kolberga, teka 16, sygn. 1209, k. 2, nr 69. W zapisie z teki 36 melodia zanotowana o sekundę małą wyżej, ze zmianami rytmicznymi i dodatkowymi 4 taktami, zapis melodii następujący: PRZYKŁAD 418. Nad melodią oznaczenie tańca i skreślona notatka Kolberga: „Majątek dziewczęcia".

nr 419 – *ods. można uznać*

s. 174-175 nr 420 – odesłanie pod pieśnią do „Przyjaciela ludu", Leszno 1836, r. 2 i 3, nr 18, s. 144 i nr 33, s. 264. W numerze 33 opublikowano pieśń *Do Kasi,* której trzy pierwsze zwrotki są identyczne, jak u Kolberga, natomiast dalszy tekst jest inny. Zwrotka czwarta i piąta u Kolberga została przeniesiona z nr 18, w którym nie ma strof wcześniejszych.

s. 175 nr 421 - Rkp. terenowe Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. 14v., tam melodia z incipitem: „Nie słyszałam" i teka 35, sygn.. 1315, k. V – tekst, oba rkp. z lokalizacją ogólną: „Dębicz". Melodia zanotowana o sekundę wielką wyżej, w t. 11 zamiast szesnastek ósemka a^1.

s. 175 nr 422 – Rkp. terenowe Kolberga:

Takty 1-4: teka 35, sygn. 1315, k. 14v., (7. linia od dołu) - tam melodia z 1. zwr. tekstu; t**akty 1-2 i 5-8** z incipitem 2. zwr. „A sio" na tej samej karcie, (5 linijka od dołu); teka 35, sygn. 1315, k. III, tam tekst; wszystkie rkp. z lokalizacją ogólną: „Dębicz".

W zapisie melodii z 1. zwr. w pierwszym wykonaniu w t. 2 na drugą miarę g^1. Melodia z incipitem 2. zwr. Zanotowana o sekundę wielką wyżej, w t. 2 w drugim wykonaniu na drugą marę fis^1.

Odsyłacze dotyczą dalekich wariantów melodycznych (T. 12 nr 22) i rytmicznych (T. 12 nr 257)

nr 423 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 181v., nr 411, z lokalizacją: „od Śmigla (Radomicko)", w rkp. melodia zanotowana o sekundę wielką wyżej i 3 zwr. tekstu, nad melodią notatka jak w druku. *Ods. do T. 12 nr 86 błędny, pozostałe numery można uznać,*

s. 176 nr 424 – tekst zwr. 4 w rkp. Kolberga sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 173 i tece 35, sygn. 1315, k. IV.

s. 177 nr 425 - Rkp. terenowy Kolberga, teka 35, sygn. 1315, k. 14v., tam melodia z incipitem: „Oj, pojedź", z lokalizacją ogólną: „Dębicz".; teka 13, sygn. 1193, k. 26, nr 2164 – tekst. W zapisie melodii w t. 1-4 widoczne trudności Kolberga w zapisie melo-rytmicznym, obok z notatką: „lepiej" ponowny zapis tych taktów: PRZYKŁAD 425A, t. 7: PRZYKŁAD 425B.

s. 177 nr 426 – Rkp. Kolberga, sygn. 465 (dawna TNW 150), k. 181v., nr 414, z lokalizacją, notą nad melodią i przypisem jak w druku. W rkp. brak odsyłaczy, odsyłacze błędne. Przyp.1 – informacje w przypisie Kolberg zaczerpnął z artykułu *Bractwa strzeleckie* opublikowanego bez podania autora w „Przyjacielu ludu", Leszno 1835, r. 2, nr 5, s. 39-40. Wbrew zaznaczeniu Kolberg nie cytuje.

Odsyłacze do T. 4 błędne

Przypisy

s. 181 nr 429 – Melodia bez tekstu w rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1320 k. 52r., z lokalizacją: „od Poznania", zanotowana o sekundę wielką wyżej, w t. 4 na drugą miarę g^2, w t. 8 na drugą miarę d^2, w t. 12 na drugą miarę g^1. Nad melodią w nawiasie notatka Kolberga dotycząca autora pieśni: „Wojkowskiego?"

ods.: „Rozmaitości. Pismo dodatkowe do Gazety Lwowskiej" Warszawa 1844, nr 13. Jest w tekście informacja, ze osobno dołączono do tego wydania teksty pieśni, ale nie znalazłam tego dodatku.

s. 182-184 – pieśn *Stach i Maryna* została przeniesiona w całości wraz z przypisami a-l z czasopisma „Przyjaciel ludu", Leszno 1837, r.4, nr 16, s. 128

s. 184 -187 nr 431 i przypisy – odesłanie nad pieśnią do czasopisma „Tygodnik literacki poznański". Chodzi o "Tygodnik literacki literaturze, sztukom pięknym

i krytyce poświęcony", Poznań, 1838, nr 23, w którym na s. 178-9 wydrukowano wiersz *Hulanka* podpisany inicjałami K. Z. Kolberg przypisuje autorstwo Konstantemu Zakrzewskiemu. W czasopiśmie autor sporządził obszerny przypis z objaśnieniem zwyczajów i wyrażeń. Kolberg zacytował dokładnie ten tekst rozpisując go jednak na przypisy 1-7 oraz przypis *).

s. 187-189 nr 432 i przypisy 1-8 – wiersz *Jak to Pan Gadulski* (nie Cybulski !) *wnuczce swojej dawne miłostki opowiadał. (ze starego rękopismu)* wraz z przypisami opublikowano bez podania autora w periodyku „Tygodnik literacki poznański" 1838, nr 38, s.298-299. Kolberg przypisuje autorstwo tekstu Konstantemu Zakrzewskiemu.

s. 189-190 nr 433 – Rkp. Kolberga, teka 36, sygn. 1320, k. 18 i 42, zob. Kaliskie. Sieradzkie (DWOK T. 46) nr 600

„Tygodnik literacki poznański" 1840, nr 8, s. 58-59 zamieścił wiersz *Dziewcze bez posagu* podpisany inicjałami K. Z. Kolberg dodał nazwisko autora i numeracje zwrotek.

s. 191 nr 434 — odesłanie do „Tygodnika literackiego" Poznań 1840, nr 35, s. 275, w którym wydrukowano *Krakowiaka*, pieśń bez podania nut, podpisaną inicjałami E. W. U Kolberga podpis: E. Wasilewski

s. 192-193 nr 435 – przypis pod pieśnią odnosi się do czasopisma „Pismo dla Nauczycieli Ludu i Ludu Polskiego" cz. 2 „Pismo dla ludu polskiego" Poznań 1845, kwiecień, s. 119-121. Kolberg zacytował obszerny fragment pieśni *Mazur mącznicki*, pominął trzy ostatnie zwrotki, a dodał numerację zwrotek i nuty.

s. 193-194 nr 436 – pieśń *Chłopek* pochodzi z periodyku „Pismo dla ludu polskiego" Poznań 1845, kwiecień, s. 117 nlb.- 118. Kolberg dodał numerację zwrotek i nuty.

s. 194-195 nr 437 – pieśń *Chłopak* wydrukowano bez nut i numeracji zwrotek w „Piśmie dla ludu polskiego" Poznań 1845,r. 1, z. 7 i 8, s.189 nlb-191.

s. 195 w. 12 d. – K. G. Anton *Erste Linien eines Versuches Uber der alten SlavenUrsprung, Sitten* Leipzig 1783, s. 147.

Przypisy do Poznańskiego T.14

Wstęp (s. VII–IX)

s. VII w . 3–4g. – Odesłanie Kolberga dotyczy utworów zamieszczonych w „Przyjacielu Ludu", niektóre z nich zostały przytoczone w T. 14, bibliografia.

w. 6–7g. – Przywołane „Pismo dla Ludu Polskiego", wychodziło w Poznaniu w 1845 roku, opublikowano 10 zeszytów, jest to cz. II „Pisma dla Nauczycieli Ludu i Ludu Polskiego".

w. 9–13g. – Odesłanie dotyczy prac R. W. Berwińskiego: *Powieści wielkopolskie*, Poznań 1840 i *Studia o literaturze ludowej ze stanowiska historycznej i naukowej krytyki*, tam w T. 1: Poznań 1854 na s. X przytoczone przez Kolberga zdanie.

w. 8–9d. – Wymieniona przez Kolberga Emma z Kurowskich Puffke wydawała swoje utwory „pojedynczo" oraz w formie zbiorków, wydanie *Baśni wielkopolskich zebranych dla młodzieży*, Leszno 1863 podaje poza Kolbergiem „Nowy Korbut" T. 16: 1982, s. 485–487.

w. 7–8d. – Kolberg przywołał tekst I. Danielewskiego *Historia o rycerzu złotoskrzydłym, o porwanej dziewicy z drogiem klejnotem i o złotym zamku*, Poznań 1875; odnaleziono wydanie: Chicago 1895.

w. 3d. – Kolberg wymienił zbiór L. Siemieńskiego *Podania i legendy polskie, ruskie i litewskie*, Poznań 1845, tam zamieszczone zostały utwory zaczerpnięte m.in. z kronik M. Bielskiego i J. Długosza (zob. bibliografia) oraz publikację Bronisławy Kamińskiej (właśc. Zofia Węgierska) *Legendy historyczne*, Poznań 1852.

s. VIII przyp. 1 – Zgodnie z informacją Kolberga odesłanie dotyczy pracy wydanej pod pseudonimem San-Marte *Gross-Polens Nationalsagen, Marchenund Legenden, und Localsagen des Grossherzagthums Posen,* Bromberg 1842, jednak pseudonimem San-Marte posługiwał się Albert Schulz (1802–1893), a nie „Neumann".

s. IX w. 9g. – Kolberg wymienił niemieckojęzycznych autorów: A. Kuhna, autora *Märkische Sagen und Märchen,* Berlin 1843 i *Sagen, Gebräuche und Märchen aus Westfalen,* Leipzig 1859 oraz współautora (z W. Schwartzem) *Norddeutsche Sagen, Märchen und Gebräuche*, Leipzig 1848; W. Mannhardta autora m.in. *Germanische Mythen. Forschungen*, Berlin 1858; M. Töppena

(Toeppen), autora *Aberglauben aus Masuren mit einem Anhange enthaltend Masurrische Sagen und Märchen*, Aufl. 2, Danzig 1867 (Aufl. 1: 1866), wydanie polskie: *Wierzenia mazurskie z dodatkiem zawierającym klechdy i baśnie Mazurów*, Warszawa 1894 (tłum. E. Piltzówna).

w. 16–17g. – Rkp. zawierający zbiór przysłów J. Konopki pt. *Polskie przysłowia, przypowieści i różne wyrażenia przysłowiowe zebrał*…znajduje się wśród zbiorów Kolberga, teka 44/3; zostały one przedrukowane w odpowiednich rozdziałach tomu *Przysłowia*, DWOK T. 60.

Baśni cudowne (s. 3–156)

s. 3–7 nr 1 – Tekst zarejestrowany najprawdopodobniej podczas badań terenowych prowadzonych przez Kolberga w Morownicy.

s. 10 przyp. 1 – Cytat pochodzi z wymienionej pracy A. Bastiana *Die Voelker des Oestlichen Asien*, Leipzig 1866, T. 2: *Reisen in Birma in der Jahren 1861–1862*, Leipzig 1866, s. 145–146.

s. 11–12 nr 3 – Tekst zarejestrowany najprawdopodobniej podczas badań terenowych prowadzonych przez Kolberga w Morownicy.

s. 12–18 nr 4 – Tekst zarejestrowany najprawdopodobniej podczas badań terenowych prowadzonych przez Kolberga w Czeszewie.

s. 18–21 nr 5 – Tekst zarejestrowany najprawdopodobniej podczas badań terenowych prowadzonych przez Kolberga w Morownicy.

s. 22–27 nr 6 – Tekst *Ojciec i trzej synowie. Powieść gminna* przytoczony został w całości z „Przyjaciela Ludu" R. 5: 1838, T. 1, nr 5, s. 38–40; przypisy pochodzą od Kolberga. Przyp. 1 na s. 24 odnosi się do *Żywotów Świętych Starego i Nowego Zakonu na każdy dzień przez cały rok* P. Skargi; w wydaniu: Kraków 1605 żywot świętej Lidwiny opisany na s. 1075–1079, a cytat pochodzi ze s. 1078 (Kolberg dodał słowo „chorą"), w wydaniu: Kraków 1862, T. 2, s. 600–604, a cytowany tekst s. 603.

s. 27–29 nr 7 – Tekst od słów: „bo w gościńcu będą zgryjatki" (s. 28 w. 12d.) w rkp. Kolberga, teka 45, sygn.. 1418, k. 32; rkp. uszkodzony, brak poprzedniej

części tekstu, z boku karta oddarta, na zakończebie: „żyli odtąd w kupie" zamiast „razem", ponadto w druku opowieść zredagowana i nadane cechy gwarowe.

s. 30–35 nr 8 – Zgodnie z odsyłaczem *Zła macocha* została zaczerpnięta z „Przyjaciela Ludu" R. 13: 1846, T. 2, nr 30, s. 237–240 (nie 236), tam ze zbioru F. Wawrowskiego. Tekst w przyp. 1 na s. 31 także za „Przyjacielem Ludu".
W przyp. 1 na s. 34 Kolberg odsyła do pracy K. Balińskiego *Powieści ludu spisane z podań*, Warszawa 1842, tam wątek macochy w tekstach: *Sierota* s. 28–31 i *Djabli tanek* s. 107–109.
s. 35–42 nr 9 – Kolberg przytoczył tekst *Kojata. (Powieść gminna)* zamieszczony w „Przyjacielu Ludu" R. 5: 1838, T. 1, nr 21–22, s. 167–168 i 172; informacja, że tekst podał R. W. Berwiński pochodzi od Kolberga.
W przyp. 1 na s. 35 odsyłacz dotyczący pracy A. J. Glińskiego *Bajarz polski. Baśni, powieści i gawędy ludowe*, T. 1:, Wilno 1862, tam na s. 109–128 opowieść o Kojocie i Kościeju zatytułowana *O Królewiczu Niespodzianku.*
Na s. 40 w przyp. 2 niejasny odsyłacz do zbioru Balińskiego *Powieści ludu spisane z podań.* Na s. 41 w przyp. 1 odesłanie do pracy A. Bastiana *Voelker des Oestlichen Asien*…, T. 3: *Die Reisen in Siam*, Jena 1867, s. 145.

s. 46 przyp. 1 – Odsyłacz Kolberga dotyczy pracy wymienionej wcześniej pracy A. J. Glińskiego *Bajarz polski*…, chodzi prawdopodobnie o wątek ptaka, konia i królewny w powieści *O Janie Królewiczu, żar-ptaku i o wilku wiatrolocie,* T. 1, s. 15–38.

s. 50 w. 1d. – Odsyłacz Kolberga do cz. II *Kujaw* (zob. DWOK T. 4), s. 265 dotyczy przypisów do opowieści zamieszczonych w cz. I tej monografii (DWOK T. 3).

s. 56–62 nr 13 – Tekst zarejestrowany najprawdopodobniej podczas badań terenowych prowadzonych przez Kolberga w Morownicy.

s. 62–68 nr 15 – Kolberg przytoczył tekst *Zapiecek* z czasopisma „Przyjaciela Ludu" R. 3: 1836, T. 1, nr 1, s. 3, nr 2, s. 16–17 i nr 3, s. 21–22.

s. 72–75 nr 16 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 37, sygn. 1328, k. 72, z lokalizacją: „Morownica”. W rkp. ostatnie zdanie inne: „I ożenił się z nią i jest królem”.
W przyp. 1 na s. 74 odsyłacz winien być: *Lud*, seria VIII (nie III), zob. *Krakowskie* cz. IV (DWOK T. 8), s. 68.

s. 75–77 nr 17 – Początek tekstu do słowa „żywy” (s. 76 w. 5g.) w rkp. terenowym Kolberga, teka 8, sygn. 1161, k. 237, na karcie nota lokalizacyjna: „Dębicz”, a nad poprzednią opowieścią: „od Słupcy, Pyzdr”; rkp. uszkodzony, pozostała część karty odcięta. Ten fragment opublikowano w tomie *Kaliskie i Sieradzkie*, DWOK T. 46, s. 519.

s. 77–83 nr 18 – Tekst zarejestrowany najprawdopodobniej podczas badań terenowych prowadzonych przez Kolberga w Morownicy.

s. 98–99 przyp. 1 – Zgodnie ze wzmianką Kolberga tekst zaczerpnięty (i przetłumaczony przez Kolberga) z publikacji *Reisen in Siam*…, s. 141 stanowiącej T. 3 pracy A. Bastiana, *Voelker des Oestlichen Asien*.
W przyp. 1 na s. 96 odsyłacz Kolberga do cz. II *Kujaw* (zob. DWOK T. 4), s. 265 dotyczy przypisów do opowieści zamieszczonych w cz. I tej monografii (DWOK T. 3).

s. 99–103 nr 21 – Z tekstu I. Danielewskiego *Historia o rycerzu złotoskrzydłym*…, Kolberg zacytował krótkie abstrakty rozpoczynające poszczególne rozdziały, a pozostały tekst streścił; porównano z wydaniem: Chicago 1895.

s. 107–108 przyp. 2 – Zgodnie ze wzmianką Kolberga tekst zaczerpnięty (i przetłumaczony przez Kolberga) z publikacji *Reisen in Birma*…, s. 241 stanowiącej T. 2 pracy A. Bastiana, *Voelker des Oestlichen Asien.*

s.115–118 nr 24 – Nie wiadomo, czy opowieść zarejestrował sam Kolberg podczas pobytu w Morownicy (w której był kilkakrotnie, prawdopodobnie m.in. w 1872 roku, zob. wstęp s. 000), czy też zrobiła to inna osoba opatrując tekst notą dotycząca informatora: „Walenty Babiór”.

s.118–125 nr 25 – Według noty Kolberga tekst zaczerpnięty ze zbiorku E. Puffke *Baśnie wielkopolskie*…, Leszno 1863.

s. 125–126 przyp. 1 – Kolberg zacytował fragment pracy A. Szabrańskiego *Rys historii literatury niemieckiej do połowy osiemnastego wieku*, sprawdzono wydanie: Warszawa 1878, tam s. 48; Kolberg odwołał się do wydania z 1876 roku, stąd s. 46.

s. 126–137 nr 26 – Według noty Kolberga tekst zaczerpnięty ze zbiorku E. Puffke *Baśnie wielkopolskie*…, Leszno 1863.

Obszerny fragment od s. 133 w. 8d. (od słowa: „Tutaj") do s. 137 w. 3g. (do słowa: ….) w rkp. Kolberga, teka 45, sygn. 1418, k. 33 będącym odpisem ze zbioru E. Puffke; rkp. uszkodzony, górna i dolna część karty odcięta.

W przyp. 1 na s. 137 Kolberg odsyła do oceny w „Bibliotece Warszawskiej", jednak w T. 2 (obejmującym kwiecień, maj i czerwiec) brak jakiejkolwiek wzmianki o utworach E. Puffke.

s. 137–141 nr 27 – Rkp. Kolberga, teka 45, sygn. 1418, k. 32, tam tekst całej opowieści wraz z tytułem, streszczeniem i odesłaniem do cz. IV *Krakowskiego* (DWOK T. 8), s. 84; rkp. uszkodzony, część karty poodrywana. Ponadto zakończenie opowieści (od słów: „On powiedział" na s. 141 w. 4d.) w rkp. Kolberga, teka 8, sygn. 1161, k. 241.

s. 142–148 nr 28 – Kolberg przytoczył tekst *Targowa przygoda Bartosza. Powieść gminna* zamieszczony w „Przyjaciela Ludu" R. 6: 1839, T. 1, nr 1, s. 5–6 i nr 2, s. 13–15; przyp. 1 na s. 146 także zaczerpnięty z czasopisma, tam podpisany: R. [K. W. Wójcicki].

s. 148–156 nr 29 – Według noty Kolberga tekst zaczerpnięty ze zbiorku E. Puffke *Baśnie wielkopolskie*…, Leszno 1863.

Powieści moralne. Legendy (s. 157–196)

s. 158–160 nr 31 – Kolberg przytoczył w opowieść *O świętym Krystofie. Z ust gminu* zaczerpniętą z „Przyjaciela Ludu" R. 5: 1838, T. 1, nr 3, s. 23–24.

s. 160–161 nr 32 – Tekst *Ucieczka P. Jezusa do Egiptu (powiastka)* Kolberg zaczerpnął z „Przyjaciela Ludu" R. 2: 1835, T. 1, nr 22, s. 176. Przyp. 1 dolny

pochodzi od Kolberga i dotyczy wiersza *Pan i sieroty. (Ballada)* zamieszczonego w „Przyjacielu Ludu” R. 3: 1837, T. 2, nr 42, s. 335–336, podpisanego J. N. J. [Jaśkowski].

s. 161–162 nr 32 – Nie wiadomo, czy opowieść zarejestrował sam Kolberg podczas pobytu w Morownicy (w której był kilkakrotnie, choć potwierdzona jest data 1868, a nie 1867, czy zrobiła to inna osoba opatrując tekst notą dotycząca informatora.

s. 162–164 nr 34 i przyp. 1 – Tekst zarejestrowany najprawdopodobniej podczas badań terenowych prowadzonych przez Kolberga w Siekierkach, zob. wstęp. Odsyłacz w przypisie dotyczy tekstu nr 49 zamieszczonego w cz. III *Krakowskiego* (zob. DWOK T. 7), s. 30–31.

s. 164 przyp. 1 – W przypisie odesłanie do publikacji [P. Wilkońskiej] *Hanna z Grzymałowa. Powieść z czasów Kazimierza Wielkiego* i *Natalia przez Paulinę z L. W.* współwyd: *Chłopka swatką hrabianki*, Warszawa 1842, T. 1.

s. 166–167 nr 36 – Tekst zarejestrowany najprawdopodobniej podczas badań terenowych prowadzonych przez Kolberga w Dębiczu, zob. wstęp.

s. 178 nr 39 – Rkp. Kolberga, teka 8, sygn. 1161, k. 241, na odwrocie karty ołówkowa nota: „Śmigiel” i drobniej piórem: „od Kalisza, Koźmina, Śmigla”; tekst opublikowano tomie *Kaliskie i Sieradzkie*, DWOK T. 46, s. 534.

s. 181–182 nr 41 i przyp. 2 – Tekst zarejestrowany najprawdopodobniej podczas badań terenowych prowadzonych przez Kolberga w Czeszewie, zob. wstęp. Odsyłacz Kolberga niejasny, być może miał dotyczyć słowniczka zamieszczonego w cz. II *Kujaw* (DWOK T. 4) rozpoczynającego się na s. 268.

s. 182 przyp. 1 – Kolberg odwołał się do ballady G. A. Bürgera *Lenora* opublikowanej w „Almanachu Muz” w 1773 roku; Kolberg mógł korzystać z *Tłómaczeń* A. Odyńca, tam *Lenora* w T. 2: Warszawa 1874, s. 189–199 (zob. www.pl.wikisource.org/wiki/Strona:Tłómaczenia_t._I_i_II_(Odyniec).djvu; dostęp: 20.04. 2021).

s.182–185 nr 42 – Kolberg przytoczył tekst A. B. *Zbawienie dwóch duchów. Gadka wielkopolska, z manuskryptu: Strachy wielkopolskie*, „Przyjacielu Ludu” R. 4: 1838, T. 2, nr 44, s. 346–347.

s. 196 przyp. 1 – W przypisie odwołania do pracy Fr. X. Schönwertha *Aus der Oberpfalz. Sitten und Sagen,* Th. III (cz. III), Augsburg 1859; cz. I: Augsburg 1857.

Gadki o czarcie i diabłach (s. 197–252)

s.197–201 nr 45 i przyp. – W zbiorze L. Haupta i J. A. Smoléra *Pjesnički hornych a delnych Łužiskich Serbow*, do którego Kolberg, w T. 2, Grymi 1843 na s. 176–178 baśń nr 15 o Madejowym łożu po łużycku i po niemiecku (do niej odesłanie w przypisie na s. 197); na s. 315 w tym samym tomie przypis do baśni nr 15, w nim m.in. tekst po polsku z powołaniem na F. Wawrowskiego, obok także w tłumaczeniu na niemiecki. W przyp. na s. 197 Kolberg odsyła też do zbioru Ż. Paulego *Pieśni ludu polskiego w Galicji*, Lwów 1838 roku (nie 1839), tam na s. 32 pieśń ze wzmianką o Madejowym łożu oraz przypisy nawiązujące do opowieści.

s. 201–210 nr 46 i przyp. 1 – *Madejowe łoże (Powieść gminna)* przytoczona z „Przyjaciela Ludu" R. 2: 1835, T. 1, nr 3, s. 19–20, nr 4, 29–30, nr 5, 38–39, nr 6, 45–46. Kolberg pominął cały wstęp z numeru 3, przytoczył tylko powieść , która zaczynała się pod koniec tekstu w nr 3 i kontynuowana była do nr 6.
W przyp. 1 na s. 201–202 odesłanie Kolberga do dzieła J. Grimma *Deutche Mythologie*, Getynga 1854, Bd. 2, s. 977.

s. 212–217 nr 480 – Kolberg streścił opowiadanie podpisane X. Łukasz *Sierota.(Powieść bajeczna)* zamieszczone w „Piśmie dla Ludu Polskiego", R. 1: 1845, z. 2 (luty) s. 41–60, z. 3 (marzec) s. 77–91; niektóre zdania są cytatami, inne zostały przeredagowane lub zupełnie pominięte.

s. 217–219 nr 49 – Według noty Kolberga tekst zaczerpnięty ze zbiorku E. Puffke *Baśnie wielkopolskie*…, Leszno 1863.

s. 224 przyp. 1 – W przypisie odwołanie do pracy Fr. X. Schönwertha *Aus der Oberpfalz. Sitten und Sagen,* Th. III (cz. III), Augsburg 1859, s. 33.

s. 224–229 nr 51 i 52 – Teksty zarejestrowane najprawdopodobniej podczas badań terenowych prowadzonych przez Kolberga w Morownicy.

s. 229–231 nr 53 i przyp. – Tekst zarejestrowany najprawdopodobniej podczas badań terenowych prowadzonych przez Kolberga w Czeszewie, zob. wstęp. Na s. 229 w przyp. 2 odwołanie do pracy Fr. X. Schönwertha *Aus der Oberpfalz. Sitten und Sagen,* Th. III (cz. III), Augsburg 1859, s. 318.

s. 233–236 nr 55 i przyp. – Tekst zarejestrowany najprawdopodobniej podczas badań terenowych prowadzonych przez Kolberga w Czeszewie, zob. wstęp. Na s. 234 w przyp. 1 Kolberg zacytował fragment z *Żywotów Świętych Starego i Nowego Zakonu*…, w wydaniu: Kraków 1605 rok żywot świętej Lidwiny na stronach 1075–1079, a cytat pochodzi ze s. 1078; w wydaniu: Kraków 1862, T. 2, s. 600–604, cytat ze s. 603.

s. 236–237 nr 56 i przyp. – Tekst zarejestrowany najprawdopodobniej podczas badań terenowych prowadzonych przez Kolberga w Morownicy.Na s. 236 w przyp. 1 odsyłacz Kolberga dotyczący pracy K. Szulca *Mityczna historia* Polski…, tam na s. 201 informacje o mitycznym znaczeniu byka, psa i jabłoni.

s. 237–238 nr 57 – Kolberg przytoczył wiersz i uwagę nad utworem F. M[orawskiego] *Chłop i diabeł. Powiastka gminna z nad Warty* zamieszczony w „Przyjacielu Ludu" R. 4: 1838, T. 2, nr 31, s. 242.

s. 239–246 nr 58 – Kolberg przytoczył tekst podpisany inicjałem B. zatytułowany *Chłop i diabeł (Z zbioru gminnych gawęd wielkopolskich)* zamieszczony w „Przyjacielu Ludu" R. 6: 1840, T. 2, nr 33, s. 260–261, nr 34, 269–270, nr 35, 277–278; przypisy 1 na s. 239 i 240 również pochodzą z czasopisma.

s. 244 przyp. 1 – Kolberg streścił fragment z pracy J. G. von Hahn'a *Griechische und albanesische Marchen,* Leipzig 1864, T. 1, s. 173–174.

s. 250 przyp. 1 – Kolberg odesłał do prac: A. Kuhna *Märkische Sagen und Märchen*…, s. 88–90; Fr. X. Schönwertha *Aus der Oberpfalz. Sitten und Sagen*…, Augsburg 1858, Th. II, s. 10 i 33.

przyp. 2 – Kolberg streścił fragment pracy J. Grimma *Deutsche Mythologie*…, T. 2, s. 972.

Powieści o zbójcach, oszustach, głupcach, babach itp. (s. 253–312)

s. 253–259 nr 62 i przypisy – Kolberg zaczerpnął tekst *O dwunastu rozbójnikach* zamieszczoną w *Powieściach wielkopolskich* Ryszarda Berwińskiego, T. 1, s. 231–281.
W przyp. na s. 253 Kolberg odesłał do „Tygodnik Literackiego" 1840, nr 25–30 (25–27); recenzja *Powieści wielkopolskie, przez R. W. Berwińskiego, T. 1, w Wrocławiu 1840* znajduje się w rubryce „Przegląd pism" na s. 199–200, 207–208, 215–216, 223–224, 232, 240.
W przyp. 1 na s. 255 odesłanie do opowieści zamieszczonej w pracy J. G. von Hahn'a *Griechische und albanesische Marchen*…, T. 1, s. 286–288.
W przyp. 1 na s. 259 Kolberg wykorzystał fragment pracy I. Hanuscha *Die Wissenschaft des slavischen Mythus*, Lemberg (Lwów) 1842, s. 134; za Hanuschem odesłania do publikacji: J. Uscholda *Vorhalle zur griechischen Geschichte und Mythologie*, Stuttgart-Tubingen 1838, s. 195; G. F. Creuzera *Symbolik und Mythologie der alten Völker, besonders der Griechen*, ed. 1: Leipzig 1810, Bd. I, s. 246–247.

s. 259–260 nr 63 – Tekst zarejestrowany najprawdopodobniej podczas badań terenowych prowadzonych przez Kolberga w Morownicy.

s. 265–268 nr 66 – Kolberg przytoczył opowieść *Wykradziona. (Powiastka wielkopolska)* podpisaną inicjałem W. za „Przyjacielem Ludu" R. 13: 1846, T. 1, nr 17 s. 132–135. W przyp. 1 na s. 265 odesłał do *Historii okropnej o walecznym Stasiu i pięknej Anulce*, „Przyjacielu Ludu" R. 1: 1835, T. 2, nr 49–52 (kontynuacja: tamże, R. 2: 1835, T. 1, nr 1 i 2). W tym samym przypisie odesłanie do pracy K. Balińskiego *Powieści ludu spisane z podań,* Warszawa 1842, bez wskazania konkretnej opowieści; prawdopodobnie chodzi o tekst *Tomila* mówiący o wykradzionej kochance, s. 20–28.

s. 273–276 nr 68 – Kolberg przytoczył w całości tekst *Świerszcz wielki prorok. (Powieść gminna)* zamieszczony w „Przyjacielu Ludu" R. 3: 1836, T. 1, nr 7–8, s. 53–54, 62–63.

s. 276–280 nr 69 – Tekst *O płocie kiełbasianym. Powiastka ludu (z nad Obry)* pochodzi z „Przyjaciela Ludu" R. 14: 1847, T. 2, nr 41, s. 326–328.

s. 280–287 nr 70 – Kolberg przytoczył tekst *Co to jest bieda (Powieść)* z „Przyjaciela Ludu" R. 9: 1842, T. 1, nr 2, s. 9–10 i nr 3, s. 18–19.

s. 290–291 nr 72 – *Skutki wychowania. Powieść gminna* to, zgodnie ze wzmianka Kolberga, skrót opowieści opublikowanej w „Piśmie dla Ludu Polskiego" R. 1: 1845 (styczeń), s. 23–32.

s. 292–297 nr 74 – Tekst zarejestrowany najprawdopodobniej podczas badań terenowych prowadzonych przez Kolberga w Czeszewie.

s. 299–302 nr 77 i przyp. – Kolberg przytoczył tekst *Mądry Macioś. (Powiastka gminna)* zamieszczony przez [R. Berwińskiego] w „Przyjacielu Ludu" R. 4: 1837, T. 1, nr 22, s. 12–14. W przyp. 2 na s. 299 odesłanie do pracy J. G. von Hahn'a *Griechische und albanesische Marchen*…, T. 1, s. 238.

s. 302–304 nr 78 – Tekst zarejestrowany najprawdopodobniej podczas badań terenowych prowadzonych przez Kolberga w Morownicy.

s. 305–307 nr 80 – Tekst zarejestrowany najprawdopodobniej podczas badań terenowych prowadzonych przez Kolberga w Czeszewie.

s. 310–312 nr 82 – Tekst zarejestrowany najprawdopodobniej podczas badań terenowych prowadzonych przez Kolberga w okolicach Morownicy.

Bajki (s. 313–330)

s. 313–314 nr 83 – Rkp. terenowy Kolberga, teka 8, sygn. 1161, k. 250, z lokalizacją jak w druku; na zapisie terenowym naniesione drobne poprawki uwzględnione następnie w druku, np. w przedostatnim zdaniu: „co ich lew pożarł" poprawione na „co ich lwu dał na pożarcie".

s. 316–318 nr 85 – Zamieszczony przez Kolberga tekst *Pies wierny i wąż. Powieść gminna* pochodzi z „Przyjaciel Ludu" R. 1: 1835, T. 2, nr 31, s. 243–244.

s. 318–319 nr 86 – Tekst zaczerpnięty z artykułu *Wilk i Parobek. (Powiastka gminna)*, „Przyjaciel Ludu" R. 2: 1835, T. 1, nr 25, s. 199; Kolberg pominął akapit wprowadzający i zacytował wyłącznie opowieść, wprowadził też teksty zamieszczone w nawiasach.

s. 320–322 nr 87 i przyp. – Opowieść O *starym wilku i o lisku filucie (Powieść gminna)* została zaczerpnięta z „Przyjaciela Ludu" R. 5: 1838, T. 1, nr 2, s. 14–15; przyp. 1 na s. 322 wprowadzony przez Kolberga, zob. S. Trembecki, *Lis kusy*, w: *Poezje*, T. 1: Wilno 1822, s. 95–96.

s. 323–327 nr 88 – Kolberg zacytował tekst podpisany A. B. *Wilk i skowronek*, „Przyjaciela Ludu", R. 5: 1838, T. 1, nr 23, s. 177–179.

s. 329–330 nr 91 – Tekst zarejestrowany najprawdopodobniej podczas badań terenowych prowadzonych przez Kolberga w Morownicy.

Dykteryjki i fraszki (s. 331–364)

s. 331–333 nr 92 i 93 – Teksty zarejestrowane najprawdopodobniej podczas badań terenowych prowadzonych przez Kolberga w Morownicy.

s. 335–337 nr 95 – Tekst zarejestrowany najprawdopodobniej podczas badań terenowych prowadzonych przez Kolberga w Morownicy.

s. 338–339 nr 97 – Tekst zarejestrowany najprawdopodobniej podczas badań terenowych prowadzonych przez Kolberga w Morownicy.

s. 344–345 nr 101 – Tekst zarejestrowany najprawdopodobniej podczas badań terenowych prowadzonych przez Kolberga w Morownicy.

s. 348–352 nr 103 – Kolberg przytoczył tekst *Dowcipy polskiego chłopa (Wiernie opowiedziane podług podania ludu, przez X. Ł.)* zamieszczony w „Piśmie dla Ludu Polskiego" R. 1: 1845, rok 1, z. 7 i 8, s. 232–237.

s. 356–357 nr 105 i przyp. – Tekst od słów: „więc kazał sobie dać obiad" (s. 356 w. 20d.) w rkp. terenowym Kolberga, teka 8, sygn. 1161, k. 237, rkp. uszkodzony, górna część karty odcięta.
W przyp. 1 na s. 357 odesłanie do dzieła W. Szekspira *Kupiec Wenecki*, pierwodruk: *Historie of The Merchant of Venice*, London 1600; Kolberg mógł korzystać z wydanych w Warszawie w 1858 roku *Dramatów Williama Skakespear'a*, T. 3, tam *Kupiec Wenecki* na s. 351–486, a wzmiankowany targ Shylocka o funt mięsa na s. 374–375.

s. 357–359 nr 106 i 107 – Teksty zarejestrowane najprawdopodobniej podczas badań terenowych prowadzonych przez Kolberga w okolicach Siekierek.

s. 359–360 nr 108 i przyp. – Tekst podpisany A-y Ż. *Ksiądz Węgierski (Dykteryjka)* został przytoczony z „Przyjaciela Ludu" R. 9: 1842, T. 1, nr 16, s. 126–127; przypisy na s. 360 także zaczerpnięte z czasopisma.

s. 361–362 nr 109 – Tekst podpisany X. A. R. *Quare? Powiastka szkolna* został zaczerpnięty z „Przyjaciela Ludu" R. 2: 1835, T. 1, nr 24, s. 190.

s. 362–363 nr 110 – *Trafna odpowiedź.(Dykteryjka klasztorna)* podpisana inicjałem C. pochodzi z „Przyjaciela ludu" R. 6: 1839, T. 1, nr 24, s. 190–191.

s. 364 nr 111 – *Dykteryjkę klasztorną* podpisaną inicjałem C. Kolberg zaczerpnął z „Przyjaciela Ludu", R. 6: 1840, T. 2, nr 28, s. 224.

Przypisy (s. 367–385)

s. 367 (przyp. 1, do s. 19) – Zgodnie z odsyłaczem Kolberg zacytował fragment pracy K. Szulca *Mityczna historia Polski*..., s. 85 i 179.

s. 367–368 (przyp. 2, do s. 35) – Cytowany przez Kolberga tekst pochodzi z pracy J. Łukaszewicza *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania*..., T. 2, s. 435, ostatnie zdanie jest cytatem ze s. 262.

s. 368 (przyp. 3, do s. 35 i 116) – Cytat pochodzi z pracy K. Szulca *Mityczna historia Polski*..., s. 221. Za Szulcem przywołana publikacja A. Afanasjewa *Rosyjskie baśnie ludowe*, T. 1–8, Moskwa 1855–1863, baśń *Car niedźwiedź* znajduje się w T. 5: 1861, s. 131–137; także za Szulcem odwołanie do pracy J. Rymarkiewicza *Wzory prozy. Stopień I*, w wydaniu: Poznań 1869 na s. 37–44 opowieść *Kojata* (wątek nr 9 i 24 u Kolberga w T. 14), ta opowieść podana przez Rymarkiewicza za Wójcickim.

s. 368 (przyp. 4, do s. 52 i 62) – Cytat pochodzi z pracy A. Bastiana *Reise durch Kambodja nach Cochinchina*, Jena 1868, s. 348 stanowiącej T. 4 dzieła *Die Voelker Oestlichen Asien*.

s. 368–369 (przyp. 5, do s. 52 i 310) i przypisy dole – Kolberg przytoczył w całości tekst *Sowiźrzał* wydrukowany w „Przyjacielu Ludu" R. 5: 1838, T. 1, nr 6, s.47; przypisy dolne dodane przez Kolberga, w przyp. 1 na s. 368 pracy W. A. Maciejowskiego *Sowizrzał i Twardowski (podania)* zamieszczonej w „Bibliotece Warszawskiej" 1841, T. 3, s. 1–19.

s. 369–370 (przyp. 6, do s. 72, 83, 103) i przyp. 2 dolny – Kolberg odesłał do pracy J. G. von Hahn'a *Griechische und albanesische Marchen*…, T. 1, s. 201 (całość tekstu na s. 201–208). W przyp. 2 dolnym na s. 369 odesłanie do pracy wydanej pod pseudonimem San-Marte *Gross-Polens Nationalsagen, Marchenund Legenden*…, pseudonimem San-Marte posługiwał się Albert Schulz (1802–1893), a nie „Neumann".

s. 370 (przyp. 7) – Kolberg ponownie wykorzystał fragment pracy J. G. von Hahn'a *Griechische und albanesische Marchen*…, T. 1, s. 215.

s. 370–371 (przyp. 8, do s. 72 i 103) – Kolberg wykorzystał fragment wymienionej pracy J. G. von Hahn'a *Griechische und albanesische Marchen*…, T. 1, s. 270.

s. 371 (przyp. 9, do s. 77) – Kolberg wykorzystał tekst V. Jagić'a *Die christlich-mythologische Schicht in der russischen Volksepik*, „Archiv für slavische Philologie" 1875, Bd. 1, s. 104 I nast. (całość arykułu s. 82–133); w pierwszym akapicie odesłania do publikacji, także za artykułem Jagića, dotyczą: P. J. Rybnikov *Volkslieder, gesammelt von*…, Moskau 1861, Th. 1; Al. Vesolowski *Aus der Geschichte des literarischen Werkers des Ostens mit dem Westen. Slavische Überlieferungen über Salomon und Centaurus*, Petersburg 1872.

s. 372 (przyp. 10, do s. 110) – Zgodnie z odsyłaczem Kolberga cytat pochodzi z pracy A. Bastiana *Reise durch Kambodja nach Cochinchina*…, s. 160.

s. 372–375 (przyp. 11, do s. 118 i 127) – Kolberg przytoczył *Podanie ludowe o pięciu królach, którzy panowali w Kruświcy, i ztąd powstało nazwisko Kruświcy* zamieszczone w dziele *Powieści i podania ludowe,* zebrał J. Chociszewski, Chełmno 1869; odnaleziono wyd.: Poznań 1895, tam s. 52–58.

s. 375–376 (przyp. 12, do s. 157) – Kolberg przytoczył wiersz F. M[orawskiego] *Halka.(Z gminnej powieści z okolic Poznania)* z „Przyjaciela Ludu" R. 3: 1837, T. 2, nr 36, s. 288. Przyp. 1 pochodzi od Kolberga, tam odesłanie do pracy A. Bastiana *Reisen in Birma*, s. 450, jest to T. 2 dzieła *Voelker des Oestlichen Asien.*

s. 376–377 (przyp. 13) – Kolberg wykorzystał fragment pracy J. Grimma *Deutsche Mythologie*…, T. 2, s. 786; za Grimmem odsyłacz do K. W. Wójcickiego, zob. tegoż, *Klechdy. Starożytne podania i powieści ludu polskiego i Rusi*, T. 1: Warszawa 1837, tam na s. 16 w przyp. wzmianka o Herbutach przemieniających się w orły.

s. 377 (przyp. 14, do s. 148) – Kolberg zacytował fragment dzieła A. Bastiana *Reisen im Indischen Archipel: Singapore, Batavia, Manilla und Japan*, Jena 1869, s. 134; jest to T. 5: *Voelker des Oestlichen Asien.*

s. 377 (przyp. 15, do s. 179) – Kolberg zacytował urywek z pracy K. W. Wójcickiego Stare gawędy i obrazy, T. 4: Warszawa 1840, s. 318–319 i s. 343 (tam w przypisach); po odsyłaczu do *Ludu* wymieniony wiersz, podpisany inicjałem M., *Pan Przyjemski* opublikowany m.in. w „Przyjacielu Ludu" R. 5: 1838, T. 2, nr 2, s. 48.

s. 377–378 (przyp. 16, do s. 212) – Kolberg zacytował fragment pracy J. Łukaszewicza *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania*…, T. 2, 257–258.

s. 378–379 (przyp. 17) – Kolberg przytoczył wiersz *Przeklęcie ducha.(Gadka z okolic Poznania)*, podpisany A. B., „Przyjaciel Ludu" R. 4: 1838, T. 2, nr 38, s. 304.

s. 379–380 (przyp. 18, do s. 231) – Kolberg przytoczył fragment pracy A. J. Szabrańskiego *Rys historii literatury niemieckiej do połowy osiemnastego wieku* Warszawa 1876, s. 121–122; za Szabrańskim odwołanie do pracy Hansa Sachsa *Der Teufel mit dem alten Weib*, pierwodruk: 1545.

s. 380 (przyp. 19, do s. 232) – Zgodnie z odesłaniem Kolberga cytat pochodzi z pracy A. Bastiana *Reise durch Kambodja*…, s. 384 (jest to T. 4 dzieła *Die Voelker Oestlichen Asien*).

s. 380 (przyp. 20) – Cytat pochodzi z pracy Fr. X. Schönwertha *Aus der Oberpfalz. Sitten und Sagen*…, Th. III (1859), s. 114.

s. 380–381 (przyp. 21, do s. 233) – Kolberg wykorzystał tekst A. Bastiana z *Reisen in Siam*…, Jena 1867, s. 383 (stanowiącej T. 3 pracy *Voelker des Oestlichen Asien*).

s. 381–382 (przyp. 22, do s. 233 i przyp. 23) – Kolberg ponownie wykorzystał fragmenty tekstu A. Bastiana z *Reise durch Kambodja*…, odpowiednio ze s. 332 oraz s. 333 i 120, Jena 1868 (T. 4 dzieła *Voelker des Oestlichen Asien*).
120.

s. 382–383 (przyp. 24, do s. 290) – Cytat pochodzi z „Illustrirtes Wiener Extrablatt" 1876, nr 298 (nota za Kolbergiem, w bibliotekach cyfrowych brak tego numeru).

s. 383 (przyp. 25) – Cytat pochodzi z pracy Fr. X. Schönwertha *Aus der Oberpfalz. Sitten und Sagen*…, Th. III (1859), s. 89..

s. 383–385 (przyp. 26, do s. 304) – Kolberg odwołał się do publikacji K. Mauera *Isländische Volkssagen* Leipzig 1860, jednak opowieść streścił za omawiającym ten tekst artykułem A. Geffroy'a *Essais et Notices. Les Traditions populaires de l'Islande,* „Revue des Deux Mondes" T. 26: 1860, s. 1012–1022.

Przypisy do Poznańskiego T. 15

Wstęp (s. VII–X)

s. VII nlb. w. 6g.– Kolberg powołuje się na dzieło J. Grimma *Mitologia niemiecka* (*Deutsche Mythologie*), Getynga 1835.

w. 8g. – Przywołanie Kazimierza Szulca dotyczy jego dzieła *Mythyczna historya polska i mythologia słowiańska*, Poznań 1880.

s. VIII w. 3–4g. – Odesłanie Kolberga do materiałów Akademii Umiejętności dotyczy najprawdopodobniej „Pamiętnika Akademii Umiejętności w Krakowie. Wydział Filologiczny i Historyczno-Filozoficzny", tam w T. 3: 1877 rozprawa

M. Sokołowskiego *Ruiny na Ostrowie jeziora w Lednicy, studium nad budownictwem w przedchrześcijańskich i pierwszych chrześcijańskich wiekach w Polsce. Na podstawie badań wspólnie na miejscu odbytych z profesorem Władysławem Łuszczkiewiczem*, s. 117–277; wcześniej rozprawy zamieszczały „Roczniki Ces. Król. Tow. Naukowego Krakowskiego" (m.in. A. Przeździeckiego *Wykopalisko na wyspie jeziora Lednicy pod Gnieznem*, 1869, T. 17 (poszyt 3), s. 276–296.
Odesłanie do „Roczników Tow. Przyjaciół Nauk Poznańskiego" dotyczy m.in. *Sprawozdania z czynności TPNP do 1 stycznia 1860* autorstwa T. Działyńskiego, R. 1: 1860, s. 585–603, tam wzmianki o pracach archeologicznych podjętych przez członków TPN oraz o odczytanej rozprawie E. Kierskiego *O starożytnych ruinach na wyspie jeziora Lednogórskiego*.

s. VIII w 5–20 g. – Kolberg najpierw zacytował dwa odrębne zdania z pracy R. Berwińskiego *Studia o literaturze ludowej ze stanowiska historycznej i naukowej krytyki*, Poznań 1854, T. 1, s. 120 oraz s. 121–122, następnie przytoczył opinię Berwińskiego z tego samego tomu, s. 169 i 186.

s. IX w 8–10d. – Powołanie na R. Berwińskiego dotyczy wymienionej wcześniej pracy *Studia o literaturze ludowej*…, T. 1 i 2; wymieniony T. Klepaczewski był autorem rękopisu *Pogląd historyczny na zabobony w Polsce*, który w chwili przygotowania do druku monografii *W. Ks. Poznańskiego* był w posiadaniu Kolberga.

s. IX w. 1d. – s. X w. 5g. – We wszystkich wymienionych przez Kolberga czasopismach ukazały się liczne artykuły dotyczące wierzeń; zob. m.in. Z. Gloger *Zabobony rolnicze*, „Biblioteka Warszawska" 1876, T. 2, s. 376 i tegoż *Przesądy pszczelarskie, myśliwskie i rolnicze*, tamże 1876, T. 4, s. 552; W. Siarkowski *Materiały do etnografii ludu polskiego z okolic Kielc*, „Zbiór Wiad. do Antrop. Krajowej" 1878, T. 2, tam wzmianki na s. 241–242, 1879, T. 3, s. 3–61 (ta część w całości poświęcona wierzeniom i przesądom); B. Gustowicz *Podania, przesądy i gadki ludowe w dziedzinie przyrody*, „Zbiór Wiad. do Antrop. Krajowej" 1881, T. 5, s. 102–186, toż: cz. I *Zwierzęta*, Kraków 1881 i cz. II *Rośliny*, Kraków 1882.

s. X w. 7–8 g. – G. Pitrè wydał m.in. „Biblioteca della tradizioni popolari siciliane" (1870–1913).

s. X w. 9–11g. – Wzmianka o materiałach Z. Consiglieri Pedroso dotyczy prawdopodobnie jego analiz odnoszących się do mitów i przesądów, które publikował m.in. piśmie „O Positivismo", wychodzącym w Porto.

Świat nadzmysłowy

s. 3 nlb. w. 7–8 d – Kolberg wskazuje na znaczenie dzieła Kazimierza Szulca *Mitologia słowiańska.*

s. 3 nlb. przyp. 1 – zgodnie z odesłaniem w „Tygodniku illustrowanym" Warszawa 1865,t. 11, nr 290, na s. 139–140 znajduje się artykuł *Kościół i klasztor w Trzemesznie* podpisany A. Ł.; informacji o rozebraniu klasztoru nie ma w tym artykule.
przyp. 2 – zgodnie z odesłaniem Kolberga Kazimierz Szulc pisał o nowym lecie w *Mythologija* s. 80 i 93.

s. 4 w. 8 d. — O. Bergenroth *Croquis von Posen ,* Poznań , Bydgoszcz, Berlin 1845.

s. 4 przyp. 1—W przypisie Kolberg odsyła do K. Szulc *Mythologija* s. 92-110.

s. 5 przyp. 1— F. Schonwerth *Aus der Oberpfalz, Sitten* Augsb. 1857, t. 1, s. 63.
przyp. 2 — odsyłacz dotyczy dzieła K. Szulca *Mythologija* s. 116, 121, gdzie autor pisze o księżycu, nie podaje jednak wiadomości przekazanych przez Kolberga.

s. 6 w. 18 d. - s. 7 w. 10 g. — Odesłanie odnosi się do pracy Tworzymira *Wyjaśnienia początku niektórych przysłów używanych w Wielkopolsce podług podań ludu,* „Biblioteka Warszawska" 1864,t. 1, luty, s. 263- 293. Kolberg cytuje fragment ze strony 265, opuścił kilka słów, sporządził przypis do tekstu.

s. 7 w. 14 — odesłanie do Teodora Narbutta, który boginię Lado utożsamiał ze Złotą Babą w dziele *Dzieje starożytne narodu litewskiego,* t. 1 *Mitologia litewska* Wilno 1835, s. 40.

s. 7 przyp. 1— odesłanie do wymienianego już dzieła Szulca *Mythologija* s. 188, 189.
przyp. 2 i 3 —omawiane zagadnienia szerzej opisał K. Szulc w *Mythologiji.* Kolberg odsyła do s. 70, 133, 151,168, 169, 212.
—O Złotej Babie pisał także Berwiński w *Studya* t. 1, s. 149 tekst zaczerpnięty, ale nie cytuje.

s. 8 przyp. 1 — pierwsza część przypisu , włącznie z przywołaniem A. H. Kirkor *Słowianie ilyracy* „Ognisko domowe" 1876, z 22 czerwca nr 25, s. 303, to cytat dokładny z dzieła Kazimierza Szulca *Mythologija słowiańska* s. 86.
Druga część została przeredagowana przez Kolberga, który połączył zdania ze s. 87 i 88.

s. 9 w. 24-25 g. — Bergenroth *Croquis von Posen , P*osen, Bromberg, Berlin 1845
przyp. 2 — w tym przypisie Kolberg odesłał do Wójcickiego, *Klechdy . Starożytne podania i powieści ludu polskiego i Rusi.* t. 2, s. 197
— na s. 166-172 Szulc w swej *Mythologiji* pisał o bogini śmierci .Nie wyraził tam jednak poglądu przypisanego mu przez Kolberga, nieuzasadnione jest wskazanie s. 168 .

s. 10 przyp. 1 —Kolberg przytacza w nieco zmienionej wersji zdanie Narbutta z *Dziejów starożytnych narodu litewskiego, Mitologia litewska* s. 71-72.
przyp. 2 —Adalbert Kuhn *Markische Sagen,*Berlin 1843, s. 115.

s. 11 w. 12-13 d. —w. 11-24 g. to cytat dokładny z dzieła Wójcickiego *Stare gawędy* t. 4 Warszawa 1840, s. 306,
w. 10d - 6 d. —Kolberg zacytował Wójcickiego *Stare gawędy* t. 4, s. 312. Zmienił nieco początek zdania.
Anton, Hanusz, Grimm, Naruszewicz, Rakowiecki cytowani za wymienionym źródłem, dalej Kolberg odsyła do *Mitologii słowiańskiej* s. 170, w ktrórej Szulc powołuje się na Hanusza *Die Wissenschaft des Slawischen Mythus* 1842 s.. 413.

s. 12 przyp. 2 —F. Schonwerth *Aus der Oberpfalz, Sitten und Sagen,* Augsburg 1858, t. 2, s. 333

s. 13 w. 23-24 g.— Bergenroth *Croquis von Posen…*
przyp. 1 —odsyłacz dotyczy pozycji K. Szulc a *Mythologija* s. 191, 192. Adekwatne do tekstu byłoby odesłanie do s. 192-193.

s. 14 w. 8 g — *Croquis von Posen…*
pkt. 3 i 4 — obydwa akapity są cytatami z Wójcickiego *Stare gawędy* Warszawa t. 2, s. 299-300.
w. 4-12 d —fragment jest cytatem dokładnym z podpisanego inicjałem R artykułu Św*itezianka* zamieszczonego w czasopiśmie „Kłosy" Warszawa 1871, t. 12, nr 288, s. 6. Jednocześnie jest to cytat z Wójcickiego (patrz wyżej).

s. 14-17 hasło Bogunka —na początku akapitu Kolberg odsyła do dzieła Ryszarda Berwiński *Powieści Wielkopolskie* Wrocław 1840, t. 1, s. 208, skąd zaczerpnął od którego zaczerpnął informacje podane w drugim zdaniu. W ostatnim akapicie odsyła do s. 183 i 214. Berwiński omawia język łowiecki na s. 183-184, natomiast na s.213-228 znajduje się spis wyrazów przestarzałych, w tym z języka łowieckiego.

s. 15 przyp. 1 —*Croquis von Posen* Bergenroth, Posen 1845

s. 16 przyp. 1— „Extrablatt” Wien 1877, nr 17

s. 17 w. 14-s. 19 w. 6 g. —zgodnie z odesłaniem Kolberga cały tekst jest cytatem ze wspomnianej już pracy Tworzymira, „Biblioteka Warszawska” 1864, luty, s. 267-268. Jednocześnie tym tekstem z pominięciem treści w nawiasach rozpoczyna swą książkę Józef Chociszewski *Powieści i podania ludu* Chełmno 1869, opowieść *O wielkoludach, karłach i krasnych ludkach.*.

s. 18 przyp. 1 —Adalbert Kuhn *Markische Sagen,* Berlin 1842, s. 25.
przyp. 2 —Hahn *Griech u albanesMarchen, die 40 Drakos*

s. 19 w. 8 g.- s. 20 w. 8 d. — Kolberg zacytował Tworzymira, s 270.

s. 19 przyp. 1— F. Schonwert *Aus der Oberpfalz,*Augsburg 1858, t. 2, s. 411
—a. Kuhn *Markische Sagen,* Berlin 1843, s.65
przyp. 2 —H. Ploss *Das KindStuttgard* 1876, t. 1, s. 103

s. 20 w. 6 d.- s.22 w. 8 g. —podane wiadomości pochodzą z pracy Tworzymira,(s. 268-269), w większej części są cytatami dokładnymi, częściowo Kolberg przeredagował tekst, zmienił kolejność podawanych historii, dodał własny przypis.

s. 22 przyp. —odesłanie Kolberga odnosi się do artykułu *Przesądy i zabobony* opublikowanego bez podania autora w czasopiśmie "Magazyn powszechny” Warszawa 1837, s. 115-119.

s. 23 w. 1— W wymienionym numerze w „Przyjaciel ludu”, tych informacji brak; w. 5-6 g.— o weselu krasnoludków zwanych panami duchami pisał Jan Chryzostom Pasek w *Pamiętnikach z czasów panowania Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III* Poznań 1837, s. 49-50.

s. 23 w. 9 g. —Por. Rkp. Teobalda Klepaczewskiego.

s. 23w. 18- s. 19 w. 5g oraz s. 19 przyp.1— Kolberg zgodnie z odesłaniami podał informacje zawarte w dziele Berwińskiego S*tudya* t.1, s. 154-155 , t. 1 s. 14-15 , t. 2 s.2 oraz zacytował fragmenty z t. 2 s. 6, 9-10.

s. 24 w. 6 g —o sowie jako zwiastunie śmierci pisał Wójcicki w *Zarysach domowych* Warszawa 1842, t. 2 s. 181-186 oraz w *Klechdach* t. 2 , s. 15. Tu jednak nie utożsamiał sowy ze strzygą.

s. 24 przyp. 2— pierwsze zdanie w przypisie jest cytatem z pracy Jędrzeja

Moraczewskiego *Starożytności polskie* Poznań 1842, t. 1, s. 421.
—w. 1-5 w tym przypisie to cytat dokładny z dzieła Ludwik z Pokiewia(Ludwik Jucewicz) *Litwa pod wzgledem starożytnych zabytków, obyczajów i zwyczajów* Wilno 1846, s. 143.

s. 26 w. 10 g.- s. 27 w. 18 g. —Kolberg w dużej części zacytował Tworzymira, s. 272-273,fragmenty nieco przeredagował, dodał własne przypisy do tekstu.

s. 26 przyp. 1 — w cytowanym w przypisie fragmencie z Tworzymira „Bblioteka Warszawska" 1864, luty s. 271. Kolber dodał tekst w nawiasie.

s. 27 w. 19 g.— Por. Rkp. Klepaczewskiego.

s. 28 w. 11 g.-4 d.— ustęp jest cytatem dokładnym z pracy Tworzymira, zob. „Biblioteka Warszawska" 1864, luty, s. 266.

s. 29 w. 2-12 g. — Kolberg zacytował fragment artykułu *Nieco o duchu poezyi gminnej* zamieszczonego bez podania autora w czasopiśmie „Przyjaciel ludu", Leszno 1837, rok 4, nr 10, s. 76.

s. 29 przyp. 2 Kolberg zacytował fragment dzieła Ryszarda Berwińskiego *Studia o literaturze ludowej ze stanowiska historycznej i naukowej krytyki*, Poznań 1854, t. 2, s. 11

s. 30 w. 6 g. - 15 g —zgodnie z odsyłaczem cytat pochodzi z artykułu Tworzymira „Biblioteka Warszawska" 1864, luty, s. 273.

s. 30 w. 5 d. - 31 w. 10 g. — zacytowany przez Kolberga fragment pochodzi z artykułu *Nieco o duchu poezyi gminnej* zamieszczonego bez podania autora w czasopiśmie „Przyjaciel ludu", Leszno 1837, rok 4, nr 10 (nie nr 40 jak podał Kolberg), s. 75-76.

s. 31 pkt. 4 — zgodnie z odesłanie Kolberg cytuje Tworzymira z artykułu publikowanego w „Bibliotece Warszawskiej" 1864,t. 1, luty, s. 267.
w. 8 d —por. Klepaczewski;
przyp. 1 —odesłanie do Wójcickiego *Zarysy domowe,* Warszawa 1842,t. 2, 120 byłoby adekwatne do tekstu ze s. 31, gdyż Wójcicki w przypisie na stronie 120 pisał o wili, natomiast mimo zaznaczonego cytatu, tekst z przyp. 1 nie jest cytatem, a informacje zwarte w nim nie mają związku z odsyłaczem.

s. 32 w. 1-8g – na temat poruszanych zagadnień Ryszard Berwinski pisał w książce *Studia o literaturze* Poznań 1854, t. 2, s. 18-19.

s. 33 w. 15 d.- s. 34 w. 16 g.— Kolberg zacytował fragment pracy Tworzymira, „Biblioteka Warszawska" 1864, luty, s. 271
przyp. 1 —Kolberg zacytował Łukaszewicza *Obraz miasta Poznania* Poznań 1838, t. 2, s. 366

s. 34 w. 18 d. — Por. rkp. Klepaczewskiego.

s. 34 w. 10-12 d. — powołanie się na Knapskiego i tekst po łacinie to cytat z książki Berwińskiego *Studia o literaturze ludowej* t. 1, s. 194

s. 35 pkt. 3 i 4— tekst jest cytatem dokładnym z artykułu Tworzymira, s.271-272.

s. 35-36 przyp. 3 — F. Schonwert *Aus der Oberpfalz,*Augsburg 1857, t. 1, s. 245.

s. 36 w. 18-23 g. — zacytowany przez Kolberga fragment pochodzi z artykułu *Nieco o duchu poezyi gminnej* zamieszczonego bez podania autora w czasopiśmie „Przyjaciel ludu", Leszno 1837, rok 4, nr 10, s. 76. Kolberg zmienił nazwę "wilkołek" na "wilkołak".

s. 36 w. 8 d-13 d. — odsyłacz do Tworzymira „Biblioteka Warszawska" 1864, luty, s. 274, skąd pochodzi ten cytat.

s. 36 przyp. 1 — Adolf Bastian *Reise durch Kamboda,* Jena 1868, s. 20

s. 37 w. 6g. i 15g. — *Croquis von Posen* Bergenroth, Posen 1845.

s. 37 -38 przyp. 1 — Jacob Grimm *Deutsche Mythologie* s. 1043

s. 38 w. 6-9 g — zagadnienie to poruszał Berwiński w *Studiach,* t. 1, *s.*195. Wbrew temu co napisał Kolberg, Berwiński nie podał przypisywanej mu definicji.
w. 6g., por. rkp. Klepaczewskiego.
przyp. 1 — odsyłacz do Szulca *Mitologia* s. 170-171.

s. 39 przyp. 1— Adolf Bastian *Reise durch Kamboda,* Jena 1868, s. 234.

s. 42 w.6-15 d. — Kolberga zacytował fragment z artykułu *Nieco o duchu poezyi gminnej* zamieszczonego bez podania autora w czasopiśmie „Przyjaciel ludu", Leszno 1837, rok 4, nr 10, s. 75.

s. 42 przyp. 1 — *Croquis von Posen* Bergenroth, Posen 1845

s. 44 w. 20 d. - s. 21 w. 13 g. —zacytowane przez Kolberga obszerne fragmenty pochodzą z artykułu *Letarg* opublikowanego bez podania nazwiska autora w czasopiśmie "Przyjaciel ludu" Leszno 1836, rok 2, nr 47, s. 374.

s. 44 w. 14 g-s. 46 w. 10g— Kolberg zacytował dużą część artykułu *Nieco o duchu poezyi gminnej* zamieszczonego bez podania autora w czasopiśmie „Przyjaciel ludu", Leszno 1837, rok 4, nr 10, s.5-76. Po pierwszym akapicie opuścił część tekstu, pominął też zakończenie.

s. 46 przyp. 1 — Adolf Bastian *Reisen in Siam*, Jena 1867, 3, s. 266

s. 47 przyp. 1 —pierwszy akapit przypisu jest , zgodnie z odesłaniem Kolberga, cytatem z czasopisma "Dziennik Poznański", 1879, nr 47, s. 3. Pochodzi on z rubryki *Wiadomości miejscowe i potoczne.*
— F. Schonwert *Aus der Oberpfalz,*Augsburg 1857, t.3, s. 151.

s. 48 -49 Skarby gorejące— Kolberg zacytował obszerne partie tekstu *O paleniu się pieniędzy* opublikowanego bez podania autora w czasopiśmie "Muzeum domowe", Warszawa 1836, nr 38, s. 299-300.

s. 49-50 przyp. 1 — H. H. Ploss *Das Kind* Stuttgard 76, t. 1, s.81, 82.

s. 50- 55 — Kolberg przeniósł obszerny fragment artykułu Tworzymira *Wyjaśnienia początku niektórych przysłów używanych w Wielkopolsce podług podań ludu,* „Biblioteka Warszawska" 1864, luty, s. 275-279. Niektóre zdania opuścił, w tekst wstawił własne odsyłacze.

s. 56 nlb. przyp. 1 oraz s. 57 w. 11d. —o zwierzętach w mitologii pisał Szulc. Kolberg odsyła do *Mitologii słowiańskiej,* s. 196, 206, 220, 222.

s. 57 przyp. 1 —Kolberg odwołuje się do informacji podanych przez Berwińskiego w *Studiach o literaturze ludowej* t. 2, s. 76

s. 58 przyp. 1 —„Extrablatt" Wien 1879, nr 173.
przyp. 2 — F. Schonwerth *Aus der Oberpfalz, Sitten Augsb.* 1857, t. 1, s. 63.
przyp. 3 — Kolberg cytuje J. Lipińskiego *Piosnki ludu wielkopolskiego* , Poznań 1842, s. 82. Cytat dokładny z pominięciem podawanych przez Lipińskiego fragmentów pieśni.
przyp. 4 — przytoczone przez Kolberga zdanie jest cytatem dokładnym z książki Józefa Łukaszewicza *Krótki historyczno-statystyczny opis miast i wsi w*

dzisiejszym powiecie Krotoszyńskim od najdawniejszych czasów aż po rok 1794 Poznań 1869, s. 329

s. 59 w. 12 g. i 21 g.—*Croquis von Posen Bergenroth,* Posen 1845.

s. 60 w. 23 g. — Odesłanie odnosi się do pracy Tworzymira *Wyjaśnienia początku niektórych przysłów używanych w Wielkopolsce podług podań ludu,* „Biblioteka Warszawska" 1864,t. 1, luty, s. 263- 293. Kolberg cytuje fragment ze strony 293, dodaje tylko informację, że chodzi o przysłowie z Wielkopolski.

s. 60 w.15-9d. — Kolberg zacytował tekst będący przypisem do artykułu autorstwa B. R. *Kukułka, (Cuculus) Gżegżoła* zamieszczonego w „Przyjacielu ludu" 1836, rok 2, nr 46, s. 361-363. Cytat pochodzi ze s. 362.

w.7 d- s. 61 w. 2 g — tekst również został zaczerpnięty z przypisu do *Kukułka, (Cuculus) Gżegżoła*, nie jest jednak cytatem.

s. 61 w. 4 -17 g — cytat pochodzi z rozdziału *Król wężów z* książki Józefa Chociszewskiego *Powieści i podania ludu* ,Chełmno, 1869, s. 72; odnaleziono tylko wydanie Poznań 1895 i tam jest s. 51.

s. 62 w. 9g. — *Croquis von Posen* Bergenroth, Posen 1845
przyp. 1 — H. H. Ploss *Das Kind Stuttgard* 1876, t. 2, s. 228

s. 63 w. 4 g i 17 g. — *Croquis von Posen* Bergenroth, Posen 1845
przyp. 1 — H. H. Ploss *Das Kind* Stuttgard 1876, t. 2, s. 145
przyp. 2 —A. Bastian *Reise durch Kambodja* s. 379

s. 64 w. 6 g. — *Croquis von Posen i* Kolberg odsyła także do dzieła Berwińskiego *Studia* t. 2, w których na s. 18-19 autor mówi o wilach.
przyp. 2 —odesłanie Kolberga dotyczy Kazimierza Szulca *Mythologija* słowiańska s. 138

s. 64-65 przyp. 3 — F. Schonwerth *Aus der Oberpfalz, Sitten* Augsb. t.3, s.208, t. 2 s. 239.

s. 66 —„Kalendarz Krakowski na rok 1857-8", wydanie Józefa Czecha na rok 1857, ale nie ma tam nic o zabobonach- dotyczy to wszystkich odesłań Kolberga w tym tomie.
przyp. 1 —w pierwszym akapicie przypisu Kolberg zacytował fragment *Żywotów świętych starego i nowego zakonu na każdy dzień przez cały rok wybrane z poważnych pisarzów i doktorów kościelnych* Piotra Skargi, t. 2,

Petersburg 1862, s. 143. W drugim akapicie Kolberg streścił opowieść z tego samego dzieła, s.465.

s. 67 w. 8g i 12 g. — Croquis von Posen…
s. 67 w. 15 g.- s. 74 w. 17 g. hasło rośliny — Kolberg przytoczył w niemal niezmienionej wersji tekst Ryszarda Berwińskiego zawarty w *Studiach o literaturze ludowej* Poznań 1854, t. 2, s. 82-90, a ostatni akapit pochodzi ze s. 74. Również odsyłacze w tekście pochodzą od Berwińskiego. Natomiast dolne przypisy na tych stronach sporządzone został przez Kolberga.
Odsyłacze Berwińskiego:
w. 10d.—odesłanie do pracy Hieronima Spiczyńskiego *O ziołach tutejszych i zamorskich i o mocy ich* Kraków 1542, s. 164.

s. 68 w. 2 g., 6g, 15 g. — tu znajduje się odsyłacz Chmielowski „Nowe Ateny" IV, s.256. Dzieło Benedykta Chmielowskiego *Nowe Ateny albo Akademia wszelkiej scjencji pełna* w pierwszym wydaniu miało dwa tomy. Zatem odsyłając do t. 4 chodzi zapewne o wydanie 2 rozszerzone. Jednak tu odesłania ze s. 68-73 do Chmielowskiego muszą dotyczyć t. 3, a nie 4. W tomie 3 , Lwów 1754 w rozdziale *O remediach przeciw czarom* opisywane są na s. 256-260 wymienione u Kolberga rośliny.
w.7 g. —odesłanie do pracy Michał Zieleniewskiego *O przesadach lekarskich ludu naszego* Kraków 1845, s. 64.

***s*. 68-74** — wszystkie odesłania do Marcin z Urzędowa odnoszą się do dzieła *Herbarz polski to jest o przyrodzeniu ziół i drzew rozmaitych i innych rzeczy do lekarzy należących* Kraków 1595. Informacje przeniesiono nie cytując z podanych w odsyłacz stron, z wyjątkiem dziewanny, , kopru i piwonii, gdzie powinny być strony odpowiednio 298, 172, 230.
w. 8-13 d —Jest to cytat z dzieła Ludwik z Pokiewa s. 161-162.
w. 1 d —odesłanie dotyczy dzieła Marcina Siennika *Herbarz ziół tutecznych postronnych i zamorskich* , Kraków 1584, s.138

s. 69 w. 5g — odsyłacz do Siennika, s. 157. Jednak opis zioła dzięgiel (angelika) znajduje się na s. 202-203.
w. 6 g — Syreniusz s. 102, w. 12 g. — Syreniusz , s. 828
w.19 g-22 g.— odesłanie do *Przesądów lekarskich* Zieleniewskigo, s. 29
w. 14 d. —zgodnie z odesłaniem informacje pochodzą z dzieła Siennik, s. 237

w. 13 d.— odesłanie do pracy Hieronima Spiczyńskiego *O ziołach tutejszych i zamorskich i o mocy ich* Kraków 1542, s. 100.

w. 5-6 d. —Marcin z Urzędowa s. 136

s. 70 w. 1 g. Nowe Ateny,

w. 3 g. — odesłanie do Siennika, s. 187

w. 5 g i 10 g.— Marcin z Urzędowa 389

w. 10-19g. —Napoleon Medyński jest autorem artykułu *Nabożeństwo Starożytnych Słowian* opublikowanego w "Powszechnym pamiętniku nauk i umiejętności" Kraków 1835, zeszyt V, s. 162-177. Kolberg przytacza tekst ze s. 172-3 zmieniając niektóre słowa.

w. 15 d. —informacja pochodzi z pozycji Pierre Francois Nicolas, Jacques de Margue *Dykcyonarz powszechny medyki, chirurgii i sztuki hodowania bydląt, czyli lekarz wiejski*, 1788, t. 2, s. 668.

w. 6 d. —odesłanie do Siennik s. 185

w. 3 d. —Pliniusz Hist. Nat. XXV, 9, Chmielowski (Nowe Ateny?

s. 71 w. 1-3 g. —Kolberg zacytował zdanie Wójcickiego z *Zarysów domowych*, t. 2, s. 267,

w. 4-7 g. — Informacja została zaczerpnięta zgodnie z odesłaniem z Ludwika z Pokiewa, s. 229

w. 9g, 11 g, 11d, 9 d, 5 d. — „Nowe Ateny

w. 14 g — *Czarownica powołana* s. 22

w. 15-16 g. —Marcin z Urzędowa s. 422

w. 17 g. —Chmielowski

16-18 d.— odesłanie do informacji zawartej w książce Łukasza Gołębiowskiego *Lud polski, jego zwyczaje, zabobony* Warszawa 1830, s. 151.

s. 72 w. 1 g. 4 g. 8g. 11 g. — Nowe Ateny

w. 6 g. — o odolanie pisał Zieleniewski na s. 64

w. 14 g. —Marcin z Urzędowa

w. 11-12 d. —Marcin z Urzędowa s. 201

s. 73 w. 6, 10 g, 26 g. ,9d. — Nowe Ateny

w. 7-8 g. —odesłanie do Zieleniewskiego, s. 64

s. 73 w. 17-23 g. — Kolberg zacytował zdanie z Łukaszewicza, *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania* t. 1, s. 123.

w. 7-8 d. —informacja przeniesiona z pracy Zieleniewskiego, s. 64

4-5 d. —Kolberg zaznaczył cytat z Wójcickiego *Zarysy domowe* t. 2, s. 327, tymczasem informacja pochodzi ze s. 321, nie jest to cytat dokładny.

s. 74 w. 1 g. –porada znajduje się zgodnie z odesłaniem u Siennika, s.179

w. 4 g. —Marcin z Urzędowa 296

w. 7 g. — odesłanie do Wójcickiego *Zarysy domowe* t. 2, s. 326, gdzie zawarte są informacje podane przez Kolberga.

w. 7-10 g. —u Zieleniewskiego informacja ta znajduje sie na s. 57,
odesłanie także do Siennika s. 373.

w. 14 g. —Syreniusz s. 1506

s. 75 w. 10 d. —odesłanie do Berwińskiego *Studia o literaturze ludowej* Poznań 1854, t. 2, s.133, gdzie autor porusza zagadnienia, ale w innym kontekście.

s. 76 w.17 g. — Por. rkp. Klepaczewskiego

s. 77 przyp. 1 —Kolberg przytoczył tekst pomijając jego fragmenty z Łukaszewicza *Opis pow. Krotoszyn,* Poznań 1869, s. 326

s. 78—w. 5 g. —T. Klepaczewski *Pogląd historyczny na czary w Polsce rękopis*
w. 13 d. oraz s. 79 przyp. 1 — odesłanie do poglądu Berwińskiego wyrażonego w *Studiach o literaturze ludowej* Poznań 1854, t. 2, s.152, 210-212.

s. 80 w. 3-18 g. — autor powołuje się na Berwińskiego *Studia o literaturze ludowej* Poznań 1854, t. 2.

s. 81-82 w. 19 g. i 10 g— poglądy takie wyraża Berwiński w *Studia o literaturze ludowej* Poznań 1854, t. 2, s. 114,119, 123, 125

s. 81 przyp. 2— *Czarownica powołana,* Berwiński, Jabczyński *Opis miasta Dolska s. 70,*

przyp. 3— Kolberg przeredagował zdanie Berwińskiego z przypisu 155 na s. 195, Studia, t. 2.

przyp. 4 —Kolberg przeredagował nieco tekst z książki Szulca *Mythologija* słowiańska s. 180-181.

s. 82 w. 20 g. — *Croquis von Posen*

s. 83 w. 2 g i przyp. 2 —odesłanie w tekście dotyczy *Studiów* t. 2, s. 123 i 127, natomiast w przypisie Kolberg zacytował fragment stanowiący przypis 90 u Berwińskiego w *Studiach o literaturze ludowej* Poznań 1854, t. 2, s. 126-127. Początkowo cytuje dokładnie, w ostatnim zdaniu przeredagował tekst.

s. 84 w. 16 g. i 26 g.— podobne zagadnienia poruszał Berwiński w *Studiach o literaturze ludowej* Poznań 1854, t. 1, s. 192. Kolberg nie przytacza informacji zawartych u Berwińskiego.

s. 85-86 nr 15 —Kolberg przeniósł w całości opowieść zamieszczoną w dziale *Wiadomości miejscowe i potoczne* "Dziennika Poznańskiego", 1869, nr 217, s. 3.
przyp. 1 — F. Schonwerth *Aus der Oberpfalz, Sitten Augsb. 1859, t. 3, s. 216,*

s. 87 przyp. 1 — zgodnie z odesłaniem Kolberga Berwiński w t. 1 *Studiów o literaturze,* s. 97-101 cytuje na s. 99 fragment dzieła Jędrzeja Kitowicza *Opis obyczajów i zwyczajów polskich za panowania Augusta III* Poznań 1840,t. 1, s. 233. Na tej stronie u Kitowicza znajduje się rozdział poświęcony wymiarowi sprawiedliwości, z którego Berwiński zacytował jedno zdanie. Natomiast omawiane przez Kolberga i częściowo cytowane przez Berwińskiego zagadnienia u Kitowicza znajdują się w t. 2, z 1840 r., s. 24-38.

s. 88 w. 12 d- s . 89 w.15 g— odesłanie Kolberga do Studiów Berwińskiego dotyczy *Studia o literaturze* , t. 2 s. 129-140, skąd zaczerpnięta została część podanych wiadomości.
przyp. 1 — odsyłacz do Berwińskiego Studia t. 1, s. 99. Na tej stronie Berwiński cytuje wspomnianego już Kitowicza, natomiast zaznaczenie przez Kolberga cytatu jest błędem.

s. 89 w. 7-12 d. —odesłanie dotyczy informacji zawartych w dziele Berwińskiego *Studia o literaturze ludowej*, t. 1, s.96 .
przyp. 1 — przypis ten jest cytatem z *Studiów o literaturze ludowej,* t. 1 , s. 206, gdzie Berwiński przeredagował nieco zdanie zaczerpnięte z dzieła *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania* t. 2, s. 323.

s. 90 przyp. 1 —jest to cytat z dzieła *Młot na czarownice* , część pierwsza, rozdział 2, s. 51.

s. 91 przyp. 1 —informacja zawarta w przypisie to cytat dokładny, łącznie z odsyłaczem do Grabowskiego, pochodzący z wymienianego już dzieła Szulca, Szulc *Mythologija* s. 88-89.(błędne odesłanie do s. 89-92.) Szulc zaś zacytował fragment artykułu Bronisława Grabowskiego *Zwyczaje doroczne ze stanowiska mitologii porównawczej* „Tygodnik powszechny", Warszawa 1879, nr 15, s 230

przyp. 3 — Kolberg powołuje się na informacje zawarte w dziełach :

-*Młot na czarownice,*

-*Czarownica powołana,*

- Kolberg odesłał do pracy *Studia o literaturze ludowej,* t. 1, s.177, 190. Na s. 177 Berwiński rozważa o demonicznej naturze węża, w tym kuszenie Ewy, na s. 190 o czarach miłosnych i czarownicach.

s. 92. w. 7 g. i przyp. 3— fragment w tekście jest cytatem dokładnym z Tworzymira *Wyjaśnienia początku niektórych przysłów używanych w Wielkopolsce podług podań ludu,* „Biblioteka Warszawska" 1864, luty, s. 273, natomiast w przypisie Kolberg przytacza niektóre zdania ze s. 273 i 274.

s. 93 w. 20 g. i 32 g. pkt. 3 *Młot* s. 39,cytat dokładny, pkt 4 młot s. 37 część info—E. Kierski

s. 93 w. 7-19 d. — część informacji zaczerpnął Kolberg ze *Studiów* Berwińskiego t. 1, s. 90 oraz z przypisu 94 w i t. 2, s. 131.

Czarownica powołana

s. 94 w. 1 g. —Por. rkp. T. Klepaczewskiego.

w. 14 g.— odesłanie do dzieła Chmielowskiego, który o zjazdach czarownic pisał na s. 240-243 w t. 3, w rozdziale o upiorach.

Rączyński *Historya naturalna*

- o Łysej Górze pisał Haur w dziele *Skład albo skarbiec znakomitych sekretów ekonomii ziemianskiey,* Kraków 1693, s. 157-158.s. 94 w. 20 g. — odsyłacz do Berwińskiego, który o zebraniach na Łysej Górze pisał w *Studiach* t. 1, s. 145 i w t. 2, s. 128

w. 3 d. Klepaczewski

s. 95 przyp. 1 — *Młot na czarownice* podaje te informacje w części 1, rozdz. 3 *O sposobie którym z miejsca na miejsce bywają przenaszane*

s. 98 przyp. 1 —Kolberg odesłał do opinii Berwińskiego zawartych w *Studyach* t. 2, s. 81, 106, 116, 146, 150
przyp. 2 —Kolberg odsyła do pozycji *Starożytności polskie* Poznań 1842, t. 1, s. 169.

s. 100 przyp. 1 —cytat pochodzi z artykułu Emila Kierskiego *Zwyczaje, zabobony i obrzędy ludu w niektórych okolicach w. ks. poznańskiego,* „ Tygodnik ilustrowany", Warszawa 1861, t. 4, nr 109, s. 158-161. Cytat ze s. 160. Artykuł ten został zamieszczony również w "Przeglądzie wielkopolskim historycznym i literackim" wydanym pod redakcją Emila Kierskiego, Poznań 1867, s. 171-176 i 260-274.

s. 100-101 pkt. 20-23— informacje zawarte w tych tekstach pochodzą z dzieła *Młot na czarownice.* Kraków 1614,s. 36-37. Kierski –

s. 107 , w. 25 g – Kolberg odesłał do Berwińskiego *Studia* t. 1, s. 203. Na tej stronie w przypisie 99 Berwiński pisał o związkach diabła z kozłem, nie ma to bezpośredniego związku z koziełkami w oczach, a tego dotyczy tekst Kolberga.

s. 108 przyp. 1 — F. Schonwerth *Aus der Oberpfalz, Sitten Augsb. 1859, t.3, s.174*

s. 109 przyp. 2 —Kolberg przeredagował zdanie Piotra Skargi, *Żywoty świętych starego i nowego zakonu*, Petersburg 1862, t. 1, s. 252

s. 111 por. Klepaczewski
przyp. 1 — Chmielowski Nowe Ateny t. 4, s. 256, tam a także w t. 3 tych informacji brak.

s. 113 pkt 50 — cytat pochodzi z artykułu Emila Kierskiego *Zwyczaje, zabobony i obrzędy ludu w niektórych okolicach w. ks. poznańskiego,* „ Tygodnik ilustrowany", Warszawa 1861, t. 4, nr 109, s. 158-161. Cytat ze s. 160.
przyp. 1 — F. Schonwerth *Aus der Oberpfalz, Sitten Augsb.* 1859, t.3, s.172.

s. 116 — *Croquis von Posen…*

s. 118 przyp. 1 —Klepaczewski, Syreniusz, —w przypisie w. 1-5 d to cytat dokładny z przyp. 74 u Berwińskiego w *Studiach o literaturze ludowej* Poznań 1854, t. 1, s. 184. W nim Berwiński przywołuje Syreniusza,s. 365

s. 120 por. Klepaczewski

s. 121 w. 13-22 g.— cytat pochodzi z artykułu Emila Kierskiego *Zwyczaje, zabobony i obrzędy ludu w* niektórych okolicach w. ks. poznańskiego, „ Tygodnik ilustrowany", Warszawa 1861, t. 4, nr 109, s. 158-161. Cytat ze s. 160.

s. 121 *w. 5-9 d* .— zdanie jest cytatem dokładnym z dzieła *Starożytności polskie,* hasło *Delinkwent,* t. 1, s. 169.

s. 121-122 –zdanie w.2-4 d jest cytatem z pracy Antoniego Mierzyńskiego *Przyczynki do mytologii porównawczej* Warszawa 1867, s. 9. (nie 10)

s. 123 pkt 15— cytat pochodzi z artykułu Emila Kierskiego *Zwyczaje, zabobony i obrzędy ludu w niektórych okolicach w. ks. poznańskiego*, „Tygodnik ilustrowany", Warszawa 1861, t. 4, nr 109, s.159.

s. 124 przyp. 1 — F. Schonwerth *Aus der Oberpfalz, Sitten* Augsb. 1857, t.1, s.181
przyp. 2 — F. Schonwerth *Aus der Oberpfalz, Sitten Augsb.* 1857, t.1, s.181

s. 125 pkt. 30, 31 i 41 —są to cytaty dokładne ze s. 159 i 160 z artykułu Emila Kierskiego *Zwyczaje, zabobony i obrzędy ludu w niektórych okolicach w. ks. poznańskiego,* „ Tygodnik ilustrowany", Warszawa 1861, t. 4, nr 109, s. 158-161.

s. 126 przyp. 1 —zgodnie z odesłaniem jest to cytat z Wójcickiego *Klechdy,* t. 2, s. 151. Jednocześnie cały ten tekst łącznie z przywołaniem Wójcickiego pochodzi z książki Hanusza *Die Wissenschaft des slavischen Mythus,* s. 276

s. 127-128 pkt. 51—Kolberg zredagował tekst na podstawie artykułu *Nocleg w gościńcu* "Pismo dla ludu polskiego" Poznań 1845, rok 1, zeszyt 6, s. 170-184.

Większość zdań jest w całości wyjęta z różnych stron artykułu. Tekst w piśmie podpisany jest przez nauczyciela o nazwisku Podlaski z zaznaczeniem, że został spisany z ustnej relacji wieśniaka.
Kolberg zacytował Kierskiego „Tygodnik ilustrowany", Warszawa 1865, nr 109, s.159-160.

s. 129 przyp. 1 —Kolberg zacytował fragment przypisu 36 do tekstu Berwińskiego *Studia o literaturze ludowej* Poznań 1854, t. 1, s.94. Odesłał także do Pliniusza, Seneki i Czackiego t. 2, s. 89.

s. 130 pkt. 66 — Kolberg zacytował duży fragment informacji zamieszczonej w rubryce *Wiadomości miejscowe i prowincjonalne* „Gazeta Toruńska" z dnia 19 czerwca 1869, nr 138. Pierwsze zdanie w tekście zostało zmienione.

s. 132 przyp. 1 — Jacob Grimm *Deutsche Mythologie* 1854, s. 307,
— odesłanie do książki Karola Balińskiego *Powieści ludu spisane z podań* Warszawa 1842, s. 7. Na wskazanej stronie znajduje się opowieść o zaczarowanych oczach królewny.

s. 133 —odesłanie do Berwińskiego, który porusza omawiany temat w *Studiach* t. 2, s. 103
przyp. 1, 2 i 3 —w przypisie 1 Kolberg cytuje dokładnie fragment *Żywotów świętych,* t. 2, s. 254-255, w przypisie 2 streszcza obszerną relację z t. 2, s. 203, w przypisie 3 znów cytuje dokładnie t. 2, s. 206.

s. 134 przyp. 1— przypis ten cytuje Berwińskiego *Studia* , t. 2, s. 91, odsyłacz do Tertull Apo loget, 22 pochodzi od Berwińskiego. Kolberg zmienił nieco jedno zdanie.

s. 135 *Młot na czarownice*
przyp. 1 —Pictet i Bastian *Reisen im indischen Archipel* Jena 1869, s. 432

s. 137 przyp. 2 —przywołany Berwiński o opętaniu pisał w *Studiach* t. 2, s. 170, natomiast historię Słupeckiego opowiadał w t. 1 , s. 105-111.

s. 141-2 przyp. 1— por. Klepaczewski

s. 143-4 przyp. 1 — Bastian *Reisen im indischen Archipel* Jena 1869, s. 173

s. 144-5 por. Klepaczewski

s. 146-7 przyp. 1 —odesłanie do *Żywotów świętych* Skargi, pierwszy akapit jest cytatem dokładnym z t. 1 , s. 613, w drugim akapicie Kolberg cytuje również fragment z t. 1, s. 868.

s. 147 przyp. 1 — zacytowany fragment pochodzi z *Żywotów świętych* Skargi , t. 1, s. 549.

s. 149 —w pkt. 29 Kolberg zacytował informację (pomijając fragment) zamieszczoną w rubryce *Wiadomości miejscowe i potoczne* „ Dziennik poznański" 1872, nr 224, s. 4.

s. 150 przyp. 2 — Bastian *Reisen durch Kambodja Jena 1868, s. 223*

s. 151 -153 pkt 2, 3, 4, 5 — cytowane przez Kolberga teksty pochodzą z artykułu Emila Kierskiego *Zwyczaje, zabobony i obrzędy ludu w niektórych okolicach w. ks. poznańskiego*, „ Tygodnik ilustrowany", Warszawa 1861, t. 4, nr 109, s. 158-161. Kolberg zmienił niektóre słowa.

s. 152 przyp. 1 —odesłanie do artykułu Ludwika Chodakowskiego *O przesądach pod względem lekarskim panujących w kraju naszym,* „Tygodnik literacki" Poznań 1841, nr 42-46. (nie 45 jak w przypisie). Pod artykułem jest błędnie zapisane nazwisko autora- Chodkowski.

s. 154 przyp. 1 —Kolberg zacytował fragment z dzieła Jakuba Kazimierza Haura *Skład albo skarbiec znakomitych sekretów ekonomii ziemiańskiej* Kraków, 1693, s. 435

s. 154-156 pkt. 18 i 20 — Kolberg w początkowej części nieco przeredagował i dodał informacje, w dalszej zacytował Kierskiego *Zwyczaje, zabobony i obrzędy ludu w niektórych okolicach w. ks. poznańskiego,* „ Tygodnik ilustrowany", Warszawa 1861, t. 4, nr 109, s. 160.

s. 157 przyp. 1 —odesłanie do hasła w *Słownik języka polskiego* Samuela Lindego . U Kolberga odesłanie "*Krup. 5.565"*. W wydaniu Warszawa 1807, t.1, s.605, cytat dokładny.

s. 158 przyp. 1 i 2 —w przypisach Kolberg odesłał do *Żywotów świętych* Skargi , cytaty pochodzą w przyp. 1 z t. 1, s. 127, a w przyp. 2 z t. 2, s. 25.

s. 158-159 pkt. 50 —Kolberg zacytował Kierskiego *Zwyczaje, zabobony i obrzędy ludu w niektórych okolicach w. ks. poznańskiego,* „ Tygodnik ilustrowany", Warszawa 1861, t. 4, nr 109, s. 160.

s. 159 w. 12-16 d. —podane przez Kolberga informacje zostały zaczerpnięte z działu *Kronika literacka* w „Przyjacielu ludu"z 1836 roku. W nr 8-10 opublikowano Karola Marcinkowskiego *Uwagi nad historyą i naturą kołtuna ze względu na przyczyny i sposób leczenia tego fenomenu.* Kolberg odesłał do przypisu w nr 10, s. 80.

s. 160 w. 3-10 d. —Kolberg zacytował fragment artykułu podpisanego inicjałami J. Ł. Zatytułowanego *Niektóre przysłowia ludu wiejskiego* „Przyjaciel ludu" Leszno 1835, rok 2, nr 23, s. 184

s. 163 pkt. 64 i 65 —cytowany fragment pochodzi z artykułu Emila Kierskiego *Zwyczaje, zabobony i obrzędy ludu w niektórych okolicach w. ks. poznańskiego,* „ Tygodnik ilustrowany", Warszawa 1861, t. 4, nr 109, s. 160. Kolberg dodał tekst w nawiasach i zrobił przypis do tekstu.

s. 165 — odesłanie Kolberga odnosi sie do artykułu Tworzymira *Wyjaśnienia początku niektórych przysłów używanych w Wielkopolsce podług podań ludu,* „Biblioteka Warszawska" 1864, luty, s. 263-293. Kolberg przytoczył tytuły dwóch pierwszych rozdziałów pracy, natomiast ostatni akapit jest cytatem dokładnym ze s. 280.

s. 169 w. 1-10 g.— podana informacja zaczerpnięta została z powiastki *Głuchy by od Szmotuł* opublikowanej w „Przyjacielu ludu" 1837, t. 1, rok 4, nr 12, s. 91-92. Kolberg nie cytuje.

s. 170 przyp. 1— odsyłacz do czasopisma „Biblioteka Warszawska” 1864, t. 1,marzec, gdzie na s. 349-366 znajduje się artykuł *Władysław, książę kujawski.* czasopismo nie podaje nazwiska autora publikacji.

s. 173 w. 6 g.— Dla porównania Kolberg odsyła do opowiadania *Wspomnienie* opublikowanego w czasopiśmie „Biblioteka Warszawska” 1844, t. 4, listopad, s. 425-437. Tekst jest podpisany "Au. Wi." Kolberg przypisuje autorstwo Augustowi Wilkońskiemu.

Przypisy

s. 179 nlb. nr 5— Bastian *Reisen im indischen Archipel* Jena 1869, s. 166, Bastian *Voelker das Asien,* Leipzig 1866, t.2, s. 195

s. 180 nr 8 —Akapit zgodnie z odesłaniem jest cytatem z dzieła Kazimierza Szulc *Mythologija* słowiańska Poznań 1880, s. 72-73
nr 6—Matternich *Pamiętniki* t. 3, o obłokach pisał też Kazimierz Szulc *Mythologija słowiańska* Poznań 1880, s. 91

s. 181 nr 11 pkt. 6 —akapit ten jest zgodnie z odesłaniem Kolberga cytatem z dzieła Skargi *Żywoty świętych,* t. 1, s. 115.
w. 5-6 d. — odesłanie do Tomasza Wolicki *Nauka dla włościan* Poznań 1820; w wydaniu: Warszawa 1821, autor krytykując zabobony i wiarę w czary w rozdziale 32 wspomina także o przekonaniu, że piorunowy pożar gasi się kozim mlekiem, s. 201-202.
nr 12 — Bastian *Reisen durch Kambodja Jena* 1868, t. 4,s. 147, 148

s. 182 -184 nr 9 —przytoczony tekst został przeniesiony wraz z odwołaniami do innych autorów, z książki Wójcickiego *Przysłowia narodowe,* t. 2, Warszawa 1830, z rozdziału *Lelum Polelum, Świstum Poświstum* (S. Rysiński), s. 66-77. Kolberg pominął nieliczne fragmenty. Odsyłacz Wójcickiego do Narutowicza *Historia narodu polskiego*, t. 1, cz. 2, s. 382, Warszawa 1824 powinnien być rozszerzony o s. 383.

s. 185 nlb. - 187 w. 16 g. — Kolberg odsyła do dzieła Emila Kierskego *Opis tystyczny i historyczny 0bwodu Boreckiego w W. X. Poznańskiem w powiecie krotoszynskim,* Poznań 1865. Zaznaczone cytaty wiernie oddają tekst

Kierskiego, Kolberg nie zawsze sygnalizuje pomijanie partii tekstu. Kolberg odesłał do s. 45. W znalezionym przeze mnie tekście artykuł zamieszczony jest w Rocznikach Towarzystwa Przyjaciół Poznańskiego, t. 3 i zaczyna sie na s. 133

s. 187 - 188 nr 11 —Kolberg przytoczył obszerny fragment rozdziału *Pij piwo, któregoś sam nawarzył* z *Przysłów narodowych* Wójcickiego, t. 2 , s. 236-242.
s. 188-9— wiersz *Ciche dziecię (z gminnego podania)* został przedrukowany z „Przyjaciela ludu" Leszno 1838, rok 4, nr 40, s. 320. W czasopiśmie wiersz jest podpisany inicjałami F. M. –nawias dopisany przez Kolberga. Również numeracja zwrotek dodana została przez Kolberga.

s. 189 -201 —Odesłanie Kolberga odnosi się do czasopisma „Przyjaciel ludu" Leszno 1838, rok 5, nr 14-17, w którym drukowano bez podania autora przytoczony przez Kolberga w całości tekst *O duchach żywiołowych*. Przypisy przeniesione z artykułu:
—s. 190 i 191 przyp. 1 i 2 —cytowane fragmenty pochodzą z utworu Seweryna Goszczyńskiego *Sobótka :z powieści pod napisem Kościelisko*, Wrocław 1852 s. 18, 17, 15.
—s. 197 przyp. 1 —w przypisie odesłanie do Chmielowskiego *Nowe Ateny* t.1, s. 529. Prawidłowo odsyłacz powinien być do s. 213. Kolberg nie cytuje. (wg wydania z 1754 r.)
—przyp. 2—Aldrowand z Bolonii, Gesner z Zurichu, Johannes Praetorus Antropodemus plutonicus, Magdeburg 1606
—s. 199 przyp. 1—odesłanie do św. Pawła *Drugi list do Koryntian,* rozdz.XI, w. 14
—przyp. 2 — Gregorius Turonensis, Libro de vitis Patrum, cap. 10
—s. 201 — H. H. Ploss *Das Kind,* Stuttgard 1876, t. 1, s.111
Natomiast Kolberg dodał od siebie:
—s. 191 przyp. 3 —A. Petrow *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej* Akademia Umiejetności , Kraków 1878, t. 2, s. 141, nr 4.
—s. 193-194 przyp. 1 — F. Schonwerth *Aus der Oberpfalz, Sitten* Augsb. 1858, t.2, s.165
— Bastian *Reisen im indischen Archipel* Jena 1869, s. 37
—s. 196 przyp. 1 — Bastian *Reisen im indischen Archipel* Jena 1869, s. 218
—s. 198 przyp. 1 — zacytowany przez Kolberga fragment pochodzi z artykułu autorstwa Z. Rościszewskiego *Podróż naokoło ziemi. (Sprawozdanie z*

dziewięciu wykładów profesora Syrskiego danych we Lwowie) wykłady Syrskiego *Podróż na około* Ziemi Lwów, „Biblioteka Warszawska" 1877, . s. 443-463, cytat ze s. 463.

s. 202 — Bastian *Reisen im indischen Archipel* Jena 1869, s. 47.

s. 203 -203 nr 16 — przytoczony przez Kolberga fragment jest cytatem E. Lubowskiego z tekstu opublikowanego w dziale *Przegląd prasy periodycznej*„Kłosy" Warszawa, 1872, t. 14, nr 346, s. 121.

s. 203 pkt. 17.—Jacob Grimm *Deutsche Mythologie,* s. 468, 475;
—A. Petrow *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej Akademia Umiejetności ,* Kraków 1878, t. 2, s. 141, nr 4. Ziemia Dobrzyńska

s. 204 nr 19 — cały ten ustęp został częściowo zredagowany na podstawie tekstu Berwińskiego, t.2, 24,31,38,45, część ze s. 205 od w. 9g. do końca to cytat dokładny, włącznie z odesłaniami, ze s. 24-25. Berwiński zacytował fragmenty z *Nowych Aten* Chmielowskiego, część 3, s. 249-250
przyp. 1—przypis ten także zawiera informacje przeniesione od Berwińskiego, t. 2, s. 31.Rzączyński
przyp. 2 — Bastian *Voelker des Oestl. Asien,* Jena 1967, t. 3, Siam, s. 122

s. 205 —Garczyński *Poezye* Paryż 1833, t.1, s. 30.
nr 20 —por. rkp. Klepaczewskiego; Kolberg odsyła też do Wójcickiego, który o wilkołakach pisał np. w *Starożytnych podaniach i powieściach ludu polskiego i Rusi,* Warszawa 1837 t. 1, s. 100-113 oraz 152-158. Kolberg przeniósł informacje ze s. 153.

s. 206 przyp. 1 — F. Schonwerth *Aus der Oberpfalz, Sitten* Augsb. 1859, t.2, s. 209
przyp. 2 —odesłanie Kolberga dotyczy przypisu 45 na s. 67-68 u Berwińskiego, *Studia o literaturze ludowej,* t. 2, s. 68
przyp. 3 — Kolberg odsyła do Berwińskiego *Studia o literaturze ludowej* Poznań 1854, t. 2, s.51-52. Przypis jest w całości cytatem, ostatnie zdanie Kolberg nieco zmienił. Wójcicki, Haur, Dunczewski, *Czarownica powołana,*
— *w Nowych Atenach* Benedykt Chmielowski wspomina o wilkołakach w t. 3, s. 238.

s. 207— Bastian *Voelker des Oestl. Asien*, Jena 1967, t. 3, Siam, s. 26
przyp. 1 — odsyłacz do dzieła Kazimierza Szulca *Mythologija słowiańska* Poznań 1880, s. 107. Właściwsze byłoby odesłanie do s. 103

s. 208 — Bastian *Reisen in Kambodja* Jena 1868, t. 4,s. 20.
nr 21—Wiener Illustr. Extrablatt, 1881, nr 144

s. 209 nr 22 — czasopismo „Przyjaciel ludu" 1845 r. 12, opublikowało w odcinkach artykuł *Panowanie Augusta III i ówczesne obyczaje. Z Pamiętników A. M. dotąd drukiem nieogłoszonych* , cytowane przez Kolberga fragmenty pochodzą z nr 18, s. 139

s. 210, nr 23 —o duszach pokutujących pisał Wójcicki w *Klechdach* t. 1, s. 15. Informacje podane przez Kolberga nie pochodzą z tego tekstu.
nr. 24 — A. Niederhofer *Podania Mekleburskie* , Leipzig 1865 ocenia Roman Zmorski „Tygodnik ilustrowany" Warszawa 1865, nr 285
t. 3, nr 148, s. 62.

s. 214 nr 26 — Bastian *Reisen im Siam* Jena 1867, t. 3,s. 150
nr 27— Bastian *Reisen durch Kambodja* t. 4, s. 385.

s. 215 nr 28 — Kolberg cytuje fragment *Żywotów świętych* Piotra Skargi, t. 1, s. 127.
nr 29 — M. Mioduszewski *Śpiewnik kościelny,* Kraków 1838, s. 233.

s. 216 nr 30 — F. Schonwert*h Aus der Oberpfalz,* Sitten Augsb. 1857, t.1, s. 326

s. 217 nr 31 — Bastian *Reisen durch Kambodja* t. 4, s. 311
nr 32 —M. Czapski *Historia konia* Poznań 1874, t. 2, s. 110-115
Praetorius Welibeschreibung t. 2, s. 162-3.

s. 220-1 nr 33 — tekst ten zgodnie z odesłaniem jest cytatem (z pominięciem jednego zdania) z *Żywotów świętych* Piotra Skargi, t. 2, s. 470

s. 221 nr 34 — Kolberg cytuje, pomijając niektóre słowa, fragment dzieła Kazimierza Szulca *Mythologija słowiańska* Poznań 1880, s. 103.

s. 221-2 nr 35 —Bastian *Reisen im Siam* Jena 1867, t. 3,s. 150
—odesłanie do Kazimierza Szulca *Mythologija słowiańska* Poznań 1880, s. 63, 67, 72. Pierwsze zdanie jest cytatem dokładnym ze s. 63. Kolejne strony Kolberg wskazał jako źródło informacji .

s. 222-3 nr 36 — Bastian *Reisen in Kambodja t.* 4, s. 110, 181, — Bastian *Reisen im indischen Archipel* Jena 1869, s. 62.

s. 223 nr 37 — Bastian *Voelker des Oestl. Asien,* Jena 1966, t. 2, s. 151

s. 225 nr 40 — Jacob Grimm *Deutsche Mythologie,* s. 1190. W tekście Grimma znajduje się odsyłacz do Wójcickiego *Klechdy* t. 1, 92, 151. W dziele *Klechdy. Starożytne podania i powieści ludowe* t. 1 Warszawa 1851, t. 2. Warszawa 1852 na podanych stronach nie ma nic, co mogłoby uzasadnić to odesłanie.

s. 226 nr 41 w. 20-33 d.— fragment jest cytatem dokładnym z dzieła Łukaszewicza *Obraz historyczno-stastyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach,* t. 2, s.322-323. Odesłanie również do Berwińskiego *Studja,* t. 2, s. 171

s. 227-229 nr 42 —Kolberg zacytował wybrane fragmenty z życiorysu św. Hilaryona zamieszczonego w *Żywotach świętych* Piotra Skargi t. 2, s. 402-407. W pkt. n2 na s. 227 Kolberg nie cytuje, lecz tylko streścił jednym zdaniem historię opowiedzianą przez Skargę na s. 403.
nr 43 — F. Schonwerth *Aus der Oberpfalz, Sitten Augsb*. 1859, t.3, s. 211.

s. 229-230 nr 44 —K. Maurer *Islandische Volkssagen,* Leipzig 1860, —Bastian *Reisen im Siam* Jena 1867, t. 3 ,s. 155, *Maklembuskie podania*
nr 45 — Bastian *Reisen durch* Kambodja 1868, t. 4, s. 340

s. 231 nr 46—zgodnie z odesłaniem Kolberg przeniósł z dzieła *Starożytności polskie* Poznań 1842, t. 1 hasło *Czary* s. 155 autorstwa Jędrzeja Moraczewskiego oraz opracowane przez W. A. W. hasło *Czarownice, czarowniki* s. 154-155. W tekście W.A.W. odsyła do hasła *Delinkwent*,s. 169.
; — *Gondelman Tractatus de Magis, Venificis et Lamiis recte cognescendis*

s. 232 przyp. 1 — odsyłacz do artykułu Józefa Grajnerta *O czarodziejstwie* „Gazeta codzienn" Warszawa 1858, nr 23-54; dokończenie w nr 54, stamtąd

odesłanie do nr 49; odsyłacz do dzieła Chmielowskiego Nowe Ateny 1744, wydanie 2, rozszerzone, Lwów 1854, przywoływane tematy pochodzą z części 3, rozdział o czarcie, opętanych, czarnoksięstwie, czarach i upiorach s. 201..

s. 233 nr 47 —*Młot na czarownice,* —cały ten ustęp jest cytatem dokładnym z Berwińskiego *Studia o literaturze ludowej* Poznań 1854, t. 2, s.81. Początkowo cytat pochodzi z tekstu głównego, w dalszej części z przypisu 24 poczynionego przez Berwińskiego na s. 82.

s. 234 nr 48 —cytat z dzieła Kitowicza został przeniesiony z czasopisma „Przyjaciel ludu", Leszno 1840,rok 6, nr 41, s. 326-328, w którym zamieszczono artykuł *O torturach w Polsce (wyjątek z Pamietników Kitowicza*). Cytat pochodzi ze s. 327-8.

s. 235 nr 49 —Milewski *Pamiętniki historyczne krajowe* Warszawa 1848, s. 332, 346., w. 8-20 g. to cytat dokładny z dzieła Berwińskiego, *Studia o literaturze ludowej*, t. 12, przypis 40 na s. 99 (nie 102 jak podał Kolberg)
przyp. 1 —„Pamiętnik Warszawski" 1818, t. 2, s. 265.

s. 235-238 nr 50— Kolberg przytoczył w całości opowiadanie zamieszczone bez podania autora w czasopiśmie „Przyjaciel ludu" 1837, rok 3, nr 42, s. 330-331. Tytuł utworu jak u Kolberga *Czarownica.(Powieść z przeszłego wieku).— Pan Podstoli.*

s.238 przyp. 1 — H. H. Ploss *Das Kind,* Stuttgard 1876, t. 2, s.145.

s. 238-9 — Kolberg odsyła do Berwińskiego *Studia o literaturze ludowej* Poznań 1854, t. 2, s.17, który w przypisie na s. 15 przedstawia powiastkę *Czarownica* Ossolińskiego zamieszczoną w Wieczorach badeńskich, s. 31. Kolberg część tekstu zacytował dokładnie, w pozostałym dokonał skrótu.

s. 239 -240 nr 51 —zgodnie z odesłaniem przytoczony tekst jest obszernym cytatem z Łukaszewicz *Obraz miasta Poznania*, Poznań 1838, t. 1, s. 123-124. Natomiast w tomie 2, na s. 275 Łukaszewicz wspomina o innej sprawie z 1544 roku.

s. 241-244 nr 53 —odesłanie Kolberga dotyczy artykułu ks. Gagackiego *Widok miasta Koźmina w roku 1772,* zamieszczonego w „Przyjacielu ludu" 1839, rok 6, nr 15, s. 114-117. Kolberg przeredagował i skrócił tekst, niektóre zdania zacytował.

s. 244-245 nr 54 —Kolberg odesłał do artykułu *Kilka słów o czarach w Polsce* drukowanego w „Przyjacielu ludu", Leszno 1844, rok 11, nr 22 s. 169-171 i nr 23, s. 178-180 podpisanego inicjałami XS. Tekst Kolberga jest streszczeniem z czasopisma, niektóre zdania są cytatami dokładnymi.
przyp. 1 —odesłanie do tekstu Berwińskiego *Studia* t. 2, s. 93. Na uwagę zasługuje też dokonany przez Berwińskiego przypis 60 ze s. 93=94.

s. 246 nr 55 —tekst jest dużym fragmentem obszernego przypisu Józefa Łukaszewicza z książki Krótki historyczno -statystyczny o*pis miast i wsi w powiecie Krotoszyńskim,* Poznań 1869, s. 76

s. 248-255 —Kolberg przytoczył w całości podpisany inicjałami X. A. R. artykuł *Relacya naocznego świadka o straceniu razem 14 tu mniemanych czarownic w drugiej połowie 18 go wieku* opublikowany w „Przyjacielu ludu" Leszno1835, rok 2 , nr 16, s. 126-127, nr 17 s. 134-135, nr 18 s. 138-139. Odsyła także do relacji *Palenie czarownic w Szwecji* autorstwa R. R. zamieszczonej w tymże czasopiśmie z roku 1837, rok 3, nr 38, s. 297-298.

s. 255-257 nr 59 — Bastian *Voelker des Oestl. Asien,* Jena 1966, t. 2, s. 307;

s. 257 nr 60 —Bastian *Reisen im Siam* Jena 1867, t. 3,s. 248, 254

s. 258 nr 61 —Bastian *Reisen im Siam* Jena 1867, t. 3,s. 269, 281, 297, 300*;* — *Czarownica powołana;* — Bastian *Reisen in Kambodja* Jena 1868, t. 4, s.13, 53

s. 260 nr 64 i 65 — Illustr. Extrablatt, Wiedeń 1881, nr 43, 108.

s. 261-262 nr 66 i przyp. 1 — Kolberg zacytował Łukaszewicza *Opis powiatu Krotoszyńskiego,* Poznań 1869. Większość tekstu to cytat ze s. 75-78, w ostatnim akapicie Kolberg cytuje fragment z przypisu Łukaszewicza s. 77, natomiast przypis Kolberga to cytat ze s. 74.

s. 263 nr 67 — odsyłacz do dzieła Wojciecha Węgierskiego *Kronika zboru ewangelickiego krakowskiego,* Kraków 1817. Zgodnie z zaznaczeniami Kolberg cytował ze s. 28 i 52 oraz przekazał informacje ze s. 86-88.

s. 264 —odesłanie do opisu żywota Jana Ewangelisty zamieszczonego u Piotr Skargi w *Żywotach świętych.*

s. 264-265 nr 69 —*Powiastki i opowiadania majstra od przyjaciela ludu* Chełmno 1865, t. 1, s. 35.

s. 266 nr 70— Illustr. Extrablatt, Wiedeń 1880, 9 stycznia, nr 9.

s. 269 nr 71 — Jacob Grimm *Deutsche Mythologie, s. 227;— Hanusz Slaw Mythus s. 117, 275.*
nr 72*— Jacob Grimm Deutsche Mythologie, s. 1065.*

s. 271 nr 74 — Kolberg zacytował obszerne fragmenty z dzieła Józefa Łukaszewicza *Opis powiatu Krotoszyńskiego,* Poznań 1869. Zmienił kolejność tekstu- w pkt. 1-3 cytuje s. 79-81, natomiast pkt. 4 jest cytatem ze s. 78-79.

s. 273 nr 75 — Jacob Grimm *Deutsche Mythologie, s. 1040-42.*
nr 76 — Jacob Grimm *Deutsche Mythologie, s.1051-53.*

s. 274 nr 77 —F. Schonwerth *Aus der Oberpfalz, Sitten Augsb. 1859, t.3, s. 183.*
nr 78—Skarga – tam tych wiadomości brak.

s. 276 nr 79 — w roku 1845 „Przyjaciel ludu" rok 12, nr 17-20 opublikował *Panowanie Augusta III i ówczesne obyczaje. (Wyciąg z Pamiętników A. M. dotąd drukiem nieogłoszonych*). Zacytowany przez Kolberga fragment pochodzi z nr 18, s. 139.
nr 80 — F. Schonwerth *Aus der Oberpfalz, Sitten* Augsb. 1859, t.3, s. 230.

s. 279 nr 82— H. H. Ploss *Das Kind, Stuttgard 1876, fol 40*
nr 83 — H. H. Ploss Das *Kind, Stuttgard 1876, t. 1, s. 41*
nr 84 — Bastian *Reisen durch Kambodja Jena 1868, t. 4, s. 301*
nr 85 — Illustr. Extrablatt, Wiedeń 1871, nr 302.

s. 281 nr 86 —Kolberg odsyła do artykułu Stefana Marusieńskiego *Ali-Szadżara* opublikowanego w czasopiśmie „Wędrowiec" Warszawa 1881, nr 235, s. 410-411.

s. 282 nr 87 — „Ziemianin"; — „Gazeta rolnicza" Warszawa 1880, nr 52 i 1881 nr 4, 7, 11 J Kubicki *O przesądnym leczeniu zwierząt domowych*

s. 288 przyp. 1 —przypis ten jest w całości cytatem z Berwińskiego *Studja* t. 2, s. 5. (Odesłania w tekście również są częścią tego cytatu.)

s. 311 przyp. 1 —odesłanie do r. 32 *O marach, ciotach, upiorach, strachach, cyganach, wróżkach, olejkarzach i innych oszustach* w dziele Tomasza Wolickiego *Nauka dla włościan* Poznań 1820; wyd. Warszawa 1821 i tu rozdz. 32 na s. 173-203. Tekst, do którego Kolberg sporządził przypis nie jest cytatem z książki Wolickiego.

Dodatki

s. 316 pkt. 1—czasopismo „Wędrowiec" Warszawa 1881 publikowało w odcinkach artykuł *Z nad brzegów morza Północnego. Hamburg. Kąpiele morskie. Westerland na wyspie Sylt.* Cytowany fragment pochodzi z nr 224, s. 226.
s. 317 -318 pkt.3 —tekst pochodzi z artykułu Aleksandra Brandowskiego *Nieco o Borkowicach* opublikowanego w czasopiśmie „Warta „ Poznań 1881, nr 388 i 389. Kolberg przeredagował nieco początek, z pozostałej części cytuje Brandowskiego.
w. 7 d —Echard Wawrzyniec *Dykcjonarzyk gegraficzny 1782*
s. 319 w. 3 g.-11g —Kolberg zacytował fragment przeredagowując pierwsze zdanie z artykułu Edw R *Goszcza-Hoszcza* zamieszczonego w czasopiśmie „Wędrowiec" 1881, Warszawa, nr 222, s. 204-205. Odesłanie do Picteta należy do cytatu.

s. 320 w. 10 g. —„Przyjaciel ludu" Leszno 1836, rok 2, nr 30 ,nie ma takiego numeru z tego roku.
w. 14 g. —„Przyjaciel ludu", 1835, nr 22, 1836-37 rok 3, nr 1, 3, 8, 16, 17, 18, 19, 21, 23, 25, 26, 27, 30, 35, 36, 43, 44, 1846, nr 17, 34.

Bibliografia

Wykaz prac cytowanych i odnotowanych przez Kolberga:

A. *Opisanie miasta Rogoźna.* „Przyjaciel ludu" R. 4 T.1: 1837 nr 19 s. 147-148.

A.B. *Kamień Konarski (Gminna powiastka).* „Przyjacielu Ludu" R. 4 T. 1: 1837 nr 17 s. 136.

A.B. *Osieczna. (Zbiór gawęd wielopolskich).* „Przyjacielu ludu" R. 3 T. 2 : Leszno 1840 nr 37 s. 289–293.

A.B. *Sen. (Gadka z okolic Rawicza*). „Przyjaciel ludu" Leszno R. 4 T. 2 : 1838 nr 49 s. 392.

A.B. *Urywek, do podróży malowniczej po Wielkopolsce.(Wspomnienie o Golejewku).* „Przyjacielu ludu" R. 4 T. 2 : 1838 nr 28 i 29 s. 218-220 i 227-228.

A.B. *Wiano Halinki.* „Przyjaciel ludu" R. 4 T. 2: 1838 nr 29, s. 232.

A. G. *Leszek Biały w Gąsawie.* „Przyjaciel ludu" R. 3 T. 2:1837 nr 47 s. 369-370.

A. Ł. *Gniezno* „Tygodnik Ilustrowany " Warszawa T. 12: 1865 nr 324 s. 234.

A. M. *Panowanie Zygmunta III i ówczesne obyczaje, z Pamiętników A. M. dotąd drukiem nieogłoszonych.* „Przyjaciel ludu czyli tygodnik potrzebnych i pożytecznych wiadomości" Leszno R. 12 T.1: 1845 nr 19 s.145.

Adressbuch des Grundbesitzes im Grossherzogthum Posen 1872

Akta grodzkie Poznańskie r. 1663.

Anton K. G. *Versuch uber der alten Slaven Ursprung* Lipsk 1783.

Antonin, zamek myśliwski Xiążąt Radziwiłłów .„Przyjaciela ludu" R. 3 T. 1: 1836 nr 1 s. 2.

B. *Kępa Zaniemyska.* „Przyjaciel ludu" R. 3 T.1: 1836 nr 12 s. 90-91.

B. *O pieniążkach wykopanych pod Zaniemyślem.* „Przyjaciel ludu” R. 3 T.1: 1836 nr 19 s. 147-149.

B. „Przyjaciel ludu” R. 3 T.1: 1836 nr 12.

Bajeslovny kalendar slovansky, Praha 1860, s. 126.

Bartoszewicz J. W: : *Encyklopedia powszechna,* wyd. Samuel Orgelbrand, t. 1–28, Warszawa 1859–1868. T. 21 s. 126–136.

Beheim-Schwarzbach M. *Friedrich der Grosse als Grunder deutscher Kolonien in den im Jahre 1772 neu erworbenen Landen* . Berlin 1864.

Berwiński R. W. *Powieści Wielkopolskie.* Wrocław 1840.

Bętkowski N. *Boga Rodzica. Słowa z muzyką z najdawniejszych pomników zestawione*
i rozebrane przez N. Bętkowskiego. „Rocznik Ces. Król. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego" T. 15: 1869 s. 276-338.

Białecki A. W: *Księga świata* cz.1-2 Warszawa , R. 7 1858 s. 1-4.

Bielski M. *Kronika polska.* T. 1-3 Kraków 1856.

Bogarodzica. (wyjątek z rekopismu : Słownik starożytności polskich). „Przyjaciel ludu" Leszno R. 3 T.2 : 1837 nr 38 i 39 s. 301-302, 307.

Bitwa pod Poniecem w roku 1704. „Przyjaciel Ludu" R. 3 T. 1: 1836 nr 3 s. 23-24.

Brzoza Gryżyńska. (Ballada do Ireni…). „Przyjaciel ludu” R. 3 T. 2: 1837 nr 34 s. 266–267 .

Brzoza.(Powieść gminna). „Przyjaciel ludu” R. 1 T. 2: 1835 nr 47 s. 372–373.

Budzyński N. *O wpływie i skutkach łubinu na gospodarstwo nasze.* „Ziemianin, tygodnik przemysłowo–rolniczy”, Poznań 1868 nr 17–18 s. 129–132.

Cegielski H. *Praktyczna mechanika rolnicza w zastosowaniu do potrzeb ziemian polskich.* Warszawa 1863.

Cegielski H. *Mleczarnia systemu Girarda.* „Ziemianin" Poznań 1868 Nr 4 s. 27-32.

Cennika machin i narzędzi rolniczych z fabryki H. Cegielskiego w Poznaniu. Znalazłam marzec 1863

D. *Spoczynek po pracy.* „Przyjaciel ludu" R. 2 T. 2: 1836 nr 52 s. 415-416.

Danielewski I. *Czemu dziad jest zawsze dziadem, choć mu wszyscy dają?* „Kalendarz Katolicko-Polski na rok 1868" Chełmno, nakładem Sierp–Polaczka

Długosz J. *Dziejów polskich ksiąg dwanaście.* T. 1-5 Kraków 1867-1870. W: tegoż *Dzieła wszystkie.* Wydanie staraniem A. Przezdzieckiego, T. 2-6, przekład K. Mecherzyńskiego.

Do redakcji Przyjaciela Ludu. "Przyjaciel ludu" R. 6 T. 1: 1839 nr 12 s. 91.
Dobrowski J. *Uber die Slawen und ihre Sitten. Abhandlungen der Bohmischen Gesellschaft* 1787.

Dydyński J. *Wiadomości historyczne o mieście Kłecku*. Gniezno 1858.

E. B. *Podanie ludu o siedmiu pagórkach Gniezna.* „Przyjaciel ludu" R. 10 T. 1: 1843 nr 9, s. 65-66.

E. B. *Podanie ludu o Lennej górze pod Pobiedziskami.* „Przyjaciel ludu" R. 10 T.1: 1843 nr 10 s.78.

E. K. *Giecz* „Przyjaciel ludu" R. 3 T. 2: 1837 nr 30 s. 236.

F. *Grobla Twardowskiego.* „Przyjaciel ludu" T.1: R. 15 1845 nr 15 s. 118

F. S. Obrazy Wielkopolskie. „Tygodnik illustrowany" Warszawa 1860 nr 26, 28

F. S(taszyc) *Dożynki w Wielkopolsce.*„Tygodnik illustrowany” Warszawa 1860 T. 2 nr 52, s. 487-489.

F. S. *Zwyczaje wielkanocne nad Wartą.* „Tygodnik illustrowny” Warszawa 1860 nr 29 s. 255.

Feldmanowski H. *Grobla Twardowskiego (z gminnego podania).* „Przyjaciel ludu” R. 12 1844 T. 1 nr 3 s. 24.

Fl-ski *Karczma we wsi Dziurawicach.* „Pismo dla nauczycieli ludu” Poznań R. 1 : 1845 z. 9/10, s. 261-284.

F.W. *Obecne urządzenia gminne w ważniejszych państwach.* W: *Encyklopedya rolnictwa i wiadomości związek z niem mających.* red. J. T. Lubomirski, E. Stawiski, S. Przystański, Warszawa T. 1-5 , 1873-1879, T. 2, 1874 s. 1129-1135.

Georgi *Beschreibung der russischen Nationen*s. 27, Petersburg 1780.

Głuchy by od Szamotuł. „Przyjaciel ludu” R. 4 T.1: 1837 nr 12 s. 91-92.

Grimm J. *Deutsche Mythologie* Getynga 1835 i 1854.

Gołębiowski Ł. *Domy i dwory.* Warszawa 1830.

Gołębiowski Ł. *Gry i zabawy różnych stanów w kraju całym lub niektórych tylko prowincjach..itd* Warszawa 1831.

Gospodarstwo włościańskie w ościennych prowincjach. W: *Encyklopedya rolnictwa i wiadomości związek z niem mających.* red. J.T. Lubomirski, E. Stawiski, S. Przystański, Warszawa T. 2 1874 s. 1113-1169.

G*rób ś. Wojciecha w Gnieźnie.* „Przyjaciel ludu" R. 2 T. 1 : 1835 nr 11 s.84.

Grunta. W**:** *Encyklopedya rolnictwa i wiadomości związek z niem mających* red. J.T. Lubomirski, E. Stawiski, S. Przystański, Warszawa T. 1-5 :1873-1879 T. 2:1874 s. 895 -909.

Gumbert *O grobach pogańskich w powiecie obornickim.* „Przyjaciel ludu” R. 10 T.1: 1843 nr 15 s. 114-116.

Hallische Allem. Literatur-Zeitung 1807 Nr 256, s. 807.

Hanusz I. J. *Bajeslovny Kalendarz slovansky.* Praga 1860.

Hanusch I. J.*Die Wissenschaft des slavischen Mythus,* Lwów 1842.

Haur J. K. *Oekonomika ziemiańska generalna.* Warszawa 1757.

Holsche A. *Geografia i statystyka Prus zachodnich, południowych i nowowschodnich* T. 2, Berlin 1804.

Hymni Breviarii romani . Jos. Pauly 1868, s. 17, 18

J. Ł. *Czem był Poznań przed stu laty.* „Przyjaciel ludu” Leszno R. 1 T. 2: 1835 nr 49 , s. 386–387.

J. Ł. *Kościół Dominikański w Poznaniu.* „Przyjaciela ludu” R. 1 T. 2: 1835 nr 48 s. 380-383 .

J. Ł. *Racot.* „Przyjaciel ludu” Leszno R. 3 T. 1: 1836 nr 25 s. 193–195.

J. Ł. *Zamek w Kurniku* „Przyjacielu ludu” R. T.1: 1835 nr 20 s. 153-155.

Jabczyński J. *Rys historyczny miasta Dolska i jego okolic.* Poznań 1857.

Jachowicz S. *Pieśń przy grze z obrączką.* W: tegoż *Śpiewy dla dzieci.* Warszawa 1854 s. 47–48,

Jarochowski K. *Kilka słów o Prusach południowych.* „Gazeta Warszawska” 1856 nr 242 s.4.

Jezioro Orle w Kujawach „Kłosy" T. 15 : 1872 nr 375 s. 149, rycina.

Jonasa S. *W domu najlepiej: powieść dla ludu polskiego.* Poznań 1872.

Joneman J. *Wyjątki z dziejów ziemi wschowskiej i stołecznego miasta Wschowy.* „Przegląd Wielopolski historyczny i literacki” Poznań 1869.

Kalendarzyk gospodarczy na rok 1872, Poznań, druk Kraszewskiego.

Kancyonał pieśni nabożnych według obrządku kościoła świętego katolickiego na uroczystości całego roku z przydatkiem wielu nowych pieśni o świętych pańskich wydany w Krakowie (nie w Częstochowie) w 1818 roku.

Kamień świętej Jadwigi w Pępowie.„Przyjaciel ludu" Leszno R. 13 T. 1: 1846 nr 3 s. 22.

Karasowki M *Friedrich Chopin.* Dresden T. 1 : 1877..

Karśnicki K. *Rys geologiczny W. Ks. Poznańskiego.* „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk" Poznań T. 2 :1863 s. 323-344.

Keller Sz. *Zbiór pieśni nabożnych katolickich do użytku kościelnego i domowego.* Pelplin 1871:
— *O najśćˊ. Maryi Pannie Borkowskiej* s. 604-605
— *O Najśw. Maryi Pannie w Tursku Laskami słynącej* s. 605-609.
— *Pieśń o ś. Idzim, opacie, cudami słynącym w Mikorzynie* s. 747-748.

Kierski E. *Mieszkańcy z okolic Kurnika.* „Tygodnik Ilustrowany" 1862 nr 161.

Kierski E. *Mieszkańcy z okolicy Pleszewa.*„Tygodnik Ilustrowany" Warszawa 1862 Nr 160 s. 160.

Kierski E. *Owińska* „Tygodnik Ilustrowany" 1866 nr 346.

Kierski E. *Radlin.* „Tygodnik ilustrowany*"* Warszawa 1862 Nr 146 s.13-14.

Kierski E. *Zwyczaje, zabobony i obrzędy ludu w niektórych okolicach W. Ks. Poznańskiego* „Tygodnik Ilustrowany" Warszawa 1861 t. 4 nr 109 s. 158-161.

Klasztor i kościół księży Cystersów w Obrze.„Przyjaciel ludu" Leszno R. 8 T. 2: 1842 nr 27 s. 212.

Klonowicz S. *Worek Judaszowy to jest złe nabycie majętności.* Lwów 1881.

Klonowski T. *Zbiór pieśni i piosneczek szkolnych,* Poznań 1860, seria 3, s. 72

Kochanowski J. *Psalm LXV.* W: tegoż *Psałterz Dawidów.* Kraków 1587 s. 92-93.

Kolberg O. *Rzut oka na pierwotne muzyki dzieje z powodu pieśni Bogarodzicy.* „Pamiętnik muzyczny i teatralny" red. J. Sikorski Warszawa 1862, nr 12 i 13 s. 178-181 i 194-197.

Kolęda. „Przyjacielu ludu", R. 9 1842 nr 10 s. 78-79.

Kollar J. *Narodnie zpiewanki cili Pjsne swetske Slowaku w Uhrach* gap *pospolitehho ludu tak i wyssjch stawuw , wydane w Budjne w 1835* kollar *Zpiewanki* , oraz p.12 I i p. 420 I, p. 4

Kościół Bożego Ciała w Poznaniu. „Przyjaciel ludu" R. 2 T.1: 1835 nr 3 s. 17-19.

Kościół i szkolny gmach w Trzemesznie. „Przyjaciel ludu" R. 7 T. 2 : 1841 nr 27 i 30, s. 211-214 i 235.

Kościół parafialny w Rombiniu. „Przyjaciel ludu" Leszno R. 8 T. 1: 1841 nr 17 s. 129 nlb-130.

Kościół w Kurniku. „Przyjaciel ludu" R. 8 T.1: 1841 nr 12 s.89-90.

Kościół XX Benedyktynów w Lubinie. „Przyjaciel ludu" R. 2 T. 1: 1835 nr 5 s. 33–35.

Kościół XX. Filippinów pod Gostyniem, „Przyjaciel ludu" R. 1 T. 1: 1834 nr 9 s. 67-69.

Krasna Góra Lubaska cudami bożemi w kościele Lubaskim N. M. P. wsławiona. Poznań 1762.

Krasicki I. *Pan Podstoli.* T. 1 Wrocław 1825.

Kromer *De statu Poloniae et gente Polona, 1574*

Kromer M. *Kronika polska* Kraków 1611 lub wydanie w języku polskim Sanok 1857.

Książka do nabożeństwa dla wszystkich katolików ułożona z polecenia arcybiskupa Dunina. Leszno i Gniezno 1844.

Kuhn A. *Markische Sagen Marchen nebst Gebrauche und Aberglauben.* Berlin 1843.

L. *Wieniec* „Przyjaciel ludu", R. 1 T.1: 1834 nr 16 s. 125-126.

Laudum ku poskromieniu zbytków w częstowaniu i strojach i ordinaria ze strony wesel, kolacyj, pogrzebów mieszczanom Poznańskim należąca. "Przegląd Wielkopolski historyczny i literacki" Poznań 1869 zeszyt 2, s. 116-118.

Lekszycki *Wykaz miejscowości, których nazwiska polskie do r. 1874 na niemieckie zmienione zostały* 1875.

Lelewel J. *Posiadłości kmiece dwojakiej natury dziedzictwo i wola.* „Tygodnik literacki"1841
nr 5-10.

Linde S. *Słownik języka polskiego* T. 1 cz. 2 Warszawa 1808.

Lipiński J. *Piosnki ludu Wielkopolskiego.* Poznań 1842.

Lipiński J. *Porządek obrzędu weselnego w wielkim księstwie poznańskim (wyjątek ze zbioru pieśni gminnych tejże ziemi).* „Biblioteka Warszawska" 1842 T.2 s. 285-308.

Lubostroń. „ Przyjaciel ludu" Leszno R. 2 T. 2 :1836 nr 39 s.305-306.

Łepkowski J. *Cało dochowane cmentarzysko pogańskie.*„Tygodnik ilustrowany" Warszawa T. 10: 1864 nr 262, „Biblioteka Warszawska" T. 4: 1864, s. 321 – 323.

Łepkowski J. *O starożytnych mieszkalnych budowlach wznoszonych wśród jezior i na rzekach.* „Tygodnik ilustrowany" Warszawa T. 13: 1866 nr 330 s. 28-30.

Łepkowski J. *O zabytkach Kruszwicy, Gniezna i Krakowa.* Kraków 1866.

Łepkowski J. *Pomnik w katedrze gnieźnieńskiej arcybiskupa prymasa Oleśnickiego, dzieło Wita Stwosza.* „Tygodnik ilustrowany" Warszawa T. 14 1866 nr 377. s. 279.

Łukaszewicz M. *Kronika probostwa w Żerkowie od roku 1600* „Pamiętnik religijno-moralny" Warszawa 1856 T. 30 nr 4 s. 361-397, T. 30 nr 6 s. 623-651, T. 31 nr 7 s. 5-28.

Łukaszewicz J. *Krótki historyczno-statystyczny opis miast i wsi w dzisiejszym powiecie krotoszyńskim od najdawniejszych czasów aż po rok 1794.* Poznań 1869.

Łukaszewicz J. *Krótki opis historyczny kościołów parafialnych, kościółków, kaplic, klasztorów, szkółek parafialnych, szpitali i innych zakładów dobroczynnych w dawnej diecezji poznańskiej* T.1 i 2 Poznań 1858.

Łukaszewicz J.*Obraz historyczno– statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach* T.1 i 2. Poznań 1838.

J. Łukomski *O najwłaściwszych sposobach spieniężania drzewa w celu uniknięcia złych skutków i strat , wynikających dla właścicieli borów i lasów z powodu nieznajomości technologii leśnej.* „Ziemianin" Poznań 1868 nr 11, 13 i 15.

M. *Pan Przyjemski.* „Przyjaciel ludu" Leszno R. 5 T. 1: 1838 nr 6 s. 48.

M. *Zamek Radzyński (Powieść).*„Tygodnik literacki" Poznań 1838 Nr 20 s. 155-156.

M.E.S. *Podanie gminne o założeniu miasta Bydgoszczy.* „Przyjaciel ludu" R. 11 T. 1 : 1844 nr 5 i 6 , s. 34-36 i 41-42.

Malczewski A. *Maria.* Warszawa 1825.

Mieszkańcy Wielkopolski „Przyjaciel ludu" Leszno R. 13 T.1: 1846 nr 1 s. 4-6.

Mierzyński A. *Jan Łasicki. Źródło do mytologii litewskiej.* Roczniki Towarzystwa Nauk Krakowskiego 1870.

Mickiewicz A. *Pierwsze wieki historii polskiej.* W: tegoż *Dzieła.,* Lipsk T. 6: 1869 s. 74.

Miłosław. „Tygodnik Ilustrowany" Warszawa 1865 Nr 321 s. 205-206.

Mioduszewski M. *Dodatek do pastorałek i kolęd.* Lipsk 1853.

Mioduszewski M.M. *Dodatek do śpiewnika kościelnego.* Warszawa 1841.

Mioduszewski M.M. *Pastorałki i kolędy z melodyjami, czyli piosnki wesołe ludu w czasie świąt Bożego Narodzenia po domach śpiewane.* Kraków 1843.

Mioduszewski M.M. *Śpiewnik kościelny czyli pieśni nabożne z melodyjami w kościele katolickim używane a dla wygody kościołów parafialnych zebrane.* Kraków 1838.

Moraczewski J. [współ.] *Starożytności polskie.* Poznań T. 1 :1842 T. 2: 1852.

Morawski F. *Brzoza Grażyńska. Do Ireni.* W: tegoż *Pisma.* Wrocław 1841 T. 1 s. 98–103. *O kamieniach ostrowskich. (Legenda).* „Przyjaciel ludu" Leszno R. 3 T. 1: 1846 nr 3, s. 21-22.

Morawski F. *Góra Poznańska.* „Przyjaciel ludu" R. 4. T.1: 1837 nr 19 s.151–152.

N Dr *Kościół św. Michała w Gnieźnie.* „Przyjaciel ludu" R. 11 T. 2 : 1845 (nie rok 1844 jak podał Kolberg) nr 32, s. 250-251.

[N. Dr] Dr N *Okna i oczy.* „Przyjaciel ludu" R. 13 T.1: 1846 nr 23 s. 179–183.

N. K. *Dzień żniwny (opis humorystyczny).* "Przyjaciel ludu " R. 3 T. 1: 1836 nr 7-10 s. 54-55, 63, 66-67, 75-76.

Na wieńcu wieśniacy śpiewają w Poznańskim.„Przyjaciel ludu" R. 2 T.1: 1835 nr 22 s. 176.

Naruszewicz A. *Historya narodu polskiego od początku chrześcijaństwa* Warszawa T. 2: 1780. *Panowanie Piastów.*

Neugbeauer J. F. *Die Sud -Slaven,* Leipzig 1851.

Niemcewicz J. U. *Śpiewy historyczne z muzyką i rycinami.* Warszawa 1819

O drzewnianym budownictwie. „Przyjaciel ludu" R. 5 T.1: 1838 nr 14 s.106–107.

O kościele metropolitalnym w Gnieźnie. „Pamiętnik religijno- moralny", Warszawa T. 22: 1852 nr 1 s. 1-21.

O lubuskiem biskupstwie. „Muzeum Domowe" Warszawa 1836 Nr 52 s. 411.

O początku i dawności Obrazu Zdzieszewskiego, a jako się rozszerzyła sława i uczciwość Jego, gdzie też opisuje się kształt i postura tegoż Obrazu. Kalisz 1766.

O przyozdobieniach wiejskich ułamek. „Przyjaciel ludu" R. 5 T.1: 1838 nr 17 s. 131–132.

Opis mieszkańców Wielkopolski. „Przyjaciel ludu" R. 12 T.1: 1846 nr 1 s. 4-6.

Opis gospodarstwa cząstkowego we wsi Niechanowie. W**:** *Encyklopedya rolnictwa i wiadomości związek z niem mających* red. J.T. Lubomirski, E. Stawiski, S. Przystański, Warszawa T. 1-5 , 1873-1879 T. 2 : 1874 s. 1135-1137.

O stanie chłopów w wielkiem księstwie poznańskiem. „Tygodnik literacki” Poznań, 1841 nr 3-4 s. 19-21 i 27- 29.

P.A. *Czem był Ostrów Lednicki?* „Warta" Poznań R. 1: 1875 nr 43 (u Kolberga inicjały A.P.)

P. R. *Do malowniczej podróży po Wielko-Polsce, Gostyń i jego okolica.* „Przyjaciel ludu” Leszno R. 5 T. 2: 1839 nr 27 s. 210-212, nr 28 s. 224-224.

Parę scen z życia chłopa polskiego. „Tygodnik literacki” 1844 nr 12, s. 89-90.

Pennant’s Tour in Scotland 1769. (znalazłam Londyn 1776)

Pieśń „*Bogarodzica"w odpisie ks. Benedykta Herbesta S. J. z egzemplarza gnieźnieńskiego, z przydaniem niektórych uwag nad "Uwagami" ks. dra Pękalskiego o pochodzeniu tej pieśni* „Przegląd Lwowski" r. 1: 1871 zeszyt 21 s. 597-605.

Pieśni św. Adalberta. „Przyjaciel ludu” R. 4 T. 2: 1838 nr 46.

Plater L. *Opisanie historyczo– statystyczne Wielkiego Księstwa Poznańskiego.* Lipsk 1846.

Podlaski *Nocleg w gościńcu.(zdarzenie prawdziwe)*„Pismo dla ludu polskiego” R. 1 1845 zeszyt 6 s. 174.

Polkowski I. *Katedra gnieźnieńska.* Gniezno 1874.

Polkowski I. *Opis starożytnych ruin na wyspie jeziora Lednickiego.* Gniezno 1876.

Powiastki i opowiadania majstra od przyjaciela ludu. Chełmno T. 1: 1865, nakład Danielewskiego s. 3-20.

Poznańskie Wielkie Księstwo. W: *Encyklopedia powszechna,* wyd. Samuel Orgelbrand, t. 1–28, Warszawa 1859–1868 T. 21 1864 s. 488–497.

Przezdziecki A. *Dodatek I: O dwóch stacjach krzemiennych w ziemiach polskich, o palaficie Czeszewskim, o żalniku Dobieszewskim i okazach z epoki*

bronzu, znalezionych w krajach dawnej Polski w „Rocznik Ces. Król. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego " 1872 (nie 1870), t. 20, s. 158 -165.

Przezdziecki A. *Sprawozdanie o kamieniach runicznych mikorzyńskich.* „Rocznik ces. król. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego" 1872 T. 20 s. 373-409.

Przezdziecki A. *Wykopalisko na wyspie, na jeziorze Lednicy, pod Gnieznem.* „Biblioteka Warszawska" 1869, t. 3, s. 253-265.

Przezdziecki A. *Wzory sztuki średniowiecznej w dawnej Polsce.* Seria 1 Warszawa -Paryż 1853-1855 i seria 2 Warszawa 1855-1858.

Przy oczepinach .„Przyjaciel ludu" Leszno R. 2 T. 2: 1836 nr 36 s. 288.

R. *Mysza wieża w Kruszwicy.* „Kłosy" Warszawa T. 16: 1873 nr 394 s.45.

Raczyński E. *Wspomnienia Wielkopolski to jest województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego* Poznań1842–43.

Raczyński E. *Wyspa na jeziorze pod Lenną górą. ,,* Przyjaciel ludu" R. 9 1843 T. 2 nr 51 s. 403.

Referat z opisów celniejszych gospodarstw w W. Ks. Poznańskiem, przez Członka Zarządu, P. Wolniewicza, na walnem zebraniu Centr. Tow. Gosp. W Poznaniu dnia 24 lutego roku bieżącego odczytany. „Ziemianin" Poznań 1868 Nr 18-22 s. 140, 149, 156, 165, 174.

Rej M. „Świętych słów a spraw Pańskich które tu sprawował Pan a zbawiciel nasz (...) Kronika albo Postilla polskim językiem uczyniona. Kraków 1560 lub 1571.

Rozmaitości .„Ziemianin" 1868 Nr 8 s. 64, 328.

Rymarkiewicz J. *Wzory prozy. Stopień 1.* Wyd. 1 Poznań 1856 wyd. 4 Poznań 1869.

Sarnicki S. *Descriptio veteris et novae Poloniae*, Kraków 1585, czy raczej Sarnicki *Annales, sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lithuanorum librii octo* wydanego w Krakowie u Aleksego Rodeckiego w 1587 roku.

Scriptores rerum prussicarum T. 1, s. 771–772 Lipsku w 1861 roku przez Theodora Hirscha, Maxa Toppena i Ernesta Strehlke.

Sikorski J *Krótki rys historii powszechnej muzyki.* „Ruch muzyczny" Warszawa 1861 nr 24, 25, 26

Sobieszczański M. F. *Powodowski.* W: *Encyklopedia powszechna*, wyd. Samuel Orgelbrand, t. 1–28, Warszawa 1859–1868 T . 21 1864 s. 459–460.

Starowolski Sz. *Monumenta Sarmatorum, viamvniuerfae carnis Ingreffrum.*

Surowiecki W. *O upadku przemysłu i miast w Polsce.* Warszawa 1810. lub *Śledzenie początków narodów słowiańskich*: *rozprawa czytana na publicznym posiedzeniu królewsko – warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w dniu 24 stycznia 1824 roku w Warszawie.*

Sypniewski J. *Gospodarcze stosunki W. Ks. Poznańskiego, Prus zachodnich i wschodnich.* W**:** *Encyklopedya rolnictwa i wiadomości związek z niem mających* red. J.T. Lubomirski, E. Stawiski, S. Przystański, Warszawa 1874 T. 2 s. 895 - 909.

Szafarzyk P. J. *Pieśni ludu slavackiego w Węgrzech* . Pest 1827, p. 31

Szulc K. *Autentyczność kamieni Mikorzyńskich.* "Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego" Poznań t. 9: 1876 s. 71-222.

Szulc K. *Budowle i usypiska starożytnych Słowian.* „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego 1863 T. 2 s. 345-411.

Szulc K. *Budowle i wykopaliska Słowian pogańskich. „*Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego" 1864 .

Szuman H. *Kilka uwag nad publikacją Dra Karola Libelta pod tytułem: Koalicya kapitału i pracy.* „Ziemianin" Poznań 1868 nr 19.
Śniegocki A. W: *Encyklopedya rolnictwa i wiadomości związek z niem mających* red. J.T. Lubomirski, E. Stawiski, S. Przystański, Warszawa T. 1-5 : 1873-1879 T. 2: 1874 s. 909.

Święcicki T. *Opis starożytnej Polski.* Warszawa 1816.

Świtkowski P. *Budownictwo wiejskie.* Warszawa 1793.

T. A. *Pałac w Dobrzycy,* „Przyjaciel Ludu" R. 1 T. 2: 1835 nr 46 s. 361-362.

Tomicki S. *Mądry Wach wg opowiadania Jana Grzeli*. Poznań 1866.

Treter T. *Trzy święte hostie w Poznaniu nożami od Żydów ukłute.* Poznań 1772.

Ułamek o architekturze. „Przyjaciel ludu" Leszno R. 4 T. 2: 1838 nr 49 s. 386-387.

W.A.W. *Kulig. „* Przyjaciel ludu" , Leszno R. 4 T. 2: 1838 nr 36–37.

W.A.W. *Kwietna niedziela.* W: Moraczewski J. *Starożytności polskie ku wygodzie czytelnika porządkiem abecadłowym zebrane.* Poznań 1842 T. 1 s. 583.

W.G., *Gospodarstwa folwarczne w szczegółowych opisach pojedynczych gałęzi* W: *Encyklopedya rolnictwa i wiadomości związek z niem mających* red. J.T. Lubomirski, E. Stawiski, S. Przystański. Warszawa 1874 T. 2 s. 910.

W.L., *Klasztor w Obłoku.* „Przyjaciel ludu" Leszno R. 8 T. 1: 1841 nr 25 s.195.

Wawrowski F. *Popielnice starosłowiańskie i obrzędy przy pogrzebach.* „Przyjaciel ludu" R. 13 T.1: 1846 nr 7-8.

Węsierski A. „Dziennik Poznański” 1872 nr 234.

Wiadomości bieżące, naukowe, literackie i artystyczne. „Biblioteka Warszawska” 1875 T. 3 s. 174.

Wiadomości dotyczące gospodarstwa włościan i kolonistów w Kujawach. W: *Encyklopedya rolnictwa i wiadomości związek z niem mających* red. J.T. Lubomirski, E. Stawiski, S. Przystański, Warszawa T. 1-5 : 1873-1879 T. 2: 1874 s. 1101-1102.

Wiadomości miejscowe i potoczne. „Dziennik Poznański " 1872 nr 228 s. 3.

Wianek „Przyjaciela ludu” R. 3 T.1: 1836 nr 17 s. 133.

Wieczornica I i II Legenda o dziecku wybawionym od pioruna; legenda o kościele ś. Idziego w Krobi; wspomnienie ludu z czasów morowego powietrza w środku XVII i na początku XVIII wieku., „Przyjaciel ludu” Leszno R. 4 T. 2: 1838 nr 32 s. 250-251, nr 33 s. 263, nr 34 s. 269-271.

Wieśniacy śpiewają na wieńcu. „Przyjaciel ludu” R. 2 T. 2: 1836 nr 29 s. 232.

Wieśniacy z pod Krotoszyna. „Przyjaciel ludu” Leszno R. 15 T. 2: 1848 nr 46 s. 364.

Wieśniacy z okolic Poznania. „Przyjacielu ludu” Leszno R. 3 T.1: 1836 nr 11 s. 82-84.

Wilkońska P. *Wawrzyna* Petersburg 1851.

Wilkoński A. *Wspomnienie.* „Biblioteka Warszawska” T. 4: 1844 listopad, s. 425-437.

Wiślicki J. *Opis Królestwa Polskiego pod względem historycznym, statystycznym, rolniczym, fabrycznym, handlowym, zwyczajowym i obyczajowym.* Warszawa T. 2: 1850.

Wocel J. E. *Grundzuge der bohmischen Alterthumskunde.* Praga 1845.

Wojciechowski T. *Chrobacya*. *Rozbiór starożytności słowiańskich*. Kraków T. 1: 1873.

Wojkowska J. *Kilka wspomnień i kilka obrazów* „Tygodnik literacki" 1844 nr 13 s. 99-100, nr 14 s. 107-108.

Wolański T. *O pomnikach pogańskich w Gnieźnie.* „Tygodnik literacki" Poznań T. 7: 1844 nr 18 s.137-139.

Wójcicki K. W. *Klechdy: starożytne podania i powieści ludu polskiego i Rusi.* Warszawa T. 1 1837.

Wójcicki K. W. *Pieśniach ludu Białochrobatów, Mazurów i Rusi znad Bugu...,* T. 2 Warszawa 1836.

Wycieczka nad Wartę. „Przyjaciel ludu" R. 15 T. 1: 1848 nr 5 s. 34-36, nr 6 s. 42, nr 7 s. 50-51, nr 8 s. 58.

Wyimki z podróży malowniczej po Wielkiej–Polsce. Opalenica miasto. „Przyjacielu ludu" Leszno R. 4 T. 1: 1837 nr 16 s. 122–124.

Wyimek z rękopismu podróży malowniczej po W. Polsce. Woźniki. „Przyjaciel ludu" R. 4 T. 1: 1837 nr 18 s. 137 nlb-139.

X. A. R. *Relacya naocznego świadka o straceniu razem 14 stu mniemanych czarownic w drugiej połowie 18 go wieku.* „Przyjaciel ludu" Leszno R. 2 T. 1: 1835 nr 16 s. 126-127, nr 17, s. 134-135, nr 18 s. 138-139.

X.D. *Czarnków nad Notecią „*Przyjaciel ludu" R. 3 T.1 : 1836 nr 6 s. 43-44.

X. D. *Dom Kostków* „Przyjaciel ludu" R. 2 T. 2: 1836 nr 44 s. 348-349.

X. D. *Kościół w Lubaszu.* „Przyjaciel ludu" R. 2 T. 1: 1835. nr 8 s. 61-62.

X. D. *Pomnik Czarnkowskich w Czarnkowie.* „Przyjaciel ludu ” R. 1 T. 2: 1835 nr 44, s. 106-109.

X. D. *Pomnik Macieja Czarnkowskiego, kasztelana bydgoskiego i Katarzyny z Opaleńskich, żony jego znajdujących się w kościele kolegiackim czarnkowskim.* „Przyjaciel ludu” R. 11 T. 1 : 1844 nr 19.

X. D. *Trumna Adama Sędziwoja Czarnkowskiego.* „ Przyjaciel ludu” R. 8 T. 1 : 1841 nr 22 s. 172-173 i nr 23, s. 178-179.

X. D. *Urny wykopane w Lubaszu w W. X. Poznańskiem.* „Przyjaciel ludu” R. 2 T. 2 : 1836 nr 40, s. 319-320 i „Muzeum Domowe” Warszawa 1836 nr 43 s. 340 341.

Zalaszowski M. *Jus Regni Poloniae* Poznań 1701.

Zburzenie bałwanów przez Mieczysława. „Przyjaciel ludu” R. 1 T. 1 :1834 nr 12 s. 89-91.

Zienkowicz L. *Zbiór ubiorów ludu polskiego.* Paryż 1841, . „Przyjaciela ludu” Leszno R. 13 T.1: 1846 nr 1 s. 4-6.(wyd. franc: *Les costumes du peuple* polonais).

Zmorski R. *Przeklęte jezioro.(Podanie gminne*). „Tygodnik ilustrowany” Warszawa 1864, t. 10 nr 271 s. 455-456.

Żebraki w Polsce. „Przyjaciela ludu” R. 2 T. 2: 1836 nr 51 s. 407–408.

Żychliński T. *Środa.* „Tygodnik illustrowany” 1864 T. 9 nr 227 s. 41-42.

Indeks geograficzny do Poznańskiego

Adolfowo , powiat wągrowiecki **11** – 224
Adryatyk **12** - 316
Aile **15** – 227
Alpy **9** - 304
Alt-Sadowiec powiat mogiliński **11** – 224
Altenburg powiat grobiński , gubernia kurl. **9** - 46, 60
Altwasser **10** – 129 zob. Starawoda, powiat bruntalski
Alzacyja **15** - 161
Amberg ,miasto na prawach powiatu w Niemczech w Bawarii **15** – 12
Ameryka **9** – 44 **10** – 151 **11** – 34, 118 **14** - 98 **15** - 58
Anglia **15** - 133, 203, 232
Antonin powiat odolanowski **10** – 138, powiat wrzesiński **10**-143
Antyozodor miasto w Burgundii **15** – 133
Archangielski, kraj , rejon w okolicy miasta Archanigielsk w północnej Rosji **9** - 133
Arimateja miasto w Judei, dziś należałoby do Izraela **14** – 381
Aschenfort , powiat chodzieski, **11** - 224
Ascherbuden powiat wągrowiecki **11** – 225
Atanazyn, Athanasienhof, powiat chodzieski **11** - 224
Attersee, jezioro **11** - 233, 234 jezioro w Austrii
Australia **9** - 44
Austrya **9** – 305 **10** – 20 **11** - 234 **15** - 194
Azja **9** - 20 **14** - 380
Baba, jezioro powiat inowrocławski **11** – 13,
Baba, nizina , powiat średzki **9** – 31
Babia góra, masyw górski, **15** – 91,
Babica, góra powiat czarnkowski **11** – 109, 239
Babilon starożytne państwo w Mezopotamii **9** - 20
Babimosckie **13 –** X
Babimost miasto powiatowe **10** - 6, 69 **14 –** 113 **15** - 5, 245
Babimoski, Babimostski, powiat **10** - 6, 12, 31, 33, 35, 36, 43, 51, 80, 155 **11** - 223
Babionka, wzgórze **11** - 105
Baborowo, powiat obornicki, **9** - 66, 162 **10** - 341
Bachorze, powiat chojnicki **11** – 225
Bagno, wieś powiat wągrowiecki **9** – 18
Bagrowo, powiat średzki, **9** - 31, 145, 225, 227 **12** – 120, 229, 252 **13 –** 86
Bałtyckie, morze **15** - 197, 198
Bamberg **9** - 45, 46, 60 **11** – 32 nie ma, miasto w Niemczech
Bangkok miasto, stolica Syjamu, dziś Tajlandii **14** - 41
Baranowo **12** – 249 **13 –** 126 **15** - 12, 114-

Baranów powiat ostrzeszowski **10** - 163, 216, 222, 314 **12** – 171, 220 **15** - 154
Baranów nad rz. Janicą, powiat ostrzeszowski, **10** - 134
Barcin powiat szubiński, **11** – 10 **12** – 31, 223 **13 –** 144, 154, 155, 169
Barłożna, powiat babimoski, **10** - 33
Barycz Strzyżewka, Barycz, rzeka powiat odolanowski **10**- 21, 138, 139, 376
Basilienska Dieceziea, Basel diecezja kościoła rzymsko-katolickiego w Bazylei w Szwajcarii **15** - 296
Batavia łacińska nazwa Holandii **15** – 202
Bawarya kraj związkowy w Niemczech **9** - 46, 305 **10** - 12 **14** - 383 **15** - 12, 225
Bazylejskie, biskupstwo **15** - 90, 93
Bdanie, Grzymisław, jezioro powiat śremski, **9** - 2, 34, 36
Będzitowo, Bedzitowo powiat inowrocławski **11** – 225
Belęcin, powiat babimoski , **10** - 9
Berdychowo (Berdychów?) powiat poznański **9** – 7, 271, 272, 282
Beresteczko miasto na Ukrainie w obwodzie wołyńskim **11** - 242
Berlin miasto stołeczne w Niemczech **10** – 334 **11** – 114, 119, 231 **12** – 216, 256, 277 **15** - 51
Berno miasto, stolica Szwajcarii **15** - 226
Bernried miejscowość w Bawarii **15** – 229
Betlejem miasto w Palestynie **9** - 115, 119, 121 **10** – 188 **11** - 39
Bhagalpur miasto w Indiach nad rzeka Ganges **15** – 215 nie ma
Biała-góra, Witowa-góra powiat wałecki **11** - 107
Biała, Behle powiat czarnkowki, **11** – 110, 124, 207
Białcz, powiat kościański, **10** - 79
Biechowo, powiat wrzesiński , **10** - 142
Biechowo duchowne, powiat wrzesiński **10** - 170
Bieczyny **10** – 50 powiat kościański
Biedne-góry, las **11** - 9
Bieganin, powiat pleszewski, **10** - 140
Bielawki, pole (zob. Tuczno) **11** – 29
Bielawy?, pole (zob. Helenowo) **11** – 29,
Bielewo, powiat kościański, **13 –** 101
Bielice powiat mogilnicki **11** - 224
Bielidło, jezioro w Gnieźnie, obecnie J. Świętokrzyskie **11** – 3.
Berdychowo, Bierdychowo , część miasta Poznania, a dawniej określenie niewielkiej osady na wschodnim brzegu Warty **9** – 266
Biernatki , powiat śremski, **9** - 77, 242
Biesiadka, góra **11** - 109, 239
Biezdrowo , powiat szamotulski, **9** – 22, 23,65, 134, 141, 170, 253 **12** – 15, 39,169, 198, 277 **15** - 5
Birma **14** - 107
Bierzgłowo, Birzgłowo powiat toruński **11** – 224

Biskupice powiat ostrzeszowki, **10** – 137 **11** – 90 **12 -** 275
Biskupice, powiat poznański **15 -** 202
Biskupie Popowo , Popowo Biskupie, Papowo Biskupie powiat chełmiński **11** – 223
Biskupizna **10** – 156 region folklorystyczny, wsie w powiecie krobskim
Biżejowice powiat gnieźnieński **15** – 168
Bledzew, powiat międzychodzki, **10** – 3 **15 -** 275
Bludkowo **10** – 20 obecnie Błotkowo , powiat leszczyński,
Błociszewo, powiat śremski, **9** – 37 **12** – 85, 193
Bnin, powiat śremski **9 -** 35, 77, 242, 243, 244 **10 -** 11, 14 **12** – 50, 80 **13 –** 94, 99, 121, 124
Bnińskie, jezioro powiat śremski **9 -** 28, 77
Bobrownik, Bobrowniki powiat ostrzeszowski **10 -** 319
Bodzewo, powiat krobski, **10 -** 128
Boemerwald, Bohmerwald, niemiecka nazwa dla Szumawa – pasmo górskie położone na pograniczu Czech, Niemiec i Austrii **15 -** 225
Boganowo ?**11** – 234
Bogdanowo, powiat obornicki **9 -** 24
Bogusław, powiat pleszewski **10 -** 140 **15 -** 53
Boguszyn, powiat pleszewski, **10 -** 139
Bohemia, Böhmen jedna z trzech historycznych krain czeskich **10 -** 351 **15** – 50
Bojanowo, powiat krobski **10** – 125, 190 **13 –** 83
Bojanowo stare powiat kościański **10 -** 15
Bolewice, niem. Bollevitz, powiat bukowski **13 –** 147
Bolmo **11** – 7
Bonin, sołectwo powiat poznański **9 -** 16, 17, 297
Bonn miasto na prawach powiatu w Niemczech **11 -** 233
Borecki, obwód **10** – 161, 296
Borek, Grossburg, nad Pogoną powiat krotoszyński **9** – 286, **10-** 11, 131, 132, 161, 296, 379 **12** – 55, 182, 204, 210, 238, 282, 286 **13** – 96**,** 102, 103, 130, 131 **15 -** 173, 185, 186, 211, 213, 275, 317, 318
Borek, las **9** – 30 nie ma
Borowo, powiat średzki, **9 -** 73
Borowna, Borówna powiat bydgoski **11** – 223
Boruszyn , powiat obornicki, **9 -** 47, 68, 93
Borzęcice, powiat krotoszyński, **10 -** 160
Borzęciczki, powiat krotoszyński **10 -** 132
Bożydar , powiat średzki , **9 -** 75
Brąchnówko, Brachnówek powiat turecki **11** – 223
Brandenburg miasto na prawach powiatu w Niemczech **15 -** 50
Brandenburgia kraj związkowy w Niemczech **9** – 44 **10** – 4, 5, 8, 10, 33, 51 **11** – 109, 131, 223, 229 **14 -** przed str. numerycznymi
Branno, powiat inowrocławski **13** – 158, 163

Bratyan, Bretchen, daw. Bretzen, Bretchen, Brattian, powiat lubawski, **15** - 62
Brda rzeka, wypływa z jeziora Szczytno , przepływa przez Koronowo i Bydgoszcz **11** - 11, 12, 238
Breisach miasto w Niemczech, w kraju związkowym Badenia-Wirtembergia **15** – 93
Barenton miejscowość we Francji, w rejonie Normandia **9** – 304
Brestae(?) **11** - 8
Breziliande, las **9** – 304
Brodnica, powiat śremski **10** – 335 **12** – 12, 19, 35, 41, 107, 119, 124, 132, 167, 229, 269, 294, 305 **13** – 52, 131, 140 **14** - 246, 287, 304, 313, 333
Brojce, Brodzice , powiat międzyrzecki, **10** - 5
Bronikowo, powiat kościański **10** – 20, 45
Bronikowo, parafia powiat kościański **10** - 19
Broniszewice , powiat pleszewski, **10** – 140, 148, 166, 169, 175, 293 **15** - 48
Brudnia, niem. Lohhecken, powiat inowrocławski, **13** – 111, 166
Brześć , niem Brisse, obecnie Białoruś **15** - 231
Brześć Kujawski, powiat włocławski, **11** - 221, 222
Brzezie, powiat pleszewski, **10** - 167
Brzezinka, Brzezinka Średzka wieś kościelna powiat średzki, **9** - 32
Brzeźno, Briesen powiat czarnkowski, **11** – 129, 162, 165, 203
Brzostów, Brzostowo powiat pleszewski **10** - 139
Brzozówka może powiat wyrzyski **11** - 224
Budki powiat wągrowiecki, **11** - 224
Budziszyn, Budyszyn, Budissin miasto powiatowe w Niemczech w Saksonii **15** - 223
Budziszewo, Budziszowo, powiat obornicki **9** - 25, 69
Budzyń, Budzyn powiat chodzieski, **11** – 108, 223
Bugaj powiat wrzesiński,**10** – 142, 348
Buk powiat bukowski, **9** - 17, 71 **10** – 10, 13, 35 **11** – 138 **12** – 54, 178, 184, 231, 266, 271, 285, 306 **13** – 26, 108, 109, 125, 133, 147, 168 **14 –** 50 **15** – 5, 91, 113, 134, 139, 144, 153, 154
Bukowica, Buchwerder powiat czarnkowski **11** - 224
Bukowiec powiat bukowski **13** – 125
Bukownica powiat krobski, **10** – 157, 310
Bukowski, powiat **9** - 23, 293 **10** - I, 10, 12, 33, 35, 43, 50, 51, 78, 90, 119, 333, 350, 360 **11** - 28
Bukowskie **13** – IX, X **15** - 144
Bułaków powiat krotoszyński, **10** – 132 **15** - 52
Burgos miasto w północnej Hiszpanii **15** - 215
Busk powiat stopnicki **15** - 219
Buszkowo, powiat bydgoski Buszewo powiat wągrowiecki **11** - 224
Byczyna **15** - 114, 115, 125, 126 może miasto w regencji opolskiej
Bydgoski obwód regencyjny **11** – 32, 115, 224

Bydgoski, kanał **11** - 106
Bydgoski, powiat **11** – 11, 20, 47 **15** - 170
Bydgoszcz, Żołendowo **11** – 11 **12** – 225 **13** – 16, 53, 82, 113, 152, 169, 197 **15** – IX, 7, 232, 319
Bzowo powiat czarnkowski, **11** – 110, 125, 206 **15** – 163, 275
Cegielnia, Ziegelei powiat szubiński **11** – 224
Celichów, Züllichau powiat babimoski, **10** - 6
Cerekwica powiat pleszewski **10** - 167
Ceylon wyspa na oceanie indyjskim **15** - 214
Cezareja starożytne miasto palestyńskie **15** - 67
Chalin powiat międzychodzki, **10** – 332, 350, 351, 360 **11** – 119 **12** – 22, 134, 196, 285 **13** – 18, 137, 173
Charabowsko-Kamieniecki **11** – 6 nie ma, u Kolberga gnieźnieński, a w powiecie gnieźnieńskim jest Jezioro Kamienieckie
Charbielin ob. Charbelin, powiat kościański, **10** – 18, 20, 40, 45 **15** – 275
Charbin, powiat gnieźnieński, **11** - 23
Charłowo **15** - 140, 142 (pod Poznaniem, może to Chartowo?)
Charzewo , powiat gnieźnieński, **11** - 23
Chełkowo, Chelków , powiat kościański, **10** - 38, 118
Chełmce, powiat kielecki **10** – 137, powiat inowrocławski **11** -225
Chełmiń, Parsk(?) **11** – 131 chodzi o ziemię chełmińską, parsk- to dół w ziemi do przechowywania kartofli
Chełmińska ziemia **11** - 216
Chełmno ,miasto powiatowe w Prusach Zachodnich **9** – 197, 292 **15** – 275
Chełmonice **11** – 223 (Chełmoniec powiat brodnicki? Chełmonie powiat toruński ?)
Chełmskie **9** - 37
Chełmy , powiat chojnicki **10** - 335
Chemsko, Chełmsko powiat międzyrzeecki **10** - 4- u Kolberga międzychodzki,
Chiny kraj w Azji, kraina historyczna **14 –** 98 **15** – 46, 158, 222
Chlewo powiat ostrzeszowski **15** – 52
Chlewo , powiat ostrzeszowski **10** – 135, 186, 202
Chłapowo, powiat średzki **9** – 31 **15** - 47
Chłądowo, Chłędowo , powiat gnieźnieński **11** – 6, 23, 95 **15** - 12
Chłop, jezioro koło Pszczewa, powiat międzyrzecki **10** - 5, 6
Chmielnik, powiat poznański inne **9** - 19
Chobienice, powiat babimoski **10** - 9
Chocieszewice, powiat krobski, **10** - 128
Chocim miasto powiatowe i twierdza, niedaleko Kamieńca Podolskiego przy dawnej granicy Polski **10** – 127
Chocz, powiat kaliski **13** – 134
Chodzieski, powiat **11** – 107, 123, 133, 134, 223 **13** – 197 **15** - 170

Chojeński, bór **9** - 23
Chojnice miasto powiatowe w Prusach Zachodnich w regencji kwidzyńskiej **11** - 203
Chojno , powiat szamotulski **9** - 23, 24, 55 **11** – 235 **12** – 56, 166 **15** - 167
Chomencice, powiat poznański, **9** - 19
Chomentowo, powiat szubiński **12** - 146, 153
Chorzew, Brzezie powiat pleszewski **10** - 167
Chorzymin, ob. Chorzemin, powiat babimoski, **10** - 8
Chrepice , nieistniejąca już wieś należała do powiatu chełmińskiego **11** – 223 .
Chromiec, Chromice powiat pleszewski **10** – 167
Chrustowo , powiat obornicki **9** - 66, 162 **12** – 275
Chrzypsko, powiat międzychodzki, **10** - 4
Chwalibogowo , powiat wrzesiński, **10** – 170, 325
Chwalim , powiat babimoski, **10** – 7, 8, 33
Chwaliszewo, poznańskie, część miasta **9** - 7, 15, 265, 266 **15** - 73, 239
Chwałkowo , powiat śremski, **10** – 140, **12** - 274 Ciechrz, powiat inowrocławski **11** – 224, 225
Cielmice, powiat krotoszyński, inne **10** - 161
Ciemierzewo , nie ma **12** – 270
Ciencisko, powiat inowrocławski, Cieńcisko **11** - 225
Cierpiec **11** – 225 nie ma
Cirnina(?), las **9** – 31
Cisze, powiat chodzieski inne **11** - 224
Ciszkowo powiat czarnkowski, **9** – 23 **11** - 109
Cybina **9** – 4
Cybina, rzeka **9** - 18
Cypr wyspa na Morzu Śródziemnym **15** – 222, 229
Czacz, Kacz powiat kościański **10** – 15, 122 **12** – 63, 240, 262, 270 **13** – 91, 115, 153 **15** – 241
Czajkowo, powiat krobski, **10** - 369, 370
Czapka, jezioro **11** - 10
Czapniki dawna osada koło Poznania, rejon dzisiejszej ul. Strzeleckiej **9** – 7
Czapury, powiat poznański **9** - 35
Czarkowy, Czarków, Czarkowa **15** – 219, powiat pińczowski , obecnie buski
Czarków powiat kościański **10** - 14
Czarnkowski, powiat **9** - 23, 81 **11** – 35, 108, 113, 114, 118, 124, 129, 131, 133, 134, 162, 165, 191, 203, 206, 207 **15** – 170, 298
Czarnków, miasto powiatowe w W. Ks. Poznańskim, obwód bydgoski **11** – 108, 113, 114, 126, 145, 161, 236, 238, 239 **12** – 5, 28, 60, 94, 119, 176, 206, 212, 251, 303 **15** - IX, 3, 160
Czarnomorze **15** - 222
Czarnotki olendry, Plens , olędry powiat średzki **9** – 77

Czechy kraj w Europie,w XIX wieku stały się częścią Cesarstwa Austriackiego i później Austro-Węgier **9** - 31, 46 **10** – 12, 20, 21, 125, 353, 354 **11** – 103, 231, 241 **13** – XIII **15** – 91, 319
Czeluścin, powiat krobski, **10** - 128
Czempin, powiat kościański, **9** – 118 **10** – 15, 28, 29, 52, 313, 335 **12** – 16, 19, 35, 41, 95, 107, 119, 124, 167, 229, 247, 266, 269, 272, 294, 295, 305 **13** – 49, 52, 85, 105, 140 **14** - 246, 287, 304, 313, 333 **15** - 54
Czerlejno, powiat średzki, **10** - 335
Czerlin, powiat wągrowiecki **11** - 134
Czerniejewo, powiat gnieźnieński **9** – 162 **11** – 5, 30 **13** – 88, 125, 136, 183 **15** - 61
Czernogowska, góra **15** – 57 nie ma
Czerwińsk, **11** – 7 powiat płoński, kwidzyński , słupski lub odniesienie do rusi czerwonej-część dawnej Rzeczpospolitej Polskiej.
Czerwonawieś, powiat kościański **10** - 16, 17
Czeszewo powiat wrzesiński, **10** – 155 powiat wągrowiecki **11** – 105, 122, 127, 142, 143, 144, 146, 149, 153, 161, 162, 166, 181, 202, 208, 210, 211, 232, 233 **12** – 11, 15, 17, 27, 36, 69, 107, 111, 118, 154, 163, 166, 168, 172, 184, 187, 188, 209, 214, 226, 253, 258, 259 271, 296, 300 **13** – VI, 80, 81, 84, 86, 110, 114, 116, 134, 141, 144, 171, 174 **14 –** przed str. numerycznymi,12, 181, 229, 233, 292, 305 **15** - 54, 60, 78, 112, 113, 116, 117, 121, 124, 126, 128, 129, 148, 149, 156.
Czeszewskie, jezioro powiat wągrowiecki **11** – 105, 233
Czewojewo, Czewójewo powiat mogilnicki **13 –** 147
Częstochowa miasto powiatowe **9** – 268 **12** – 249 **13** – 107 **15** - 173
Człopa ob. Słopanowo powiat wałecki, **11** -10, 108
Czołowo, powiat śremski **9** - 242
Czołpa **11** – 10 nie ma- pomyłka Kolberga, chodzi o Człopę, j.w.
Czyszkowka **11** – 224 nie ma, może obecne Czyżkówko w Bydgoszczy.(miało należeć do regencji bydgoskiej)
Ćmachowo powiat szamotulski **9** – 23
Dalekie, powiat kościański, **10** – 39, 118
Daleszyn , powiat śremski, **12** – 95, 146
Dalewo, Dalew powiat kościański **12** - 73 **15** – 121
Dalmacyja **15** - 228
Dambecz **9** – 296 nie ma. Dambecz to jedna z nazw wsi Dabecz, Dąbcze w obecnym powiecie leszczyńskim. Kolberg pisze o folwarku wśród opisu zniszczeń blisko Poznania, więc to chyba za daleko. Może chodzi o Dębiec?
Danaborz powiat wągrowiecki, **11** - 105
Dangród ?**11** – 103
Dania państwo w Europie Północnej **15** – 23, 197, 203, 207, 220
Dąbrowa powiat babimoski, **10** – 31, 36, Dąbrowa Luisenfelde powiat inowrocławski **11** – 225

Dąbrowa, Dąbrowo(?) **12** – 118
Dąbrowskie, borki powiat babimoski **10** – 10
Dąbrówka, pod Mieściskiem **15** – 173 Mieścisk, obecnie Mieściska powiat szamotulski i tak u Kolberga, ale może chodzić o Dąbrówkę Kościelną jak niżej- ma tam być cudowny obraz.
Dąbrówka Kościelna **9** – 71 (pod Kiszkowem powiat gnieźnieński),
Dębicz powiat średzki, **9** - 32, 56, 57, 73, 119, 125, 129, 133, 134, 141, 143, 144, 145, 160, 164, 167, 170, 225, 227, 235, 257 **12** – 5, 14, 18, 23, 29, 61, 73, 93, 115, 124, 137, 140, 147, 164, 208, 220, 230, 252, 274, 279, 285 **13** – 25, 87, 93, 97, 100, 104, 106, 109, 121, 175, 177 **14** - przed str. numerycznymi, 75, 166, 356 **15** - 100, 110, 129, 156, 157, 159
Dębiec powiat poznański **9** – 17, 45, 46, 62
Dębina, Luisenhein, leśnictwo powiat poznański **9** – 17
Dębno powiat poznański **9** - 64
Dębowa Łęka powiat wschowski **9** – 287 **10** - 21
Dijon miasto we Francji **15** – 170
Ditmarsen prowincja w Holstein **15** – 225
Dłonie, powiat krobski **10** – 130 **12** - 82
Długa Goślina, Goślina Długa powiat obornicki **9** - 52, 251
Długie stare powiat wchowski **10** – 41
Dłusko, powiat międzychodzki, **10** - 4
Dłużyna powiat kościański, **10** - 17, 18, 32, 39, 116, 117
Dniepr rzeka w Europie, zlewisko Morza Czarnego **11** - 12
Dobieszewko powiat szubiński, **11** – 10, 105
Dobrojewo, powiat szamotulski, **9** - 24, 55, 65 **15** - 168
Dobrzyca powiat krotoszyński, **10** – 131 **15** – 25, 33
Dobrzyńska Ziemia jednostka terytorialna, obręb Kujaw i Pomorza **11** - 131
Dolsk powiat śremski **9** - 36, 130, 147, 247, 250 **10** – 196, 335 **12** – 23, 34, 55, 95, 98, 143, 155, 182, 185, 210, 248, 252, 282 **13** – 61, 92, 101, 115, 116, 143, 169, 171 **14 –** 298 **15** – 81, 155.
Doły powiat kościański ob. Konojad-Doły **10** - 38
Doruchów, Doruchowo powiat ostrzeszowski **10** – 135 **15** - 248, 250, 253
Drasko, Dratzig, Drazgowo, powiat czarnkowski **11** – 120, 124, 128, 142, 153, 165, 191, 207 **12** – 27, 60, 68, 70, 71, 76, 111 125, 135, 173, 191, 240, 263, 308 **15** – 86, 113, 125, 159, 160 , Drazgowo nie ma
Drawa, Drage rzeka w Prusiech **11** - 237
Drezdenko, Driesen, Drzeń, Drenum gród kasztelański nad Notecią, **11** – 238
Druesedamm ? **9** – 301
Drwęca, rzeka **15** - 62
Drasko, Drzasko powiat czarnkowski **11** – 114
Drzewce powiat wschowski, **10** - 130
Drzonek powiat śremski, **9** - 36
Dźwierzchno, Drzwierzchno powiat inowrocławski **11** – 14

Dubin, Dupin powiat krobski, **10** - 127 **11** - 223 **15** - 262
Dubinki, Dubniki powiat wileński **15** – 231
Dunaj rzeka, prowadzi z Europy środkowej do Morza Czarnego **12** - 57
Durlach **9** – 45 obecnie dzielnica miasta Karlsruhe w Niemczech
Durowskie, jezioro powiat wągrowiecki, **11** - 103
Dusina, Dusino powiat śremski, **9** -38, 78, 250
Dybowo powiat toruński , **11** – 15 u Kolberga inowrocławski
Dziećmiarki powiat gnieźnieński, **11** – 6, 24, 47, 95 **15** - 116
Dzierząźno, powiat mogilnicki **11** – 25 **15** – 51
Dzierzchnica, powiat średzki, **9** - 31
Dzierzchnica , Dzierznica powiat średzki **9** – 31
Dzięczyn , powiat krobski, **10** - 129
Dzięczyńskie, wody źródła mineralne we wsi Dzięczyn, powiat krobski **10** - 129
Dźwierzchno, Dzwierzchno powiat inowrocławski , **11** - 19
Egipt **11** - 237 **14** - 98, 160
Egipt Górny **15** - 281
El-Sakhara, skała **15** - 214
Elbeteinitz to niemiecka nazwa czeskiego miasta Tynec nad Labem **13** – XIII
Elgiszewo, powiat toruński, **11** - 223
Ellenbach **14** – 201 nie ma, obecnie dzielnica miasta Furth w Bawarii w Niemczech
Elpach (zob. Norwegia) **15** – 197 nie ma
Elwershöh(?) **15** – 193 nie ma
Epidaura miejscowość w Grecji **15** – 228
Etna, wulkan we Włoszech **15** - 181
Europa **9** - 48, 54, 298 **10** – 379 **11** - X **14 –** 125, 369 **15** – IX, X, 230, 258
Fabianów powiat odolanowski, **10** - 165
Felsztyn powiat proskurowski, **15** – 56
Flandryja kraina historyczno-geograficzna położona na terenie Belgii, Francji i Holandii wzdłuż wybrzeża Morza Północnego. **15** - 147
Folgowo powiat toruński, **11** - 223
Fordon powiat bydgoski, **11** - 12
Forsetka **9** – 52 nie ma, miejsce między Długą Gośliną a Wojnowem, powiat obornicki
Franciszkańska Góra (w Gnieźnie) **11** – 217 zapewne dzisiejsze wzgórze paniejskie w Gnieźnie
Francja **9** – 90 **11** – 216 **12** – 316 **15** – 78, 170, 193, 206
Frankenwalde, Las Frankoński, pasmo górskie w Niemczech **15** – 280
Frankfurt nad Odrą miasto na prawach powiatu w Niemczech w Brandenburgi **10** - 6
Frankonia kraina historyczna w południowych Niemczech **9** - 303
Fronau **15** – 5 inaczej Wronie powiat chełmiński lub miejscowość i gmina w Bawarii

Frydrykowo, Friedrichshorst powiat wyrzyski, **11** - 224
Fryzya Kraina geograficzna, obecnie w północnej Holandii **11** - 32 **14** – 224
Gaj (m-sce w Jarogniewicach) **10** – 19 Jarogniewice powiat kościański
Gaj powiat szamotulski **15** – 168
Galicya nazwa ziem zaboru austriackiego. **9** - 41, 84, 99 **12** - 316
Galileja kraina historyczna w Palestynie **10** - 100
Gałowo powiat szamotulski **9** - 22
Garbary małe przedmieścia Poznania **9** – 266
Garbary wielkie , przedmieście Poznania **9** – 266
Gaski powiat złotowski, **9** – 7 ale Kolberg pisze o przedmieściach Poznania w okolicy Wszystkich Świętych
Gawrony powiat śremski **9** - 36
Gaza **15** – 227 tu miasto w Palestynie
Gazeński, port (zob. Gaza?) **15** – 228 Palestyna
Gądki powiat śremski, **12** – 275 **13** – 103 **15** - 320
Gąsawa powiat szubiński, **9** – 286 **11** – 10 **13** – 147
Gąsawka, rzeka powiat szubiński, inne **11** – 9, 10
Gdańsk **9** – 26 **11** – 216 główne miasto Prus Królewskich
Gembica ? **11** – 44 – **12** – 281 **13** – 151, 165
Gębice Gembice powiat mogileński **11** – 8, powiat czarnkowski **11**-109 **12** – 20, 281 **13** – 134, powiat mogileński 137, 156, 157- te na czerwono trudno powiedzieć.
Gesgobia **15** – 189 nie ma
Gieczan, Giczyn, Jiczyn **9** – 31(Jiczyn to miasto w Czechach).
Giecz, Gdecz powiat średzki, **9** - 30, 31 **15** - 3
Glinki powiat poznański **9** - 7
Głda, Kuddow , Kudow pisane umlaut **11** – 107, 237, 238 rzeka w Prusach Zachodnich
Głębokie powiat średzki, **9** - 32
Głodno powiat babimoski,i **10** - 33
Głogowiniec powiat wągrowiecki, **11** - 104
Głuchów, ob. Głuchowo leśnictwo powiat szamotulski **9** - 23, powiat kościański **9**- 287 **10** - 20, 38
Głuszyna powiat poznański, wieluński **9** - 18, 28, 30, 185 **12** – 10, 29, 156,161, 185, 287
Głuszyńskie, jezioro powiat nieszawski **11** – 222 jezioro na Pojezierzu Kujawskim
Gniazdów powiat odolanowski, **10** - 178
Gniewkowo powiat inowrocławski **10** - 335 **12** – 24 **13** – 126, 154, 156, 157, 158, 161, 163, 164, 167
Czerwone nie są pewne, może być też powiat gnieźnieński
Gniezno miasto powiatowe **9** - 6, 13, 27, 28, 29, 31, 254, 287, 292 **10** – 133, 377 **11** – 3, 4, 5, 7, 9, 12, 39,47, 52, 57, 58, 63, 79, 104, 133, 215, 216, 217, 218,

219, 220, 233 **12** – III, 3, 6, 9, 19, 22, 25, 32, 47, 52, 58, 80, 87, 108, 128, 150, 158, 165, 167, 194, 195, 198, 228, 229, 232, 239, 261, 277, 290, 309 **13** – 63, 69, 71, 79, 87, 87, 88, 123, 128, 146, 151, 152, 177, 182 **14 –** 212 **15** - VIII, IX, 3, 6, 7, 28, 51, 53, 54, 61, 98, 125, 126, 130, 156, 160,163, 164, 247
Gnieźnianka Ostrów, wyspa (zob. Ostrów Lednicki?) **11** - 5 powiat gnieźnieński
Gnieźnieński, powiat **9** – 85 **11** – 3, 20, 21, 22, 23, 28, 30, 31, 41, 52, 66, 67, 75, 95, 135, 223, 228 **15** – 147, 168, 170, 209
Gnieźnieńskie **15** - 116
Gnieźnieńskie, arcybiskupstwo **9** - 4
Gnieźnieńskie, województwo **11** – 9, 113
Gnin powiat bukowski **10** - 13
Gogolewo powiat krobski **10** - 130
Gola powiat babimoski **10** – 33-
Golejewko powiat krobski, **10** – 127, 158, 186, 190, 199, 203, 205, 207, 216, 223 **12** - 8, 89, 211, 251, 304 **13** – 168 **15** - 54
Golejewko, parafia powiat krobski **10** – 155 i
Golejewo **13** – 148
Golejewski, gród **10** – 127 ? Golejewko powiat krobski
Gołańcz, Gołańcza powiat wągrowiecki, **11** – 10, 103, 104, 133, 134, 153, 232, 233 **12** – 11, 15, 17, 27, 36, 69, 107, 111, 118, 154, 163, 166, 168, 172, 184, 187, 188, 209, 214, 226, 253, 258, 296, 300 **13** – 80, 81, 84, 86, 96, 110, 114, 116, 134, 141, 144, 154, 171, 174 **14** - przed str. numerycznymi, 181, 296 **15** - 112, 113, 116, 117, 148, 173
Gołaszyn powiat obornicki **9** - 66, 162
Gołąbki powiat niborski **11** - 225
Gołębin powiat kościański **15** - 168
Gołubino **11** – 7 już nie istnieje, może powiat kartuski ew. święciański
Gołuchowo powiat pleszewski **9** – 286 **10** – 140 **12** – 200, 293
Gombin powiat gostyński, szubiński **11** – 8
Gopło powiat inowrocławski **9** – 139 **11** - 12, 13, 15, 237 **14** - 118, 119, 120, 123, 124, 125, 126, 372, 373 **15** – VIII, 10, 14, 15, 17, 52 jezioro inowrocławski a radziejowski
Goraj powiat międzychodzki **10** - 4
Goranin powiat gnieźnieński **10** - 52, 335
Gorki powiat inowrocławski **11** - 90
Görlitz(?) **10** – 352 miasto powiatowe w Niemczech
Goruszki powiat krobski **10** - 125 **14** - 240
Gorzuchowo powiat gnieźnieński, inne **11** – 5 **15** - 246, 247
Gorzyca Stara, Nowa, Wielka powiat międzychodzki **10** - 4
Gorzykowo powiat gnieźnieński **15** - 168
Górzyn, Gorzyn powiat międzychodzki **10** - 3
Gosławice powiat koniński **15** - 209

Gostinii(?) **11** – 8
Gostojno ?**11**-109
Gostyń miasto powiat krobski **9** – 23 **10** – 126,129,179,229, 238, 362, 363, 365, 367, 368, 369, 371, 372 **11** – 14 **12** - 85, 91, 145, 170, 255, 268, 270 **13** – 51, 96, 105, 124, 127 **14** - 44, 167 **15** – 275
Goszczewice powiat radomski **11** – 29
Gościeszyn powiat babimoski, **10** – 10, 31, 33, 36, 80, 374 **12** – 87, 236 **13** – 105 , 117,powiat mogilnicki **15** – 12, 173
Gościeszyńska, parafia powiat babimoski **10** – 10, 31
Goślina Długa lub Murowana powiat obornicki **12** - 236
Goślina murowana Murowana Goślina powiat obornicki **9** – 25 **12** - 153, 195, 277 **13** – 108 zmień alfabet
Gowarzewo powiat średzki **9** – 236 z piosenki
Gozdowo powiat wrzesiński **10** - 142
Gozdowo, Gozdrowo powiat wrzesiński **12** – 275
Gözendienst(?) **10** – 353 nie ma
Gółty(?) **10** – 335 nie ma
Góra **10** – 139 powiat czarnkowski **11** – 109 powiat inowrocławski **13** – 126 **15** – 53 różne
Góra lisia **10** – 139
Góra, powiat czarnkowski **9** - 23
Góra, powiat śremski **9** – 23, 37
Góra, powiat szubiński **11** - 11
Górczyn powiat poznański **9** - 17, 45, 46, 61, 92, 99, 139, 160, 201, 258, 262, 296 **12** - 20, 23, 39, 90, 116, 191, 214, 242, 273, 285 **13** – 142 **14** - 69, 262
Górczyn, Górczyno powiat poznański, **9** - 16
Górka powiat śremski **9** – 37 **12** – 220, **13** – 91,102 **15** – 240, 262
Górka, jezioro powiat włocławski **9** - 19
Górka klasztorna, Górki w powiecie wyrzyskim **11** – 106 **15** – 275,
Górnica powiat grodziński, **11** - 224
Góry powiat gostyński **10** – 130 u Kolberga krobski
Górzno (w Prusach) powiat brodnicki **10** - 335
Górzno, las **9** – 31
Górzyce Gorzyce powiat pleszewski **10** – 141, powiat wrzesiński **10**- 142 sprawdzić
Grab powiat pleszewski **10** - 141
Grabianowo powiat śremski **9** - 37, 78 powiat krobski **10** - 155
Grabonóg powiat krobski **9** – 23 **10** - 128, 129, 363, 366, 367
Grabów powiat ostrzeszowski **10** – 134, 319, 335 **11** – 223 **15** - 250
Grafowe-łąki, przedmieście Poznania **9** – 7
Granowo powiat bukowiecki**10** – 93, 335
Granowskie, powiat **9** - 96
Granówko , Granowko powiat kościański **10** – 19, 29, 38, 118

Grąblewo powiat bukowski **10** - 13
Grecya, Griechenland **9** – 304 **15** – 134 **15** - 207
Gręziny powiat wągrowiecki **11** – 105, 232
Grobla przedmieścia Poznania **9** - 7, 266, 298
Grodzisk miasto powiat bukowski **9** - 56, 79, 100, 141, 146, 147 **10** – 11, 13, 16, 52, 133, 175 **12** – 91 **13** – 89 **15** – 83, 169, 284
Grodzisko powiat krobski **11**-218
Grodziszczko powiat średzki **9** - 31
Grodziszczko, parafia powiat średzki **9** - 31
Grójec, Grojec powiat średzki **9** – 147
Gromadno powiat wyrzyski **11** - 107
Grosdorfy nie ma (zob. Mazanowo- powiat grodzieński) **10** - 150
Grudziądzki, powiat **9** - 25
Grudzieniec okolice Sołacza w Poznaniu **9** – 7
Grylewo powiat wągrowiecki **11** - 105
Gryżyna powiat kościański **10** – 18 **15** – 64,
Grzymałowo pierwotna nazwa Swarzędza powiat poznański **9** – 18
Grzywno powiat brodnicki **11** - 223
Gulcz, Chodecz powiat czarnkowski **11** – 114, 128
Gułtowy powiat średzki **10** - 335
Gumowo powiat toruński **11** - 223
Gutowo powiat wrzesiński **10** – 167 u Kolberga pleszewski
Gwiazdowo powiat średzki **9** - 302
Halberstad miasto powiatowe w Niemczech w Saksonii **10** - 355
Harlem (zob. Holandia) **15** - 197
Henryków, Henrichau, Heinrychowo powiat ziębicki **10** – 133
Helenowo powiat inowrocławski **11** – 19, 29,91
Helenów powiat ostrzeszowki **10** - 164
Heliodorowo powiat chodzieski **11** - 224
Heliopolis miasto starożytnego Egiptu **15** – 108
Hessya Hesja, Hessen kraj związkowy w zachodniej części Niemiec **9** - 304 **14** – 201
Hildensheim miasto powiatowe w środkowych Niemczech **10** – 355
Hiszpania **12** – 320 **15** – 82, 215
Hof miasto na prawach powiatu w Niemczech, w Bawarii **9** - 60, 303
Hohensteinskie, hrabstwo **15** – 192 Hohenstein miasto w Niemczech, chyba chodzi o to w Turyngii
Hollandya **11** – 32, 135 **15** – 197, 235
Huby Zberkowskie **10** – 349
Imiołki, Imiłki powiat gnieźnieński **15** – 147
Indie kraj w Azji **15** - 256
Indus, rzeka w Azji **14** - 98
Inflanty kraina historyczna , **15** – 232, 314

Inowrocław miasto powiatowe departamentu bydgoskiego **10** – 335 **11** – 44, 223 **12** – 6, 162, 268 **13** – 62, 107, 111, 158, 162, 165, 166 **15** - 3
Inowrocławski, powiat **11** – 12, 20, 26, 29, 30, 84, 223, 226 **12** – 99 **15** – 168, 170, 173
Inowrocławskie, województwo **11** - 9
Ischl miasto w Austrii **11** – 233
Iwno powiat średzki **9** - 140, 170, 203, 262 **12** – 6, 43, 90, 165, 192, 215, 262, 299 **13** – 129, 145 **15** - 166
Izabela, Izabella powiat wyrzyski **11** – 151
Izdebno powiat mogilnicki **12** – 190
Jabłonowo powiat chodzieski **9** – 23
Jadwiga powiat wyrzycki **11** - 132
Jaegersburg powiat czarnkowski **11** - 224
Jaksice powiat bydgoski, **15** - 168
Jancewo, Jącewo powiat inowrocławski **12** – 164
Janica, rzeka lewy dopływ Prosny, uchodzi pod Wieruszowem **10** – 134
Jaksice wieś powiat bydgoski
Jankowice **9** – 9 powiat poznański
Janków powiat krotoszyński **12** - 198
Janowiec powiat wągrowiecki **11** – 104, 133
Janowo powiat mogilnicki **11** - 30
Japan, Japonia **15** - 151
Jaraczewo Jaraczew powiat śremski **9** – 36, 130 **10** – 296 **12** – 182, 203, 214, 272 **13** – 84, 108, 124, 130 **14** - 157, 345 na czerwono - pewnie chodzi o ten sam
Jarna Góra (w Gnieźnie) **11** – 217 nie ma chodzi zapewne o dzisiejsze Wzgórze Klaryskie
Jarocin powiat pleszewski **9** – 287 **10** – 139, 154 **12** - 116, 187 **13** – 103, 148, 171 **15** – 48, 51
Jarogniewice powiat kościański **10** – 19, 29, 38, 58, 62
Jaromierz powiat babimoski **10** - 51
Jasieniec, Jazyniec, Jasienica powiat babimoski **10** – 8
Jaskółki powiat kościański, śremski, inne **9** – 236
Jasna góra **9** – 15 **10** – 126 chodzi zapewne o Świętą Górę powiat krobski
Jawor, Jawór powiat ostrzeszowski **10** – 197, 216, 222, 316
Jelonek, Jeleń, jezioro w Gnieźnie **11** - 218
Jerka powiat kościański **10** – 17, 118
Jerozolima **9** – 131 **15** - 200
Jeruzalem **15** - 200
Jezierzyce powiat kościański **10** – 17 kościański wschowski inne **15** - 51
Jeżewo powiat śremski **15** - 214
Jeżowa góra **10** – 137 pod Biskupicami czyli powiat ostrzeszowski
Jeżyce wieś pod Poznaniem **9** - przed s. 1, 16, 17, 45, 46, 61, 99, 139, 160, 262, 297 **12** – 20, 39, 214

Jiczyn **9** – 31miasto w Czechach
Jozefowo, Józefowo powiat krotoszyński **10** - 133 powiat chodzieski, wągrowiecki ?**11** - 224
Juniorladislaviae(?) **11** - 8
Jućewo Juncewo powiat wągrowiecki **10** - 335
Jurkowo powiat kościański **10** - 16
Jutrosin powiat krobski **10** - 126, 127, 174, 180, 335 **12** – 82, 237 **13** – 19
Kabat, Kabot powiat bydgoski **11** – 29
Kachel, jezioro powiat międzyrzecki **10** - 5
Kaczanowo wieś powiat wrzesiński **10** - 142
Kaczemka ob. Karczemka szamotulski **9** - 24
Kaczory powiat chodzieski **11** - 133
Kadzewo powiat śremski **9** - 78
Kalawa powiat międzyrzecki **10** – 6, 374
Kaliskie **10** – 163 **13** – 72 **15** - 42
kaliskie, województwo **9** – 30 **10** – 148 **15** - 242
Kalisz miasto, stolica województwa **9** – 7 **10** - 132, 376 **12** – III, 124 **13** – 31, 33, 35, 37, 51, 63, 65, 80, 87, 104, 120, 148 **14 –** 291 **15** – 187, 250
Kaliszkowice powiat ostrzeszowski **10** - 163
Kalwarya, góra **9** – 131 wzgórze nieopodal Jerozolimy
Kambodża **14** - 98
Kamień Konarski **10** – 127głazy na polach wsi Konary powiat krobski
Kamionna, strumień powiat międzychodzki **10** - 3
Kamionna, wieś powiat międzychodzki **10** - 3
Kana Galilejska arabska wioska w Dolnej Galilei **10** - 112
Kania, rzeka powiat krobski **10** – 129, 367, 368 wypływa między Gostyniem a Krobią
Karczewnik powiat chodzieski **11** - 224
Kargowa miasto powiat babimoski **10** - 7, 9, 33
Karkeln **11** – 224 dobra w Kurlandii powiat Zelburg lub folwark powiat talzeński lub osada szyłokarczemski
Karkisz Karbisz **14** - 254, 256, 257, 258 nie ma
Karkonosze, Krkonosze, Olbrzymie góry **15** – 191, 222
Karmin powiat kościański **10** – 16, 38, 118 powiat pleszewski **15** - 149
Karolewo powiat poznański **9** - 64, 252
Karpaty **15** - 91
Karpicko, Karpickie, jezioro powiat babimoski **10** - 6
Karczewo, Karsewo powiat gnieźnieński **11** – 24, 95 **15** – 116
Karst, wzgórza region obecnie w Słowacji, sięga czasów rzymskich **15** – 26
Karwiniec, dół jest to oczko polodowcowe w Łagowie, powiat kościański **10** – 17
Karyntyie, góry(?) **10** – 354 Karyntia kraj związkowy w południowej Austrii
Kassel miasto na prawach powiatu Niemczech, w Hesji **14** – 201

Kaszczor, Alt-Kloster czyli Stary Klasztor powiat babimoski **10** – 51 **11** - 223
Kaszczorek , Klasztorek, powiat toruński **11** - 223
Kaszuby ziemia i lud w Prusach zachodnich **9** – 285 **11** – 106
Katana (zob. Sycylia) Katania miasto i port we Włoszech w prowincji Katania w regionie Sycylia **15** – 181
Kazimierz Biskupi, Kaźmierz powiat słupecki **15** – 209 obecnie powiat koniński
Kąkolewo, Konkolewo powiat nowotomyski **9** – 293 **13** – 168
Kutno, Kontno, Kątno powiat mogileński **11** – 25
Kcynia miasto, powiat szubiński **10** – 335 **11** - 9, 10, 133, 134, 232 **12** – 218, 232 **13** – 31 **14** - 296, 314 **15** – 116, 150, 173, 209, 275
Kcyński, powiat **11** – 9 Kcynia była powiatem w XVI i XVII wieku.
Kegelsmühle **11** – 110 w słowniku nie ma, wg innych źródeł to niemiecka nazwa wsi Kłoda, obecnie powiat pilski, u Kolberga czarnkowski, słowniku jest Kłoda w powiecie wałeckim, ale to niem. Kappe.
Keitum miasto powiatowe na wyspie Sylt w Danii **15** – 316
Kępa Mała, Kempa powiat średzki **9** - 28
Kempno Kempno miasto powiat ostrzeszowski **10** – 134, 178 **12** – 249 **13** – 126, 174 **15** – 12, 114, 115, 124, 125, 126, 154, 250, 253
Kębłów, Kembłowo powiat babimoski **10** – 7, 51 **12** - 274, 275
Kępa zaniemyska, wyspa Wyspa Edwarda powiat średzki **9** – 28.
Kępa Wielka powiat średzki **9** – 30
Kępina (przy Borzęciczkach) **10** – 132 Borzęciczki powiat krotoszyński ,
Kępiny w tej okolicy nie znalazłam
Kępskie, bory przy wsi Kępa Mała powiat średzki **9** – 28,

Kępskie, okopy przy wsi Kępa powiat średzki **9** – 29
Kiączyn powiat szamotulski **9** - 53, 65, 253
Kicin powiat poznański **9** – 161 **12** - 49, 94 272 **13** – 105, 143
Kiekrz powiat poznański **15** - 320
Kiełczewo powiat kościański **10** – 28, 44, 49, 116, 335 **15** – 159
Kiełczyn Olędry powiat śremski **15**—130
Kiełpiny powiat babimojski **10** - 8
Kijewo powiat średzki **9** – 34
Kijów prastary gród, w XIX w należał do Cesarstwa Rosyjskiego **11**-4, 12, 217
Kiszkowo powiat gnieźnieński **9** – 71 **11** – 6, 46 **12** - 179, 233, 250, 286, 294 **13** – 91, 95, 101, 114, 116, 171 **15** - 247
Kitowicz **15** – 87 nazwisko
Klecko, Kłecko powiat gnieźnieński **9** – 101 **10** - 335 **11** – 5, 46, 144 **12** – 92 , 231, 245, 247, 278, 295, 311 **13** – 101, 102, 133 **15** - 147
Kleczew powiat słupecki **13** – 165
Kliwia, Cleve miasto powiatowe w Niemczech (Nadrenia Północna-Westfalia) **9** – 306

Kluczbork miasto powiatowe **15** – 114, 125
Kłodzisko powiat szamotulski **9** -23, 65
Kniezno zob. Gniezno
Koburg miasto w Niemczech, w Bawarii **9** – 60
Kobylagóra, Kobiela-góra powiat ostrzeszowski **10** – 136, 316
Kobylepole powiat poznański **9** - 18, 285
Kobylin, Nowa-Wenecya powiat krotoszyński **10** – 127, 131, 177, 180, 191, 237, 363 **12** – 10, 12, 14, 26, 30, 36, 54, 62, 65, 67, 82, 86, 106, 134, 157, 159, 173, 204, 211, 219, 253, 280 **13** – 70, 98, 129, 139, 147, 152, 154, 174 **15** – 262, 271, 272
Kobyliński, obwód **9** - 292
Kochlowy **10 –** 163 chodzi pewnie o Kochłów powiat ostrzeszowski
Kociemba, staw powiat odolanowski **10** - 138
Kokoszki powiat krobski **10** - 155
Kolnice powiat pleszewski **10 –** 167, 222, 322
Kolniczki powiat pleszewski **10** – 140, 167, 222, 322 **15** - 275
Kolno powiat międzychodzki, **10** - 3
Kołaczkowice powiat krobski **10** - 128
Kołaczkowo powiat wrzesiński **10** – 212, powiat wrzesiński lub gnieźnieński **12** - 96
Kołdrąb powiat wągrowiecki **10** - 335
Koło miasto powiatowe **9** - 26
Kołuda powiat inowrocławski **11** – 84, 90, 95 **12** – 6, 99
Komorowo powiat babimoski, **10** – 164- **11** - 47
Konary powiat krobski **9** – 293 **10** – 127, 207 **15** - 51
Konarzewo powiat krobski **10** - 129
Koncewicze Kończewice powiat toruński **11** – 224
Kondorf, Kundorf **9** – 297 wieś w okolicy al. Marcinkowskiego i pl. Wolności, w XIX w. już część Poznania
König Kashmir **15** - 196
Königshain(?) **10** - 352
Konin miasto powiatowe lub wieś powiat bukowski, szamotulski **13** – 16 **15** – 98, 137
Koninski, obwód **15** – 168 prawdopodobnie powiat koniński
Koniński, powiat **11** – 42, 204
Konotop, Koniotop powiat babimoski **10** – 10
Koniusza, góra powiat miechowski **9** - 38
Konojad powiat kościański **10** – 19, 28, 29, 38, 43, 44, 47, 50, 52, 58, 60, 62, 65, 70, 111, 112, 114 335, 356 **12** – 95, 247
Kontopp powiat zielonogórski **10** - 10
Kopanica miasto powiat babimoski **10** – 8
Kopanica szląska, krajowa, rzeka prawy dopływ Baryczy **10** - 21
Kopanica Obrzańska **10** – 129 chyba j. w.

Kopanica, rzeka **10** – 126 chodzi o tę samą rzekę
Skarbiec, Biadacz, Kopiec, Bindaż dworzysko powiat pleszewski **10** - 140
Kopla, rzeka lewy dopływ Warty **9** - 28, 35
Kordoba, Korduba miasto w południowej Hiszpanii **15** – 199 Kordobę,
Koronowo miasto powiat bydgoski**11** – 12 **12** - 225
Koryta powiat toruński **11** - 224
Kosowo, Kossowo powiat tucholski **11** - 7
Kostrzyn miasto powiat średzki **9** - 29, 80, 93, 96, 157, 203, 254, 259 **10** – 335 **12** – 6, 39, 43, 46, 77, 90, 130, 161, 162, 165, 176, 183, 184, 192, 199, 201, 215, 222, 234, 246, 262, 264, 297, 299 **13** – 4, 26, 45, 81, 104, 110, 112, 129, 131, 132, 141, 145, 173 **14** - 162, 357, 358 **15** – 49, 116, 122, 129, 146, 166
Koszuty powiat średzki, **9** – 76 **10** - 336
Kościan, miasto powiatowe Gnatowo przedmieście Kościana **9** - 48, 207, 287, 288 **10** – 13, 14, 15, 17, 28, 29, 47, 52, 69, 122 **12** – 12, 34, 40, 109, 133, 171, 190, 209, 240, 260, 262, 266, 270, 273, 277, 295, 301, 307 **15** – 41, 42, 106, 159, 284, 317, 320
Kościański, powiat **9** - 45, 285, 293 **10** – 13, 32, 38, 43, 44, 45, 46, 49, 50, 51, 52, 65, 69, 79, 96, 116, 117, 118, 120, 339, 341, 343 **11** - 223 **13** – 22, 55, 111, 115, 140, 153, 176 **14** - 27, 83, 162, 170, 185, 191, 231, 297, 308, 342, 352 **15** – 121, 168
Kościańskie **10** – 358 **13** – IX, X
Kościelak **11** – 29 nie ma – Kolberg pisze o dołkach pod Tucznem powiat inowrocławski – nie znalazłam
Kościelec powiat inowrocławki, **11** – 26, 226
Kościelisko góra powiat średzki **9** - 31
Kościelna Wieś powiat nieszawski **11** – 15 u Kolberga powiat inowrocławski
Kożmin, Kośmin powiat krotoszyński **13** – 92
Kotlin powiat pleszewski **10** – 141, 169, 173, 180, 186,193, 195, 207, 208, 210, 211, 218, 270, 276, 281 **12** – 22, 111, 155, 168, 192, 283, 284 **13** – 74, 96, 129, 133, 139, 150 **15** – 54, 122, 124, 125, 126, 128, 129, 157, 160
Kotłowo **12** – 275 osada pod Wejherowem z piosenki
Kotłów powiat ostrzeszowski **10** - 134, 136, 137, 197 **15** – 12, 52, 75, 77
Kotowiecko powiat pleszewski **10** - 140
Kotowo powiat bukowski, **9** – 23 **10** - 13
Kowal powiat włocławski inne **12** - 327
Kowalewko powiat obornicki **9** - 66, 162
Kowalii(?) **11** – 8 Kowali ob. Kowale lub powiat gródecki,
Kozielsko powiat wągrowiecki **9** - 37
Koźmin powiat krotoszyński **9** - 286 **10** – 22, 130, 147, 159, 161, 242, 377 **12** – 47, 110, 174, 256, 282 **13** – 58, 59, 75, 87, 106, 170 **15** - 27, 75, 241, 242, 243, 244, 245, 246

Kórnik, Kurnik powiat śremski **9** - 3, 4, 35, 50, 123, 242, 244, 285, 300 **10** – 335 **12** – 3, 21, 50, 74, 80, 127, 151, 177, 275,`281, 293 **13** – 32, 94, 99, 103, 108, 131, 140, 168 **15** - 38, 41, 48, 96, 100, 102, 103, 117
Krajewice powiat krobski, **9** – 23 **10** -129
Krajewickie, wzgórza **10** – 367
Krajna, Croja, Kroja , Croyen, Kraine, Kraina , (nie ma Kraina Skrajna w słowniku) ziemia w Prusach zachodnich i W. K. Poznańskim, powiat złotowski i północna część bydgoskiego, wyrzyckiego i chodzieskiego **11** – IX, 106, 113, 129, 132, 133, 135, 136, 237 **11** – 113, 141 **13** – VI **15** – 170, 298
Krajenka, Krojanke, Krajnce, Krojanke powiat złotowski **11** – 113
Krakowski, powiat **10** – 176 **11** – 30, 51
Krakowskie **9** - 81, 84, 109, 110 **10** – 372 **11** – 150 **12** - 270, 312, 316 **15** – 22, 24, 31, 167, 183, 219
Kraków główne miasto Galicji Zachodniej **9** - 21,33, 34, 45, 84, 215, 279 **10** – 6, 132, 152 **11** – 4, 105, 216 **12** – 16, 57, 94, 154, 175, 211, 213, 214, 216, 249, 269, 275, 311 **13** – 63, 65, 66, 177 **15** – 82, 183, 221, 227
Krąplewskie, Kramplewskie, jezioro w okolicach Stęszewa, powiat poznański **9** – 18
Kramsko powiat babimoski **10** - 9
Kramsko nowe powiat babimoski **10** - 8, 9
Kramsko stare powiat babimoski **10** - 8
Krasna Góra, Krasna Góra Lubaska, wzgórze okolice Lubasza, powiat czarnkowski **11** -109, 239, 240, 241
Krążków powiat ostrzeszowski **10** – 135, 222, 316, 374 **15** – 12
Kremnow **11** – 7, dawna wieś w powiecie mogilnickim, za Kolberga już nie istniała
Krempa, Krempe wieś powiat odolanowski **10** – 164
Krerów powiat średzki **10** - 335, 336
Krężoły powiat obornicki **11** - 91
Krobia miasto powiatowe departamentu poznańskiego **9** – 287 **10** – 126, 205, 229, 249, 365, 367, 371, 374 **11** – 223 **12** - 49, 98, 252, 255, 256 **13** – 92, 102, 103, 119 **14** - 51, 72 **15** - 30
Krobska, biskupizna **10** - 364
Krobska, ziemia **12** - 320
Krobski, powiat **9** - 23, 285, 293 **10** – 113, 125, 148, 154, 155, 178, 179, 186, 190, 191, 195, 199, 203, 207, 216, 221, 223, 229, 310, 311, 341, 345 **11** - 223 **14** - 240
Krobskie **13** – X
Krosin powiat obornicki **9** - 68, 93
Krosno wieś koło Mosiny powiat śremski **9** – 36 miasto powiatowe w okręgu regencyjnym frankfurckim **10** - 51
Krotoszyn miasto powiatowe departamentu poznańskiego **9** - 85, 90, 92, 292 **10** – 130, 147, 159, 180, 197, 243, 335, 381 **12** - 13, 41, 82, 136, 145, 195, 198,

201, 238, 256, 286, 297, 298, 310 **13** – 51, 85, 98, 148, 151 **14 –** 345 **15** - 30, 33, 124
Krotoszynskie **13** – X
Krotoszyński, powiat **9** - 298, 299 **10** – 130, 159, 175, 176, 179, 181, 188, 195, 199, 202, 203, 206, 237, 296 **11** - 223
Królestwo Polskie **11** – 14, 15, 32 118, 135 **15** – 168, 169
Królestwo Polskie Kongressowe **9** - 99, 109, 284 **10** – II, 20, 137 **11** – 5, 85 **13** – X
Krusza duchowna powiat inowrocławki **11** – 224, 225
Kruszcowe góry, Erzgebirge pasmo górskie należące do systemu gór czeskich, zob. Rudawy **9** - 304
Kruszewo powiat czarnkowski **11** - 130
Kruszwica, Kruświca miasto powiat inowrocławski **9** – 286 **11** – 12, 15, 223, 233 **12** - 56, 78, 137, 226
13 – 57, 81, 121, 126, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 166, 167 **14** - 372, 373, 374, 375
15 - VIII, 3
Krützensee, jezioro w Maklemburgii - Pomorzu Przednim **15** - 211
Krynica **10** – 368 chodzi o jakieś leśne źródło niedaleko Gostynia
Krysie powiat ostrzeszowski **10** - 164
Krystynka powiat chodzieski **11** - 224
Krzeszowice **9** – 142 nie chodzi tu o konkretną miejscowość, tylko o pochodzenie nazw miejscowości.
Krzeszów **9** – 142 j.w.
Krzykowa Góra okolice Lubasza, powiat czarnkowski **11** - 239
Krzywe Kolano, Krzywekolano, kolonia powiat inowrocławski **11** - 225
Krzywin, Krzywiń miasto powiat kościański, **9** – 287 **10** – 65, 179 **12** - 73, 86, 104, 158 **13** – 80, 89, 127, 138
Krzywin, Krzywiń nad Obrą powiat kościański **10** – 15
Krzyż powiat babimoski, **10** – 51 powiat czarnkowski **11** - 29
Krzyżacka Góra (w Gnieźnie) **11** – 217, 218 dziś Wzgórze Świętojańskie lub Góra Krzyżacka
Krzyżanki powiat krobski, **10** - 148
Krzyżanowo powiat śremski, **9** - 246
Książ, Xiąż miasto powiat śremski, **9** - 36, 38, 247 **10** – 296 **12** – 34, 113, 116, 178, 214, 230, 248, 289, 290, 302 **13** – 3, 61, 75, 113, 119, 124, 128, 153 **15** - 130
Książek powiat śremski, inne **9** - 247
Książęca-wola **10** – 335 jest tylko książęca góra leśnictwo powiat wschowski i Książęca Wieś
Książno powiat wrzesiński **10** - 143
Księczyn powiat szamotulski **15** – 168
Księginki powiat śremski **9** - 78, 247

Księstwo Poznańskie **10** - 12
Księstwo Warszawskie **10** – 195, 339
Kubeczki powiat krobski **10** – 155
Kuczyna powiat krobski, **10** - 374
Kujawki powiat wągrowiecki **11** – 232
Kujawy część dawnej Polski między Wisłą, Notecią, a Jeziorem Gopłem **9** - 84, 86, 96, 97, 98 **10** – 47, 53 **11** – IX, 9, 12, 14, 19, 20, 25, 28, 29, 31, 39, 41, 43, 51, 52, 85, 96, 119, 129, 131, 132, 136, 221, 228 **12** – III, IV, VI, 327 **13** – IV, VIII, X, 97, 137, 162 **14 –** 362 **15** – 164, 170
Kujawy borowe **10** – 204 nie ma
Kuklinów powiat krotoszyński **10** – 133, 203
Kunkolewo powiat chodzieski **11** - 224
Kondorf, Kunsdorf przedmieścia Poznania, okolice Bogdanki **9** - 7
Kurenow **11** – 7 nieistniejąca już wieś w powiecie mogilnickim
Kurnickie, jezioro w Kórniku, powiat śremski **9** – 28 **15** - 54
Kurońskie, **10** – 335 ma być powiat ostrzeszowski, nie znalazłam
Kurowo wieś powiat kościański **10** – 38
Kwan-pong **15** - 256
Kwiatkowo powiat odolanowski **10** - 138
Kwieciszewo powiat mogileński **11** – 8 **13** – 111
Kwilcz powiat międzychodzki **10** - 3, 4, 69, 119 **15** – 168
Labissini(?) **11** – 8 Łabiszyn powiat szubiński?
Łabiszyn, Labiszyn miasto powiat szubiński **13** – 199
Lamprechtsfeld **10** – 8 nie ma Lamprechtsfels skała w zachodniej Górnej Bawarii
Lausitz Łasin powiat grudziądzki **15** - 50
Lebionka, rzeka należąca do głównej doliny Warty **11** - 107
Lechicka Góra, Wzgórze Lecha w Gnieźnie **11** - 217, 218
Lednica, jezioro lednogórskie 2 mile od Gniezna **11** - 220
Lednagóra , Lednogórska, wyspa powiat gnieźnieński **9** – 27,35 **15** - 61
Lednogórskie, Lednica, Lenno, jezioro **9** – 2 **11** – 4 **15** – VIII, 54
Lenartowice powiat pleszewski kozielski **10** – 140, 167, 381 z pieśni **15** – 5, 275
Lenartowo powiat inowrocławski **10** – 381 z pieśni
Leonowo powiat pasuje nieszawski, **11** – 29, 91
Leszcz powiat inowrocławski, **11** - 91
Leszno miasto powiat wschowski , błoński , brodnicki, inne **9** – I **10** - 20, 21, 23, 373 **12** – 48, 86, 88, 104, 120, 133, 167, 187, 301, 305 **13** – 93, 94, 113, 122, 132, 173 **14 –** przed str. numerycznymi, 7, 162, 178, 210, 248
Ląd, Lęd powiat słupecki **9** – 292
Lgowo powiat wrzesiński **10** – 143
Liboszin (w pow. Rakonic, Czechy)czeskie miasto obecnie powiat Kladno **11** – 241

Lidzbark (w Prusach) miasto i wieś powiat brodnicki **10** – 335 opodal granicy Prus wschodnich
Ligota powiat ostrzeszowski **10** - 222
Lipa powiat chodzieski **11** - 224
Lipka(?)powiat obornicki, złotowski, ostrzeszowski inne **13** – 121 z piosenki
Lipna-góra powiat chodzieski **11** - 224
Lipno, Leipe powiat kościański **10** – 39, 120
Lipówka, borek **10** – 140 wieś nad Obrą powiat śremski , ma być borek w powiecie pleszewskim
Lisewo, Lisowo powiat wrzesiński **10** - 143
Liszkowo powiat wyrzycki **11** – 96
Litwa **9** - 285, 289 **10** – 12, 66, 367 **12** – 127, 160, 316, 319 **15** – 14, 24, 31, 68, 71, 167, 233
Loblenczyn **11** – 224 nie ma
Lorenka powiat średzki **15** - 102
Lubasz powiat czarnkowski, dąbrowski **9** – 23 **11** – 109, 114, 125, 153, 165, 239, 240, 241, 242 **15** – 3, 53, 275
Lubiatowo powiat śremski **12** – 182
Lubicz powiat toruński **11** - 223
Lubień powiat włocławski inne **11** – 241 chodzi o podobieństwo nazw, a nie o konkretną miejscowość o określonym położeniu geograficznym
Lubieska, rzeka koło Mieszkowa, powiat pleszewski, wypływa w powiecie krotoszyńskim, dopływ Lutyni, obecnie Lubieszka **10** - 139
Lubin, Lubiń powiat kościański **10** – 11, 15, 16 **15** – 3, 275
Lublin łówne miasto guberni i powiatu lubelskiego **11** – 217, 241 **15** - 305
Luboń wieś powiat poznański **9** – 16, 46, 296
Lubonia **10** - 23, 24, 42, 119, 374, 375 **13** – 83 z piosenki **15** - 54
Luboniec powiat średzki **9** - 76, 251
Luboniec olędry , olendry powiat średzki **9** - 76
Lubostroń powiat szubiński **11** – 10 **12** – 322 **13** – VIII, 29, 155 z piosenki, 197, 199
Lubosz powiat międzychodzki **10** - 4
Łubowo, Lubowo powiat gnieźnieński **12** – 22
Lubraniec powiat włocławski **11** – 42, 221, 241
Lubsza **11** – 116, 207 chyba chodzi o Lubasz powiat czarnkowski
Lubelskie południowo-wschodnia część obszaru królestwa, stolica Lublin **15** – 184
Lubusz, Leubusz obecnie miasto w Niemczech, w Brandenburii, nad Odrą **10** - 6 obecnie miasto w Niemczech, w Brandenburii, nad Odrą
Lucinowice ?**15** – 263
Ludomerya, (Królestwo Galicyji i Ludomeryi) państwo na terytorium Galicji należące kolejno do Monarchii Habsburgów, Cesarstwa Austriackiego i Austro-Węgier **12** – 316

Ludomy powiat obornicki **9** - 25, 69, 252
Ludwikowa góra wzgórze pod wsią Pożegowo niedaleko Mosiny powiat śremski **9** - 36
Luisen-hajn, gaj Dębina, leśnictwo powiat poznański **9** - 17
Lulin powiat obornicki **9** - 66, 93, 139, 162, 251
Lulkowo powiat toruński **11** - 223
Lusowo powiat poznański **9** - 19, 20
Lusowskie, jezioro powiat poznański **9** - 20
Łuszkowo, Luszkowo powiat kościański **10** – 17, 39, 50, 65, 118
Lutogniewo powiat krotoszyński **13** – 154
Lutom powiat międzychodzki **10** - 4
Lutynia powiat krotoszyński **10** - 133
Lutynia, rzeka , lewy dopływ Warty, wypływa w powiecie krotoszyńskim **10** – 139, 142
Lwowek nie ma
Lwów **12** – 57, 213, 215, 275 **15** – 198, 226
Lwówek, Lwowek bukowski **10** – 11 **13** – 110 z piosenki
Łaba rzeka , źródła w Karkonoszach **9** – 20
Łabiszyn miasto powiat szubiński **11** – 9, 10, 25 **12** – 146, 153, 218 **13** – 29, 99, 101, 154, 155
Łagowo powiat kościański **10** – 17, 39 **15** - 6
Łagowskie, jezioro w Łagowie, powiat kościański **10** – 17, 39
Łaskawy powiat pleszewski **10** - 222
Ławica wieś powiat poznański **15** - 145
Łaziska powiat wągrowiecki **11** - 152
Łażyn powiat bydgoski **9** - 25
Łąsk, Łąck powiat inowrocławski **11** – 91
Łączyna **11** – 224 jest obecnie Łączyn w powiecie złotowskim
Łąki, Łąkie powiat babimoski **10** – 9, 31, 36, 80 **12** – 87 **13** – 117 **15** – 6, powiat złotowski **11** – 223 **15**- 173, 275
Łekno powiat wągrowiecki **11** – 104 **15** - 53, 54, 96
Łęczyckie powiat guberni kaliskiej **13** – 72 **15** - 232
Łęgi, Łęki małe **10** – 20 Łęki Wielkie, Łęgi, powiat kościański **10** - 20 Może Łęka (Łęga) Mała i Wielka w powiecie krobskim
Łęgowskie, jezioro powiat wągrowiecki **11** - 103
Łęka Wielka powiat krobski **10** - 130
Łękno , Łekno miasto powiat wągrowiecki , **9** – 37
Łępiny małe **9** – 30 nie znalazłam, ma być średzki
Łępiny wielkie **9** – 30 nie znalazłam, ma być średzki
Łobżonka, Łobzonka, Kaszubka, rzeka wypływa z Prus zachodnich, przepływa pod Wyrzyskiem, łączy się z Notecią **11** - 106
Łobżenica miasto powiat wyrzyski **10** – 335 **11** – 106, 118 **12** – 112 **13** – 83 **15** – 148, 275

Łojewo powiat inowrocławski **10** - 335
Łonie, jezioro **15** – 52 nie ma
Łopienno powiat wągrowiecki **11** – 104 **15** - 51
Łowęcin, Łowencina wieś i folwark powiat poznański **9** – 18 nie ma
Łowicz miasto powiatowe lub wieś powiat noworadomski, wałecki **13** – 63 z piosenki
Łekno, Łókna, Lekno miasto powiat wągrowiecki **15** – 169
Łuszkowo powiat kościański **13** – 80
Łużyce **10** - 354, 355 **15** – 23, 214, 257 margrabstwo dolnych i górnych Łużyc
Łysa góra (zob. Bydgoszcz) w Żołędowie powiat bydgoski **15** – 232
Łysa góra **15** – 238, 248, 254, 290 nazwa zlotów czarownic bez odnośnika geograficznego
Łysa góra, Święto-krzyzka góra w sandomierskim, powiat opatowski **15** – 183
Łysa-góra **10** – 135, 142 **11** – 5 **15** – 92, 94, 218, symbolicznie, **15**-45 pod Babimostem nie znalazłam Machcin powiat kościański **10** – 20, 39, 50, 61, 64, 69, 76, 117, 374 **12** – 31, 48, 59, 88, 120, 167, 187, 305 **13** – X, 93, 94, 113, 122, 132, 173 **14 –** 337 **15** – 12
Maciejak, jezioro we wsi Włókna koło Skoków, powiat obornicki **9** - 25
Madhuvnam Berge **15** – 215
Maklemburskie **15** – 230
Mała Noteć rzeka, dopływ rzeki Noteci, wypływa z jeziora Niedzięgiel w gnieźnieńskim **11** - 8
Mała-Wełna, rzeka w gnieźnieńskim i chodzieskim, lewy dopływ Wełny; **11** – 6, 103
Małachowo powiat gnieźnieński **15** – 6
Małachowo wierzbiczany powiat gnieźnieński **11** - 6
Małagoszcz ? **15** – 319 Jeziory małe, Małe-Jeziory, wieś powiat średzki **9** - 30, 76
Małe-mnichy, wieś powiat międzychodzki **9** – 11
Małgów powiat krotoszyński **10** – 162
Małe Jeziory, Mało-Jezierskie, jezioro we wsi Jeziory Małe koło Łękna i Zaniemyśla, powiat śremski **9** - 28
Małolepszy, Małolepsze osada należy do wsi Strzyżewa powiat ostrzeszowski **10** – 136
Małopolska **11** – 32 **12** – 316 **15** – 98
Małe Jeziory, Małozierskie, jezioro koło Zaniemyśla powiat śremski **9** - 28
Małpin, Mełpin powiat śremski **9** - 37, 78
Sławsko Małe, Mały Sławsk powiat inowrocławski **11** – 225
Mały-łęk **11** – 29 zob. Łęk, pow. inowrocławski
Manieczki dom powiat śremski **9** - 37
Maniewo powiat obornicki **9** - 66, 162
Marchia Brandenburska **11** - 230
Marchia stara **10** – 354 nie ma

Marcinkowo powiat mogilnicki, **11** - 25
Marcinkowo Górne powiat mogilnicki **11** – 10
Margonin miasto powiat chodzieski **11** –107, 142 **12** – 17, 105, 126, 186, 216
Margonin, jezioro Jezioro Margonińskie, powiat chodzieski **11** - 107
Maryampol, Mariampolski, powiat w guberni suwalskiej, Litwa **9** – 142
Markowice powiat inowrocławski **15** – 34, 168 z przysłowia, 173
Markwice **11** – 223 (Markowice?)
Marsylia **15** – 258
Maryanowo, Marjanowo , Smrodyniak powiat średzki **9** – 37 powiat czarnkowski **11** – 114, 126
Maryi gaj, Wielkabieda powiat czarnkowski **11** - 224
Maranowo, Maryjanowo folwark, Fitzerie powiat czarnkowski **11** – 207
Marzenin powiat wrzesiński, **12** – 84
Masłowo powiat krobski **10** - 125
Masuren, Mazury **15** – 19, 144
Mazanowo, Grosdorfy **10** – 150
Mazowsze **10** – 16, 47 **11** – 14, 32, 129
Mazury (zob. Broniszewice) **10** - 175
Mazury **15** – 11
Mazury pruskie **11** - 234
Mączniki powiat średzki **9** - 143, 144 **13** – 192
Mączniki, parafia powiat średzki **9** - 32
Mączyn powiat berdyczewski, grodzieński **9** – 37 Mądre powiat średzki, Samborski **9** - 33, 34, 51, 52, 56, 135, 136, 154, 245 **12** – 194, 234, 279, 280, 290, 291 **13** – 118 **15** – 47, 77
Mątwy ob. Montwy powiat inowrocławski **14** - 375
Mchy powiat śremski **9** – 38 **13** – 119
Mece (zob. Wielowieś) powiat odolanowski **10** – 150
Mechlin powiat śremski **9** - 287, 288
Megdeburg **11** - 119
Mekka **15** – 281
Meklemburgia **15** – 214
Meklenburg **15** – 50, 64
Mełpin **15** – 53, 57 Melpin, Małpin powiat śremski
Men **10** - 354
Metmo-Berg(?) **15** – 223
Metona **15** – 228
Mężyk powiat czarnkowski **11** - 114
Miały **11** – 114 Miała powiat czarnkowski
Miasteczko (Łacina) część Poznania, powiat poznański **9** – 298 powiat wyrzyski **11** - 107
Michorzewko powiat bukowski **10** – 36, 50
Michorzewo powiat bukowski **10** – 36, 50, 119, 350, 362

Miejska Górka wieś powiat krobski **10** – 125, 362
Mieleszna-górka, Targowa Górka, powiat średzki **9** - 30
Mielżyn powiat gnieźnieński **11** – 6, 67, 223 **12** – 70, 71, 148, 152, 216 **13** – 100, 132 **15** – 137, 168
Mielżynek powiat gnieźnieński **11** – 24, 47, 67
Mierucin, Ruhwalde powiat mogilnicki **11** - 224
Mierzwin powiat inowrocławski **11** - 91
Mieszków powiat pleszewski **10** – 139, 167, 290 **13** – 128
Mieścisko, Mieściska powiat wągrowiecki **11** –6, 104 **15** – 173
Międzygórz powiat sandomierski **10** - 5
Międzychodzki, powiat w części północno-zachodniej departamentu poznańskiego **10** - I, 3, 33, 35, 51, 119, 332, 350, 351, 360 **11** – 119 **15** – 173
Międzychodzkie **13** – XI
Międzychód miasto powiatowe na lewym brzegu Warty **9** - 11, 36 **10** – 3, 348 **11** – 119 **12** – 188, 206
Międzygórze, pole (zob. Tuczno) **11** – 29 Tuczno powiat inowrocławski pole Marzynanywa
Międzyrzecki, powiat najbardziej na zachód wysunięta część departamentu poznańskiego **10** – I, 4, 12, 33, 35, 51, 78
Międzyrzeckie **13** – IX
Międzyrzeckie, starostwo **10** - 3
Międzyrzecz miasto powiatowenad ujściem Paklicy do Obry, inne **9** – 23 **10** – 4, 14,
Mikołajewo powiat czarnowski, **9** – 23 **11** 109
Mikorzyn powiat ostrzeszowski **10** – 135, 380 **15** – VII, I173, 275
Mikstat,Miksztat, Mixtat powiat ostrzeszowski **10** – 135, 137, 178, 319 **11** - 223 **15** – 12, 167
Mikuszewo powiat wrzesiński **10** - 143
Miłkowo, Milkowo wieś powiat czarnkowski **9** – 23 **11** -110, 153, 165
Miłosław miasto powiat wrzesiński **10** – 142, 151,171, 211, 212, 325, 326 **12** – 4, 51, 60, 81, 96,160, 175, 189, 199, 204, 216, 241, 242, 268, 274, 275 **13** – 63, 69, 74, 88, 136, 137, 145, 149, 175, 183 z piosenki **15** – 6, 35, 38, 44, 85, 107, 121, 125, 126, 127, 153, 157
Miłosławskie dobra powiat wrzesiński **10** - 348
Mlewo powiat toruński **11** - 223
Młyn powiat **15** – 141 ma być pod Poznaniem
Młynkowo powiat obornicki **9** - 47, 68, 93 powiat szamotulski **15** – 144
Młyny powiat inowrocławski **15** – 51
Mochy nadleśnictwo, powiat babimoski **10** - 9
Modliszewko dom. powiat gnieźnieński **11** - 79
Modła, góra **10** – 367 Modła wieś powiat gostyński, góry nie ma w słowniku
Modrze powiat poznański **9** - 63, 126, 133, 134, 178
Mogilnica, rzeczka w powiecie kościańskim, wpada do Obry **10** - 20

Mogilnicki, powiat część południowo-wschodnia departamentu bydgoskiego **10** – 335 **11** – 6, 20, 21, 25, 28, 30, 39, 40, 41, 42, 46, 52, 96, 113, 223 **15** – 170, 173
Mogilnickie, jezioro, inaczej Żabno, w Mogilnie **11** - 8
Mogilno miasto powiatowe departamentu bydgoskiego **10** – 335 **11** - 6, 7, 44 **12** – 54, 82, 137, 181, 223, 288, 289 **13** – 79, 81, 92, 107, 137, 150, 152 **15** – 3, 31, 113, 163
Moguncyja **15** – 207
Mokronos powiat krotoszyński **10** - 133
Mokry Lutolek, Mokry-lutolek powiat międzyrzecki **10** - 6
Mokrzec leśnictwo, powiat międzychodzki ? **11** - 225
Montwy powiat inowrocławski **11** - 13
Morakowo powiat wągrowiecki (?) **12** – 259 z piosenki
Morawia **10** – 20, 353 **11** – 103 **15** – 227
Morawy **10** – 354 **11** - 234
Morhardsberg powiat mogilnicki **11** - 225
Morka powiat śremski **9** - 78, 247
Morowin, powiat ostrzeszowski lub odolanowski **15** – 144
Morownica powiat kościański **10** – 19, 40, 44, 46, 57, 61, 62, 64, 67, 69, 71, 76, 96, 374 **12** – 4, 13, 18, 21, 28, 31, 35, 44, 46, 51, 89, 93, 120, 126, 135, 170, 179, 183, 197, 217, 219, 235, 239, 257, 258, 262, 281, 307 **13** – X, 14, 52, 90, 117, 127, 138, 142, 149, 153, 176 **14** - przed str. numerycznymi, 3, 11, 18, 43, 56, 77, 94, 115, 162, 224, 227, 236, 259, 302, 310, 329, 331, 332, 335, 338, 344 **15** – 5, 12, 30, 42, 61, 77, 91 116, 128, 129, 137, 154, 157
Morst nie ma **11** - 225
Morzewo powiat chodzieski **11** - 133
Mosina powiat śremski **9** – 36 **12** – 59, 151 **13** – 89, 105, 122 **15** – 168
Mosinka, rzeka **10** - 15
Moskwa **11** - 21
Moszyna prawdopodobnie Mosina , powiat śremski **9** - 56, 79
Mórka powiat śremski **9** - 37
Mrocza, Mrocz, Mrocze powiat wyrzyski **10** – 335 **11** –107, 113
Mrozowo powiat wyrzyski **11** – 123, 129, 132. 145, 152, 162, 201
Mrozówka, Mrozówko powiat wyrzyski **11** – 152
Mstyczów powiat jędrzejowski **9** - 302
Murowana-Goślina powiat obornicki **9** - 286
Murzynno Wielkie powiat inowrocławski Murzynno **11** - 225
Murzynek, Murzynno małe, Klein-Morin osada niemiecka powiat inowrocławski **11** – 224
Murzynowo kościelne powiat średzki **10** - 348
Musza Góra, Musza -góra powiat poznański **9** - 7, 297
Mystki powiat średzki, gnieźnieński **9** - 123,127, 137, 163, 213.
Myszki powiat gnieźnieński **12** – 179, 286 **13** – 87, 95

Nacław powiat kościański **10** - 14, 28, 116, 335
Nadziejewo powiat średzki **9** - 32, 34, 232 z piosenki , 245
Nagasaki miasto w Japonii **15** – 151
Nakhon-Tom **15** – 222
Nakielski, powiat **11** - 113
Nakło powiat wyrzyski **11** – 9, 10, 106, 113, 147, 237, 238 **12** – 113, 170 **13** – 63, 79 **14** - 314, 341 **15** – 3, 51, 116, 150, 167
Nakonowo powiat chodzieski **15** – 169
Nałęcza powiat chodzieski **11** - 224
Namoczydła, Moczydła powiat wągrowiecki **11** - 105
Napachanie powiat poznański **9** - 19
Narew, rzeka **9** - 90
Natschin **15** – 256 nie ma
Neapol **10** – 11 **12** – 320 **15** – 274, 275
Njabadojce, Nebendorf zniemczona część dolnych Łużyc, powiat kalawski **15** – 214
Nekara **10** - 354
Nekla powiat średzki **9** – 30 **12** – 39, 77, 184, 234, 262 **13** – 110, 112 **15** – 75, 166
Neu-Sadowiec **11** – 224 nie ma, Sadowiec powiat mogilnicki
Neu-Zeeland **15** – 182
Neuhof **15** – 192 (? Niemcy, Dolna Saksonia)
Neustadt niem. Nazwa Wejherowo, **15** – 260
Niałek, jezioro w miejscowości Niałek Wielki powiat babimoski **10** - 6
Nida, rzeka lewy dopływ Wisły, wypływa na wyżynie krakowskiej **15** – 219
Niderlandy **9** - 303
Niechanowo powiat gnieźnieński **11** – 5, 22, 24, 28, 30, 75, 228
Nieczajno, Nieczajna powiat obornicki **9** - 66, 93, 139, 162, 251
Niedźwiadki powiat krobski **10** - 155
Niegolewo powiat bukowski **10** – 13, 35, 90 **12** – 178, 184, 285 **13** – 26, 109, 168
Niemcy **9** - I, 20, 37, 60, 115, 139, 303, 306 **10** – 9, 33, 34, 130, 151, 334 **11** – 20, 32, 124, 126, 129, 135, 207, 216 **12** – 320 **13** – XI, 195
Niemcy **14** - 369, 379 **15** – 82, 99, 187, 193, 203, 207, 214, 225, 229, 261, 266, 291, 293, 301
Niemieczkowo powiat obornicki **9** - 66
Nieborze wieś powiat babimoski **10** – 8
Niepart powiat krobski **10** - 130
Nieszawa miasto powiatowe guberni warszawskiej lub wieś powiat obornicki inne **13** – 10, 156, 167
Nieszawski, powiat utworzony z dawnego włocławskiego, między Wisłą a granicą pruską **11** – 14, 228

Nowy Tomyśl, Nietomyśl, miasto powiatowe w księstwie poznańskim, dawny powiat bukowski **10** – 12
Nietrzanowo powiat średzki **9** - 130, 144
Niezamyśl powiat średzki **9** - 29, 30, 76
Nikomedyja ?**15** – 199
Nikoszki ?**11** – 109
Nil **11** - 237
Ninino powiat obornicki **9** - 25, 68, 252
Niniwa starożytne miasto w północnej Mezopotamii **9** – 20
Nochowo powiat śremski **9** - 37
Norwegia **15** – 197
Noteć rzeka wypływa w powiecie nieszawskim **9** - 1, 55 **11** – 7, 9, 10, 35, 104, 106, 107, 107, 108, 109, 113, 114, 124, 126, 129, 130, 133, 134, 135, 224, 226, 236, 237, 238, 239 **15** – 170
Nowa Marchia **15** – 225
Nowa-Grobla przedmieścia Poznania **9** - 7
Nowa-wieś **15** – 245 powiat gostyński,
Nowawieś królewska powiat wrzesiński **10** – 142, 171
Nowawieś, Neudorf **9** - 22 **11** – 228 **12** – 298 różne
Nowe Kowalewo powiat sierpecki **11** – 223 lub Kowalewo bez nowe powiat szubiński, ew.chodzieski
Nowe-Borówko, Borówko Nowe powiat kościański **10** - 15
Nowe-kamienie **10** – 164
Nowemiasto powiat pleszewski inne **10** – 139, 155
Nowina powiat czarnkowski **11** - 206
Nowogród Wielki, Nowogorod miasto w Rosji **11** – 216
Nowogrodzka gubernia, jednostka administracyjna **15** – 255
Nowogrodzkie **15** – 14
Nowy-Tomyśl, Lutomyśl miasto powiatowe, niegdyś powiat bukowski **10** - 12, 52 **13** – 125 **15** – 121
Wartosław albo Nowymost powiat szamotulski **9** - 22
Nurzec, dawniej Nur, rzeka wypływa w puszczy białowieskiej w powiecie bielskim **15** – 207
Nurska, ziemia obszar wschodniego Mazowsza ze stolicą w miejscowości Nur **15** – 207
Oberskie, błota powiat babimoski **10** - 10
Oberwil, Oberweiler miejscowość w okolicach Bazylei **15** – 90
Objezierze parafia powiat obornicki **9** - 24, 66, 67, 93, 133, 139, 162, 163, 251 **12** – 128 **13** – 198
Oborka powiat gnieźnieński **11** - 225
Obornicki, powiat obszar w księstwie poznańskim z miastem Oborniki **9** - 2, 24, 47, 52, 66, 81, 85, 93, 116, 242 **10** – 341 **11** – 223 **12** – 331
Obornickie, zagajenie(?) **12** – 235

Oborniki miasto powiatowe w księstwie poznańskim **9** - 24, 50, 133, 162, 251 **10** – 335 **11** – 113, 234 **12** – 77, 94, 128, 138, 195, 234, 277, 283, 291, 298 **13** – 97, 118, 163, 198 **14** - 12, 137 **15** – 22
Oborot(?) **15** – 207 nie ma
Obra, rzeka lewy dopływ Warty, **9** - 2, 36, 38, 312 **10** - 3, 4,7, 8, 13, 18, 20, 368 **14** - 253, 254, 276 **15** – 169, 320
Obra, wieś powiat babimoski **10** - 8, 9
Obrowice **15** – 226 nie ma
Obrzańskie (strugi, łąki?) **10** - 369
Obrzańskie, bagno w powiecie kościańskim **10** – 15, 51
Obrzyca, rzeka prawy dopływ Odry, wypływa z Jeziora Orchowego **10** - 7
Obrzycko miasto powiat szamotulski **9** - 22, 50, 170 **12** – 144
Ochla powiat krotoszyński **10** – 133, 162, 202, 237 **12** – 26, 67, 159 **13** – 129
Ochodza powiat wągrowiecki **11** - 152
Ociąż powiat odolanowski **10** - 138, 139, 165 **15** – 54
Ocieszyn, Wocieszyn, powiat obornicki **9** - 66, 251 **12** – 234, 298 **13** – 118, 163, 198
Odenwald **10** - 354
Odolanowski, powiat **9** – 287 **10** – II, 137, 149, 152, 153, 154, 164, 176, 178, 185, 186, 188, 191, 192, 194, 195, 198, 199, 200, 215, 222, 250, 254, 321, 349 **11** – 223 **15** – 25, 37, 167
Odolanowskie **13** – X
Odolanów miasto powiatowe **10** – 138, 147, 153, 180, 182, 376 **12** – 75, 164, 176, 235, 236, 265 **13** – 85, 141, 174 **14 –** 179 **15** – 35, 43, 122
Odra rzeka, należy do zlewiska Morza Bałtyckiego, wypływa na Morawach **9** – 1 **10** - 21
Ogrody przedmieścia Poznania **9** – 7
Olendry, Luboniec olędry powiat średzki **9** – 251 Chromiec olędry powiat pleszewski **10** – 167
Oleszyn, Olesin powiat szamotulski **9** – 23
Oleszno, Oleszna dom. powiat szubiński **11** – 134
Oleśnicki, las w okolicach posiadłości Oleśnica w powiecie chodzieskim **11** - 133
Olędry Rożnowskie powiat obornicki **11** - 234
Olsza powiat mogilnicki **11** - 224
Olszynka, zdrój **11** – 6 ?
Ołdrzychów, Ołdrzychowo, powiat inowrocławski **11** – 12, 90 **12** – 99
Ołobok, rzeka prawy dopływ Odry, wypływa z jezior Świebodzińskich pod Ołobokiem **10** - 138
Ołobok wieś powiat odolanowski **10** – 139, 149, 150, 165, 178, 383 **12** – 171, 235, 292 **13** – 100, 172 **15** – 12
Opalenica powiat bukowski, **10** - 11, 12 **11** – 223 **12** – 91, 231 **13** – 133 **15** – 113

Oporowo powiat wschowski **10** - 24 folwark powiat szubiński **13** – VIII, 197, 199
Orchowo powiat mogilnicki **11** – 9, 40, 96 **12** – 30 **13** – 151, 159
Orla, rzeka **10** – 127, 130, 133, 155
Orla, wieś powiat krotoszyński **10** - 159
Orle Jezioro **11** – 12 jest w powiecie wejherowski, u Kolberga na Kujawach
Orzechowo powiat wrzesiński 10 - 155
Orzechów **15** – 264 z powiastek majstra
Osiecko powiat międzychodzki **10** – 4
Osieczna , Osieczno powiat wschowski **9** – 286 **10** - 22, 23 **11** – 218, 223 **15** – 47
Osieczna, jezioro w powiecie wschowskim **10** - 22
Osieczno **?10** – 12
Osiek powiat odolanowski **15** – 167 powiat sandomierski **15** – 313
Osięciny osada miejska powiat nieszawski **11** - 15 **15** – 52, 53 u Kolberga inowrocławski-chodzi o tę samą miejscowość
Osowo powiat szamotulski **15** – 111
Osowasień powiat wschowski **10** - 21
Osa, Ossa, rzeka prawy dopływ Wisły, wypływa na pojezierzu iławskim **9** – 25 **11** - 216
Osowo, Ossowo wieś powiat wrzesiński **10** - 303
Ostaszewo powiat toruński, **11** - 223
Ostpreussen **15** – 50 powiat pasłęcki,
Ostrołęka miasto powiatowe w guberni łomżyńskiej **9** - 90
Ostroróg miasteczko powiat szamotulski **9 –** 22 **10** - 335
Ostrów, wyspa na jeziorze Lednica pod Pobiedziskami, powiat średzki **9** - 27
Ostrów, Ostrowo, wieś i dom. powiat śremski , **11** – 369
Ostrowiec powiat wyrzycki lub szubiński **11** - 224
Ostrowo (m-sce we Wieleniu) powiat czarnkowski **11** - 109
Ostrowo, Ostrów mnóstwo **9** – 36 **10** – 137, 153, 178, 253, 381 **11** – 224 **12** – 109, 136, 162, 171, 235, 292 **13** – 65, 80, 98, 100, 143, 155, 172 **14 –** 254 **15** – 51, 203
Ostrówka ? **9 –** 4
Ostrzeszowski powiat **10** – II, 134, 147, 149, 153, 163, 174, 178, 181, 186, 188, 195, 197, 199, 202, 216, 222, 314, 316, 318, 319, 335 **11** – 223 **15** – 52, 167, 173, 248
Ostrzeszowskie **15** – 50, 66, 104, 115
Ostrzeszów miasto powiatowe **10** – 134, 180 **12** – 26, 48, 129, 151, 171, 187, 200, 220, 227, 281, 310 **13** – 50, 84, 142, 143, 148 **15** – 6, 26, 33, 43, 115, 116, 122, 150
Oświęcim powiat ostrzeszowski **10** - 335
Otorowo powiat szamotulski **12** – 76, 292 **15** – 51, 144
Oudewater gmina w Holandii w prowincji Ultrecht **15** – 235

Owińska powiat poznański **9** - 18, 31, 161 **12** – 153
Owrucz miasto powiatowe guberni wołyńskiej **11** - 217
Padniewo powiat mogilnicki **11** – 8, 21, 22, 25, 46, 51, 96 **15** – 77
Pakawie powiat szamotulski **9** - 23
Paklica, rzeka lewy dopływ Obry, wypływa w Brandenburgii **10** - 4
Pakosław , parafia powiat krobski **10** – 152, 155
Pakosław powiat krobski **10** – 127, 158, 186, 190, 199, 203, 205, 207, 208, 216, 223, 326, **12** – 8, 32, 63, 89, 102, 133, 202, 204, 205, 211, 220, 251, 256, 284, 287, 304, 307, 308 **13** – 17, 102, 103, 117, 144, 168, 169 **14** - przed str. numerycznymi **15** – 157 powiat bukowski **10**-36, 333, 350,360
Pakostae(?) **11** – 8
Pakość miasteczko powiat mogilnicki **9** – 279 **11** - 7, 8 **12** – 140, 226 **13** – 94, 144, 152, 165 **15** – 173
Palatynat wyższy **15** – 206
Palatynat dawna nazwa części obszaru województwa malborskiego **10** - 354
Palestyna **15** – 310
Palędzie powiat mogilnicki **15** – 55
Palędzie dolne powiat mogilnicki **11** – 8, 9
Pałuki nazwa obszaru w wielkopolsce , obecnie powiat wągrowiecki, zachodnia część szubińskiego i wschodnia chodzieskiego **9** – 37 **10** - 179 **11** – IX, 9, 19, 29, 35, 113, 118, 120, 126, 129, 131, 132, 133, 135, 136, 148 **12** – 321 **13** – IV, VI **15** – 24, 32, 36, 147, 164, 170
Pamiątkowo powiat poznański **9** - 19
Pępowo, Pampowo, Pempowo, powiat krobski **10** – 128, 229, 377
Papiernia, pustkowie powiat odolanowski **10** - 376
Papowo powiat wałecki lub toruński **11** - 223
Paradyż, Gościkowo, Gostkowo, Gwoździkowo powiat międzyrzecki **10** - 5
Parchanie powiat inowrocławski **11** – 13, 225
Parlin powiat mogilnicki, inne **11** – 224 **12** – 289
Parlinek powiat mogilnicki **11** - 224
Paryż miasto we Francji, stolica **15** – 173, 230, 319
Parzębowo **15** – 85 ?
Parzęczew, Parzęczewo powiat kościański **15** – 85
Parzynów powiat ostrzeszowski **10** – 164, 316
Pauer ?**11** – 224
Paulshof , Pawłów, powiat szubiński **11** - 223
Pawłowice powiat poznański wieś **9** – 19 wieś powiat wschowski **10** - 24
Pegu, rzeka w Dolnej Birmie **15** – 256
Pełczyn powiat śremski **9** - 36
Peronna **15** – 66 nie ma
Pierzyce, Perzyce powiat krotoszyński **9** - 292, 293, 299
Pęczków, Pęczkowo, Pęckowo, Pęchowo powiat czarnkowski **11** –114, 128, 191 **12** – 27, 70, **15**-113

Piaseczno powiat inowrocławski, inne **15** – 275
Piasek **10** – 381 z pieśni
Piaski część Poznania zlokalizowana w obrębie Rybaki i Garbar **9** – 7, 366 powiat bukowski **15** – 169
Piaski, Piaseczna góra miasteczko powiat krobski **10** – 126, 366
Piechcin, Piechocin powiat szubiński **10** - 112
Piekary przedmieścia niegdyś Poznania w obrębie dziś ulicy o tej nazwie **9** - 7, 266 wieś powiat bytomski **15** – 275
Piekło, Pastkowo, Piekło albo Murzynowo Leśne powiat średzki **9** - 52 **15** – 169 Pierwoszewo powiat szamotulski **9** – 23
Pietrowo powiat ? **10** - 112
Pigłowice powiat średzki **9** - 76, 246 **12** – 274 z piosenki
Pijawcze **11** – 29 nie ma . Jest oczko polodowcowe na Pomorzu.
Piła miasto powiat chodzieski **11** – 107, 110, 113, 118 **15** – 250
Piłka miasto powiat chodzieski **11** - 114
Pińszczyzna okolice miasta powiatowego Pińsk w guberni mińskiej **11** - 233
Piotrków żyd.(?) **13** – 156, 160, 164 bez żyd miasto gubernialne i powiatowe
Piotrowo przedmieścia Poznania **9** - 7, 37, 266 powiat kościański **10** – 39, 50
Pleszew miasto powiatowe w księstwie poznańskim **9** - 130, 242, 268 **10** – 139, 148, 153, 175, 177, 181, 182, 196, 269 **12** – 22, 37, 111, 155, 168, 192, 193, 200, 205, 241, 283, 284, 302, 306, 310 **13** – V, 9, 18, 31, 37, 58, 60, 74, 96, 98, 104, 108, 119, 120, 129, 133, 139, 150 **14 –** 291 **15** – 96, 122, 124, 126, 130, 149, 157, 169, 173, 244
Pleszewski, powiat dawniej w departamencie kaliskim **10** – 139,148, 153, 154, 166, 168, 175, 176, 179, 186, 193, 195, 199, 204, 208, 218, 222, 283, 290, 293, 322 **11** – XI, 223
Pleszewskie **13** – X
Płaczki powiat średzki **9** - 32
Płaga, rzeka **10** – 138 nie ma
Pławin powiat inowrocławski **11** - 91
Płock stolica guberni i miasto powiatowe **12** – 142 **13** – 54
Płondyń(?) **13** – 256
Płowce powiat nieszawski **11** – 221 **13** – 161
Pływaczewo, Pływaszewa powiat toruński **11** – 223
Pniewy miasto powiat szamotulski **9** – 22 **11** – 145 **12** – 149, 271, 306 **15** – 124
Pobereże część guberni podolskiej l**15** – 233
Pobiedzińskie, starostwo **9** - 26
Pobiedziska miasto powiat średzki **9** - 35, 101, 132, 162 **10** – 335 **12** – 61, 66, 104, 128, 131, 282, 284 **13** – 102, 120, 130, 139 **15** – 247
Pobiedzisko, Powiedzisko mylna nazwa Pobiedzisk w powiecie średzkim **9** - 26, 27
Podbaba, góra w Czechach **15** – 91

Podgórze część Poznania w okolicy św. Wojciecha **9** - 4
Podlasie historyczna kraina **10** – 355 **15** – 71, 184
Podlaskie, województwo **15** – 183
Podlasie, Podlasze **15** – 291
Podole nazwa obszaru **12** – 212 z piosenki , 316 **15** – 282
Podolska, gubernia **15** – 282
Podrzyce, Podrzecze powiat krobski **10** – 367, 369 **12** – 270 z piosenki
Podstolice powiat średzki **9** - 73
Pogona, rzeka lewy dopływ Obry, wypływa w Pogorzeli powiat krotoszyński **10** – 131 **15** – 185
Pogorzela miasto powiat krotoszyński **10** – 131,161 **12** – 286
Pogorzelica, Pogorzelice powiat wrzesiński **10** – 155 **12** – 295 **13** – 149
Pogródka powiat śremski **9** - 37
Pokrzywinki **11** – 91 Pokrzywnik powiat nowomiński, węgrowski lipnowski nie pasuje
Poladowo, Poladow powiat kościański **10** – 19
Polanowice powiat inowrocławski **12** – 78 **15** – 168 z przysłowia
Polichno powiat wyrzyski **11** - 224
Polska, Polen **9** - 3, 4, 8, 15, 29, 31, 41, 51, 53, 57, 84, 91, 92, 98,102, 111, 116, 133, 135, 142 151, 168, 265, 267, 285, 287, 302 **10** – I, 4, 6, 10, 21, 60, 125, 140, 152, 331, 352, 353, 354, 371 **11** – 4, 20, 32, 108, 132, 142, 147, 208, 216, 217, 221, 222, 241 **12** – IV, VIII, 20, 159, 160, 253, 264, 315, 316, 319, 320, 322, 328 **13** – V, VI, XIII, 72 **14** - 357, 369 **15** – 11, 19, 20, 23, 24, 31, 51, 60, 67, 72, 73, 78, 82, 83, 87, 88, 89, 91, 92. 109, 129, 165, 171, 173, 183, 205, 217, 231, 284, 292, 301, 315
Polska-Kopanica rzeka, dopływ Baryczy, przepływa przez Rydzynę, powiat wschowski **10** - 21
Polskie-Olendry , Koźmin Olendry Polskie powiat krotoszyński **10** - 161
Pomarzanowice, Pomarzanowo powiat średzki **10** – 336
Pomerania **9** – 44 **11** - 239
Pomorze **11** – IX, 113, 131, 243 **15** – 23
Ponic niem Ponitz, Poniec powiat krobski **9** – 286
Poniec powiat krobski **10** – 126, 128, 374 **13** – 83
Ponin powiat kościański **10** - 16
Popowiczki powiat inowrocławski **11** - 91
Popówka, łąka **10** – 141 ma być pleszewski – nie znalazłam
Porąbki, Porąblic wies powiat obornicki **9** - 25
Portugalia **15** – X
Posadowo, Posądowo powiat krobski **10** – 156,
Potarzyca powiat krobski **10** - 156
Potochy folwark powiat średzki **9** – 30 nie ma
Potrzanowo, Potrzanów powiat obornicki **9** – 25
Potulice powiat bydgoski **11** - 11, 12, 105

Potylica **9** – 37 nie ma , może Potylicz na kresach
Powidz, Pudwitz, Powiedz miasto powiat gnieźnieński **9** – 26 **11** - 5, 44, 223 **12** – 6 z piosenki , 71, 139, 294 **13** – 73, 165 **15** – 113
Powidzkie, jezioro pod Powidzem, powiat gnieźnieński **11** – 6 **15** – 13
Powiśle **11** - 14
Powodowo powiat babimoski **9** - 13
Poznań miasto stołeczne w księstwie poznańskim **9** - przed s. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 22, 27, 28, 30, 33, 41, 44, 45, 46, 47, 50, 56, 60, 64, przed s. 65, 80, 86, 91, 96, 97, 99, 101, 104, 110, 119, 130, 131, 132, 133, 134, 138, 139, 143, 146, 160, 161, 170, 199, 200, 201, 256, 265, 266, 271, 273, 283, 285, 286, 287, 288, 292, 295, 313 **10** – 10, 204, 243, 335 **11** – XI, 9, 23, 31, 40, 105, 115, 217, 218, 223, 225 **12** – III, 10, 18, 20, 23, 24, 29, 39, 40, 44, 49, 59, 72, 90, 92, 96, 101, 116, 123, 138, 152, 153, 156, 161, 182, 185, 191, 196, 197, 212, 213, 214, 215, 216, 233, 236, 242, 247, 260, 267, 272, 273, 280, 285, 287, 288, 302, 306, 325 **13** – 3, 8, 12, 15, 18, 19, 21, 24, 25, 26, 27, 32, 33, 41, 61, 64, 65, 71, 73, 74, 80, 82, 89, 90, 99, 105, 115, 122, 128, 140, 142, 143, 145, 172, 174, 177, 181 **14** - 69, 137, 262, 359, 360, 367, 375, 378 **15** – IX, 4, 10, 25, 33, 45, 57, 73, 82, 83, 89, 117, 119, 139, 140, 141, 145, 148, 166, 168, 169, 173, 209, 275, 289, 290, 320
Poznańska Góra, góra, wzgórze Przemysława w Poznaniu **9** - 6
Poznański, powiat **9** - 2, 3, 59, 60, 81, 99, 116, 117, 154, 185, 242, 252, 283, 284 **10** – 12 **11** – 28, 33, 34, 35, 222, 223
Poznańskie **11** – 134 **15** – 63, 64, 202
Poznańskie, województwo **9** - 9, 12, 30
Pożegowo powiat śremski **9** - 36, 250
Północne, morze **15** – 316
Półwieś kiedyś przedmieścia Poznania, później wchłonięte przez miasto- ul. Półwiejska **9** - 7, 297
Praga **11** – 217 **13** – XII, XIII **14 –** 262 **15** – 180, 227
Prądki powiat bydgoski **11** - 224
Pritzen wieś w Brandenburgii , Dolne Łużyce **15** – 214
Proboszczewski folwark **11** – 116, 126, 153, 207 koło Lubasza, powiat czarnkowski
Prochy powiat kościański **10** - 18
Prodelia, góry **15** – 215
Prosna rzeka lewy dopływ Warty **9** – 286 **10** - 134,139, 148
Proszowice miasto powiat miechowski **9** - 38
Prusie (Prusy?) **15** – 303 Może Prusinowo powiat śremski
Prusinowo powiat śremski **9** – 77 **13** – 171
Pruska prowincya **11** - 224
Prussy wschodnie **9** – 44 **10** - 340
Prussy zachodnie **10** - 340 **11** – 33, 113, 131, 147, 222, 223, 224, 225, 243 **14** - przed str. numerycznymi **15** – 167, 168, 169, 173, 275

Prusy, Prussy **9** - 41, 59, 285 **10** - 335 **11** – IX, X, 35, 132, 136 **15** – 23, 197, 232
Prusy południowe **9** - 11
Pruślin powiat odolanowski **10** – 165, 222
Pruth, Mogilnica rzeczka w powiecie kościańskim, wpada do Obry **10** - 20
Przemęt, Przement powiat babimoski **10**-9, 28 **14** - 103, 162, 220, 250
Przysucha powiat opoczyński **15** – 12 przysłowia
Przytocznia powiat krobski, **15** – 253
Psarskie, wieś śremski **9** - 37
Pszczew powiat międzyrzecki **10** - 5, 6 **11** - 119
Pucołowo powiat śremski **9** - 78, 246
Pudliszki powiat krobski **10** – 130, 157, 221, 311, 374
Pułtawa miasto białoruskie **9** - 14
Pyzdry osada miejska powiat słupecki **9** – 292 **15** – 84
Racot, Racat powiat kościański **10** – 15, 18
Raciążek miasteczko powiat nieszawski **13** – 163, 164
Raczyn powiat chodzieski **11** - 224
Radlin powiat pleszewski **10** - 168
Radojewo powiat poznański **9** - 18
Radolin powiat czarnkowski **11** – 109, 224
Radomicko powiat kościański **10** – 15, 72, 79
Radomierz, Radstaedt **11** – 224 zob. Radomka rzeka
Radomsk miasto powiatowe guberni piotrkowskiej **13** – 107
Radzewo powiat śremski **9** – 36 **10** – 14 **13** – 124
Radziejowo powiat nieszawski **11** – 25, 42 **13** – 121, 158, 161, 162, 166, 167
Radzim powiat obornicki **9** - 24
Rakonic, powiat **11** – 241 nie ma, w Czechach
Rakoniewice miasto powiat babimoski **9** - 56, 79, 100, 116, 123, 139, 140, 141, 143, 145, 146, 147 **10** – 7, 10, 80 **11** – 223 **12** – 87, 209, 212, 236 **13** – 117, 168 **14 –** 260 **15** – 113, 152, 153
Rakosowo, Rakossowo p;owiat krobski **10** – 221
Raszewy, Raszewo powiat wrzesiński **10** – 143, 171, 324
Raszków powiat odolanowski **10** – 138 **12** – 162, 256 **13** – 98, 106, 148, 149, 170
Rataje powiat poznański, okolice Poznania **9** - 7, 16, 17, 45, 46, 62, 199
Rataje, jezioro w Chodzieży, powiat chodzieski **11** - 107
Rawicz miasto powiatowe przedtem w powiecie krobskim **9** - 48, 287 **10** – 125, 127, 147, 152, 159, 174, 190, 218, 223, 225, 326, 362, 372, 374 **12** – 8,32, 63, 89, 92, 102, 133, 185, 202, 204, 205, 211, 220, 237, 251, 256, 268, 284, 287, 304, 307, 308 **13** – 7, 17, 19, 48, 51, 91, 102, 103, 117, 144, 168, 169 **14** - przed str. numerycznymi, 72, 164, 182, 323 **15** – 5, 47, 156, 157
Rąbin, Rombin powiat kościański **9** – 293 **10** – 17, 341, 343, 344
Rąbin, Rombin, gmina powiat kościański **10** - 343

Reczyn powiat czarnkowski **11** - 224
Reichs, Georgi(?) **10** – 353
Ren, rzeka w Europie **9** - 303, 304 **10** - 354 **15** – 99, 214
Rgielsko, Rgielsk powiat wągrowiecki **11** - 144, 146, 152, 170, **15** – 53, 54
Röbel miasto w Meklemburgi **15** – 214
Rogalin powiat śremski **9** - 36, 242
Rogalinek powiat śremski **9** - 77
Rogatka karczma powiat pleszewski **10** – 175
Rogowo powiat toruński **11** – 8 **12** – 122, 131, 190, 224, 231, 245 u Kolberga mogilnicki
Rogowo, jezioro powiat mogilnicki, pod Rogowem **11** - 8
Rogozińskie, jezioro powiat obornicki **9** - 24
Rogoźno miasto powiat obornicki, inne **9** - 8, 24, 54, 80 **11** – 121, 234 **12** – 25, 210, 291 **13** – 90, 170
Rogów powiat mogilnicki **13** – 146
Roguszno, Rogenhausen powiat ostrzeszowski **9** – 25
Rojów, powiat ostrzeszowski **10** - 163
Rokietnica powiat poznański **15** – 275
Rokitka, rzeka prawy dopływ Noteci **11** - 107
Rokitno wieś powiat międzychodzki **10** – 4 **11** – 119 **15** – 173
Rokosowo albo Rokossowo , Rokoszewo powiat krobski **10** – 129, 341, 345, 346
Romanowo, Romanshof powiat czarnkowski **11** – 224
Rożankowo, Rosenberg powiat toruński **11** - 224
Rosensteins góra w Szwabi, w Niemczech **15** – 215
Rosko powiat czarnkowski **11** - 114, 116, 120, 124, 128, 142, 146, 153, 165, 191 **12** – 4, 13, 23, 28, 60, 94, 119, 121, 141, 172, 176, 205, 251, 259, 300 **13** – 15, 32, 170 **15** – 5, 113, 149, 159, 160
Rososzyja, Rossoszyja wieś powiat odolanowski **10** - 165
Rossyja, Russland cesarstwo, największe państwo na kuli ziemskiej **9** – 133 **10** – 7 **15** – 151, 161, 207
Rostarzewo powiat babimoski **10** - 8
Rostok miasto na prawach powiatu w Meklemburgi w Niemczech **15** – 211, 230 ob. Roztoka różne
Roszków, Roszkowo powiat kościański **10** – 20, 40, powiat pleszewski **10-** 168, 283
Rozdrażewo powiat krotoszyński **12** – 13, 82, 145, 195, 286 **13** – 148 **15** – 243, 246
Rożodół ?**10** – 3
Rudna powiat babimoski **10** - 51
Rudnice, Rudnicz powiat wągrowiecki **11** – 121
Runów, Runowo powiat wyrzyski **11** - 133
Ruppin powiat w Prusach, w Brandenburgi **11** – 230

Rusibórz,Rusiborz powiat średzki **9** - 73
Russoski staw **10** – 260 z piosenki
Ruszkowo powiat nieszawski **11** – 15
Ruś niejednolita geograficznie **10** – 180 **11** – 64 z piosenki , 208 **12** – 127, 159, 160 z piosenki , 328 **13** – V **15** – 183, 205, 233, 287 określenie dla Królestwa Polskiego pod carskim zaborem **11-**118
Ruś biała kraina historyczna, na terenie Białorusi **15** – 287
Rybaki, przedmieście Poznania **9** - 7, 297
Rybitwy powiat średzki **9** – 27
Rybojady powiat międzyrzecki **10** - 6
Rychnowo **11** – 223 (powiat wąbrzeski lub grudziądzki)
Ryczywół powiat obornicki **9** - 24, 50, 80, 93, 252 **15** – 22
Rydzyna miasto powiat wschowski **10** - 21 **12** – 239
Ryga miasto guberni inflanckiej **15** – 314
Rynarzew, Rynarzewo powiat szubiński **11** – 10
Rzadkowo powiat chodzieski **11** - 133
Rzechownica (dawna Opalenica) powiat bukowski **10** – 12
Rdząca, Rzedziąca (Radenz), rzeczka, wypływa w Pogorzeli powiat krotoszyński **10** – 131, 132
Rzegocin powiat kaliski **10** - 175
Rzempoła, wyspa **11** – 13 nie ma, ma to być wyspa na jeziorze Gopło w inowrocławskim
Rzetnia powiat ostrzeszowski **10** - 163
Rzęczkowo powiat wyrzycki, toruński **11** – 224 raczej toruński
Rzym miasto we Włoszech **9** – 22 **11** – 216 **14-**211 **15** – 134, 166, 200, 220, 293
Rzym, wieś powiat wągrowiecki **15** – 166
Sadki, Sadke powiat wyrzyski **10** – 335 **11** – 224
Sadlno powiat nieszawski, bydgoski **13** – 162 trudno ocenić
Sadłużek, Sadłożek powiat nieszawski **11** - 221
Sadłużek, Sadłożek, jezioro we wsi Sadłużek powiat nieszawski **11** - 221
Saksonia kraj związkowy w Niemczech **10** – 354 **11** – 231 **13** – 109 **15** – 223, 247
Salzburg miasto w Austrii **9** - 303
Salzwedel dobra w powiecie margrabowskim **10** – 354 **11** - 231
Samica, Sama Główna rzeka, lewy dopływ Warty **9** – 21
Samita, Samite leśnictwo powiat szamotulski **9** - 24
Szamocin, Samocin powiat chodzieski dawniej kcyński **14** - 94
Samostrzel powiat wyrzyski **11** – 107, 123, 129, 132, 142, 145, 146, 151, 162, 165, 201 **12** – 113, 170 **13** – 183 z piosenki **15** – 117, 121, 125, 149, 153, 155, 156, 157, 158
Sandershäuser, góra **14** – 201 jest gmina w rejencji Kassel
Sandomierskie **13** – III **14 –** 322 **15** – 94, 167, 174, 183

Sandomierz **15** – 137
Sarbia czarnkowski, **11** - 126, 129, 203 **15** – 320 z przysłowia
Sarbinowo powiat średzki **9** – 32 powiat krobski **10** – 130, 374 pod Żninem wągrowiecki? Szubiński? **11** - 130
Sarnowa, Sarnowo miasto powiat krobski **10** - 125
Schakuhnen powiat szyłokarczemski **11** – 224
Schlammersdorf miejscowość i gmina w Bawarii w Niemczech **14** - 383
Schwaan, Żywan miasto w Niemczech w Meklemburgi **15** – 210, 211
Szwabia, Schwaben rejon w Bawarii w Niemczech **15** – 215
Sedany (zob. Ołobok) powiat odolanowski **10** - 150
Sekulego wzgórze **11** – 10 nie ma, ma być szubiński
Sessana miejscowość we Włoszech **15** – 26
Sewilla(?) miasto w Andaluzji w Hiszpanii **13** – 21
Siam, Sijam, Syjam państwo w Azji, dziś Tajlandia **15** – 46, 207, 222
Siedlce, Siedlec powiat średzki **9** - 32
Siedlimowo powiat inowrocławski **10** – 335 **11** – 13, 27
Siedmiogród , Transylwania kraina historyczna w Rumunii **15** – 258
Siedmiorogowo, Siedmirogowo powiat krotoszyński **10** - 161
Siekierki powiat średzki **9** - 116, 128, 138, 140, 141, 143, 157, 167, 170, 203, 213, 254, 255, 262 **12** – 41, 46, 130, 142, 161, 162, 176, 183, 192, 199, 201, 222, 297 **13** – 45, 112, 131, 141, 173 **14** - 162, 357, 358 **15** – 49, 61, 116, 117, 122, 156, 157, 158
Siekierki małe powiat średzki **9** – 69, 124
Siekierki wielkie powiat średzki **9** – 69, 124
Siemowo powiat krobski **12** – 145, 170
Sienno powiat wągrowiecki **11** – 105, 121, 145, 186, 187, 190 **15** – 12
Sieradz miasto powiatowe guberni kaliskiej **10** – 383 z wiersza, **13** – XI, 51
Sieradzkie, województwo **10** - 178
Sierakowszczyzna **11** – 119 okolice Sierakowa
Sieraków powiat międzychodzki, inne **10** – 14, 125, 332, 351, 360, **11** – 119 **12** – 22, 134, 166, 196, 206, 285 **13** – XI, 18, 133, 137, 173 **15** – 85
Sierniki wieś powiat obornicki **9** - 25
Sieroszewice powiat odolanowski **10** – 139, 165, 186, 192, 194, 198, 200, 215, 254 **12** – 75 **13** – X
Sikorowo powiat inowrocławski **11** - 225
Sikorzyn powiat kościański **10** – 46, powiat krobski **10** - 157, 310
Silbersdorf , Srebrniki powiat wąbrzeski **11** – 223
Skalmirzyce urzędowo Skalmierzyce powiat odolanowski **15** – 12
Skandynawia rejon północnej Europy **15** – 197
Skarbiec, łąka (zob. Palędzie dolne) powiat mogilnicki **11** - 9
Skarzyń albo Skarzyn powiat kościański **10** - 40
Skoki wągrowiecki **9** – 25 **11** – 103 u Kolberga obornicki
Skokowo powiat krotoszyński **10** - 162

Skokówko powiat krotoszyński **15** – 214
Skoraczew powiat pleszewski **10** - 168, 290
Skoroszewice Skoraszewice powiat krobski **10** – 129,148, 157, 230
Skotniki powiat wrzesiński **10** - 151
Skrzynna, Skrzynka, jezioro **9** – 36 Skrzypówki łąki w powiecie śremskim **9** – 37
Skwierzyna powiat międzyrzecki **10** – 3 **11** – 119 u Kolberga międzychodzki
Sleśińskie jezioro na granicy powiatu kolskiego i konińskiego, należy do grupy jezior goplańskich **15** – 209
Sławęcin powiat inowrocławski, **9** – 30
Sławienko powiat obornicki **9** - 66, 162
Sławno powiat czarnkowski **11** - 126,
Sławsko Małe, Sławsk mały powiat inowrocławski **11** - 224
Sławsko, Sławsk wielki powiat inowrocławski **11** - 224
Słoniawa, Słoniawy powiat obornicki **9** – 24
Słopanowo powiat szamotulski **15** – 144
Słowiańszczyzna **9** – 168 **15** – 55, 207, 210
Słowiańszczyzna zachodnia **9** - I
Słożek **11** – 221 nie ma, ma być majątek w powiecie włocławskim
Słupca miasto powiatowe w guberni kaliskiej **10** – 4 **13** – 132 **15** – 137
Słupia powiat krobski **10** - 218
Służewo powiat nieszawski **13** – 154, 156, 157
Smogorzewo powiat krobski **10** - 129
Smogulec powiat wągrowiecki **11** - 104
Smogurzewo powiat szubiński **13** – VIII, 197
Smolensk , miasto stolica guberni smoleńskiej w Rosji **15** – 259
Smolice powiat krobski **10** - 128
Smuszewo, Smoszew powiat wągrowiecki **11** – 232 **15** – 96
Sobota powiat poznański **11** - XI
Sobótka powiat pleszewski, inne **10** – 335
Sohag miasto w Egipcie, zachodnia strona Nilu **15** – 281
Sokolniki powiat wrzesiński **10** – 143 powiat gnieźnieński **11** - 144
Sokolniki małe powiat szamotulski **9** - 65
Sokolniki polskie (?) **9** - 65
Sokolniki wielkie powiat szamotulski **9** - 65
Sokołowo powiat czarnkowski **9** – 23 **11** – 110, powiat kościański **10** – 20, 32, 40, 45,72, 116, **13-**22
Solec powiat bydgoski **11** – 12 **13** – 152
Soleckie zamkowe olędry, Soleckie Holendry powiat bydgoski **11** – 224
Sołacz powiat poznański **9** - 17, 297
Somo-Sierra , przełęcz w Górach Ayllon w Hiszpani, miejsce bitwy w 1808 roku **10** - 13
Sompolno powiat kolski **13** – 159, 160, 162, 164, 166

Sośnica powiat krotoszyński **15** – 245
Sowy powiat krobski **10** - 155
Spital, Szpital powiat inowrocławski, inne **11** – 224
Spławie powiat kościański, poznański **9** - 18, 185 **10** – 40, 79, 118 **12** – 29, 92, 96, 182, 185, 213, 287, 302 **13** – 89, 122 sprawdzić czerwone
Springberg, Skocz Góra powiat wągrowiecki **11** – 225
Spucken powiat szyłokarczemski **11** - 224
Sredzki, powiat **9** - 84
Srocko Małe powiat poznański **9** – 126
Srocko wielkie powiat kościański **10** – 50, 93
Serock powiat świecki Sroczko(?) **12** – 93 z piosenki
Srod(a)? **15** – 14 (?poznańska Śródka)
Sroda Środa miasto powiatowe w księstwie poznańskim **15** – 110, 129, 130
Srodka Śródka wieś powiat poznański, niedaleko Kórnika **12** – 281
Stajkowo powiat czarnkowski **11** - 110
Stambuł miasto w Turcji **12** – 320
Stanisławowo dzielnica Poznania, Łacina **9** – 7
Stara-Marchia Brandenburska **9** - 301
Stara-wieś część Holendrów Strzyżewskich powiat ostrzeszowski **10** - 136,część Broniszewic powiat pleszewski **10-** 175
Stare Bojanowo powiat kościański **10** – 45, 118
Borówko Stare, Stare-Borówko powiat kościański **10** – 15
Starkowiec powiat krotoszyński **10** - 133
Starków, Starkowo powiat babimoski **10** – 9
Starodwór powiat siebieski **10** - 3
Stary Dworek, Starydworek powiat międzychodzki **10** - 6
Starydwór, Althof powiat bydgoski **11** - 224
Starygród powiat krotoszyński **10** – 133
Starzyno **15** – 320 z przysłowia
Staw powiat wrzesiński **10** – 348 powiat inowrocławski **11** – 223
Stawiszyn powiat krotoszyński **15** – 211, 212, 213, 214
Stefanowo folwark powiat szamotulski **9** - 24
Stępuchowskie, Stempuchowskie, jezioro powiat wągrowiecki **15** – 53
Sternberg powiat toruński, **11** - 224
Stęszew, Stęszewo powiat poznański **9** - 18, 19, 48, 56, 63, 64, 79, 100, 116, 123,139, 140, 141, 143, 145, 146, 147, 162, 178 **12 –** 54 **15** – 89
Stodolsko powiat babimoski **10** - 33
Stopnica wł. Stobnica miasto powiatowe guberni kielecki, **12** – VII
Stragona **9** – 265 Sarnicki nazwał tak miasto Poznań
Strassburg, Strasburg miasto we Francji, w XIX w. czasowo przyłączone do Cesarstwa Niemieckiego **14** – 369
Strassburska Dieceziea **15** – 296
Struga albo Ner, rzeka lewy przypływ Prosny, powiat pleszewski **10** - 139

Strwolno wieś powiat krobski **10** – 155
Strzałkowo powiat wrzesiński **10** – 143 powiat stopnicki **12** – VII
Strzelce wielkie powiat krobski **10** - 129
Strzelno miasto powiatowe w księstwie poznańskim, wcześniej powiat inowrocławski **11** - 25, 42, 44, 223 **12** – 56, 142, 281 **13** – 135, 155, 157, 159, 160, 162, 164, 166 **15** – 34, 51
Strzyżew, Stefanowo powiat krotoszyński **10** – 136,Strzyżew powiat ostrzeszowski **10-** 163, 318
Suchatówka powiat inowrocławski **11** – 225
Sudety łańcuch górski **15** – 35
Sulejewo powiat kościański **10** - 61
Sulkowice, Sułkowice powiat krobski **10** - 156
Sulmierzyce miasto powiat odolanowski w dek. Krotoszyńskim**10** – 138, 178, 185, 191, 199, 200, 205, 321 **15** – 25, 37
Sumatra **15** – 194 tekst niemiecki
Swarzędz miasto w powiecie poznańskim **9** - 18, 73, 80 **12** – 125, 243, 260, 280, 282 **13** – 104, 112, 124, 132, 136, 141, 144, 145
Świebodzin , Swiebodzin, Swiebodzim, Swiebus miasto w Brandenburgii **10** - 8
Swiecie, Świecie miasto powiatowe w regencji kwidzyńskiej **15** – 275
Swierkówki , Świerkówki powiat obornicki, wg słownika już nie istnieje **9-**162
Swierzyna, jezioro Świerczyńskie jezioro powiat wschowski **10** – 22
Swieszczyna **11** – 224 może Świerczyn, Świerczyny powiat toruński
Święciechowa powiat wschowski **10** – 22, 41
Sworowo wieś powiat krobski **10** - 155
Sycylia włoska wyspa na Morzu Śródziemnym **15** – 181
Sylt, wyspana Morzu Północnym, Niemcy **15** – 316
Szalejewo **10** – 133 **15** – 54 u Kolberga krotoszyński, mógłby być też krobski, obecnie jest w gostyńskim
Szamocin powiat chodzieski **11** - 107
Szamotulski, powiat **9** - 2, 21, 55, 65, 81, 242, 253 **11** -223 **15** – 51, 167, 168, 173
Szamotulskie **15** – 144
Szamotuły miasto powiatowe w księstwie poznańskim **9** - 21, 50, 97, 286 **10** – 335 **12** – III, 3, 25, 76, 202, 292 **14 –** 12 **15** – 22, 39, 40, 47, 104, 111, 144, 169, 275
Szamotuły, parafia **9** - 254
Szarlej powiat inowrocławski **13** – 126
Szczecin miasto stołeczne Pomeranii i szczecińskiego obwodu regencyjnego **10** – 148, 151
Szczepankowo powiat kościański **10** – 20, 335
Szczepanowo dawniej Szczepankowo powiat mogilnicki **15** – 144
Szczerbin powiat wyrzyski **15** – 51
Szczotkowo posiadłość powiat śremski **9** - 250

Szczubinek powiat mogileński **11** – 224
Szczury majętność lub Szczurskie Holendry powiat odolanowski, **10** - 153
Szechuen, Syczuan prowincja chińska **15** – 259
Szegedyn miasto, Węgry **15** – 235
Szeląg osada pod Poznaniem **9** - 16, 17, 297
Szemborowo powiat wrzesiński **10** – 143, 335 **12** – 62, 190, 243, 278, 287 **13** – 86, 137
Szkocyja królestwo na Wyspach Brytyjskich **9** – 290 **15** – 193
Szląsk, Szlązk, Śląsk **9** - 46, 133, 169 **10** – I, 20, 21, 23, 33, 125, 129, 133, 345, 353, 354, 364 **11** - 103, 231 **13** – XIII **14** - przed str. numerycznymi **15** – 10, 11, 66, 104, 115, 116, 122, 187, 275
Szlichtyngowa, Szlichtyngowo powiat wschowski **10** - 21
Szluza albo Szluzy powiat bydgoski **11** – 224
Szmigiel albo Śmigiel miasto powiatowe poprzednio w powiecie kościańskim **10** - 14, 15, 19, 20, 40, 46, 69, 96 **12** – 4, 13, 18, 35, 44, 46, 51, 63, 89, 93, 126, 135, 170, 179, 183, 217, 219, 235, 239, 257, 258, 262, 281, 304, 307 **13** – 14, 52, 90, 91, 105, 117, 127, 138, 142, 149, 153, 171, 176 **14** - przed str. numerycznymi, 83, 162, 268, 310 **15** – 6, 28, 30, 41, 134, 137, 155, 320
Szołdry majętność powiat śremski **9** - 207
Szóstak **9** – 24 ma być powiat szamotulski, należy do Dobrojewa
Szperka, staw Szperek jezioro w powiecie odolanowskim, lub pustkowie nad tym jeziorem **10** – 138
Szpytal, Szpital powiat inowrocławski**11** – 225
Szrapki rycersko-szlacheckie, Michałowo powiat średzki **9** - 73
Szredzki, powiat **9** - 2, 26, 57, 85, 90, 242, 245 **10** – 336, 348 **11** – 28, 223
Szrem albo Śrem miasto powiatowe **9** - 34, 37, 177, 245, 246, 287, 289 **10** – 128, 313 **11** – 53 **12** – 7, 12, 34, 35, 38, 41, 53, 68, 74, 83, 85, 97, 102, 109, 123, 132, 146, 148, 155, 156, 185, 193, 244, 260, 266, 268, 270, 272, 303 **13** – 12, 33, 52, 111, 112, 116, 131, 135, 143, 153, 171 **14 –** 157 **15** – 129, 130, 152, 155
Szremski, powiat **9** - 2, 23, 34, 50, 77, 81, 84, 90, 242, 245, 285 **10** – 335 **11** – 223 **15** – 144
Szretery powiat bydgoski **11** - 224
Szturmów powiat mogilnicki **11** - 225
Szubin miasto powiatowe **10** - 11 **11** – 9 **12** – 64, 78 **13** – 82, 85
Szubiński, powiat **11** – 9, 25, 35, 105, 113 **13** – VIII, 197, 199 **15** – 170, 173
Szubińskie **11** - 30
Szwabia kraina historyczna i geograficzna w Niemczech **9** – 303 **11** - 32
Szwajcarya państwo w Europie **9** - 303
Szwecyja państwo w Europie**15** – 248
Szydłowskie, jezioro powiat mogilnicki **11** - 8
Szyłokarczma, powiat w Prusach wschodnich **11** - 224
Szymanowo powiat śremski **9** - 37
Szypłów, Szypłowo powiat pleszewski **10** – 168, 322

Szywra, rzeka lewy dopływ Maskawy, płynie przez powiat wrzesiński **10-**142
Śląsk, Schlesien Szlązk, Szląsk **9** - 5, 6, 42 **10** - 352 **12** – 165, 293 z piosenek **15** – 50
Ślepuchowo powiat obornicki **9** - 66, 162
Ślesin, Sleszyn osada miejska, dawniej miasteczko powiat koniński **15** – 168
Ślesińskie, bory **15** – 168 z przysłowia
Śliwniki powiat odolanowski **10** - 349
Śmielin powiat wyrzyski **11** – 129, 132
Śmiernia łąki **11** – 29 jest rzeka , wodociek i karczma powiat inowrocławski i ma być inowrocławski
Śmigiel, Szmigiel miasto powiatowe, poprzednio powiat kościański **10** - 116
Średzki, powiat **9** - 51, 69, 80, 81 **15** – 166
Śrem, Szrem miasto powiatowe **10** - 335
Środa, Śrzoda miasto powiatowe **9** - 26, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 50, 51, 96, 104, 110, 123, 132, 135, 154, 160, 225, 245, 246, 292, 308 **10** – 16, 335 **11** - przed s. 1 **12** – III, 5, 14, 18, 23, 29, 61, 73, 81, 93, 115, 120, 124, 127, 137, 140, 147, 164, 175, 194, 208, 220, 229, 230, 234, 252, 274, 277, 279, 280, 285, 290, 291 **13** – 25, 86, 87, 93, 97, 100, 104, 106, 109, 118, 121, 135, 139, 175, 177, 192 **14** - przed str. numerycznymi, 75 **15** – 48, 100, 159
Środka przedmieścia Poznania **9** - 4, 6, 7, 134, 265, 266
św. Jana, przedmieście Poznania **9** - 4
św. Rocha, przedmieście Poznania **9** - 7
Świdnica miasto powiatowe **13** - 177
Świerkowki, Świerkówki wieś powiat obornicki **9** - 66
Świętno powiat babimoski **10** - 51
Święty Łazarz osada pod Poznaniem powiat poznański **9** - 46
Świnka (m-sce na polach Morownicy) **10** – 19
Tahiti wyspa na Oceanie Spokojnym **15** – 182
Tannhagen , Cichoradz powiat toruński **11** - 224
Targoszyce wieś powiat krotoszyński **10** – 162, 191, 202, 206, 237 **12** – 10, 12, 14, 26, 30, 36, 54, 62, 65, 67, 82, 86, 106, 134, 157, 159, 169, 173, 211, 219, 253, 280 **13** – 98, 139, 147,152 **15** – 25, 33, 61, 158
Targowa-górka, wieś powiat średzki **9** - 30, 73, 127 obecnie wrzesiński
Tarnakal, Ponikwa dopływ Obry, wypływa pod Grochowem płynie przez powiat międzychodzki **10** – 3
Tarnowo powiat poznański **9** - 19, 64, 252 **15** – 173
Tarnówko powiat inowrocławski **11** - 13
Tatry pasmo w systemie gór Karpackich **15** – 190
Teodorowo powiat pleszewski **10** - 141
Teresin, Idzie-źle powiat czarnkowski **11** - 224
Teutschlands verschiedenen Provinzen(?) **10** – 353 Teutschland – przestarzała nazwa Niemcy
Tinnum miejsce na wyspie Sylt, Morze Północne **15** – 316

Tomice powiat poznański **9** – 19 **12** – 271 z piosenki
Tonowskie, jezioro pod Tonowem, powiat wągrowiecki **11** - 104
Topola wielka powiat odolanowski **10** – 166, 250
Toruń miasto powiatowe w Prusach zachodnich w regencji kwidzyńskiej **9** - 14, 292 **11** – 90, 113, 184, 209 **12** – 24, 25, 154, 180, 247 **13** – 4, 10, 105, 144 **15** – 7
Toruńskie, powiat **11** - 224
Toskania kraina historyczna i administracyjna, środkowe Włochy **9** - 289
Trąbki **11** – 9 (? powiat gdański)
Tryszczeń, jezioro **15** – 52 nie ma, ma być koło Gopła
Trzcianka powiat czarnkowski **11** - 109
Trzciel miasto powiat międzyrzecki **10** - 4
Trzcielskie, jezioro powiat międzyrzecki **10** - 4
Trzcinica wieś kościelna i dwór powiat ostrzeszowski **10** - 164
Trzebaw, Trzebawie powiat poznański **9** – 36 **10** - 335
Trzebidza powiat kościański **10** - 40
Trzebiszew, Trzebiszewo, Trzebieszewo powiat międzychodzki **10** – 4
Trzebieszów, Trzebieszewo powiat międzychodzki **10** - 3
Trzebnica miasto powiatowe regencji wrocławskiej **10** - 377
Trzebowo, Trzebaw powiat poznański **9** - 19
Trzeciewiec powiat bydgoski **11** - 224
Trzeciewnica powiat wyrzyski **11** - 224
Trzek majętność w powiecie średzkim **9** - 32
Trzemeszeńskie jezioro albo Popielewskie, Trzemeszczeńskie, powiat mogilnicki **15** – 53, 54
Trzemeszno miasto powiat mogilnicki **11** – 5, 7, 10, 25, 44, 52 **12** – 30, 47, 173, 181, 255, 303, 307, 311 **13** – 81, 94, 123, 152 **15** – 3, 52, 173
Tuchola miasto powiatowe **15** – 168
Tucholski, las **15** – 168 bory, obszar lesisty na pojezierzu bałtyckim
Tuczno powiat inowrocławski **11** – 14, 19, 26, 29, 84, 91, 220
Tulce powiat średzki **9** - 29
Tum, katedra w Poznaniu **9** - 8, 265 **11** - 4
Turcyja **14** - 126, 131
Turew powiat kościański **9** – 288, 291
Tursk powiat pleszewski **9** - 268, 269 **10** – 140, 283, 380, 381 z pieśni , **12**- 200,241,310 **15** – 173, 275
Turew, Turwia powiat kościański **10** – 17, 341 **15** – 168
Turyngia **10** – 354 **11** - 231
Twardowskiego grobla wał polodowcowy między Neklą i Kostrzynem powiat średzki **9** – 30
Tybet **15** – 230
Ugoda powiat krobski **10** – 155, 159
Ujazd powiat kościański **10** - 65, 69 powiat gnieźnieński **12** – 233 **13** – 95

Ujazdowo powiat wschowski **10** - 23
Ujście powiat chodzieski **11** – 107, 238
Ukraina **9** – 41 **12** – 316, 319 **15** – 233
Ulrichsthal, Mielno powiat mogilnicki **11** - 225
Uzarzewo, Usarzewo powiat średzki **12** – 125, 243, 272
Uścikowo powiat obornicki **9** - 66, 162
Uzarzewo powiat średzki **13** – 124, 144
Velburg miasto, Górny Palatynat, Bawaria, Niemcy **15** – 206
Wagrowicki, powiat **11** - 21
Waliszew, Waliszewo, Chwaliszewo powiat pleszewski **10** - 141
Walkenried gmina w Niemczech w Dolnej Saksonii **15** – 192
Wałcz miasto powiatowe w Prusach Zachodnich **11** - 147
Wałdowo powiat złotowski, świecki, inne **13** – 147 z piosenki
Wałecki, powiat **11** - 147
Wanda posiadłość powiat ostrzeszowski **10** - 164
Wapno powiat wągrowiecki **11** - 104
Wargowo powiat obornicki **9** - 66, 93, 139, 162, 251
Warna miato w Bułgarii **9** – 22 **15** – 4, 220
Warnow, rzeka dopływ Morza Bałtyckiego, płynie przez Meklemburgi ę **15** – 210, 211
Warszawa główne miasto w dorzeczu Wisły **9** - 16, 36, 97, 215 **10** – 23, 211 **12** – 25, 100, 142, 213, 237, 247, 297, 312 **13** – 9, 15, 24, 41, 54, 65, 73, 84, 177, 181 **14** - 126, 127, 136, 358 **15** – 83, 250, 252, 283
Warta prawy, najważniejszy dopływ Odry **9** - 1, 2, 4, 5, 6, 7, 12, 16, 17, 18, 21, 22, 23, 24, 28, 30, 34, 36, 37, 45, 47, 55, 60, 81, 135, 143, 144, 265, 266 **10** – 3, 15, 51, 139, 148, 155, 172 **11** – 8, 31, 114, 223, 237 **12** – 166 **14** - 148, 237 **15** – 10, 15, 56, 169
Warzymowo powiat nieszawski **11** – 15 **15** – 55
Wągrowiec miasto powiatowe w księstwie poznańskim **10** – 335 **11** - 103, 104, 120, 145, 232 **12** – 19, 311, 319 **13** – 27, 31, 64, 75, 96 **15** – 147
Wągrowiecki, powiat **9** - 11 **11** – 35, 103, 113, 121, 149, 152, 162, 166, 187, 223 **12** – 331 **13** – VI **15** – 166
Wejherowo, Weiherowo, Neustadt miasto powiatowe w Prusach Zachodnich **15** – 173
Wełna, rzeka prawy dopływ Warty **9** – 24 **11** - 103, 104, 113, 234, 235 **15** – 170
Wenecya powiat szubiński **11**-10 **15** – 166,
Wenetowo niegdyś przedmieścia Poznania, część dzisiejszego św. Marcina **9** - 7
Werona miasto we Włoszech **11** – 7
Westerland miejsce na wyspie Sylt na Morzu Północnym , Niemcy **15** – 316
Westfalia kraina historyczna w Niemczech **9** - 44
Węgorzewo powiat gnieźnieński **12** – 250
Węgrowiec **15** – 54 ob. Wągrowiec

Węgrowiecki, powiat , powiat wągrowiecki **15** – 53, 54, 170, 173
Węgry państwo w Europie **9** – 38 **10** – 7 **11** – 208 **15** – 10, 63, 235, 253
Wiatrowo powiat wągrowiecki **11** - 121
Widawy powiat krobski **10** - 155
Widzim powiat babimoski **10** - 8
Wiedeń miasto w Austrii **11** – 231 **13** – XIII **15** – 150, 319
Wieleń, Filehne miasto powiatowe, wcześniej powiat czarnkowski **9** – 23 powiat babimoski **10** – 9 powiat czarnkowski **11** - 108, 109, 113, 114, 116, 120, 128, 130, 131, 132, 142, 153, 161, 224, 235, 238, 243 **12** – 4, 5, 13, 14, 16, 23, 27, 56, 60, 68, 70, 71, 76 105, 110, 121, 125, 134, 135, 136, 141, 159, 172, 173, 191, 205, 211, 212, 222, 240, 259, 263, 300, 308 **13** – 15, 147, 170 **15** – IX, 5, 86, 100, 113, 125, 149, 242
wieleński, obwód(?) w Wieleniu, **15** – 86
Wielichow, Wielichowo miasteczko nad Obrą powiat kościański, później szmigielski **10** – 15
Wielichowo miasteczko nad Obrą powiat kościański , później Szmigielski **9** – 56 **13** – 128, 140, 153
Wielka Wieś, Wielkawieś powiat babimoski **10** - 8
Wielki Sławsk , Sławsk Wielki powiat inowrocławski **11** – 225
Wielki-łęk ?**11** – 29
Wielki-Strzelcz, Strzelce Wielkie powiat krobski **10** – 335
Wielkie Księstwo Poznańskie **9** - II, 1, 25, 36, 41, 43, 44, 47, 54, 83, 86, 242 **10** – I, 27, 147, 149, 178, 334, 339, 340, 341, 345, 348 **11** – 19, 21, 23, 32, 33, 35, 39, 52, 53, 113, 129, 130, 135, 218, 233 **14** - 197
Wielkie, jezioro powiat szamotulski, przy wsi Oleszyn **9** - 22, 23
Wielko-strzeleckie , Strzelce Wielkie powiat krobski **10** - 366
Wielkopolska **9** - I, III, 3, 6, 7, 14, 18, 26, 46, 58, 100, 116, 141, 177, 284, 285, 292, 298, 310, 312 **10** - 3, 4, 9, 14, 16, 34, 45, 125, 153, 249, 344, 345, 353, 372 **11** – IX, X, XI, 10, 41, 51, 106, 239 **12** – VI, 108, 316, 318, 319 **13** – III, IV, V, XI, 71 **14 –** 239, 359 **15** – 4, 6, 9, 11, 17, 22, 23, 24, 27, 28, 29, 30, 31, 35, 36, 40, 46, 50, 51, 57, 60, 67, 82, 91, 94, 101, 107, 111, 122, 134, 165, 166, 167, 173, 175, 185, 187, 209, 266, 275, 298, 320
Wielo-Jezierskie, Wielkie Jezioro koło wsi o tej nazwie, blisko Zaniemyśla powiat średzki **9** – 28
Wielowieś, Mece powiat krotoszyński **10** – 133, Mece powiat odolanowski **10**-150, 166, 321
Wieluń miasto powiatowe w guberni kaliskiej **13** – 32
Wieniec powiat mogilnicki **11** - 8
Wieruszowo, Wieruszów **12** – 227 powiat wieluński,
Wieruszew powiat koniński
Wierzbica, Wailda wieś pod Poznaniem **9** – 17
Wierzchocin, Wierzchócin wieś powiat szamotulski **9** - 22
Wierzenica wieś kościelna, powiat poznański **10** - 335

Wieżyce ? **10** – 3 Wiktorowo wieś i folwark powiat mog
ilnicki, inne **15** – 166
Wilatowo , Wielatowo powiat mogilnicki **11** – 8, 25
Wilatów , Wilatowo powiat gnieźnieński **13** – 146
Wilczyn wieś powiat szamotulski, **13** – 156, 165
Wilda przedmieścia Poznania, dawniej Wierzbica **9** - 16, 17, 45, 62, 200, 295, 296, 298
Wilda Dolna, Wilda dolna j. w. **9** - 46
Wilda Górna, Wilda górna j. W. **9** - 46
Wilhelmowski, plac w Poznaniu **9** – 7 obecny Plac Wolności
Wilkowo powiat szubiński **10** – 335 powiat kościański **15** – 144
Wilkowya , Wilkowyja powiat pleszewski **10** – 168, 270, 274 powiat gnieźnieński **11** - 5, 6, 104 **15** – 52, 247
Wilkowye, Wilkowyje powiat pleszewski **10** – 140 **15** – 57
Willingshausen miejscowość w Niemczech w Hesji **9** - 303
Wilno litewskie prastary gród, miasto gubernialne i powiatowe **15** – 82
Winiary powiat poznański, wieś tuż pod Poznaniem **9** - 16, 17, 45, 46, 62, przed s. 65, 297
Winiary, cytadela fort pod Poznaniem **9** - 17
Winna folwark, powiat średzki **9** - 75
Winna Góra, Winnagóra powiat średzki **9** - 30
Wisła rzeka **9** – 1 **11** – 8, 12, 14, 113, 238 **12** – 116, 138, 154, 330 **13** – 83 **15** – 263 czerwone z piosenek
Wiślica dawniej miasto powiatowe w województwie sandomierskim teraz osada w powiecie pińczowskim **15** – 219
Wiśniewo, Wiśniewa powiat wągrowiecki **11** - 232
Wiśniewko powiat wągrowiecki **11** - 232
Witkowo miasto powiat gnieźnieński, **11** – 5 **12** – 139, 294 **13** – 73 **15** – 168
Witobel powiat poznański s **9** - 64, 179, 180
Witobelskie, jezioro **9** - 18, 19
Witoldowo folwark powiat szamotulski **9** - 23
Witosław powiat wyrzyski **11** – 129, 132, 151 **13** – 183 z piosenki
Władysławów, Władysławowo powiat czarnkowski **11** – 131, 133-134
Włochy państwo w Europie **9** - 5,30, 289 **11** – 216 **12** – 320 **14 –** 369 **15** – X, 109, 116
Włocławek miasto powiatowe guberni warszawskiej **12** – 327 **13** – 4, 161
Włocławski, powiat **11** – 14, 228
Włocławskie **12** – 327
Włocińskie jezioro, Włokińskie, jezioro powiat obornicki, niedaleko Skoków **9** - 25
Włókna, Włokna wieś powiat obornicki nad jeziorem **9** - 25
Włostowo wieś powiat inowrocławski **11** – 225
Włoszakowice wies powiat wschowski **10** – 23, 32, 41, 46, 119

Włościejewki powiat śremski wieś **9** - 38 **10** – 132 **15** – 52, 56
Wodolka miasto koło Pragi, Czechy **13** – XII
Wojciechowo powiat wągrowiecki **11** - 224
Wojcin powiat inowrocławski **11** – 43
Wojnowo wieś powiat babimoski **10** - 8, 9
Wolerich nieistniejąca już wieś powiat mogilnicki **11** – 7
Wołgoszcz, Wolgast miasto portowe powiat gryfijski **15** – 319
Wolniki osada włościan w Gostyniu **10** – 126
Wolsko wieś powiat wyrzyski **11** - 224
Wolsztyn miasteczko powiat babimoski **9** – 13 **10** – 6, 7, 52 **11** – 223 **12** – 301 **14 –** 113 **15** – 28
Wolsztyńskie, jezioro **10** – 6
Wołoszczyzna kraina przy południowo-zachodniej granicy Rzeczpospolitej, między Dniestrem a górami Karpackimi **15** – 233
Wąwelno, Womwelno wieś powiat wyrzyski **11** - 133
Wonorze wieś powiat inowrocławski **11** – 224, 225
Wostoków(?) **12-325 13** – 325 na Rusi
Woźniki wieś powiat bukowski **10** – 13 **15** – 275
Wonieść, Wóniejsce wieś powiat kościański **10** – 17 (chodzi o Wonieść)
Wrączyn ob. Wronczyn, powiat poznański **9** - 48, 49, 126, 133, 134, 162, 179
Wrocław miasto stolica Śląska **10** - 127, 128, 366 **15** – 181
Wronczyn powiat średzki **9** - 63 178
Wronki miasto nad Wartą, powiat szamotulski **9** - 21, 22, 253 **11** – 114, 130, 145, 235 **12** – 39, 15, 169, 198, 277, 297 **13** – 133
Wróblewo powiat szamotulski **9** – 23 **10** - 335
Wrzesiński, powiat **9** - 69, 85 **10** – 142, 151, 155, 170, 175, 178, 212, 303, 324, 325, 348 **11** – 133, 223
Wrzesińskie (dobra?) **10** - 348
Wrzeszczyna, Wrzyszczyna powiat czarnkowski **11** – 114, 124, 165 **12** – 135 z piosenki , 263 **15** – 113, 149
Września miasto powiatowe w księstwie poznańskim **10** – 142, 151, 181 **11** - przed s. 1 **12** – 6, 51, 62, 84, 152, 190, 194, 221, 223, 243, 247, 275, 276, 278, 287, 288, 295 **13** – V, 7, 26, 86, 89 z piosenki , 97, 137, 145, 175, 182 **15** – 6, 125, 320
Września, rzeka prawy dopływ Warty , płynie przez Czerniejewo **11** - 5
Wschowa, Wszowa miasto powiatowe **9** – 287 **10** – 21, 121 **11** - 70 z piosenki **12** – 59, 304 **14** - 162
Wschowski, powiat **9** – 285 **10** – 20, 29, 32, 41, 46, 51, 119, 340 **11** – 32, 223 **12** – 331
Wschowskie **13** – X
Wścisko,Wsisko staw koło Pogródki powiat śremski **9** - 37
Wturek wieś powiat odolanowski **10** – 166, 222, 321
Wybrańtwo, Wybraniectwo powiat nieszawski **11** – 29, 91

Wydzierżewice, Wydzierzewice powiat średzki **15** – 146
Wygnańczyce, Wygnancice **10** - 23
Wymykowo wieś już nie istnieje, pod Poznaniem **9** - 7
Wymysłowo, Nobskrug wieś powiat wyrzyski **11** - 224
Wyrwał, Wyrwałd, Rywałd, pagórek , wzgórze w Woźnikach w powiecie bukowskim **10** – 13
Wyry ob. Wiry powiat poznański **12** – 59, 116, 191, 213 Wyrzysk miasto powiatowe nad Łobżonką **11** – 106, 118, 132 **12** – 56, 65, 216 **13** – 79, 83, 169 **14** - 94, 296 **15** – IX
Wyrzyski, powiat **11** – 35, 106, 113, 123, 129, 132, 133, 145, 151, 152, 162, 165, 201 **12** – 331 **13** – 197 **15** – 170, 298
Wysocko wieś powiat odolanowski **10** - 137
Wysoka miasteczko powiat wyrzyski **11** - 107
Wyspa, góra na jeziorze w Siedlcu powiat średzki **9** – 32
Wyszkowo, Waszkowo **10** – 129 Wyszkowo powiat miński,
Wziąchów, powiat krotoszyński **10** – 162, 243 i
Zaborowo powiat wschowski, **10** - 23
Zachas kolonia w powiecie chodzieskim **11** - 224
Zadory wieś powiat kościański **10** – 20, 40, 118
Zagórze przedmieścia Poznania **9** - 4, 7
Zajączki powiat ostrzeszowski **10** – 135, 318 **15** – 12
Zajączkowo ob. Zajączki powiat ostrzeszowski **10** - 374
Zakroczymski, powiat **15** – 220
Zakrzewo powiat wągrowiecki **9** - 11,powiat gnieźnieński **9-** 32 powiat krobski **10** – 129, powiat pleszewski **10-**168, powiat krobski **10-** 374
Zalesie powiat krobski **10** - 130
Zaniemyskie, Zaniemyślskie jezioro, z wyspą pod Zaniemyślem powiat średzki **9** – 2, 28, 29
Zaniemyśl miasto powiat średzki **9** - 28, 29, 32, 50, 76, 245, 251 **12** – 55, 178, 185, 228, 230 **13** – 140
Zapadlisko Dybowo **11** – 15 (k. Osięcina powiat nieszawski)
Zawada wieś powiat krobski **10** – 155, 159
Zawady przedmieścia Poznania od strony wschodniej **9** - 4, 7, 266
Zawodzie powiat wrzesiński **10** - 171
Zawory powiat śremski **9** - 79, 247 **12** – 113, 289, 290
Zbąszyn, Zbąszyń miasto, powiat międzyrzecki **9** - 286 **10** – 4, 5, 8, 10, 11 **13** – 125
Zbąszynskie, jezioro pod miastem Zbąszynem w powiecie międzyrzeckim **10** - 4
Zborowiec , Zborowice, staw jezioro pod miastem Odolanowem w księstwie poznańskim **10** - 138
Zbrudzewo wieś powiat śremski **9** – 34, 37
Zdrogowo (dołek w Łąkach) folwark powiat babimoski **10** – 9, 10
Zdzichowice wieś powiat średzki **9** - 73

Zdziesz, Zdzież przedmieścia Borku powiat krotoszyński **10** – 131, 132 , 379 **15** – 6, 56, 185, 211, 275, 318
Zdzychowice, Zdziechowice wieś powiat średzki **9** - 31, 225, 227, 230 **15** – 47
Zegan, Sagan (Żegań?) **10** – 128
Zegrze wieś pod Poznaniem **9** - 16, 17, 45, 46, 298
Zelice powiat wągrowiecki **11** – 105, 121
Żerków, Zerkowo powiat jarociński, **10** - 171, 270 **12** – 37, 73, 137, 205, 276, 295 **13** – 16, 122, 134, 178 nie ma
Zgniła-Obra, rzeka prawy dopływ Odry , **10** - 5, 6
Zichrowska baba, góra w Czechach **15** – 91
Ziegenheim, hrabstwo **9** – 303 nie ma
Zielencin ob. Zielęcin powiat kościański **10** - 18
Zielonawieś powiat krobski (rawicki) **10** – 155
Ziemia Ostrzeszowska, Rudzka **10** - 178
Ziemia Wieluńska **10** - 178
Ziemin wieś powiat kościański **10** – 336
Zioło, jezioro pod Rogowem, powiat mogileński **11** – 8
Złotowski, powiat w obwodzie regencyjnym kwidzyńskim **11** - 113
Złotowo wieś powiat szubiński **11** - 11
Zmysłowo folwark powiat czarnkowski **11** – 131, 134
Zodyń powiat babimojski **10** - 8
Zofijowo ob. Zofiowo, wieś powiat czarnkowski **11** - 224
Żuławy gdańskie , **11** - 14
Żuławy, Zuławy malborgskie, **11** - 14
Zurich miasto w Szwajcarii **15** – 224
Zwolno leśnictwo wieś powiat śremski **9** - 28, 30
Żychlewo, Zychlewo wieś powiat gostyński, **10** - 191
Żabienka, rzeczka lewy dopływ Kwieciszewicy, wpada do Noteci **11** - 8
Żabikowo wieś powiat poznański **9** - 19
Żabno wieś powiat śremski **13** – 85
Żegrze, Zgierz wieś powiat poznański **9** – 271 powiat łódzki **15** – 232
Żelaskowo wieś powiat gnieźnieński , Żelażkowo **11** – 75
Żmudź **9** – 285 **12** – 316
Żnin, Znin miasto powiatowe **10** – 335 **11** – 10, 130, 133 **12** – 31, 64, 122, 131, 224, 232, 288, 289 **13** – 83, 145, 150, 169 **15** – 53, 150, 320
Żołęcin powiat obornicki **9** – 24
Żołędowo, Żołendowo powiat bydgoski **15**-232
Żółków, Żółkowo, Zulkow powiat jarociński **10** - 142 **15** – 54
Żukowo wieś powiat obornicki **9** – 66
Żuławka wieś kościelna powiat sztumski **11** - 224
Żuławy Kujawskie **11** - 113
Żychlewo powiat gostyński **10** - 157, 311
Żydowo, pow. wrzesiński **11** – 6

Indeks incipitów pieśni do tomów 9-15 Wielkie Księstwo Poznańskie cz. I – VII

(skróty: nlb. – nieliczbowana, przyp. – tekst w przypisie)

Incipit	**cz.**	**s.**	**nr**
A bez uwagi mąż żonę bije	II	313	158
A bieda mi nad biedami, mam kochankę za wodami	V	107	215
A boś mnie ty na dróżeczce naloz	I	240	101
A co się stało Jadwidze, poszła do boru po rydze	IV	198	380
A co się to w Polsce znaczy, pewnieć ci to nie znaczy	IV	253	489
A cóż nam tu po tych babach	V	106	212
A cóz tyz to za druz bisko	II	262	109
A czemu to konie moje siana nie jedzą, nie jedzą	V	93	174
A czemu to konie moje siana nie jedzą, nie jedzą	V	128	274
A czemuś mnie, matusieńko, za mąż wydała	IV	323	618
A czy ja śpię, czy ja jadę, czy u roboty	IV	130	244
A czyje to wołki były, co bez rzekę przepłynéły	V	125265	
A czyś jadła, czy nie jadła, pędź wołaszko do radła	V	116	241
A czyś to mnie w boru, w lesie nalaz	IV	229	440
A daj, daj pannę młodą, a dawaj mi tę jagodę	V	167	399
A dajcie mi, matko, bicza, co pojadę do Rawicza	V	144	322
A dawajcie, a dawajcie, mali dawać	II	245	89
A dobranoc głowo święta Jezusa mojego	II	232	77
A gdy miła Marysińka rozstawać się miała	V	31	53
A gdy na wóz siadała, ojca matki wołała	II	83	13
A gdzie jedziesz, Jasineczku, gdzie jedziesz	I	240	100
A gdzie to jedziesz? Za Kalisz	IV	124	233
A gdzież mi się to podziały te po mojim ojcu dobra	V	106	213
A gdzieżeś się, mój Jasieńku, zabawił	IV	277	nlb.

A gdzieżeś to bywał, panie towarzyszu	IV	302	597
A ino ja na wojenkę pojadę	IV	26	69
A ino ja na wojenkę pojadę	IV	26	60
A ja chłopiec młody, trzeba mi wygody	V	95	179
A ja ciebie, dziewczę, nie chcę	IV	12	22
A ja ciebie, panno, nie chcę	IV	13	23
A ja jechał wedle lasa. Zginęła mi z worem kasza	V	80	136
A ja panu muszę służyć, do roboty muszę dążyć	V	122	257
A ja sobie wolny jako ptaszek polny	IV	136	256
A ja wiem, nie powiem, co na boru rośnie	IV	280	544
A ja wiem, nie powiem, co na boru stuka	IV	280	545
A jak ci ja na wojenkę pojadę	IV	26	59
A jak ja była nadobną dzieweczką	IV	161	299
A jak pójdziesz na zalety weźże chleba dla kobiety	III	75	36
A jakem, jechał, tyś siała rutkę	IV	62	128
A jakeś mi mawiał , kiedyś mnie namawiał	IV	228	438
A jakże tam do waćpanny, kiedy ojciec patrzy	IV	200	386
A jakżeż tam do nij, do nij, kiedy tam kurzawa, kurzawa	V	133	288
A jestem ci ja Mazur bogaty	IV	268	516
A już ci ja sama jedna idę do domu, do domu	V	`117	242
A już to precz, moje dziewcze, już to precz	III	183	71
A jużeś Kaśka, jużeś, nie będziema służyć	V	102	200
A kazał mi ksiądz tatreczkę żąć	V	108	216
A kto chce rozkoszy użyć, niech idzie do wojska służyć	IV	260	500
A kto chce żołnierzem być, niech idzie do wojska służyć	IV	260	500
A lataj że, ptaszku, od dołu do góry	IV	140	265
A lecie, lecie, słońce gorące	IV	176	333

A łowili rybaczko wie na rzece	II	234	81
A Maćkowa grusza stoji w potoku	I	211	66
A mam ci ja ogródeczek ogrodzony cisem	IV	89	176
A matusińku, mówcie mu, temu synowi swojemu	IV	125	236
A mój Boże, moż mnie bije	II	246	90
A mój Jasiniek nic nie robił, tylko w morzu rybki łowił	IV	116	223
A mój miły bedarczyku, pobij że mi szkopiec	IV	87	172
A mój miły rozmarynie	II	107	31
A mój miły rozmarynie, com cie siała na zagonie	V	204	439
A mój ptaszku, krogulaszku, wysoko latasz	IV	64	132
A mój Stachu, chcesz chleba	V	84	151
A murawa, murawa, na murawie kościół	v	109	219
A na boru jagody są, zbierała je kochaneczka	IV	201	388
A na boru szyszki, na polu kamyszki	V	128	275
A na mojej carnej roli groch będzie, da, będzie	II	232	76
A na mojem polu studzieneczka stoji	IV	62	129
A na naszem, na dziedzińcu kwitną goździki	II	211	64
A na odsibkę nawróciła, da i kolana oba zbiła	V	142	318
A na tej łącce, na tej zielonej	IV	28	64
A na tej łące, na tej zielonej	IV	29	66
A na ty łące, na ty zielonej	IV	30	67
A naszemu księdzu rewerendę wzięto	V	101	195
A nie siadajże ty, moja młoda panno	II	311	153
A nie wiesz ty, Żydzie, na co ci to przyjdzie	I	195	52
A niesiemy plon jaśnie panu w dom	II	208	61
A niezbedna stajeneczka, co w podwórzu była	IV	173	328
A ón jachał i pojachał na rozstajne drógi	IV	120	227

A pod borem, a pod lasem wilczysko wywija	II	212	65
A pod miedzą konie jedzą	V	92	170
A pod tą jabłonią stoji koń kowany	I	235	90
A pod tą jabłonką stoji koń kowany	I	220	77
A pod zielonym dębem stoji koń kowany	IV	73	148
A poszłam ja za dziada, oj, wielka na mnie biada	V	119	249
A przede dworem na błoniu wywija Jasio na koniu	IV	223	430
A przede dworem zieleni się grobla	II	182	70
A przeszed ci ja, przeszed, da, bez kolący oset	V	148	339
A siadaj, siadaj, moje kochanie	III	190	79
A siadajże na wóz i warkocki załóż	II	259	100
A skąd żeś ty, chłopie chamie	IV	270	522
A skąd żeś ty, chłopie chamie	V	81	141
A szumiały bory, lasy, kiej ja jechał do swyj Kasi	IV	111	215
A ta dziewczyna podściwa, podściwa	V	90	166
A ten Dębicz piękna wieska, ni ma żytka ni owieska	V	109	220
A trzeba dać, moje dziewczę, trzeba dać	III	144	46
A trzeba dać pod koziołek, trzeba dać	II	193	nlb.
A trzeba dać podkoziołek, trzeba dać	I	124	8
A trzeba dać podkoziołek, trzeba dać	II	194	51
A trzeba dać podkoziołka, trzeba dać	I	125	10
A trzebno dać pod koziołka, trzebno dać	III	145	nlb.
A ty do ni nie chodź, bo ja do ni chodzę	V	142	317
A ty panie ekonomie, nie zajmuj mi kaczek	IV	294	582
A ty ptasku, skowronasku, wysoko latas	IV	68	138
A ty ptaszku, górny ptaszku, wysoko latasz	IV	65	134
A ty ptaszku, krekulaszku, wysoko latasz	IV	64	133

A ty ptaszku, kręgulaszku, gdzie ty ta latasz	IV	67	137
A ty ptaszku, Matyjaszku, na tej dąbrowie	IV	65	przyp.
A ty ptaszku, skowroneczku, wysoko latasz	IV	66	136
A u naszej pani jest wielki podwyrzec	III	46	7
A w Krakowie, w ulicy, wędrują rzemieślnicy	IV	169	318
A w niedziele rano grabił dudek (v. Kuba) siano	IV	303	599
A w niedzielę po obiedzie szed Pan Jezus po kolędzie	IV	309	613
A w niedzielę raniusieńko deszczyk porania	IV	14	28
A w niedzielę raniusieńko deszczyk porania	IV	15	29
A w niedzielę raniusieńko des cyk poronia	IX	15	30
A w niedzielę raniusieńko, jeszcze nie był dzień	IV	13	25
A w Poznaniu, a w Poznaniu, da, w kamienicy	IV	10	18
A w Poznaniu, a w Poznaniu, w ty kamienicy	IV	10	17
A w Poznaniu w kamienicy pili piwko trzej studenci	IV	212	412
A w Poznaniu w kamienicy pili winko rzemieśnicy	IV	214	416
A w tem mojim ogródeczku, w drugim Wrocławiu	IV	161	300
A w tym ciemnym lasku ptaszkowie śpiewają	IV	259	499
A w tym Dębiczu gęsty sad	I	235	91
A wej go tam! Jest, matusiu, a wej go tam	IV	289	571
A weźże mnie, weź od matki moji	II	258	99
A wianuszek ładny był	II	233	78
A widział ja rano dzisiaj, kiedy wstała ta Marysia	IV	112	216
A widzisz, dziewcze, ten kamień nad wodą	IV	91	179
A wiem ci ja ptaszka w lesie, co zielone jajka niesie	V	171	411
A witajże, jak się miewasz, Kasiu jedyna	V	27	48
A witajże, Jasiu, z nowego kiermaszu	IV	144	271
A wy, moje szare oczki, pądźcie owieczki na pole	IV	281	548

A wy, Niemcy, nie wiécie, wasza wiara leży w życie	V	135	295
A wyjrzyj na pole, wilczek gęsi goni	V	89	164
A za lasem moje wołki, za lasem	IV	277	536
A za lasem wołki moje, za lasem	IV	276	535
A zajęto, zajęto z poniedziałku na święto	IV	93	183
A zasnęła ta dziewula, zasnęła	IV	275	533
Abo ja to, Jasiu, twoja niewolnica	IV	285	559
Abo mnie weź do toneczka, abo mnie każ komu	IV	107	207
Ach, biedaż mi z młodą żoną	I	309	nlb.
Ach Boże, ach Boże, cóż ja teraz znaczę	V	33	58
Ach, Boże mój, Boże, co ja uczyniła	IV	172	326
Ach, Boże mój, Boże, co ja uczyniła	IV	173	327
Ach, Boże, mój mocny Boże, dziś pochmurny dzień	IV	82	164
Ach, jakiż to piękny kwiatek	V	19	31
Ach, la Boga co mam czynić	IV	271	523
Ach, mój Boże, ach, mój Panie, źle na świecie, źle	V	8	10
Ach, niechże ja lepiej nie żyję	V	41	71
Ach, przezacne ziele i nigdy nieznane	IV	245	474
Ach, żebym to ja miał żonę jak najprędzej	IV	40	88
Albo mnie zabiją, albo mnie powieszą	IV	138	261
Abo mnie zabiją, albo mnie powieszą	V	174	420
Alboż my to jacy tacy	IV	267	w przyp.
Ani przed soba, ani za sobą nie widziałem tak pięknej osoby	V	88	160a
Ani wilczek niedziołeczki, ani wilczek świątka	I	164	25
Anioł pasterzom mówił [tylko inc.]	I	121	przyp.
Anuleńku, córko moja, co po izbie stuka	IV	192	367
Ażeby był obsypany do koliśka talarami	II	248	92

Ażeby ja dobrze jadła, dobrze piła	V	84	149
Ażebyś chmielu na tyki nie laz(ł)	I	202	59
Bartek ci ja, tęgi chłopek	IV	272	526
Bestra kura, bestra wysoko lata	IV	307	610
Bez nieuwagę mąż żone bije	I	220	75
Bez przełazik, bez délany, bez ogrodzenie, da, moje	V	144	323
Bez to jezioreczko, bez tę bystrą wodę	IV	27	62
Bez uwagi mąż żonę bije	IV	78	157
Będę żynała trawkę zieloną	V	18	29
Będziesz płakała, dziewulo, będziesz płakała, płakała	V	104	207
Bieży woda, bieży, na dole się wraca	IV	136	255
Bodaj te szynkarki z piekła nie wyjrzały	IV	242	469
Bodajeś ty, chmielu, na tyczki nie laz	II	295	147
Bodajżes ty kata zjadła z swoja urodą, urodą	V	99	189
Boli mnie noga w biodrze, nie mogę biegać dobrze	II	89	18
Boże mój, Boże, co my za radę dasz	IV	122	230
Bóg się rodzi… [tylko inc.]	I	121	przyp.
Bóg się rodzi, gwiazda wschodzi	III	39	2
Brodnickie parobki bardzo poharnieli	IV	19	38
Był tu duda z Golejewa, miał gajgi, miał gajgi	V	148	338
Był tu Mosiek na harendzie, miał dziateczki párę	V	172	412
Był tu zamożny stary lis	V	17	26
Była babuleńka z bogatego rodu	IV	295	586
Była babusia dworu bogatego	I	126	11
Byłeś ty, Jasiu, we Lwowie	IV	57	116
Byłem ci ja gospodarzem dość długo hojnym	IV	305	604

Bywaj mi zdrowa , piękna dolino	V	12	18
Car Lazare sedi za veceru	IV	325	nlb.
Cały dzień myśliwy po polu poluje	IV	265	511
Cemu, baby, nie śpiewacie	II	263	113
Cemu, druchny, nie śpiewacie	II	263	112
Chciała pani winno pić, ni miał ij kto utoczyc	IV	238	460
Chciała pani winno pić, ni miał ji chto utoczyć	IV	237	459
Chcij mnie, mój Jasiu, chcij że mnie	IV	132	247
Chłopać, ojca masz, jeszcze go nie znasz	V	134	292
Chłopek ci ja, chłopek, a tyś jest mieszczanka	IV	272	527
Chłopek ci ja, chłopek, dobrze w polu orzę	V	58	100
Chłopek ja, nie lada chłopek	IV	271	524
Chłopoce się moja matka, gdzie ja nocuję, nocuję	V	86	155
Chociaż ci ja malusieńka, drobna	IV	48	99
Chociaż ci ja, pani matko cygan	III	94	41
Chociażeś ty Krakowianka, ja Wielkopolan	IV	267	515
Chodziła dziewula po olszowym lasku	IV	126	238
Chodziła po sieni, szukała w kieszeni	V	173	415
Chodzimy tu po dyngusie	III	43	nlb.
Chodźma do domu, Józinku	V	102	198
Chodźmy wszyscy parami, bijmy wszyscy rączkami	I	260	120
Chto wyrwał, chto wyrwał kokotowi piórka	V	114	234
Chto pije pomyje, a ja gorzałeczkę	V	130	279
Chwaliła się przede mną, cztery pary sukien ma	III	186	78
Chwała Tobie, Boże w tym latosim roku	IV	43	92
Chwila po chwili, tak nam wszystko leci	V	11	15

Ciągnie wojsko do Berlina, poznaj matko swego syna	IV	256	493
Ciele wody mało ma, matusiu	V	85	152
Ciężał ci wionek, Marynko	II	259	102
Ciężko, ciężko gołąbkowi, jeszcze cięży kochankowi	V	154	357
Ciemna nocka od północna	II	261	107
Ciuch, ciuch, ciuch po podłodze	V	87	war. 157
Co byś wolała, wolała, co byś wolała, dzieweczko	V	139	308
Co ja tobie obiecała, to ja tobie dam, da i dam	V	80	137
Co tera ze mnie za kiep	V	75	130
Co to teraz za świat nastał, co parobcy pyszni	IV	17	34
Co to za dziewczyna, co to za jedyna	II	236	83
Co to za dziewucha, co to za jedyna	II	260	105
Co to za trwoga na świecie powstaje	IV	225	432
Co się stało przed laty? Człowiek jeden bogaty	I	269	nlb.
Co się stało we dworze, nasza pani nie może	IV	236	458
Com zarobiła, tom zarobiła, to mi Jasio przepił	IV	231	444
Com zarobiła, tom zarobiła, toć mi Jasio przepił	IV	231	445
Coś ty za pan, co gardzisz mną	IV	18	37
Cóm ci, Jasiu, obiecała	I	177	35
Córulińku, Hanulińku, co w pokoju puka	IV	191	366
Cóż ja poczną, nieboraczka	IV	326	nlb.
Cóż ja pocznę z taką żoną, co mi za nią płoty Łomia	IV	235	454
Cóż za przyczyna, że mnie mąż bije	IV	82	163
Cudze pólka oganiamy, da, a nasze ptaki jedzą	V	161	379
Cyć ja nie parobek, cyć nie umiem robić	IV	172	325
Cyli pod lescyną, cyli pod olsyną	IV	176	334
Czapka sobola tchórzem podszyta	IV	305	w przyp.

Czarna kura pieje, kowalka się śmieje	IV	23	52
Czarna rola, biały kamień, Podolanka siedzi na nim	IV	210	406
Czas w rączym biegu się spieszy	V	41	69
Czego beczycie, owieczki, czego beczycie	IV	287	566
Czego płaczecie, czuszki, czego płaczecie, płaczecie	V	112	229
Czem noładni grają, do domu wołają	IV	239	462
Czemu, chłopcy, nie śpiewacie,	V	103	201
Czemu, dziewulo, w dole stoisz	IV	220	424
Czemu się tak starasz pod pierzynę zaraz	V	91	169
Czemu żeś mnie, matko moja, za mąż dawała	III	59	14
Czemu żeś mnie, matulinku, za mąż wydała	IV	83	165
Czemu żeś mnie, pani matko, za mąż wydała	V	206	444
Czerwona lipka, jałowiec	I	126	12
Człowiek w ziemie siał zboże	V	61	107
Czorno kura pieje, kowalka się śmieje	IV	23	53
Cztery lata wierniem służył gospodarzowi	IV	108	208
Cztery lata wierniem służył gospodarzowi	IV	109	210
Cztery lata wiernie'm służył	IV	109	211
Cztery mile za Warszawą ożenił się wróbel z kaw(k)ą	V	84	150
Cztery'm lata wiernie służył gospodarzowi	IV	108	209
Cztery mile lasu jadę bez popasu	IV	135	254
Czy to pod leszczyną, czy to pod leszczyną	IV	178	336
Czy do pracy świtem spieszę	V	61	105
Czyja ja teraz, matusiu	I	175	31
Czyli pod olszyną, czyli pod leszczyną	IV	178	337
Czyliś mnie ty kole dróżki znalazł	II	108	35

Da, co byś wolała, kochanko, da, co byś wolała, wolała	V	119	247
Da, moja pani, da, mówże mu	IV	124	234
Da i Boże mój, Boże mój, da i Boże mój jedyny	V	160	377
Da, mój Maciosiu, gdzie to ty jedziesz	IV	301	596
Da, musiałeś ty co umieć	III	62	24
Da, robiło dwóch rybaków na rzece	IV	220	426
Da, śliczna w polu lilija	V	66	116
Da, wszak ja tobie powiadała	IV	54	109
Dacie mi ja, dacie, czy nie dacie	IV	35	77
Dacie mi ją, nie dacie, da dana	IV	35	78
Daj mnie, Panie Jezu, żonkę jak najprędzy	IV	41	90
Daj się namówić, kochanko, daj się namówić, namówić	V	152	351
Dalej, bracia, za puchary	V	68	118
Dalej, chłopcy, dalej żwawo	V	56	97
Dalej, dalej, dalej, by nas nie schwytali	I	259	119
Dalej k'sobie, dziewcze moje	I	309	nlb.
Daléj na udry, fornalu, daléj na udry, na udry	V	143	321
Dałcie mi ją, nie dałcie, matulu	II	223	68
Dałeś, Boże, roczek, dajże, Boże, gody	V	116	240
Dawała mnie pani matka pirszego, pirszego	IV	49	101
Dawniej dziadowie pili w Krakowie	IV	311	617
Descyk pada, pokrapuje po białej brzezinie	IV	119	225
Deszczyk pada, deszczyk bije, koszuleczka na mnie gnije	V	153	356
Deszczyk pada, dziewczę biada w zielonej brzezinie	IV	119	226
Deszczyk nie pada, a ino rosi	II	242	87
Do boru nie pójdę i drew rąbać nie będę	V	89	163
Do ciebie jadę, da, jadę	IV	5	7

Do ciebie jadę, jedyna, do ciebie jadę, da, jadę	V	103	202
Do mojego szczęścia trzeba bardzo mało	V	30	52
Do tego pałacu wstępujemy	III	41	4
Do tego tu domu wstępujemy	II	197	55
Dobra Basiu, piękna Basiu, rączek swoich nie łam	V	38	65
Dobry Jezu, com wybrała, żem się we dwóch nie kochała	III	63	27
Dobry mój mąż, obił mnie raz	IV	230	442
Dobrze było, matusińku, słuchać muzyki	I	232	85
Dokąd, panno, dokąd, gdzie panna wędruje	IV	155	290
Dolina, dolina kędy woda chodzi	IV	77	155
Dolina, dolina, za nią woda wodzi	I	219	74
Dopierom się doznał w kościele u fary	IV	242	470
Dowiedziałem się pod borem u nij	IV	61	127
Dożynaj do samego końca	IV	248	480
Dwaj kapłonia, dwaj kapłonia w stodole młócili	II	107	33
Dwaj parobcy wędrowali, na Kujawy się pytali	V	137	301
Dwie Marysie kochały się w jednym Janku obie	V	17	28
Dwie Marysie spotkały się i radziły o tem	V	18	nlb.
Dyni, dyni, dana, służyłem u pana	IV	292	578
Dziewcze moje, mám ci znać, obiecałaś gęby dać	V	126	269
Dziewcze z murawy, masz fartuch dziurawy	IV	39	86
Dziewcze, dziewcze z czarnemi oczyma	V	43	74
Dziewcze moje, pódźma do dom, bo się z tobą nie nagádám	V	131	283
Dziewczyno, dziewczyno, gdzie panna wędruje	IV	156	291
Dziewczyno, prządź ino, nie brzęczy wrzeciono	V	145	328
Dziewucho moja, choć nie kochanka	IV	61	126
Dziewula moja, takaś mi miła	IV	134	252

Dziewula moja w Kaliszu służy	IV	85	168
Dziewula owczarska, czemuś jest nie dziarska	IV	285	560
Dziewulo, pójdź ino, dam ci grosz na piwo	II	249	95
Dziewulo, rybko, nie u matki to	IV	89	175
Dziękujemy państwu za podarunki	II	268	nlb.
Dziękuję wám, panie ojcze, dziękuje wam, pani matko	V	205	443
Dzisiaj czeladź pije, jutro precz wędruje	IV	171	324
Ej, dziewucho, kochanie, wolę cię niż śniadanie	V	150	345
Ej, kalino, w dole stoisz	IV	212 ods. przy 411	
Ej, ty Mazur, ja Polka, nie sięgaj mi do gorsa	V	137	300
Ej, Wletawo, czemu męcisz zdroje	IV	325	nlb.
Fijołek krasy kwiat i rozsiewa wonie	V	19	32
Gdy cię ujrze, dzieucho, w świętym kościele	IV	129	243
Gdy mi mazur zabrzmi w uszy	V	71	123
Gdy się pola zazielenią i wiosna wszystko ożywi	V	49	84
Gdy w czystem polu słoneczko świeci	V	61	106
Gdy Wojtek znużony snem w polu spoczywa	II	187	48
Gdym ja jachał do Krakowa, dziewcyna mak sieje	IV	16	32
Gdzie ja jadę, to ja jadę, to nie widzę mojej	IV	273	528
Gdzie mi się podziały kwiaty, tulipany	IV	123	232
Gdzie panna, waspanna, gdzie panna wędruje	IV	156	292
Gdzie pojedzies, nadobny Maciosiu	IV	300	595
Gdzie się dział kusy Jan, co chodził z toporem	IV	303	600
Gdzie się działy moje lata, co ja na nich użył świata	IV	303	601

Gdzie się działy one lata, kiedy człek używał świata	V	64	111
Gdzie to idziesz, opalony? Do Warszawy szukać żony	V	173	416
Gdzie to jedziesz, Jasiu? Na wojenkę, Kasiu	IV	260	502
Gdzieś działa wieńce, dziewczyno	II	276	128
Gdzieś mi konia podziała, dziewulo, gdzieś mi konia podziała	V	169	406
Gdzieś to był, mój Ksawerysiu	IV	302	598
Gdzieś to był, gdzieś to był, mój Sewerysiu	II	327	163
Gdzieżeś mi to, córko, była coś mi się tak porosiła	IV	200	385
Gdzieżeś to był, przeklęty szatanie	IV	310	615
Gęś wodą, gęś wodą, kaczuszki strugą	V	148	336
Giż nesem smrt ze wsy [to ma być po czesku]	II	351	nlb.
Giz nesem Smrt ze wsy [jw.]	II	354	nlb.
Gogolewski jedzie, trzysta koni wiedzie	IV	264	509
Gorące dnie nastawają, suche role się podają	V	47	80
Gorzałeczko, nie chlubaj się, będziesz w kiszkach, spodziewaj się	V	145	326
Gospodarzu, gdzie masz rolą? Niedaleko, za stodołą	V	140	312
Gospodarzu tego domu	II	64	5
Góry od ciebie już mnie oddalają	V	37	63
Graj, graj Panu, graj	IV	319	nlb.
Graj owczaryszku, graj, Bóg ci pomagaj	VI	157	nlb.
Graj, skrzypasiu, będziesz w niebie	IV	321	nlb.
Grali, trąbili, kapela grała	IV	251	484
Gruszki mam, jabłka mam	II	82	12
Gulik w lesie jaka niesie	IV	307	609
Hanulińko, córko moja, chto za oknem stoji	IV	191	365
Hej, chłopcy, hej, parobcy, starzy, jarzy, jacy tacy	V	192	435

Hej, gościnna, do jasnego, stawcie na stół flasze	V	184	431
Hej, graluchna z Lipki, masz na rączce skrzypki	V	121	253
Hej, hej, idzie wiosna, sprzedała się z boru sosna	IV	247	477
Hej, hej, kochałam się w tym nadobnym chłopcu	IV	190	364
Hej, matusiu! Co, córusio	V	114	233
Hej, Mazury, hejże ha, póki serce żywo bije	V	72	125
Hej, Mazury, hejże ha, póki wiosna życia trwa	V	71	124
Hej, na górze dębina, przy dębinie dolina	IV	40	87
Hej nam, hej, Dzieciątko się narodziło	I	120	3
Hej nam hej	IV	319	nlb.
Hej nam, hej, hej nam, hej	III	143	45
Hej, oberek, obereczek, raźno chłopcy do dzieweczek	V	74	128
Hej, stoji w okieneczku, hej, wygląduje szybą	IV	286	561
Hej, wiosenka z boskiej woli	V	60	104
Hejże, hejże psie kamżółka, nie dla ciebie moja córka	V	105	209
Hola, mamulu moja, trafia mi się kawaler pierwszy	IV	49	102
Hola! Matusiu moja, a dajcie mnie wczas do ludzi	IV	50	103
Hożo, hożo, po naszemu dałaś gęby koniuszemu	V	88	160b
I wyjechał pan starosta z rana na zające	IV	151	282
Idźcie, panny, świńską drogą	II	247	91
Idzie do gościńca, stoji według progu	IV	106	205
Idzie drużba z młodym panem	II	270	124
Idzie konik bez las, cugle przydeptuje	IV	165	309
Idzie konik z miasta, cugi zadeptuje	IV	166	311
Idzie konik z miasta, cugle zadeptuje	IV	166	310
Idzie konik z miasta, cugle zadeptuje	IV	167	312

Idzie konik z miasta, cugle zadeptuje	IV	167	313
Idzie owca od jałowca, owczarek za nią, da za nią	IV	288	567
Idzie świnia koło płota, krzywo ogon nosi	IV	306	nlb.
Idzie świnia przez ulicę, krzywo ogon nosi	IV	306	607
Idzie woda miedzy dęby, najmilejsza, daj mi gęby	V	115	238
Idzie woda od ogroda, od mego ziela, da, ziela	IV	47	98
Idzie żołnierz borem, lasem. borem, lasem	IV	254	490
Idzie żołnierz borem, lasem, borem, lasem	IV	255	491
Idzie żołnierz borem, lasem, borem, lasem	IV	255	492
Idzie żołnierz przez ryneczek, czarny wąsik ma	IV	25	58
Ino będziesz wyganiała, wyganiaj w dąbki, da, w dąbki	IV	290	574
Ino na udry, parobcy, ino na udry, na udry	V	143	321
Ja do dworu zajadę i wystąpię z paradą	V	24	42
Ja marna dziewcyna, co ja ocyniła	III	199	90
Ja starego nie chcę, on kiepskiego zdania	IV	234	452
Ja Wielkopolan, da dana, ja Wielkopolan, da, polan	V	153	353
Jachał żołnierz z wojny, wstąpił do gospody	IV	99	194
Jadą tu goście, matusiu, jadą tu goście	IV	39	84
Jadą wozy za wozami, natrafili kochaneczkę: siadaj z nami	IV	256	494
Jagem ja był gospodonrzem, miałem bydło hojne	IV	305	605
Jagem jachał z Kembłowa do Chrustowa	IV	274	531
Jagem jechał od dziewczęcia z Krakowa	IV	275	nlb.
Jagem jechał z Krakowa do Lwowa	IV	275	nlb.
Jagem jechał z wojeneczki, jeszcze nie był dzień	IV	14	26
Jag'em służył u rataja na śniadanie ştery jaja	V	138	306
Jak ja byłem załmirzem (III watek)	IV	300	594

Jak ja jechał do Saksonii były jabka na jabłoni	IV	202	390
Jak ja jechał do swoji kochanki świecił miesiąc wysoko	IV	104	202
Jak ja jechał przez Kujawy, szczekał na mnie pies kulawy	IV	241	467
Jak ja jechał rano orać, jesce nie boł dzień	IV	14	27
Jak ją wzięny, tak ją wzięny	II	281	138
Jak pojedziem do kościoła, to będziesz moja	II	287	143
Jak pojedziesz orać, to mnie będziesz wołać	IV	196	377
Jak pojedziesz orać, to mnie przyjdź zawołać	IV	197	378
Jak się będziesz żenił, doradzę ja tobie	IV	44	93
Jak się będziesz żenił, doradzę ja tobie	V	207	447
Jak się kuma z kumą zejdzie	II	215	66
Jak się miewasz? Toć cię witam	V	27	48 /2
Jak się wszyscy pozbierali, aby modnej mszy słuchali	V	6	6
Jak się zetchnę z tą dziewulą biedną	III	156	53
Jak żem jechał z Kacza do Kościana	IV	270	520
Jak żem pojechał Tatarczysko odwracać	IV	275	532
Jak to ciężko żołnierzowi, gdy wojna nastanie	IV	258	497
Jaka za soby, taka za soby	II	261	106
Jakem ja był kawalirem, tom miał czapkę lisią	V	87	158
Jakem jechał bez zameczek	II	240	85
Jakem jechał od Rawicza kupiłem se łokieć bicza	IV	268	518
Jakem wędrował, kapela grała	IV	252	486
Jam Kujawiak od Kruszwicy	V	57	99
Jasio mój, Jasieńku, nie jedź mi to tędy	IV	56	113
Jasio mój kochany, nie jeżdżaj tamtędy	IV	56	115
Jasionowe kółka, dębowa rozwórka	IV	37	81
Jaskółeczka śpiwa, bo dzionek widnieje	IV	257	496

Jasiu, Jasineczku, stała mi się szkoda	V	205	440
Jaś koniki poił, Kasia wodę brała	IV	63	131
Jaśnie panowie, się nie dziwujcie	II	208	62
Jaworowi ludzie, czego tam stojicie	III	209	98
Jednego czasu w gęsty krzewinie	IV	177	335
Jeno będzie słońce i pogoda	I	186	41
Jaka taka pękata, a ja sobie nie taka	I	60	nlb.
Jechał chłop do miasta, spadła mu z wozu niewiasta	IV	236	457
Jechał chłop do młyna, zdechła mu koobyła	IV	306	606
Jechał jéż, ty nie wiész, do buczyny po drwa	V	155	362
Jechał Kuba do Warsęgi na welekcyją	IV	266	513
Jechał Marek na jarmarek, na potarzynę	IV	269	519
Jechał Sobek do Warsegi na elekcyją	IV	267	514
Jedna baba z Gowarzewa, a druga z Jaskółek	I	236	93
Jedwabie pannom, merynos mężatkom	V	45	77
Jedzie Jasio od Torunia, czarny wąsik ma hę, hę	III	184	72
Jedzie Jasio od Torunia, czarny wąsik ma	IV	24	55
Jedzie Jasio od Warszawy, pędzi gąsiory ha, ha	IV	25	57
Jedzie Rawicz, jedzie, trzysta koni wiedzie	IV	264	510
Jedzie żołnierz od Torunia, czarny wónsik ma	IV	25	56
Jedźmy do domu, do domu	IV	140	263
Jeno pójdę do gościńca, puknę sobie w stół	IV	243	471
Jest to ta tabaka, co ją każdy chwali	IV	245	475
Jestem chłopek i wiem o tem, że udziałem moim praca	V	193	436
Jestem ci ja parobeczek. Mam u pasa sto kółeczek	V	59	102
Jestem doktor medycyny, tral la la la la	V	65	114
Jeszcze nie do dom, dzieweczko	V	124	260

Jezu, Maryja, już mnie mąż bije	IV	80	159
Jeździłem, jeździł we dnie i w nocy	IV	98	193
Juześ nie nasa, Marynko, juześ nie nasa	II	260	103
Już ci, mała, już ci wieniec spadnie z głowy	V	204	438
Już po sprawie, Marychno, już po sprawie	II	260	104
Już ci się ożenił, mąż żonę bije	IV	82	161
Już ci to słowik kwili się w cieni	V	68	119
Już idę do dom, kumotrze, już idę do dom, da, do dom	V	151	348
Już ją wiozą, gdzie ją złożą	II	86	14
Już jedziemy od ołtarza	I	174	30
Już, już, już, już mąż żonę bije	IV	80	158
Już mi minęłó piętnaście latek	V	16	25
Już mi minęło szesnaście latek	V	16	24
Już miesiąc zaszedł, psy się uśpiły	V	33	nlb.
Już minęły tamte lata, ach, ja biedna	V	7	8
Już słońce wzeszło, psy się obudziły	IV	16	31
Już się nachyla słońce do wody	V	39	66
Już trzeci raz trakt ten mijasz	V	40	68
Już was Bogu oddaję i się z wami rozstaję	IV	127	240
Jużeś moja, jużeć, będziem oba służyć	II	110	39
Jużeś zginiony, już potępiony	III	164	55
Kaj się działy one lata, co człek na nich użył świata	V	63	119
Kalina, malina, czerwona jagoda	IV	164	307
Kapusta, graczyku, kapusta	III	177	62
Kaszę gotowali, kaszę będziem jedli	III	177	61
Karczmareczka nasza dobrze sobie żyje	IV	249	nlb.

Kąpała się Kasia w jeziorze książęcym	IV	217	420
Kąpała się Kasia w morzu	IV	185	353
Kapała się Kasia w morzu	IV	186	354
Kapała się Kasia w morzu	IV	187	355
Kąpała się Kasia w morzu	IV	187	356
Kąpała się Kasia w morzu	IV	187	357
Kędy moje siwe konie, kędy moje lejce	IV	22	47
Kieby mak kwitnie pięknie w ogrodzie	IV	262	505
Kiedy będzie słońce i pogoda	I	201	57
Kiedy będzie słońce i pogoda	IV	3	1
Kiedy będzie słońce i pogoda	IV	3	2
Kiedy będzie słońce i pogoda	IV	4	4
Kiedy będzie słońce i pogoda	IV	4	5
Kiedy chcę, to mogę wyjść	V	66	115
Kiedy ja usiądę koło mej Dorydy	V	21	35
Kiedy by, kiedy by z Kasińką na ryby	V	150	346
Kieliszek braciszek, gorzałeczka siostra	II	286	142
Kochajmy się, bracia mili, zgoda, jedność od tej chwili	V	2	3
Kochanko moja, corne nogi mas	IV	13	24
Koło ogródeczka woda ciekła	IV	253	488
Konik zmok, konik zmok i kulbaka zmokła	V	127	270
Konik zmok(ł), ja zmok i kulbaka zmokła	I	207	62
Konik zmok(ł), jam zmokł, sukieneczka zmokła	IV	19	40
Konik zmók i ja zmók, i kulbaka zmokła	IV	20	42
Konik zmókł i ja zmókł i kulbaka zmokła	I	117	253
Konik zmókł i ja zmókł, i kulbaka zmokła	IV	20	41
Kośnicy stoją, łąki się boją	III	156	52

Kośniki stoją, łączki się boją	II	234	80
Kośniki stoją, łąki się boją	IV	34	76
Kośniki stoją, łąków się boją	IV	34	75
Kot, kot, matulińku, kot, kot	IV	192	368
Krowy wygnali, kozy zostały	IV	291	575
Kruszki duże, jabka małe, na Kujawach dziéwki stare	V	162	383
Krzykały żurowie bez pólko lecący	IV	226	434
Krzywo orzecie, parobcy, krzywo orzecie, orzecie	V	87	159
Kto bogaty i szczęśliwy, niewielka rzecz, że cnotliwy	V	3	4
Kto chce tęgi haust wychylić	V	70	122
Kto tańcuje? Dziewka pańska	V	92	171
Kto wywija, to wywija, a to nasza familija	V	95	180
Kukułeczka kuka, we mnie serce puka	V	108	218
Kulało się, kulało, da, jabko po ulicy	I	239	99
Kulbacz konia do Torunia po materyją, dziewula	IV	247	4789
Kumosia się na mnie gniewa	V	110	223
Kumosińka, dobre życie, najeść, napić, położyć się	I	251	114
Kumoterko, bój się Boga, odprowadź me, bo zła droga	V	157	368
Kumoterku, co tu będzie, kwaterką się nie obędzie	V	140	311
Kupiół ci mi, kupiół, tady cztery kiecki	V	171	410/5
Lala, gąski, na gałązki, lala na wodę, na wodę	IV	294	584
Lato, lato, lato, lato gorące	IV	175	331
Lazurowe oczki masz, dziewulo	IV	86	169
Leci woda od ogroda, od mego ziela, da, ziela	I	248	112
Leci woda od ogroda, z kamienia się skrzy, da i skrzy	V	141	314
Leciały gęsi z Litwy do Rusi	IV	160	298

Leć, głosie, po rosie, po niskiej leszczynie	IV	103	200
Lepsza ja, Jasiu, jak i ty, mam ja fartuszek wyszyty	IV	23	50
Lepsza ja, Jasiu, niźli ty, bo mam fartuszek wyszyty	IV	23	51
Lepsze zsiadłe mliko niżeli maślanka	II	26	nlb.
Leży Jasio, choruje, na Kasinkę względuje	IV	209	404
Lila, gąski, na gałązki, lila na trzcinę, na wodę	IV	295	585
Liście na drzewie, liście padają	IV	46	96
Liście w ogrodzie, liście padają	IV	44	94
Liście w ogrodzie, liście padają	IV	46	95
Liwu, liwu, gąski moje, pojedziemy precz oboje	III	210	99
Losa, bysiu, losa, lo, lo, lo, lo, lo	IV	278	539
Lulaj, dziecie, do wieczora	IV	307	nlb.
Łoj, cztery kirznie maślony, piąta ćwierć, piąta ćwierć	V	118	245
Łódko moja, łódko, suwaj po głębinie	V	13	19
Maćkowa grusza stoi w otoku	II	282	140
Mała chatka przy dolinie	V	45	78
Mamuleńku, tatusieńku, jadą do nas goście	IV	39	85
Maryjo, Maryjo, i ty mnie odpychasz	V	42	73
Marya Panno, śliczna nad dziewice	II	381	nlb.
Maryniu, co mi dasz, com ci gąseczki wynalazł	IV	199	383
Maryniu, ksiądz jedzie. Do kogo? Do ciebie	V	113	231
Marynka się frasuje, Jasio inszą szacuje	IV	128	241
Marzanka krasna w lesie urosła	I	169	nlb.
Matka mnie tu przysłała, macie mi dać Michała	V	29	50
Matko, matko, matulu moja, wydajcie mnie między ludzi	IV	51	104

Matko, matusiu moja, oddajcie mnie wczas do ludzi	II	81	11
Matulo, matulo, hi-na jedzie pierwszy	IV	48	100
Matusieńa moja, jam córeczka twoja	IV	149	280
Matyjas, co mi das, namówię ci Kasię	V	170	408
Matyjas, co mi das, namówię ci Kaśkę	V	170	407
Miała baba starowinę, wsadziła go w miech, da i w miech	V	164	391
Miała babuleńka kozła rogatego	IV	295	587
Miała matka nieruchaja, wsadziła go na dwa jaja	V	152	350
Miała męża nieruchaja, wsadziła go w gęsie jaja	V	163	387
Miałam ci ja kawalera z bogatego domu	IV	18	35
Miałam ci ja, miała siedmiu zalotników	IV	6	10
Miałam ci ja, miała żółtą kokosicę	IV	297	589
Miejskiej panny nie chcę, bo się rada stroji	IV	41	89
Mieszkał młynarz nad wodą, miał Kasińkę urodną	IV	195	373
Mięsopusty przyszły, panny za mąż nie szły	II	189	49
Miłą cieszmy się nadzieja, że się wrócą złote czasy	V	64	112
Młoda panna na cepecek prosi	II	264	116
Młoda panna w czepcu daruje się chłopcu	II	90	nlb.
Moja Anuleczka robotna była	V	52	90
Moja Kasiu, moja droga, moja droga	IV	6	8
Moja Kasiu, moje rybię, już dwa lata na cię dybię	II	283	nlb.
Moja kumosińko, zażyjma tabaki	IV	244	473
Moja kurka jarzębatka, dała mi ja pani matka	IV	250	483
Moja luba, gdzie ty, gdzie	V	43	75
Moja Marynko, jużeś niewiasta	II	267	122
Moja Maryś, jużeś niewiasta	II	310	150
Moja matka dobra była, wszystkiego mię nauczyła	V	124	262

Moja matko, daj mie za mąz	II	263	114
Moja matko, daj mi konia, co pojadę do Torunia	V	105	210
Moja matka mi mówiła, żebym chłopców nie lubiła	V	134	294
Moja matuleńku, jadą goście	IV	38	83
Moja matusiu, mówcie mu, temu synowi swojemu	IV	125	237
Moja pani matko, goście jadą	IV	37	82
Moja pani matko, ładne córki macie	IV	36	79
Moja żona kiecki ni ma, aleć ona będzie miała	V	165	395
Moje dziewcze, moje rybie, cztéry lata na cię dybię	V	136	297
Mości gospodarzu, domowy szafarzu	I	117	1
Mój Józiczek dobry chłopiec	IV	272	525
Mój wianuszek rozmaity, chtóż mi go robił	IV	162	301
Mój wionecek z drobnej róży	II	255	96
Mój wionycku lawendowy, juześ mi spad z moji głowy	III	198	89
Mój wionycku lewendowy, nie spadaj my z mojej głowy	III	196	84
Mój wioniecku pozłacany, talarkami obsypany	II	265	117
Mówiłem jej wczora, mówiłem z wieczora	V	37	64
My biegamy po dyngusie	II	68	6
My też pastuszkowie, nie tylko królowie	I	121	7
Na boru coś ciuchnęło, na dworze słychać było	IV	298	592
Na borze sosna gorzała, dziewczyna pod nią stojała	III	61	19
Na coś ty mnie brał, kiedyś ty mnie znał	II	107	32
Na dolinie zawierucha mokrym śniegiem dmie	V	9	11
Na dolinie zawierucha mokrym śniegiem dmie	V	10	12
Na jarmarczek się wyprawię	V	21	36
Na kopie siana leżałem z rana	I	120	5

Na krakoskij ulicy wedrują rzemieślnicy	IV	170	320
Na krakowskim stawie kaczki wodę mącą	V	14	21
Na Kujawy patrz, Jasieńku, na Kujawy patrz, da i patrz	V	162	384
Na naszej dolinie i w gęstej krzewinie	IV	179	338
Na naszem polu piękny przysiewek	IV	261	503
Na naszem polu piękny przysiewek	IV	262	504
Na niskiej dolinie bystra woda chodzi	IV	75	151
Na ogrodzie tatereczka, za ogrodem proso	V	173	414
Na piaseczku domeczek, domeczek	IV	319	nlb.
Na podolu biały kamień, a panienka siedzi na nim	IV	210	407
Na Podolu leży kamień, Podolanka siedzi na niem	IV	212	411
Na poznańskiej ulicy, la la la, la la la	IV	170	319
Na szklanej górze stoją żołnirze	IV	60	123
Na tej mokrej rosie Jasio konia pasie	IV	147	276
Na to hasło: święty Idzi! Jedzie szlachta, biegną Żydzi	IV	270	521
Na to Pan Bóg dał niedzielę	V	73	127a
Na zielonym gaju ptaszkiowie śpiewają	IV	258	498
Na zielony gaju stoji koń kowany	IV	73	147
Nad wodą w wieczornej porze	V	51	88
Nad brzegiem płynącej rzeki, który był trawą odziany	V	33	57
Nad naszego jegomości	I	156	nlb.
Nade drogą oset nigdy nie tykany	IV	150	281
Nadziejo nas utrapionych	II	381	nlb.
Nadziejo nasza, nadziejo, największe dobro człowieka	V	42	72
Najświętsza Panienka po świecie chodziła	IV	310	614
Najświętsza Panna Maryja, tyś śliczniejsza niż lelija	II	217	67
Najświętsza Panna Maryja, tyś śliczniejsza niż lelija	II	383	167

Napiła się stara baba gorzały, ły, ły	IV	247	478
Narachował jej cterysta na stole	II	256	98
Narodził się nam Pan z nieba	I	120	4
Nasz ekonom koło śliwki	I	157	nlb.
Nasz Kozielski kapitan jest to bardzo wielki pan	IV	260	501
Nasz majik zielony pięknie ustrojony	II	196	53
Nasza pano rychło wstaje, nic nie robi tylko łaje	V	97	186
Nesem, nesem Marzenu [czeski?]	II	354	nlb.
Nie bacys ty chłopie, cos mi robił w kopie	IV	240	466
Nie bez przyczyny mąż żonę bije	IV	81	160
Nie będę ja się kłopotał, bo ładną będę dziewkę miał	V	98	188
Nie będzie me matka biła, bo ni ma o co, da, o co	V	81	142
Nie chcę cie, Kasiu, nie chcę cię	IV	131	245
Nie chcę Krakowianki, boby mnie zniszczyła	IV	42	91
Nie chciała maku ni pasternaku	II	87	15
Nie chciała, nie chciała we wianeczku chodzić	I	176	32
Nie chciała, nie chciała we wianeczku chodzić	i	249	nlb.
Nie chciała, nie chciała we wianeczku chodzić	II	95	23
Nie chciała, nie chciała we wianuszku chodzić	I	218	72
Nie chciała, nie chciała we wianuszku chodzić	III	64	31
Nie chciała, nie chciała we wianyszku chodzić	I	193	49
Nie chciała, nie chciała we wianyszku chodzić	I	238	98
Nie chciała, nie chciała we wianyszku chodzić	II	109	36
Nie chciała, nie chciała we wianyszku chodzić	II	281	137
Nie chciała, nie chciała we wianyszku chodzić	III	78	37
Nie chodź kole woza, nie tykaj się osi	III	195	81
Nie do ciebiem przyszła, cielętom po siano	III	62	22

Nie, ja dłużej nie zapomnę	V	44	76
Nie kcę cię, dziwce, nie kcę cię	IV	134	251
Nie kciała, nie kciała ojca, matki słuchać	III	200	91
Nie kciała, nie kciała, w wianyszku chodzić	III	184	73
Nie ma jak dziadowska zacna profesja	I	274 i 275 nlb.	
Nie ma w Polsce jak Mędrzanie	I	51	nlb.
Nie mam ojca, nie mam matki	V	8	9
Nie mam w wianie złota, cały mój dostatek	V	189	433
Ni masz ci to jak owczarzom, bo na zaciąg nie wyłażą	V	125	266
Nie masz w świecie nic milszego	V	67	117
Nie miałem ci ino grosz i hulałem całą noc	V	100	193
Nie na tem to szczęście zależy	V	46	79
Nie pamiętasz, Sobku, coś to robił w sádku	V	141	315
Nie pojadę bez las, ino pole lasu	IV	137	257
Nie poradzą koraliki, szyte kałmierze, kałmierze	V	150	344
Nie powiedajże przed owczarczykiem	IV	282	549
Nie pójdę ja bez las, jino kole lasu	IV	137	258
Nie pójdę ja za owczarka, bo mi go ganią, a ganią	IV	287	565
Nie pójdę ja owczarka, za kpa	IV	286	563
Nie pójdę za fornala, bo ni mom żadny woli	V	165	392
Nie póde ja za owczarka, za kpa, da	IV	287	564
Nie pójdę ja owczarka, za psa	IV	286	562
Nie tak to In illo tempore bywało	V	70	przyp.
Nie taka miłość, wnuczko kochana, za moich czasów tam była	V	187	432
Nie uważaj, dziewczę moje, choć ja odarty, odarty	V	148	337
Nie wiedziałam, co mam czynić	IV	213	413
Nie widziałęm o takich parobkach	V	175	421

Nie widzieliście, nie słyszeliście	III	211	100
Nie wiele mi moja matka dała	III	187	nlb.
Nie wyganiaj, owczaryszku, owiec na rosę	IV	288	569
Nie wyganiaj , owczaryszku, owiec na rosę	IV	289	570
Nie wyganiaj, owczaryszku, owiec na rosę	IV	290	573
Nie wyganiaj, owczaryszku, owiec na wiją	IV	289	572
Nie wymówię, nie wysłowie, żem cię szanował, szanował	V	121	254
Niech będzie Jezus Chrystus pochwalony	V	25	44
Niech będzie Jezus Chrystus pochwalony	V	26	45
Niech każdy to przyzna, ten co rozum ma	V	74	129
Niechaj będzie pochwalony	V	50	86
Niechże ja lepiej nie żyję, dziewczę, skarby moje	V	41	70
Niedaleko Pigłowice Chwałkowa	IV	274	530
Niedaleko Warszawy jest tam tatuś łaskawy	V	24	41
Niedaleko wedle wody poszed Jasio na Wygody	V	160	376
Niedaleko wieś ode wsi, tylko granica	I	52	nlb.
Niedaleko wieś ode wsi, jino bez drogę	I	246	111
Niedaleko wieś ode wsi, ino bez łąki, bez łąki	N	102	199
Niedaleko wioska wioski, ino za wodą	IV	225	433
Niedaleko woda wody, poszed Jasio na jagody	V	96	181
Niepokalana, najświętsza Maryja	II	381	nlb.
Niescesneć to białoguowy, co mnie wzieny do komory	III	198	88
Niescęsna to stanieneczka po dworze była	IV	173	329
Niesiemy tu plon wielmożnemu w dom	II	206	59
Niescęśliwe biało-głowy zawiodły mię do komory	II	266	120
Nieszczęśliwe nasze pany, choć majątek jest im dany	V	7	7
Nieszczęsna dola! Za mąż zabraniają	IV	52	106

Nieszczęśliwe białegłowy, co mnie wzięły do komory	I	240	102
Nieszczęśliwe białegłowy, co mnie wzięny do komory	I	202	60
Nieszczęśliwe białogłowy, co mnie wzięny do komory	III	182	68
Nieszczęśliwy ten ganeczek, ach ja ja, Boże mój	IV	174	330
Niewola mnie ożeniła, bida mi, bida będzie	V	131	282
Nun trieben wir den Tod aus	II	351	nlb.
O co mnie bijesz, Jasiu	IV	228	437
O cóżeś się zadumała, dziewczyno moja	IV	100	195
O, dajże mi, Panie Jezu, szczęścia z nią, da i z nią	II	110	38
O dla Boga, idzie pán, myśli, że mu gęby dám	V	174	419
O, dziewczyno, o, dziewczyno	I	176	33
O i co mi po tej roli, o i kiedy nie orano	IV	142	267
O i wy też, muzykancie [to fragment pieśni?]	VII	204	nlb.
O jakie to ciężkie wtrącenie do więźnia	IV	273	529
O, już taki był, co się myszy bał	V	168	401
O, nieszczęsna ta godzina, co ja popszła za Marcina	V	143	320
O wpółnocy siadam, o wpółnocy jadę	IV	216	419
Od Poznania fornal jedzie, obrabiane drzewo wieźie	IV	216	418
O, jeno będzie słońce i pogoda	IV	4	3
O Katarzyno, moja jedyno	V	30	51
O losie, jakżeś fałszywy	V	12	17
O, matulu moja, wydajcież mnie wczas do ludzi	IV	51	105
O mój Boże, mój Boże, o, skarałeś mnie marnie	V	103	203
O mój Boże wszechmogący, zkadły szewcy groch gorący	V	96	183
O, mój miły Matyjaszku, nie róbże mi krzywdy	V	83	146
O, mój miły rozmarynie	I	238	97

O, mój miły rozmarynie	III	181	67
O, mój ptaszku, kregulaszku, wysoko latasz	II	275	127
O, ni ma tonic milszego, jako chłopu żona	IV	235	455
O, nieszczęsne białegłowy, co mnie wzieny do komory	II	312	155
O, otwórzcie kochankowi szeroko wrota	IV	9	16
O, wianeczku lawendowy	I	173	27
O, wianeczku lawendowy	III	206	96
O, wianku, wianku, wianku ruciany	II	307	148
O, witajże, jak się miewasz, Kasiu jedyna	V	29	49
O, wojskowych trzeba kochać, da, wojskowych trza szanować	V	144	325
O, wy matusiu, wy moja, mówcie wy swemu synowi	IV	124	235
Obiecał mi Feluś zielony kapelus	V	15	23
Objadłam się klusek z wodą	V	80	135
Objechałam cztery miasta, piątą wieś	IV	97	191
Oblekę żupan, oblekę żupan, pałasz przypaszę	IV	208	(402)
Obrodził się w Kobylarni żołądź	IV	141	266
Od Gostynia idzie chmura, deszcz leje, deszcz leje	II	238	84
Od jeziórka jasne kółka, woda je bierze, da, bierze	IV	110	213
Od sęczka do sęczka chojenka rośnie	V	149	342
Od złotej góry jadą Mazury	IV	59	121
Od wszystkich chłopców ładniejszy owczarek	IV	284	556
Od wszystkich chłopców ładniejszy	IV	285	557
Odjechał pan z chartami na pole	IV	224	431
Odjeżdżasz? Odjadę. Co mi za radę dasz	IV	137	259
Odnosimy plon jegomości w dom	II	210	63
Oj, a z tej ta strony wody rozsuły mi się jagody	V	93	173
Oj, biada, biada Jadwidze, poszła do boru na rydze	IV	197	379

Oj, biada, biada, poszła za dziada	IV	205	398
Oj, biada, biada, poszłam za dziada	IV	234	450
Oj, chciały szwachniczki, żebym z niemy spała	III	182	69
Oj, chmielu, chmielu, ty rozbójniku	I	216	70
Oj, chmielu, chmielu, ty rozbójniku	I	237	95
Oj, chmielu, chmielu, ty rozbójniku	II	96	24
Oj, chodziły dwie Marysie po boru, po lesie	IV	87	171
Oj, da, w tej sieni między beczkami	IV	196	376
Oj, dajsie, dajsie, rozleciały się po zielonej dąbrowie	IV	60	125
Oj, dana, dana, służyłem u pana	IV	293	580
Oj, do tej, koniu, do tej co ma pierścień złoty	V	82	143
Oj, do tej Zośki, do ty, oj, co ma pierścień złoty	V	255	122
Oj, dziewcze, dobrze tańcuj	V	89	165
Oj, dzieweczko, jaskółeczko, w tej sukmanie i kaftanie	V	182	430
Oj, gada moja, gada, oj, że się nie najada	V	124	261
Oj, głupia teraz mina u naszego drużby	II	289	146
Oj, gody, gody, to moje wesele	II	313	156
Oj, gwiazdeczko, coś błyszczała, gdym ja ujrzał świat	V	181	429
Oj i bez las, bez olszyny, bez gniotecki smug	IV	54	108
Oj i co mi po ni będzie, da, będzie	III	62	25
Oj i jutro będzie mróz, oj i zdżar mi chléb kiernóz	V	140	310
Oj i leży Kasia, leży, w nowej kolasie	IV	162	302
Oj i po sadzie chodziła, oj i lewande zbierała	V	94	176
Oj i pójdę ja do Kujaw, oj, będę hulał, da, hulał	V	97	185
Oj i wszyskie konie dobre, da i najlepszy mój kasztan	V	114	235
Oj i z góry woda leci, da i na dole się wraca	V	165	393
Oj i za stodołę wyszła, oj i wyglądała cieląt	IV	148	277

Oj, jadą, jadą uzary z góry	IV	59	120
Oj, jeno ja na wojenkę pojadę	IV	26	59
Oj, jeno ja na wojenkę pojadę	IV	27	61
Oj, jeno ja tapnę, podkóweczką brząknę	B	85	153
Oj, już ja sama nie wiem, co się ze mną dzieje	IV	153	286
Oj, już ją mamy, już wam jej nie damy	II	88	16
Oj, kropi deszczyk, kropi, całujcie mnie w … chłopi	V	119	248
Oj, krzywo orzecie, parobcy, krzywo orzecie, orzecie	V	132	287
Oj, lato, lato, lato gorące	IV	176	332
Oj, lubże mnie, lubaj i lub	IV	6	9
Oj, ma on talary będzie rzucał bez miary	II	95	22
Oj, mój miły rozmarynie, siewałam cię przy zagonie	II	95	21
Oj, na łące, a na zielonej	IV	28	63
Oj, na mojej roli studzieneczka stoji	IV	63	130
Oj, na tej łące, na tej zielonej	IV	29	65
Oj, nasza, oj, świeci się, oj, nasza, o zieleni się	III	58	12
Oj, nie pij, Jasiu, nie pij	III	62	23
Oj, nie płacz mi, dziewcze moje	V	94	177
Oj, niedaleko Leszna żona męża odeszła	V	154	358
Oj, nieszczęśliwa moja podola, co to za niewola	IV	230	443
Oj, oj, oj, oj, ty moja Jagna, groszek nam się nie urodził	IV	304	602
Oj, orać, chłopku, orać, da, nie żonki pilnować	V	117	244
Oj, pij piwko czerwone, całuj panny, nie żonę	V	163	388
Oj, pływało dwóch rybaków na rzece	IV	222	427
Oj, pojedź, Jasiu, pojedź, nie daj koniom stojeć	V	177	425
Oj, poznać to dziewulę, która poćciwa, poćciwa	V	107	214
Oj, pójdę ja do Mazurów, pójdę, pójdę, pójdę	I	236	92

Oj, pójdę ja, pójdę rano do lasa	IV	304	603
Oj, przy małym jęziorze, przy małem drzewięciu	IV	152	284
Oj, przyjechali trzech hułanów z wojny	IV	8	13
Oj, ryczy wołek, ryczy za stodołą w pszenicy	IV	280	543
Oj, siadaj, oj, siadaj, kochanie moje	I	231	83
Oj, siadaj, siadaj, już nie pomoże	II	275	126
Oj, siadaj, siadaj, kochanie moje	I	188	43
Oj, siadaj, siadaj, moje kochanie	I	210	65
Oj, siadaj, siadaj, moje kochanie	II	227	69
Oj, siano, siano, pod sianem woda	V	138	304
Oj, siedziała w ogródeczku i wołała: Jasineczku	IV	183	346
Oj, siwy gołąbeczek, da, w środku dębu siedział	V	111	227
Oj, słyszałem nowineczkę	I	178	38
Oj, smutne serce moje, da i ja cała smutna	V	166	396
Oj, steryją, Matyjoszki, steryją, steryją	V	129	276
Oj, szedbym do dom, szedbym do dom	V	143	319
Oj, śpiewaja słowicy, oj, w ty jary pszenicy	IV	32	71
Oj, tonęła burmistrzanka, tonęła	III	97	42
Oj, trzeba dać pod koziołka, trzeba dać	II	191	nlb.
Oj, ty moja Jagna, co ty będziesz jadła	IV	304	602
Oj, ty ptaszku, skowroneczku wysoko latasz, a latasz	II	361	nlb.
Oj, ty ptaszku, skowronaszku, wysoko latasz	IV	65	135
Oj, uboga ja sieroteczka, nie mam korali, korali	V	79	133
Oj, uboga ja sieroteczka, ni mám pierzyny, pierzyny	V	130	280
Oj, umrzyj, Jasiu, umrzyj	III	63	28
Oj i użyć w świecie, użyć	V	91	168/2 w.
Oj, wirzba, wirzba, pod wierzbą woda	IV	60	124

Oj, wygrał nasz pan, wygrał, wszystkich chłopów ze wsi wygnał	V	149	341
Oj, wyjeżdżaj, wyjeżdżaj z podwórza mojego	IV	12	21
Oj, wygrał nasz pan, wygrał	V	96	181
Oj, z kamienia na kamień złamał jeleń nogę	V	15	22
Oj, zajęto, zajęto ze soboty na święto	IV	93	184
Oj, zakukała kukułeczka za borem, za borem	III	61	20
Oj, zasie, chłopku, zasie, bo ja nie pójdę, oj, za cie	V	205	442
Oj, zdało mi się zdało, oj i że pólko gorzało	III	59	13
Oj, zieleni się, zieleni, da, moje żytko przy ziemi	IV	102	198
Oj, żal mi cię, dziewczę moje, żal mi cię, żal mi cię	III	61	21
Oj, żeby nie o cię, nie o cię, żeby nie o cię, nie o cię	V	164	389
Oj, żeby to tak mogło być, ożenić się nie robić	V	146	332
Ojcze, ojcze, coście zrobili	IV	252	487
Oli, napiekła owocu, da, na piecu go pokładła	V	97	184
Olszowe korytko, co to masz, kobitko	V	84	148
Osobliwy i prawdziwy, czysty w swym kandorze	VII	215	nlb.
Owczarczykowie, kanaryszkowie	IV	281	nlb.
Owczarczykowie, skurwysynowie	IV	283	552
Owczarek, kanarek i jego owieczka	IV	281	546
Owczarkowie, skurwysynowie	IV	282	551
Owczaryszek, skoczybruzda, uwięzgła mu w tyłku rózga	V	145	326
Owczaryszkowie, skurwysynowie	IV	283	553
Otwieraj, matko, nowy dwór	III	59	15
Otwórzcie nam, bo my zziębły	II	262	nlb.
Ożenił się Alwastynek, było dziecko, ładny synek	IV	118	224
Ożenił się Kuba z Jagną, miał kobitkę bardzo ładną	V	136	298
Ożenił się Kudła w piątek do południa	III	200	93

Ożenił się szałamaja, pojął sobie huc, huc	IV	232	447
Ożenił się szałamaja, pojął sobie kuc, kuc	IV	233	448
Ożeniłbym się, ale żeby dobrze	III	235	nlb.
Padam a padam ama padama [indiańska ?!?]	IV	325	nlb.
Pamiętaj, ty dziewucho, że nas Bóg skarze	IV	128	242
Pamiętajże, pamiętaj, żal ci tego będzie	I	176	34
Pan Jezus jedzie, pochował śledzie	II	200	56
Pani gospodyni, nowe latko w sieni	I	64	4
Pani pałac buduje, żołnierz ij się dziwuje	IV	113	219
Pani gospodyni, nowe latko w sieni	II	197	54
Panie, sprzątnione twe niwy	V	62	108
Panno i matko bez wszelkiej skazy	II	379	nlb.
Państwo przewielmożni, a bądźcie nam radzi	V	69	121
Parami wszyscy, parami, a klaskajmy rączętami	I	260	121
Parobek ja ze Sobótki, nie chce piwa, ino wódki	V	95	178
Pas'em owieczki pod borem	III	142	44
Pasła Marynka pod borem	IV	190	363
Pasła owieczki pode wsia, porwał jej wilczek najlepszą	V	152	352
Pastereczka, pędząc owce na podolinie	IV	179	339
Perłami sadzone wianki moje	IV	24	54
Pewien doktor medycyny, tadi radi data ta dana	v	65	113
Pędziła trzody po łące pastereczka młoda	V	51	89
Pędźże wołki w las, dali w las	IV	279	541
Piasek grabiła, siano wiązała	I	141	104
Pieje kokot, pieje Kuraś	I	186	42
Piękne goździki, śliczne tulipany	IV	123	231

Pijała ja gorzałeczkę, pijała ja miód, da i miód	V	132	286
Pijałeś piwko w browarach	IV	312	nlb.
Piwo nie woda, bo to piwka nie szkoda	II	360	164
Plon niesiemy, plon, jegomości w dom	III	151	50
Plon niesiemy, plon, jegomości w dom	III	46	6
Plon niesiemy, plon, w jegomości dom	I	155	18
Płakała, płakała jak do ślubu iść miała	I	232	84
Płynęły gęsi z Litwy do Rusi	IV	126	239
Płynie łódka, płynie, po kamyszkach huczy	I	219	73
Po furmanie bicz ostanie, po patronie piórko	V	154	359
Po morzu, po Wiśle pływa ceraneczka	IV	154	288
Po polu, po lesie śpiewają słowiki	IV	31	70
Po południu w niedzielę przyszła panna po zielę	IV	308	611
Po zapłociu Jasio jedzie, po zapłociu drzewo wiezie	V	131	284
Po zapłociu Maciek jedzie, wołajcie go, niech przyjedzie	IV	243	472
Po zapłoci Macioś idzie, wołajcie go, niech tu przyjdzie	V	139	309
Pocoś ty do mnie przylaz, kiedyś ty mi nic nie przyniós	V	120	251
Po cóż idziesz do gościńca, kiedy nie masz ulubieńca	V	122	256
Pocóżeś chodziła przez las do kościoła	IV	55	112
Pocóżeś mię, matulinku, za mąż wydała	II	262	108
Pocóżeście przyjechali, kiedy my wam nie kazali	IV	31	69
Pocóżeście przyjechali, moji mili goście	IV	30	68
Poczekaj, Jasiu, w gęstej krzewinie	IV	199	384
Pod borem na murawce pasła dziewczyna owce	IV	183	347
Pod borem na murawce pasła dziewczyna owce	IV	184	348
Pod borem na murawce pasła dziewczyna owce	IV	184	349
Pod koziełka trzebno dać	III	145	48

Pod borem sosna gorzała, tam pod nią panna stojała	III	57	10
Pod borem sośnia stowała	II	277	129
Pod Krakowem biały kamień, padalanka siedzi na nim	IV	211	410
Pod Warszawą, pod Warszawą ożenił się wróbel z babą	IV	297	590
Pod zielonem dębem stoi kuń kowany	IV	71	144
Pod zielonym dębem stoji koń kowany	IV	73	146
Podaj mi konia, szablę do pasa	IV	207	401
Podkóweczki nie stalone, krzesać nie mogą, nie mogą	V	79	134
Podkówko, daj ognia	IV	249	nlb.
Pognała wołki ku bukowinie	IV	280	542
Pojadę ja do Krakowa, pojadę ja górą	V	169	403
Pojadę ja na jarmarek, kupię sobie bat, bat, bat	II	286	141
Pojedziemy na łów, towarzyszu mój	IV	266	512
Pojmij mnie, Jasińku, pojmij mnie	IV	131	246
Pojmij mnie, Jasiu, pojmij mnie	IV	133	248
Pojmij mnie, Jasiu, za żonę	IV	133	249
Pojmij mnie, Jaśku, pojmij mnie	IV	134	251
Pojrzyj przecie mile, moja Zosiu płocha	V	18	30
Poleciała gąska niedaleko Śląska	IV	293	581
Poniedziałek, wtorek, środa, czwartek, piątek	V	174	418
Popędzę ja wołki na zielone dołki	IV	239	464
Popędzę ja woły ma zielone doły	IV	239	463
Posed kusy na orzechy, kusa za nim niesła miechy	III	195	83
Posłuchajcie, panieneczki, co wam zanucę	IV	168	315
Posłuchajcie, panny siostry, co wam zanucę	IV	168	316
Posłuchajcie, proszę, pilnie, już dziesiątą zegar bije	V	55	95
Poszed bym ja na wesele, ale ni mom grosza wiele	V	129	277

Poszed Cichy na orzechy, Cicha za nim niesie miechy	V	124	263
Poszed Jasio do kochanki dzień dobry powiedzieć	IV	152	285
Poszed Jaś do lasa, dubeltówkę niesie	IV	157	293
Poszła dziewczyna itd. [tylko inc.]	II	279	132
Poszła dziewczyna ku ogrodowi	III	64	32
Poszła Kasia między wroty, ach joj, joj, joj	IV	189	361
Poszła Kasia po uodę, poszła Kasia po uodę	IV	164	305
Poszła Kasia po wodę, poszła Kasia po wodę	IV	163	304
Poszłą Kasia po wodę, po wodę	IV	182	342
Poszła Marysia ku ogródeczkowi	I	195	50
Poszła mucha po wodę do zimnego zdroju	IV	299	593
Poszła mucha po wodę, robi panu szkodę	IV	300	594
Poszła panna na jagody, zabłąkała (zabłądziła) w lesie	IV	86	170
Poszła panna po wodę, miała piękną urodę	IV	180	340
Poszła żona z domu, ty, mężu, siedź w domu	IV	236	456
Pośród ciemnej nocy [czy to piesń?]	VI	129	nlb.
Potocyła swój wionecek po głowie	III	196	85
Powiadali, powiadali, jeziórko zamarzło, zamarzło	V	169	403
Powiedz, dlaczego róża wstydem płonie	V	39	67
Powiedz że mi, ma dziewczyno	V	17	27
Powiedzcie, tatusiu, co wy do mnie macie	V	60	103
Powiedziałeś, że mnie weźniesz	IV	162	303
Powiedziałoś, dziewcze moje, żem ci wionek ukrod	IV	84	166
Powiedzieli, że ja Mazur, wstawili mi wody na żur	IV	20	43
Powiedziały stare baby, że ja nie ładny, nie ładny	I	310	nlb.
Powraca już wiosna, śnieg taje i lód	V	49	85
Powstań, Dawidzie, czem prędzej z lutnią przy żłobie	II	60	1

Poznać ci to mieszczanina, bo wysoko głowę trzyma	V	153	354
Północ już była, gdy się zjawi	I	120	nlb.
Prawdę mówił Kuba stary, Bóg mu zdrowie daj	V	53	92
Prosili mnie na wesele na starszego drużbę	II	311	152
Prosili mnie na wesele, na weselisko	II	263	nlb.
Prosiła me na maślonkę, mlika my dała, da, dała	V	157	369
Prosta dusza u wieśniaka, wieśniak jeszcze cnotę zna	V	48	83
Prosto mego okieneczka wyrosła mi jabłoneczka	IV	145	272
Proszę przed sobą, proszę za sobą	III	157	54
Przecieś mnie ty na drodze nie znalazł	IV	229	439
Przed szołtysem bioły kamień	V	100	192
Przedała szydło i motowidło, i cepy	I	253	118
Przedała szydło i motowidło, i cepy	II	313	156
Przedała szydło i motowidło, i cepy	III	206	nlb.
Przedała szydło i motowidło, i cepy	IV	232	446
Przede dworem białe kwiecie	I	222	79
Przede dworem stoją śliwki	III	47	9
Przede dworem wielka woda	I	159	21
Przede dworem wielki sad	IV	57	117
Przede dworem zieleni się trawa	IV	34	74
Przede wroty biały kamień, nasza pani siedzi na nim	III	153	51
Przede wroty biały kamień, podolinka siedzi na nim	IV	211	409
Przede wroty kamień złoty, dyjamentowy	II	264	115
Przede wroty kamień złoty	IV	65	przyp.
Przede wroty kamień złoty, na nim lelija	IV	69	140
Przede wroty kamiń złoty, biała lilija	III	195	82
Przedziwna Bogarodzico, niewysłowiona Dziewico	II	380	nlb.

Przeleciał ci ptaszek przez zielony lasek	II	280	134
Przeleciało stado gęsi z pola do Rusi, do Rusi	III	64	30
Przepił młynarz krowę, a młynarka ciele	V	155	363
Przeproś mnie, Jasiu, przeproś	IV	144	270
Przewielebni państwo, za złe mi nie weźcie	V	69	120
Przewieźże mnie, przewieź, oj, przewoźniczku młody	V	147334	
Przez te ogrody są bystre wody	IV	158	295
Przezacna księżna dziewica, Rozalija pustelnica	II	378	166
Przy oknie spała, oknem patrzała	IV	194	371
Przyjaźń, o bracia, niech wiąże nas	V	1	3
Przyjechali, już tu są, po kochankę, po kusą	III	201	94
Przyjechali dworzanie, wszyscy pod piórami	IV	58	119
Przyjechali kupczykowie z Chełmna	I	197	54
Przyjechali Mazurowie s pola	IV	7	12
Przyjechali Mazurowie z pola	IV	6	11
Przyjechał panicz z dalekich granic	V	11	230
Przyjechał pode drwota, deszczek pada i pada	II	231	74
Przyleciał gawron byle kandy w dom	IV	70	141
Przyleciał gawron przed rybaczki dom	IV	70	141
Przyleciały gęsi do Polski z Rusi	IV	159	297
Przynieśliśmy pęp, cały folwark brzęk(ł)	I	161	23
Przynieśliśmy plon jegomości w dom	I	158	20
Przynosiemy plon jegomości w sień	II	71	9
Przynosimy plon jegomości w dom	I	160	22
Przynieśliśmy plon jegomości w dom	II	70	7
Przynosimy plon ze wszech czterech stron	I	161	24
Przydszed Jasio do Kasiuni dobranoc powiedzieć	V	26	46

Przyszed Niemiec do Polaka kupić chleba za trojaka	V	176	424
Przyszliśmy tu po dyngusie	III	42	5
Przyszłam do gościeńca i stanęłam sobie	V	206	445
Przyśliśmy tu po dyngusie	I	136	15
Przyśliśmy tu po dyngusie, zaśpiewajmy o Jezusie	II	201	57
Przyślimy tu po dyngusie	I	137	16
Puść mnie sa, puść mnie sa, bom zapomniał kaszkieta	I	234	88
Pytała się matka słowika, żeli wielka gęba u wilka	V	138	305
Rada, nie rada, poszła za dziada	IV	234	451
Rad'em ci, dziewcze moje, rad'em ci	I	244	106
Raku, nie raku, straszny cudaku [czy to pieśń?]	VII	206	nlb.
Raptem do ni, raptem do ni, nie uważaj, choć się broni	IV	195	375
Raz chodząc sobie po polu	V	49	82
Raz, raz, dziewcze, raz ratajowi gąbki dasz	II	103	28
Raz wieczorem w miłym chłodzie	V	22	38
Raźno, chłopki, hej, parobki	V	74	127b
Rosa pada, na koń siada, na białej brzezinie	IV	120	228
Rozgniewała się żona na męża	III	178	63
Rozgniewała się żona na męża	IV	235	453
Rozleciały się gołębie po polu	IV	223	429
Rozmarynku ty zielony, w kolusinko ogolony	II	279	133
Runia szukała o chłodzie kwiatków i ziółek w ogrodzie	V	23	39
Rybaceli rybackowie na rzece	IV	222	428
Rybka wodę zamąciła, konik mi się zląkł	IV	111	214
Ryczy krówka od podwórza	I	156	19
Rzeźko, żwawo, sztuku, puku	V	55	96

S tej ta strony jeziora stoji lipka zielona	IV	204	393
S tej ta strony jęziora, z tej ta strony, lipcem, jaworem	IV	193	369
S tej ta strony jęziora, z tej ta strony wody	IV	158	294
S tej ta strony jęziora zieleni się przeora	IV	103	199
Schodziła się rzeka z wodą za Żosińką, za nadobną	IV	115	21
Siada pszczółka na liliją, złamała siemię, da, siemię	V	141	313
Siadaj, siadaj, kochanie moje	III	193	80
Siadaj, siadaj, kochanie moje	IV	251 w przyp.	
Siadaj, siadaj, moje kochanie	IV	77	przyp.
Siadała, siadała, kapusta padała	III	174	57
Siadała, siadała, perełkami płakała	I	313	nlb.
Siano czerpała, wodę wiązała	IV	88	173
Siałem proso na zagonie, nie mogłem go żąć	V	31	54
Siałem proso na zagonie, nie mogłem go żąć	V	32	55
Siedem rzeczy w świecie słynie, jabka, kruszki, złoto, dynie	V	156	364
Siedzi kruczek nad wodą, przegląda się z urodą	IV	91	179
Siedzi panna we wioneczku	IV	211	408
Siedzi ptaszek na kapuście, gdzie Kasieńka łamie liście	IV	169	317
Siedzi ptaszek na rokicie, śpiewa sobie rozmaicie	V	109	221
Siedzi ptaszek na ulicy, szuka ziareczka pszenicy	II	326	162
Siedzi szewczyk na warstacie, szyje trzewik Małgorzacie	V	142	316
Siedział Jan nad studnią, chciał nabrać wody	IV	297 w przyp.	
Siedziała Kasińka na białym kamieniu	II	119	45
Siedziała Kasińka na białym kamieniu	III	181	66
Sikoreczka mały ptaszek, odjechał nas Matyjaszek	V	111	225
Siwa gąska, siwa po jęziorku pływa	IV	140	264

Siwy baran u kapturka, u koszuli modry strój	V	120	250
Siwy gołąbeczek i biała ptaszyna	IV	121	229
Słońce świeci, a nie grzeje, serce mi od żalu mgleje	IV	105	203
Słowik w lesie jajka niesie	IV	307	nlb.
Służył Jasio przy dworze, przy tym wielkim kantorze	IV	219	422
Służył Jasio u pana za wielkiego szatana	IV	327	nlb.
Służył Jasio we dworze przy niemieckim kantorze	IV	218	421
Służebniczka, niewolniczka rosę otrząsa, otrząsa	V	86	156
Służyłem u pana na piersze lato	IV	296	588
Słyszałem o jednej pani, co godnego męża miała	V	5	5
Smal Se, smal, a trawy se drżel [czeska]	IV	XIV	nlb.
Smrt plyne po wode [czeski?]	II	354	nlb.
Spad z piéca gołąbek, stłuk sobie żołądek	V	147	335
Spadła z góry do komory, stłukła sobie brzuch	II	108	34
Spadła z wiśni, widzieliśmy	III	200	92
Sprawiedliwość, Zosiu śmiała	V	24	40
Sprzedał, sprzedał jałóweczkę łysą	I	203	61
Stała się nam nowina, pani pana zabiła	IV	219	423
Stała się nam nowina, pani pana zabiła	IV	308 w przyp.	
Stała się tu ogłoska, wybiła męża pani Twardowska	IV	226	435
Stała się u na pewna pogłoska, wybiła męża pani Pawłoska	IV	227	436
Stanę ja się małą rybeczką	IV	97	192
Starałeś się, starał o bogatą żonę	IV	74	149
Staś mi pierścionek przyniósł z jarmarku	V	22	37
Stoji baliczka na otłogu, skończyliśmy, chwała Bogu	III	150	49
Stoji chojniak na odłogu, dograbilim, chwała Bogu	III	47	8
Stoji Kasia w ogródeczku, zawołała: Jasineczku	IV	182	344

Stoji Kasia w ogródeńku, zawołała: Jasiorenku	IV	183	345
Stoji kruszeczka na odłogu, skończyliśmy, chwała Bogu	III	152	nlb.
Stoji u wody kawaler młody	IV	59	122
Stojała w ogrodzie po kolana w wodzie (II wątek)	IV	300	594
Stuk, stuk po podłodze, umykaj się nóżka nodze	V	86	157
Synowa, synowa tylko by leżeć	IV	77	154
Synowa, synowa, tylko byś sypiała	IV	78	156
Szanujże mnie, szanuj, za wianyszek, za mój	V	99	190
Szczęśliwe życie w pasterskim bycie	V	50	87
Szedł Bury z miasta podpiwszy sobie	V	76	132
Szedł klecha po grobli, odmawiał modlitewki	IV	201	387
Szklanne okieneczka, żelazne zawisy	V	116	239
Szklanny piec, szklanny piec, żelazne zawiasy	V	127	271
Szła dziewczyna po lesie, ja się pytam: co niesie?	V	159	375
Szła dziewula dołem, szła dziewula droga	IV	145	273
Szła dziewula po wodę, miała piękną urodę	IV	182	343
Szła Kasińka po wodę, po wodę, miała ładną urodę	IV	181	341
Szumiała olszyna, płakała dziewczyna	IV	155	289
Szumiące lasy, bieżące wody	IV	159	296
Szymku, Szymonie, myszy dudy zjadły	V	117	243
Ścigali się dwoje do bożego drzewka	IV	146	274
Śliczna Maryja, jak piękna lilija	III	196	nlb.
Śliczna panienka miła mi była	IV	262	506
Śliczny Antoś, śliczny, jak na niebie zorze	IV	238	461
Śmierć się wije po płotu	II	355	nlb.
Śmierć się wije po płotu	VII	11	nlb.

Śnieżne lecą puchy, wciąż krakają wrony	V	194	437
Śtyry mile lasu jadę bez popasu	IV	262	507
Świeci miesiąc, a nie grzeje	IV	22	48
Świeci miesiąc, a nie grzeje	IV	22	49
Świeci miesiąc na niebie, na niebie	IV	104	201
Świeci miesiąc na niebie, wpuść mnie, Kasiu, do siebie	IV	170	321
Świeci miesiąc na niebie, wpuść mnie, Kasiu, do siebie	IV	171	322
Świeci miesiąc w okno moje	IV	167	314
Świeci miesiąc w okno moje, już odjeżdżam, dziewcze moje	IV	171	323
Swieci, świeci słońce gorące	IV	294	583
Święta Panno! Tyś w Tursku łaskami wsławiona	II	380	nlb.
Święty Michał w trąbę piszczy	IV	311	616
Święty opacie, nasz patronie [pieśń o św Idzim]	II	379	nlb.
Ta gościnna jest gosposia, a gościnny wielki sapiec	V	93	172
Takie dobre zsiadłe mliko, jako i maślonka	V	139	307
Takiego my Maćka dali, co mnie jéno ciągle wali	V	156	366
Tam daleko za górami stoji mała chatka	V	56	98
Tam pod brzozą, pod cienistą łyszcząca murawka	V	12	16
Tam w gaju śpiewa ptaszyna	IV	113	218
Tam z ty stróny jezioreczka stoji kóń buławy	IV	263	508
Tańcowała całą noc i zgubiła z głowy włos	V	82	144
Tańcowała Frydrycha i Frydrychy Jadwiga	V	168	402
Tańcowała, nie umiała, ino nogą zamiatała	V	151	347/3
Tańcowała przede dworem, skaléczyła nogę wiórem	V	151	347
Tańcowałbym całką nockę biedna	III	175	59
Tańcujcie ze mną, mam mąkę pszenną	V	112	228

Tąpnij nóżką, tąpnij nogą	V	87	war. 157
Tego toku, tej jesieni nasz się Paweł nie ożeni	V	110	222
Ten tu ogródyszek stoji malowany	IV	71	143
Teraźniejsze świata żądze są pieniądze, są pieniądze	V	4	4
Tędy, nie tędy, nie tędy, tędy, nie tędy, nie tędy	V	156	365
To maluśkie, to czerniuśkie, to będzie moje	V	163	385
To nic niemowna, to gadająca	V	36	62
To z nią do pszeniczki, to z nią do żyta	II	281	139
Tracił smyczkiem, strony grały, pod kolanka nóżki drżały	V	104	207
Trębace trąbią, kapela graje	IV	251	485
Trębacze trąbią, kapela grała	IV	143	269
Trzebać wiedzieć, panie Janie	IV	268	517
Trzeba widzieć, panie Jónie, trzebać wiedzieć i Matuszu	V	121	252
Trzymaj-że się, trzymaj kawałeczka ziemie	II	194	52
Ty bestyjka, ty psiajucho	I	215	69
Ty będziesz moją, Kasińku, ty będziesz moją	IV	101	196
Ty chłopaku młody, trzba ci wygody	V	175	422
Ty dziewucho Wedlesianko, a zjadłaś my z woza sianko	V	166	397
Ty gościnna z krzywą wicią, pożyczże mi igły z nicią	V	115	237
Ty koniku śronowaty nie zajeżdżaj do bogaty	V	101	196
Ty, koniku, ty, bułany, przeprowadź mnie mnie przez te łany	V	137	303
Ty koniku, ty koniku, ty koniku siwy	IV	146	275
Ty kozaku, ty młody, ty młody	II	268	123
Ty kozaku, ty młody, pędzaj konia do wody	II	192	50
Ty, kurańku, nie piej z rana	IV	187	358
Ty, moja Marynko, otwórz mi okienko	II	229	70
Ty moja Marysiu, ty moja jedyna	II	255	97

Ty wianeczku lawendowy, lawendowy	II	360	165
Ty wianeczku lawendowy, nie spadaj mi z moji głowy	II	312	154
Ty wianeczku perłami sadzony	III	58	11
Ty wianyszku lawendowy	III	65	33
Ty wianyszku z białej róży	II	281	136
Ty wołosiu, ty wołosiu, ty wołosiu siwy	I	239	98/2
Ty ze mnie szydzisz, dziewucho	V	26	47
Ty ś od pola, ja od pola	II	89	17
Tyś się, Jasiu, upił, ja się nie upiła	IV	292	578
U Bombasia dobrze żyć, kazał grochu nawarzyć	V	90	167
U chłopa na dębie gruchają gołębie	IV	193	370
U dworaka wielka mina, a w kieszeni grosza nie ma	III	26	nlb.
U dworaka wielka mina, a w kieszeni grosza ni ma	V	171	409
U kaczuszki złote nóżki, u kaczora złote pióra	IV	306	608
U mego ogroda szeroka przegroda	II	288	144
U mej matki rodzony jest tam jawór zielony	IV	208	403
U mej matki rodzony stoji tam jawór zielony	IV	209	405
U młynarza Marcina jest tam grzeczna dziewczyna	IV	195	374
U naszego jegomości dobry rozsądek	I	154	17
U naszego jegomości dobry rozsądek	II	71	9
U naszego jegomości konie prychają	I	157	nlb.
U naszego jegomości krótka koszula	I	159	[21]
U naszego młynarza jest tam Kasia jak zarza	IV	194	372
U naszego Pawła stodoła zapadła	V	110	224
U sąsiada trudna rada, boć ro może być, da i być	IV	153	287
Ubogi ja bernardyn, nié mam nic swojego	V	727	413

Ubogi ja Jan, podrygałek mam	II	278	nlb.
Ubogi ja parobeczek	I	164	26
Ubogi ja pijanica idę z karczmy do gościńca	IV	241	468
Uciekała po rowie, gonili ją panowie	III	63	26
Uciekała przepióreczka w proso	II	161	315
Uciekła mi przepióreczka w proso	II	313	159
Uciekła mi przepióreczka w proso	IV	287 w przyp.	
Uciekła mi trzepiereczka w proso	V	105	211
Ugania się Wisła z wodą o Basińkę, o nadobną	IV	116	222
Uliń mi się, piszczałeczko, bo jak mi się nie ulinisz	IV	278	w przyp.
Uliń mi się, piszczałeczko, da, bo cię wyćpię za płot	IV	277	537
Ulu! Matulu moja, wydecie mnie w czas do ludzi	V	207	446
Upiłem się ciepłem piwkiem, układem się opod kominkiem	V	145	329
Usiad stary koło pieca, rozgrzał się	IV	206	400
Usiadła dziewula na białym kamieniu	II	280	135
Usiadła dziewula na zielonym płocie	III	66	34
Usiadła Marysia na białym kamieniu	III	89	39
W Betlejem sławnem, czasie niedawnem	I	121	6
W ciemnym lesie ptaszek śpiewa	IV	113	217
W ciężkie mrozy pasła kozy na kapuśniaku	IV	291	277
W Czewujewie kraja jarmuż, a w Wałdowie wra	V	147	333
W dzień Bożego Narodzenia	I	119	2
W gęstym sadku ptaszek śpiewa	V	63	109
W jezioreczku czysta woda, czerpała ją Tekluś młoda	V	153	355
W lesie ja bywał, da, bywał	IV	229	441
W karczmie naprzeciwko jest tam dobre piwko	IV	240	465

W Krakowie, nie we wsi, jest chłopek Maciek	IV	249	481
W Morownicy parobeczki to są bardzo pyszni	IV	18	36
W niedzielę bardzo rano Kasia wioneczki wije	IV	207	402
W ogródeczku była, trzy wianeczki wiła	III	94	40
W olszynie ja wołki pasła, w olszynie mnie nocka zaszłą	IV	198	381
W olszynie ja wołki pasła, w olszynie mnie nocka zaszła	IV	198	382
W Płowcach powiedzieli ludzie, że Jasia zabili w budzie	V	164	390
W poboznośco sobie zyłem, póki panny nie lubiłem	V	32	56
W polu ogródeczek, w polu ogrodzone	V	171	410
W polu ogródeczek ogrodzony wicią	V	171	410/3
W sieni oberek, matusiu, w sieni oberek	IV	282	550
W stodole świta, w progu dzień	II	243	88
W stodole świta, w progu dzień	II	263	110
W stodole świta, w progu dzień	III	60	17
W stodole swita, w progu dzień	III	177	61
W ślemieniu były pieniążki, w ślemieniu były, da, były	III	160	16
W tem sadeczku na ogrodzie rośnie lelija	IV	68	139
W ty marny wsi bida wieczna	V	91	168
W zielonym gaju przy miłym chłodzie	V	52	91
W żłobie leży … [tylko inc.]	I	121 przyp.	
W żłobie leży, któż pobieżny	III	39	1
Walanty, galanty, naprowadź my Kaśkę	V	170	407/2
Wcoraj rosół, dzisiaj rosół	II	263	111
Wczoraj była niedziołeczka, dziś poniedziałek	IV	284	555
We Wrzeszczynie na końcu wsi	IV	135	253
Wesele jedzie do Nadziejewa	I	232	86
Wesele jedzie, kapusta w kłodzie	II	230	73

Wesele jedzie, kapusta w kłodzie	III	175	58
Wesele jedzie z Wąsowa, młodego pana boli głowa	I	119	47
Wesoły ja parobeczek, zalecam się do dzieweczek	V	58	101
Wesoły, szczęśliwy, krakowiaczek ci ja	V	191	434
Wesółkoć u nas, da, u nas	I	193	48
Wędrowali krawczycy po tureckiej granicy	IV	215	417
Widziałem wstawszy rano Marysię zapłakaną	V	90	165 /2 w.
Widzisz ty, dziewucho, ten kamień nad wodą	IV	90	177
Widzisz ty, Kasiéńka, ten kamień nad wodą	V	05	441
Wiedziałbym ja, widział, komu biedę upiec	IV	95	nlb.
Wielkie dezdzy spadały, wsyskie łącki zalały	IV	308	612
Wielkie koła u jeziora, woda je bierze	IV	110	212
Wiosna wróciła życie naturze	V	20	33
Wir tragen den Tod ins wasser	II	354	nlb.
Witiaj [!], witiaj, panno z komory	II	235	82
Wiwant bratu memu, wiwant mnie samemu	V	176	423
Wiwat bratu memu, wiwat mu	III	186	76
Wiwat dzisiaj Boskiej Istności … [tylko inc.]	I	121 przyp.	
Wiwat, wiwat panu memu	II	249	91 [!- 94]
Wo zapomnisz, panienko, swawoli	III	78	38
Wo zapomnisz ty panienko swywoli, swywoli	III	66	35
Woda wre, niech przewre, a niechże nie kipi	V	129	278
Woła ociec, woła matka, pódź do domu, Małgorzatka	IV	202	389
Wołki moje, wołki moje za lasem	IV	276	534
Wróbel piwa nawarzył przy żelawej dziurze	IV	298	591
Wsi spokojna, wsi wesoła	V	47	81
Wsiadaj z nami, kochanie moje	I	177	37

Wstaj ino, synowa, jużeś się dosyć wyspała	IV	76	153
Wstaj ino, synowa, nie trzeba to leżeć	IV	76	152
Wstań otworzyć, mała, niech se nie stoję	II	271	125
Wszyscy posnęli, posnęli, wszyscy posnęli, posnęli	V	101	197
Wszyscy się żenicie, wojny się bojicie	IV	256	495
Wszystkich dziś ciekawość budzi	V	53	92
Wszystkich was ciekawość budzi	V	54	94
Wziął ci ja za rączkę, wziął ci ją za obie	II	265	118
Wy, parobcy, żnijcie, jest tu kurka w życie	II	207	60
Wy, zarośla i krzewiny, czy pamiętacie niestety	V	21	34
Wydałać mnie matula w ten cudzy kraj daleki	III	197	86
Wyjdzi ino, pacholiku, chto to tam przyjechał	IV	17	33
Wyjechali Mazurowie z pola	IV	8	14
Wyjechał pan na poleczko, spotkał pannę Zosineczkę	IV	114	220
Wyjechał pan, wyjechał pan z chartami na łowy	IV	151	283
Wyjeżdżaj, wyjeżdżaj z podwórza mojego	IV	12	20
Wyjeżdżamy, matuleńko, z domu twojego	I	174	29
Wyjrzyj ino, pacholiku, za ten nowy dwór	IV	11	19
Wyjrzyj jeno za okienko, jak tam wilczek skacze	IV	88	174
Wyjźdrzyj ino, kochaneczko, za ten nowy dwór	IV	9	15
Wyneslisme Murienu ze wsi	II	355	nlb.
Wysoki zameczek, jeszcze wyższa fara	IV	85	167
Wysoko, daleko listek na jaworze	IV	139	262
Wyszła dziewczyna, wyszła jedyna	I	177	36
Wyszedł tużurkowy, spotkał fraczkowego	V	75	131
Wyszła Kasia miedzy wroty, zapłakała swoji cnoty	IV	190	362
Wyszła panna przede wroty, a ha Jezus mój	IV	188	360

Wyszła panna przede wroty, upłakała swoji cnoty	IV	188	359
Wyszły rybki, wyszły z jeziorka do Wisły	V	83	145
Wziąłem po ojcu posagu wiele	IV	249	482
Z góry woda ciecze, na dole się mąci	V	113	232
Z góry woda leje, na dole się sieje	IV	47	97
Z końcem mojego cygara kończą się moje cierpienia	V	11	14
Z liścia chałupkę miała, słomą ją zapierała	IV	184	350
Z pola ino, z pola, ty dziewulo moja	IV	164	306
Z poniedziałku na święto furmanowi konie wzięto	IV	94	185
Z poniedziałku na święto koniki mu zajęto	IV	92	181
Z tamtej strony jeziora stoji lipka zielona	IV	202	391
Z tamtej strony jeziora stoji lipka zielona	IV	204	395
Z tamtej stróny jeziora stoji jawór zielony	IV	205	397
Z te tam strony, od Bolewic, fto (kto) nie robi, ten ni ma nic	V	147	332
Z tej ta strony jeziora stoji lipka zielona	IV	204	394
Z tej ta strony jeziora stoji lipka zielona	IV	205	396
Z tamtej strony jezioreczka jedzie Janiszek, Janiszek	V	100	194
Z tamtej strony jezioreczka pasie owczarek	IV	285	558
Z tej tam strony miasta ładniuchna niewiasta	IV	206	399
Z tamtej strony Środy stoji chłopiec młody	V	25	43
Z tamtej strony, z tamtej strony zieleni się trawa	IV	32	72
Z tej niedzieli na to święto furmanowi kónie wzięto	IV	94	186
Z tej ta strony - zob. tez „S tej ta strony”			
Z tej ta strony młyna zielona dębina	IV	74	150
Z tej ta strony przeory stoji lipa zielona	IV	203	392
Z tej ta strony zarzecza pasła panna kacicza	IV	185	351

Z tej ta strony zielonego pola	IV	33	73
Z ty ta strony boreczka jest tać tam góreczka	IV	319	nlb.
Z ty ta strony rzeczki stoją ta goździczki	IV	36	80
Z wieczora ja jabłoneczkę sadziła	III	66	nlb.
Za górką, za niemiecką, da, tańcują Cygany	V	103	204
Za jeziorem na rzyce pasła panna kaczyce	IV	185	3512
Za mnie, wy matusiu, to was Pan Bóg skarze	IV	53	107
Za stodołą beliczka, za beliczką pszeniczka	IV	149	279
Za stodołą pszeniczka, za pszeniczką perliczka	V	131	281
Za stodołą pasła bydło, rozłozyła motowidło	V	122	256
Za stodołą pszenica, za pszenicą bylica	IV	148	278
Zabijemy wołu, zabijemy, zabijemy	I	201	58
Zabili tu krowę, co my wiemy	III	60	18
Zagrajże mi, ty graczyku, cztery godziny, godziny	V	98	187
Zajdę do gościńca, stanę kole proga	IV	107	206
Zakukała kukułeczka w nowy Kumorze	III	207	97
Zakukała kukułeczka w sadzie na lubie, na lubie	III	64	29
Zalecał mi się z Poznania świniarz	V	81	140
Założył się sokół z koniem, oj i dalekie wybiegi	V	118	246
Zasadziła jabłoneczkę przy drodze	IV	221 ods. przy nr 426	
Zasiała ja rozmaryniek, on ładnie wschodził	IV	54	110
Zasiałam ja rozmarynek, on mi nie wschodzi	IV	55	111
Zasieję ja rutkę w swojim ogrodzie	IV	220	425
Zatchnij płożek, zatnij wołki, nie uważaj, choć są dołki	V	88	162
Zdałeś mi, zadał, bodaj się rozpadał	I	249	113
Zdało mi się, zdało, że pole gorzało	II	315	160
Zagrajcie mi jaką smutną	I	238	96

Zajmaj wołki na te dołki, na zielony las, da i las	V	161	378
Ziele rozmara, parobcy, ziele rozmara	V	83	147
Zieleni się pietruszeczka, zieleni się ślaz, da i ślaz	IV	19	39
Zieleni się, zieleni moje żytko przy ziemi	IV	102	197
Zielona lipka, jałowiec, jałowiec	IV	21	46
Zielona lipka, niebieski jałowiec	IV	21	44
Zielona łączka, piękny kwiat	I	173	28
Zielona łączka, piękny kwiat	IV	21	45
Zielone'm zasiała, zielone mi weszło	IV	165	308
Zielony laseczek, oj i zielono rąbany	IV	138	260
Zielny laseczek, zielono rąbany	IV	73	145
Zkąd jedziesz? Z łąk. Co wieziesz? Drąg	V	133	289
Zkąd żeś, chłopie, w tej sukmanie	IV	271 w przyp..	
Zmarły człowiecze, z tobą się zegnamy	III	164	56
Zoneczko kochana, dawaj mi śniadanie	IV	95	przyp.
Zostań z Bogiem, rozmaronie	I	195	51
Zostań z Bogiem, rozmarynie	I	184	40
Żal, bez uwagi mąż żonę bije	IV	82	162
Żałowałeś kapki wody	I	135	14
Żeby ja wiedziała, gdzie mój Jasio pije	IV	95	188
Żeby matka nie brojiła, miałabym ja kawalira	V	137	302
Żebym ja wiedziała, gdzie mój Jasio orze	IV	95	187
Żebym ja wiedziała, gdzie mój miły orze	IV	96	190
Żebyś była, Kasiu, grosiki zbierała	III	40	3
Żebyś była moja miła, sprawiłbym ci takie manto	V	126	267
Żebyś nie myślała, nadobna Marynko	II	259	101

Żebyś ty był dobry, Jasieńku, kazałbyś mi do dnia spać	V	159	374
Żebyś ty, chmielu, na tyczki nie lazł	II	266	119
Żebyś ty chmielu, na tyczki nie laz(ł)	II	289	145
Żebyś ty, chmielu, na tyczki nie laz	III	180	64
Żebyś ty, chmielu, po tyczkach nie laz	II	248	nlb.
Żebyś ty wiedziała, kochaneczko moja	IV	105	204
Żebyście wiedzieli, koledzy moji	IV	142	268
Żono moja, żono, dodajże mi rady	IV	246	476
Żyd pan, Żyd pan, a Żydówka pani	I	127	13
Żył Matysek, chłop, przed laty	V	13	20
Źlem zrobiła, matko moja, żem za lirę nie szła	IV	233	449

* * *

ANEKS

Rękopis Teobalda Klepaczewskiego

„Miałam lat 14, [wspomina wielkopolska czarownica], kiedy mnie własna matka postrzygała na czarownicę. Urznęła mi ona nożem pod samem czołem trzy włosy; te naprzód przed siebie rzuciła, a potem na wiatr, mrucząc różne zaklęcia… Kochana Reginko, rzekła potem, masz dla siebie skarb, a bicz na złych ludzi! Kiedym wstępowała do czarownic, gospodarz z czeladzią był na pańskiem, a ja z matusią (matką) siedziałam na przypiecku, i dostałam matusia z zanadrza jakieś maści i burego proszku, mówiąc: skoro się maścią wysmarujesz, szczyptę proszku połkniesz i położysz się spać, wciornaski[84] przed ciebie się stawi w postaci Niemczyka[85] wsadzi cię z sobą na ożeg, ty będziesz wołała: wio!, on zaś będzie biczykiem wiatr zacinał; w oka mgnieniu staniecie na Łysej Górze. Tam się dopiero ucieszysz i wyhasasz z paniczem! Tego się tylko waruj, żebyś zsiadając z ożoga pierwej nie zwlekła prawej nogi, niż lewej; zsiadając z prawej na lewą trzy razy się wokoło obróć, za każdą razą pluń w górę, przyjdzie do ciebie czarny cap z długą brodą a z koślawemi nogami; ale nie bój się; idź prosto ku niemu, weź go za brodę, głaszcz, a mów: Koziu, koziu! On stanie na dwóch łapach, a dwie ku tobie wyciągnie. Przeżegnaj się zaś od żywota za lewe ramię, z lewego na prawe i na czoło w imie archanioła archaniołów, który pod ziemią panuje. Mam lat sześć i sześćdziesiąt, kończyła baba, a wówczas anim piętnastu nie miała; nie pamiętam zaś, żebym choć jedną sobotę opuściła, iżbym się nie znajdowała na łysogórskiej biesiadzie”.

Klepaczewski Pogląd historyczny ….

Maszynopis, kopia rękopisu

Tekat 37, sygn.. 1327, k. 1-60,

PTL – Teki O. Kolberga

Nr teki	Nazwa ogólna teki	Sygnatura teki	Nr karty w tece	Hasło tematyczne
37	Miscellanea	1327/375	1-60	T. Klepaczewski – O czarach i zabobonach (rozprawa)

Pogląd historyczny na zabobony w Polsce

Kiedy się do napisania niniejszej zabierałem rozprawy, długo rozważałem u siebie, czyli jej treścią nie wystawię na szwank cierpliwości czytelników. Sądząc bowiem z napisu niejeden może pomyśli, iż o rzeczach podobnej treści prawić należałoby w naszych oświeconych czasach niańkom i babom, a nie zajmować niemi oświeconej publiczności. Cóż bowiem wiekowi naszemu do czarownic i czarów. Objaśnić go względem nich i od wiary w nie. Odwodzić nie ma przecież wcale potrzeby. Właśnie bowiem brak wiary stanowi naszego czasu najwybitniejszą może cechę. Dzisiaj w najszczytniejsze nieraz rzeczy nie ma żadnej wiary, a mianożby w czary wierzyć? … A jednak gdyby przyszło w rzecz głębiej zajrzeć przekonalibyśmy się, jak niezmiernie głęboko i rozłożyście wskutek tylowiekowej ich uprawy zapuściły korzenie zabobony i czary,- przekonalibyśmy się, że nie tylko sam lud nasz prosty jest zabobonnym, ale że nawet wadzie tej, której przez tak wiele wieków hołdowało całe

[84] Tak i w Wielkopolsce nazywają djabła.
[85] Kto wie czy ów mastyki i proszek nie jest własną kompozycją i dodatkiem Ossolińskiego, lud bowiem sam nie maściom i proszkom, ale, jak już nadmieniłem mocy szatańskiej owe dziwne podróże powietrzne przypisuje.

społeczeństwo, ulegają do dziś dnia mniej więcej i wyższe nawet warstwy naszego społeczeństwa. – Wybór przeto wspomnianego tematu możnaby usprawiedliwić. Lubo przedmiot sam bowiem nie ma już obecnie tak wielkiej wagi, jaką miał dawniej, będąc w naszych czasach tylko nieszczęsnego obłędu dowodem, w jaki ludzkość popadłszy brnęła w nim przez długie

- 2 - 000095

wieki; to wartałoby się wszakże zastanowić, skąd powstać mógł szał i obłęd takowy,- wartałoby spojrzeć na jego historyczny rozwój, a mianowicie bliżej się przypatrzyć, jak się też u nas w Polsce rozgłosił i jakie obecnie przybrał u ludu naszego rozmiary.

I ta wreszcie okoliczność powinna jeszcze pobudzić do bliższego zastanowienia się nad rzeczonym przedmiotem, iż mimo rozkrzewienia się i ustalenia zwiastowanego a wyczekiwanego przez ludy objawienia, - że powiadam mimo dobroczynnego światła chrystianizmu, który ciemnotę pogańskich o bóstwie rozproszył wyobrażeń; mogły powrócić i opanować umysły – owe tak niskie i niedorzeczne pojęcia, które przez wieki całej panując Europie, tysiące w najokropniejszy sposób ~~poczyniły~~ pognębiły ofiar i napiętnowały ludzkość znamieniem ciężkiego pohańbienia a umysłowego poniżenia.

Też to właśnie były powody, dla których pracę niniejszą podjąłem. A powiedzieć mi niechaj będzie wolno – nie bardzo- to dostępna praca. Kto bowiem zna lud i jego tajemniczość w rzeczach tyczących się jego odrębnej, że tak powiem, wiary; kto wie ile przebyć i przełamać trzeba trudności, nim się posądzi o zarozumiał~~ość~~e wyrażanie się uczynione powyżej. Zdobywszy wreszcie i to stanowisko, nie łatwo się znaleźć w tym chaosie powieści i wyobrażeń.

Potrzeba ku temu nietylko wielkiej oględności, aby się nie dać uwieść i nie brać wszystkiego z tradycji ludowej za szczere złoto, co często bywa fałszywym tylko blichtrem; ale potrzeba z drugiej strony xxxxxxxxxx umieć się wtajemniczyć w życie domowe i wiarę

- 3 – 000096

Starożytnych narodów, a mianowicie Rzymian, Greków i Żydów, a niemniej życie własnego ludu. Inaczej trudno się na to pole odważyć. – I nigdy- bym się też na nie nie podobno śmiało nie był mógł puścić, gdy-bym nie znalazł takiej pomocy, jaka mi się nadarzyła w „Studjach o literaturze ludowej" Rycharda Berwińskiego. Dzieło to podjęte z wielką pracą, a z wyborną – mianowicie pod względem zabobonów u starożytnych, przeprowadzone krytyką, przetorowało pisarzom dzisiejszym drogę do mało co dotąd jeszcze znanej krainy ludowych podań, do której bardzo wielu ubocznemu scieżkami wprawdzie wedrzeć się usiłowali, ale nikt do wnętrza tych zaczarowanych obszarów przedrzeć się nie zdołał. Dla tego pracy i zasłudze Berwińskiego hołd winny składając, tem chętniej wypowiadam, że z niej niejednego szczegółu i niejednego zaczerpnąłem objaśnienia, których w mojem położeniu inaczej nie byłbym mógł zdobyć.

Tak się usprawiedliwiwszy przystępuję do ~~pracy~~ rzeczy

I.

Nie było pewno ludu na ziemi, który-by nie wpadł na myśl, iż w świecie dzieją się rzeczy nadzwyczajne wskutek sił nadprzyrodzonych. W tej mierze już starożytni pisarze podobny sąd

wydają. I tak powiada Cicero: „ x Nie ma narodu, jak- kolwiek był-by nieokrzesanym i dzikim, który-by chociaż nie wie jakiego boga czcić trzeba, nie wiedział wszakże, że należy ~~bogom~~ bogu cześć oddawać. ’’[86] Dobitniej jeszcze wyraża się w tej mierze Plutarach: ’’ ’’ Przewędrowawszy całą ziemię,” ’’ powiada; ’’ ’’ znaleźć można miasta bez murów, nauk~~i~~, królów i td.; ale nikt nie widział miasta, które-by świątyń i bogów nie posiadało. I wierzę, iż łatwiej zbudować miasto bez funda -

- 4 - 000097

mentów, aniżelić by się społeczność bez wiary w bóstwo założyć i utrzymać można ’’ ’’ [87] Z jednej strony przypisywano w pierwotnych czasach wypadki nad-zwyczajne, nadprzyrorodzone wydarzenia – potędze złego. Dualizm takowy, jako najprostsze religijne pojęcie, pewno się też najwcześniej pojawił; a nie będąc światłem prawdziwej wiary i wiedzy objaśniony, stał się źródłem zabobonów i czarów. Trudno tu sięgać po dowody do najdawniejszych czasów; nie dla tego, jakoby na takowych zbywać miało, ale że zakres ciasny tej rozprawy na to mi nie dozwala ; chcąc wszakże wystarczające mieć dowody i podstawę, na których- by można oprzeć dalszy jej rozwój i twierdzenia, dosyć będzie, że nadminię choć pokrótce o zabobonach i demonach tych właśnie narodów, które nam znane z oświaty i przeważnego wpływu Europę,- że nadmienię o zabobonach i demonach Żydów, Greków i Rzymian, opierając się przy rozbieraniu ~~Żydów~~ pierwszych na księgach starego zakonu, przy drugich zaś na znanych nam wszystkim pisarzach klasycznych ~~y~~ Homerze, Horacym, Owidiuszu, Teokrycie, Wirgiliuszu i innych. Wszakże niechaj się nikt nie spodziewa po tem wyrzeczeniu jakiego obszernego dzieła; rozbiór takowy wymagał-by głębszej pracy a przede wszystkiem większego zakresu; mnie zaś głównie tutajo to chodzi, jak już napomknąłem, aby nie nużąc czytelnika szerokiemi wywodami, a wspomniawszy o pierwotnych czarach i zabobonach, jako też przytoczywszy ich źródła, mieć pewny punkt oparcia w dalszej o tej rzeczy rozprawie.

Wiadomo zapewne, że pomimo wyobrażenia o prawdziwym Bogu był naród żydowski i jest do dziś dnia niezmiernie zabobonnym.

- 5 - 000098

Samo pismo święte częste tego daje dowody, już-to wyliczając, jakich praktyk czarodziejskich się wystrzegać ma lud ~~żydowski~~ izraelski~~ch~~ już też opiewając historycznie, jakim się praktykom lud ten ~~może~~ nieraz oddawał, zapomniawszy o prawdziwym Bogu. Wspomnę tu tylko nawiasem o praktyce owej na puszczy przy święceniu cielca, podczas kiedy Mojżesz był się udał na górę Sinai w celu otrzymania przykazań. – Że zaś lud izraelski mocno hołdował wierze w czarownice i czary, dowodzi tego następujące miejsce z pisma świętego, gdzie mówi Bóg do Izraelitów :[88] ’’ Nie skłaniajcie się do czarowników ani jej wieszczków, ani ócz pytajcie, abyście się przez nie nie splugawili ’’ Na innem znów miejscu jest powiedziano[89] ’’Ani się niech nie znajduje w tobie,(t.j. pomiędzy ludem), który-by oczyszczał syna swego albo córkę, przewodząc przez ogień, albo, który-by się radził praktykarzów i wierzył snom i wróżkom, i ani niech nie będzie guślarz, ani czarownik, ani który-by się duchów złych radził, ani wieszczków, albo się od umarłych prawdy dowiadywał. Tem bowiem wszystkiem brzydzi się Pan ’’. - I stąd wreście sądzić można o zagęszczeniu się zabobonów pomiędzy ~~y~~ Izraelitami, iż

[86] Tnsc. Quaest. I.
[87] Plutarch. adv. Colot.
[88] Leviticus:XIX.31 i XX.6
[89] Deuteronom.XVIII,10.11.-

wedle następnego miejsca,[90] w którem mowa o sposobie sądzenia rozmaitych ciężkich występków. Bóg każe śmiercią karać czarownicę mówiąc do Mojżesza: '' Czarownicy żyć nie dopuścisz i td. [91]dalej ''Mąż albo niewiasta, w których-by był duch czarnoksięski albo wieszczy, śmiercią umrą; kamieniem ukamienują ich, krew ich będzie na nich''

Między innemi najlepszym dowodem zabobonności Żydów jest księga Hennoch, pełna guseł i zabobonów, któráto księgę w późniejszych czasach do ksiąg Mojżeszowych podobno przyłączono Terturlian wcielił ją podobno do pisma świętego. Jako apokryf jest ona dzisiaj bardzo rzadką. Całego szeregu zabobonów wyliczać nie

- 6 - 000099

myślę, o jakich ta księga mówi; wspomnę tylko o tych, które przy rozbiorze zabobonów naszego ludu przydać mi się później mogą . I tak ~~prz~~ z pomiędzy demonicznych postaci zasługuje szczególniej na naszą uwagę rodzaj czarownicy nazwanej tam Lilith. ''Lilit'' w hebrajskiem znaczy '' nocna '', a więc tyle co u nas '' Nocnica '', o której później pomówię. Jest-to pierwszy ślad wyobrażenia o jakiejś demonicznej istocie, powiada Berwiński,[92] z fatalnym wpływem i władzą szatańską nad nowonarodzonemi dziećmi. O tej Lilith już Izaiasz wspomina, [93] a żydowski' uczony xxxxxxxxxx rabbi Ben Sirah tak o niej mówi : '' Była ona pierwszą żoną Adama, ale go opuściła z dumy, żeby mu nie być podległą . Na skargę Adama posłani za nią aniołowie dogonili uchodzącą u brzegów morza Czerwonego i zagrozili, że jeśli nie wróci, to albo samą w morzu utopią, albo codziennie zabiją 300 jej dzieci, które rodzić będzie w boleściach. Na co Lilith odrzekła: '' mnie puście dalej skoroć już przeznaczeniem mojem jest godzić i nastawać na życie nowonardzonych dzieci, - chłopców przed ósmym dniem po urodzeniu, dziewcząt zaś przed dwudziestym; ale przysięgam na Boga żywego, że ochraniać będę wszystkie dzieci, przy których albo was samych, albo imie wasze na jakim amulecie zobacze.'' Wskutek takowego to wyobrażenia o owej demonicznej istocie do dziś dnia praktykuje się jeszcze u Żydów zwyczaj, iże we czterech kątach położniczej izby piszą się trzy nazwiska aniołów owych, którzy za Lilith byli wysłani, i że trzy owe nazwiska: ''Senoi, Sansenoi, Samangaloph'', napisane na amulecie, zawieszają Żydzi na szyi nowonarodzonym dzieciom.

Zupełnie podobną demoniczną istotą u Greków i Rzymian jest tak zwana Strzyga, tylko że myt o niej naturalnie różni się od mytu o żydowskiej Lilith.

- 7 - 000100

U Greków nazywała się ona XXXXXXXXXXX albo XXXXXXXXXX, od słów XXXXXXXX, XXXXXXXX - u Rzymian zaś ''Arix'' od słowa, ''Aridere'' znaczących świstać,, zgrzytać, skrzypieć, skrzeczeć, skrzeczeć.

Owidiusz mówi wyraźnie o strzygach : [94] Et ills strigibus nomen, sed nominis hujus causa, quod horrenda noete stridere solent. (Nazywają się one strzygami, a to z tej przyczyny, że o nocnej porze smutnie wołają.)
Jeden ze znakomitszych pisrzów naszych, Wł, K. Wójcicki, który literaturą ludową jak wiadomo dużo

[90] Exeod.XXII.18
[91] Lewitic XX.27
[92] Studia lit. lud.T.II str. 5
[93] 1~~3~~x Jza~~i~~, 13.14
[94] Fast. VI. 139.-

się zajmował, zupełnie podobną daje definicję i o naszej strzydze, mówiąc pomięczy innemi, że strzyga, będąc kobietą przemieniona w sowę, śmierć przepowiadając, smutnie huka. Inny zaś nasz pisarz, Gołębiowski, w tej mierze jeszcze dodaje, że nasze strzygi, szczególniej polując na dzieci tłuste i ~~czerwone~~ czerstwe, takowe porywają, oddając w zamian chude i wybładłe.

Otóż tak samo i Owidiusz nadaje, jak już wyżej namieniono strzygom postać sów żarłocznych, powiadając na innem miejscu [95] , że one w nocy do kolebek dzieci przylatują i krew im wysysają, j przez co dzieci mają twarz bladą, jak zmarznięty liść.

Nie można tu pominąć orzeczenia, jakie w tej mierze czyni i Testus [96] Brzmi ono jak następuje : Strigiem, ut ait Verrius, Graeci stringa appellant, quod maleficis mulieribus nomen indictam est, qnas rolaticas etiam rocant, to jest : że Grecy strzygami mienią czarownice, które także i latawcami zowią.

Zupełnie zaś podobnie powiada i Petroniusz o strzygach : Sunt mulieres plus sciae , sunt nocturnae et quod sursum et deorsum faciunt.

- 8 - 000101

Przytaczam wyjątki owe tak szczegółowo z tego powodu, że posłużą one nam później do objaśnienia i naszych maleficae muliers czyli czarownic, - rolaticae, latawców, sciae, mądrych – i nocturnae , nocnin .

A teraz wracam do strzyg Rzymskich .

Był jeszcze inny rodzaj strzyg u Rzymian. Wystawiali je oni sobie w postaci nie ptaków, ale kobiet,- jakoby czarownic, które wprawdzie głównie na dzieci polują, ale także i na dorosłych czyniły zasadzki. Dodać tu zaraz wypada, że strzyg ów rodzaj ostatni w postaci kobiet się wałęsający, jeszcze miał jeden u Greków i Rzymian podrzędny oddział . Jeden bowiem rodzaj strzyg takowych był nietylko bardzo na krew chciwy ale i niezmiernie żarłoczny, tek że nietylko na samem krwi wyssaniu przestawał, ale nawet całą ofiarę swą pożerał. Czasami zaś, wyjadłszy serce i wnętrzności i zostawiwszy w to miejsce inny jaki przedmiot, resztę swej ofiary porzucał. – Owe na jedzenie tak chciwie strzygi, - owe jedze czyli jędze -że się po polsku wyrażę - nazywały się u Greków : '' Empusy '', u Rzymian zaś '' Lamie '' (podobno ''a laniando '' , od rozdzierania i pożerania ofiary).

Tyle o Lilith i strzygach. Są one jak widzieliśmy czarownicami; ale właściwie nie takie znaczenie zwyczajnym czarownicom lud nasz przypisuje. Wszakże i na owych prawdziwych czarownicach w starożytności nie zbywa i zbywać nie może, jak to zaraz zobaczymy, jeśli one i u późniejszych ludów się pobawiły, które to ludy po większej części główniejsze zabobony od starożytnych poprzyjmowały .

Któż-by nie znał i nie słyszał o bardzo już dawnej czarownicy, - o owej Homerowej Cyrce, tyle światu ówczesnemu,

[95] Fast . VI. 131
[96]

- 9 - 000102

a szczególniej biednym towarzyszom Ulissessa, psot płatającej i mocą demoniczną w zwierzęta ich zamieniającą. - Podobną czarownicą być miała i delficka Pythia, tylko, że obok czarów głównie trudniła się wróżbiarstwem, który to proceder zresztą z godnością czarowską ściśle jest połączony.

Widzieliśmy dotąd, że na scenie czarostwa sama tylko płeć piękna miała zaszczyt występować; jest i to ponikąd ważną rzeczą, o którą mimochodem potrącam, a do której wrócę później; zaprzeczyć wszakże nie można, że i rodzajowi męskiemu, lubo rzadziej dostawały się czarowskie do odgrywania role. Nadmienię tutaj tylko o ''owych pustych a psotnych wisielcach'', jak ich któryś z naszych pisarzów XVII wieku nazywa, - o owych Satyrach i Faunach. Nie będę się rozwodził nad ich właśnościami, bo te dla nas mniej ważne; chodziło mi głównie o to, aby napomknąć o ich historycznem istnieniu. Tyle tylko powiem, że to byli pół-ludzie, pół zwierzęta, - najczęściej z koźlemi kosmatymi nogami i takowemi-ż różkami na głowie, '' którzy szczególniej na kobiety występne czynili zasadzki'', jak się o nich wyraża Augustyn S.[97] Satyry owe i Fauny, które jak pisze Isidor [98] miały się u Greków zwać , nie są czysto gredzkiego lub rzymskiego pochodzenia. Już o podobnych istotach i Mojżesz i Jezajiasz wspominają, nazywając je '' Seherim ''; ostatni zaś wyraża się o nich ,''że mieszkańcami puszczy, którzy sprośnie tańczą i dziwnie się jakoś nawołują ''. Waży ustęp w tej mierze przytoczyć mi wypada z '' Studiów '' Berwińskiego, a to w tym celu, aby ile możności naocznie wykazać, iż wszystkie prawie zabobony i gusła do dziś dnia jeszcze często między ludem naszym pokutujące, nie są najczęściej oryginalnemi dzisiejszych ludów pomysłami

- 10 - 000103

ale sięgają innych czasów i innych narodów , które-te narody takowe sobie w ~~taaged~~ tradycji podając i na nas ja zlały w puściźnie.

'' W chrześciaństwie,'' pawiada Berwiński z powodu Faunów i Sartyrów[99] ''w chrześciaństwie bardzo się też wcześnie ta historia o satyrach, faunach i jakichś demonach kosmatych napotyka. I tak: gdy ś. Antoni szedł przez pustynię egipską, szkając pustelnika Pawła, napotkał grandem homunculum, aduncis naribas, fronte, cornibus asperata, cujus extrema pars corporis pilesa in caprarum pedes desinebat; (to jest : spotkał satyra z zadartym nosem, z różkami na głowie, od bioder kosmatego a koźlemi opatrzonego nogami) A kiedy go ś. Antoni zapytał, kim-by był, odrzekł~~oo~~ mu potwór: Mortalis ego sum et unus ex accolis eram, ques rario errare delusa gentilitas Faunes Satyrosque et Inibos colit(to jest: że jest jednym z śmiertelnych, na puszczy mieszkających, których łatwowierni ludzie czczą pod mianem Faunów i Satyrów i Inkubów) ~~Cóż~~ Czo-ż to Faunus jako i Satyr w swojej postaci z wszelkiemi atrybucjami pogańskich tych demonów; Incubus zaś wspomniony, zwący się w polskim Przyłożnikiem, , jest to właśnie ów demon , wymarzony w pierwszych czasach chrześcijaństwa, a powstały, jak z poprzedniego przytoczenia jasno się pokazuje, z pogańskiego Satyra i Fauna, z którymi go też ś. Antoni bez ogródki stawia w parze.

Dwojaki takowych demonów rozróżniano w chrześciaństwie rodzaj, mianując jednych inkubami, drugich zaś sukubami (Incubus – Staceubus) I do tac przyszedł ów zabobon - ma się

[97] De air. Dei lib.XV.cap.22.23.-
[98] Prig.VIII if.Stud.Berw. t.I.p.204.-
[99] Studiów tem. I.s. 203

rozumieć - przez kościół, który go jak się to później pokaże teoretycznie rozpowszechnił. U nas obydwa te rodzaje jednem ochrzcono przyłożnika mianem, Przyłożnik takowy, będący rzeczywistym

- 11 - 000104

~~djabłem~~ djabłem, już-to uwodził mężczyzn, postać kobiecą przybierając (succubas); już też kobiety, okazując im się w postaci męskiej (incubus). Pomówić mi zresztą przyjdzie obszerniej o tej demonicznej istocie niżej.

Cofnijmy się teraz do źródła tego zabobonu i popatrzmy na jego historyczny pochód. - U Żydów, którzy Bóg wie skąd go może wzięli, widzieliśmy go w postaci Seherim, u Greków i Rzymian jako Satyra i Fauna, u pierwotnych Chrześcian występuje on jako Incubus , a u nas potem - jak to zaraz zobaczymy, jako Przyłożnik. I któż-by się był spodziewał, że żydowski Seherim, odprawiwszy tak długą pielgrzymkę i przetwawszy wieki, przywędruje wreście jako-by w trop za krajowcami swymi i rozgości się w naszej Polsce pod postacią Przyłożnika ?! A wszakże widzieliśmy, że tak jest w istocie. - A i tego pewno-by się nie był spodziewał, iż-by ów pierwotny Seherim, a późniejszy Faun i Satyr z kosmatemi koźlemi ~~różkami~~ nóżkami i różkami na głowie, pokutował potem po chrześciańskiej Europie jako djabeł w swojej postaci; boć wiadomą to rzeczą, iż w ten sposób djabła wystawiano, a to nawet i u nas w Polsce aż do czasu, w którym z politycznego a niezbyt miłego sąsiedztwa wyparła z tego stanowiska starego djabła inna ważna u nas figurka, także wprawdzie z różkami na głowie, ale już w trójrogaty kapelusz, harcop i pluderki przystrojona, a której nie wiem dla czego odjęto koźle nogi, przydając w to miejsce jedną ludzką a drugą tylną końską!

Takim to turystą stał się djabeł u nas na ziemi! - Dla lepszego poglądu na rzecz warto-by zestawić imiona wszystkich demonów, a jakichśmy dotąd mówili. I tak u Żydów widzieliśmy Lilith i Seherim; u Rzymian zaś i Greków: Strygi, Empuzy,

- 12 - 000105

Lamie, Cyrce, Pythią, Satyrów, Faunów, Ponitów i Sukubów wraz z Inkubami. - Oto-ż to i cały personał demoniczny z świata pogańskiego, jaki mi w niniejszej rozprawie przytoczyć było potrzeba.

Na inny przedmiot z świata owego przyjść mi teraz jeszcze należy. Chodzi mi o wykazanie niektórych praktyk i zabobonów, których od najdawniejszych czasów w świecie starożytnym przy czarach używano.

Żadna pewno z praktyk przy czarach nie była tak w starożytności, jak i u nas jeszcze tak szeroko rozgałęzioną, jak zabobon o przyrokach albo urokach. Lud nasz dotychczas jeszcze wierzy w uroki i przyznaje ludziom niektórym wzrok tak nieszczęśliwy, że na cokolwiek żyjącego spojrzę w złej godzinie, to przyprawią o śmierć lub o ciężką chorobę - nietylko lud sam w takowe uroki wierzy; mają ową wiarę i wyższe nawet ~~warsztaty~~ warstwy społeczeństwa naszego w obecnym czasie. Na dwód czego oprócz ładnej powiastki w klechdach,zbiorach Wójcickiego w oczach uroczych chociaż tylko i to przytoczę , co się mieści w Dodatku do Czasu[100], gdzie w pięknym opisie podróży do Arabii po konie powiedzianem jest, iż pewien światowy obywatel Podolski nie chce nikomu pokazywać swego ulubionego konia arabskiego, Bagdada, ponieważ sprzedający owego konia Arabowie byli go

[100] Dod.do Cz.miesiąc Czerwiec 1857 roku

przestrzegli iż-by rumak owego - ową perłę Arabiztanu, chronił przed oczyma źle patrzących, bo mu zmarnieje, co też - powiada ów opis zupełnie na serjo, po jednej z wizyt jakichś zawistnych ichmościów u Bagdada o ledwie, że się nie sprawdziło .

- 13 - 000106

Wracam do rzeczy, powtarzając, że zabobon o urokach jest u mas bardzo rozpowszechnionym. A wszakże i on, do najstarszych pewno w świecie należąc, nie u nas podobno powstał. Już o nim mowa w starym testamencie w księgach mejżeszowych, a o istnienu jego w Grecji mówi Plutarch[101] u Rzymian zaś Pliniusz[102]. U Rzymian nazywał się on '' fascinum '' albo ''fascinutio'' a jak był u nich rozpowszechnionym dowodzi tego między innemi i wiersz Wirgiliusza[103] Nescio. quis teneros oculus mihi fascinat agnos, tj. nie wiem czyje oko przyracze mi delikatne jagnięta. Pliniusz mówiąc o urokach powiada w swej historii naturalnej,[104] że sam nawet Cicero w uroki wierzył, że twierdził iż szkodliwą tę właśność rzucania uroków posiadały oczy, opatrzone podwójną źrenicą.

Jedną także z bardzo ważnych praktyk czarodziejskich w starożytności jest używanie świeżej krwi , szczególniej przy tak zwanej nekromancji czyli wywoływaniu cienów umarłych. Świeżej krwi źwierzęcej, a nawet i ludzkiej, przypisywano od niepamiętnych czasów, siłę jakąś żywotną, tajemniczą , demoniczną. Wedle nauki filozofów greckich, a mianowicie Empedoklesa, była krew jedynym principium życia . Wszakże nierównie starsze mamy dowody na to, że krew niezwykłe zajmowała miejsce przy obrzędach religijnych jak i przy czarach. Zwracam tu uwagę na krwawe ofiary w starym testamencie, bez wątpienia

- 14 - 000107

w tej mierze z późniejszym zabobonem o krwi w związku zostające. I tak mówi Pan Bóg do Mojżesza :[105] '' I zabijesz cielca przed Panem u drzwi namiotu zgromadzenia. A wziąwszy krwi z cielca pomażesz na rogach ołtarza palcem swym, a ostatek krwi wylejesz ku spadku ołtarza . Barana także zabijesz a wziąwszy krwi jego, pokropisz wierzch ołtarza wokoło. I drugiego barana zabijesz, i weźmiesz ze krwie jego i pomażesz koniec ucha Aaronowego, i końce ucha prawego synów jego, i wielkie palce ręki prawej, także wielkie palce nogi prawej, a wylejesz tę krew na ołtarz wokoło ''.

Dla wykazania dawności tego zabobonu sięgnę po dowód jeszcze dobitniejszy. I tak już Homer w Odyssei [106] opisując wywoływanie cieniów z Hadesu podaje zarazem całą tego czaru procedurę. Dowiadujemy się stamtąd, że krew świeża była w takim razie nieodzowną, a chwiejący się cień Tirezjasza, owego największego wieszczka w starożytności jako też inne cienie wychodzące z Hadesu do dołu Ulissessa, odzyskują tam mowę, przytomność, pamięć i nabierają form wyraźniejszych dopiero wtenczas, sporo się krwi takowej nachłeptały. Że wyobrażenie o takowej sile żywotnej krwi przechodziło od najdawniejszych czasów od ludu do ludu i dostało się w ten sposób aż do naszych czasów, mamy tego niezaprzeczone dowody, - że tu tylko wspomnę mimochodem o znanym przesądzie chrześcian nietylko średniowiecznych, ale nawet naszego wieku , o przesądzie

[101] Symp.V. 7. -
[102] Plin.hist.nat. -
[103] Eolog.III. 103, -
[104] Ibid. XXV.9
[105] Exod. XXIX.11.12.16.20 -
[106] Odyss.XI,20-50 i 137-148.

mającym niezaprzeczony związek z pierwotnem owem o krwi wyobrażeniem, iż Żydzi do praktyk swych religijnych mieli potrzebować świeżej krwi chrześciańskiego dziecięcia

- 15 - 000108

i takową ukradłszy dziecko, a kłójąc szpilkami z ni ego dobywali- Co większa - podana powyżej w homerowym opisie z krwią przy czarach, procedura posłużyła za wzór i receptę w przyszłości przy każdym czarowskim tego rodzaju experymencie. Licznemi dowodami z pisarzów różnych bardzo czasów możnaby tego dowieść; wspomnę tu tylko z Apolloniusza cytat Berwińskiego [107] w którym to pisarzu znaleść można i ów dół, krwią napełniony, i duchy zeń pijące, a który to dół u Homera tak ważną odgrywa rolę. Ta chyba zachodzi między obydwoma opisami różnica, że Apolloniusza dół jest okrągły, u Homera zaś kwadratowy. - I na ten zabobon przyjdzie mi się przy opisie upiorów i czarów naszego ludu odwołać.

Jedną wszakaże z najważniejszych praktyk czarowskich, o której Berwiński się wyraża, że tak od czarów jest nierozłączoną, jak modlitwa i pacierz od kościoła [108], są zaklęcia i odklęcia. Najdawniejsze pogańskie czarownice, jak i najnowsze chrześciańskie takowych zastępy zarówno potęgi owej słowa używały. Z klasycznych pisarzy znów na Homera odwołać się pod tym względem przychodzi, który skaleczonemu na polowaniu u stóp Parnasu Ulissesowi każe krew uchodzącą z rany synom Autolykosa słowem tajemniczego zaklęcia zatamować.[109]

W starożytności potędze takowej zaklęć ulegać byli przymuszeni sami nawet bogowie, jak to opowiada Owidiusz[110], tak iż sam Jowisz nawet na potężne takowe zaklęcie stawiać się był zniewolony przed oblicze Numy.-

U Rzymian zabobon ten zdaje się był daleko więcej rozkrzewionym, jak u Greków, a wierzyły weń u pierwszych i najjaśniejsze głowy swego czasu. Tak naprzykład uczony

- 16 - 000109

Varro współczesny Cicerona, zaleca z wszelką wiarą pewne tajemnicze formuły przeciw podagrze, a sam Juliusz Cezar nie wstąpił do morza wprzódy, dopóki trzykrotnie nie powtórzył pewnej formuły, która mu miała szczęśliwą zabezpieczyć drogę .- Sławnymi byli z owych zaklęć u Rzymian Marsowie i Sabinczykowie a sława ich była tak powszechną, że w przysłowie u wszystkich Rzymian weszły '' Marsae roces et Sabella carmina '' to jest właśnie owe słowa potęgi czarodziejskiej, do których zresztą Rzymianie także mieli zaufanie, iż wierzyli, że za ich pomocą można było sprowadzać grady, deszcze, ulewy, burze , choroby i inne tym podobne rzeczy.[111] Zaklęcia takowe nazywali Rzymianie '' carmen, depreiatio, incantutio '', a to z tego powodu, że guślarze albo je wymawiali w rytmicznym wierszu, albo też nawet śpiewającym powtarzali głosem. Odśpiewywanie zaklęć jeszcze do dziś dnia zachowało się u ludów północnej Afryki, a mianowicie u Arabów.- Wspomione zaklęcia wyszeptane, wyśpiewane, lub napisane służyły do robienia czarów, lub do ich odczyniania. Napisawszy naprzykład Rzymianin na drzwiach domu słowa: '' Arse rorse '' rozumiał, że go pożar nie dotknie. Sam Cato przeciw zwichnięciu polecał taką formułkę: '' haut, honat, - honat, haut, ista pista, sista domi - albo

[107] Argonaut. III.1032.
[108] Stud.o lit. s.173.-
[109] Odyss. XIX. 454
[110] Fast.III. 321.
[111] Stud. O lit. I. 179.-

damnaustra [112]. O innym zaś pisarzu, Marcellu Empiryku, powiada Berwiński[113], że na ból serca przypisywał taką czarodziejską formułkę: '' Coron ne mergito.care corcu ne merejito auitorem , utos, utos, utos, praeparavi tibi vinumlene, libidinem, discede a nonita, in nomine Dei Jaiob Dei Sabaoth '' (Dodać tutaj nawiasem należy , iż w zaklęciach takowych, trudno najczęściej dopatrzeć jakiejśkolwiek myśli: Są to po większej części dzikie wyrazy bez sensu i związku, niedające się dla tego

- 17 - 000110

wcale przetłumaczyć. Dla czego właśnie w ten sposób były układane zaklęcia, zaraz się dowiemy)

Widzimy więc , że nie tylko u nas się praktykowały i praktykują dotąd między ludem zaklęcia , zażegnywania i odczyniania czarów, ale że takowe praktykowały się już i w najodleglejszej .starożytności. - Dodać mi tu w końcu jeszcze należy, że tak u Greków, jak i u Rzymian nie swojskie i nowożytne , ale obce , zagraniczne, niezrozumiałe zaklęcia były najpożądańszemi. Mniemano bowiem, że im były słowa takowe starsze i niezrozumialsze, tem silniejszy wywierały skutek. U Greków jak to świadczy Lucjan,[114] najsławniejsze były zaklęcia egipskie, babilońskie i hebrajskie; u Rzymian i Gallickie tego zaszczytu dostępowały.

I u nas - że zaraz przy sposobności o tym przedmiocie pomówię - również nie polskie zwyczaje, lubo i takich naturalnie najczęściej używano, ale obce, niezrozumiałe zaklęcia szczególniej popłacały. Świadczy o tem Poklatecki w swoim '' Pogromie czarnoksięskim,'' powiadając, że kto czarta chce skutecznie prosić, powinien się do tego naprzód takiemi i takiemi sposobami przygotować, a potem odezwać się do niego w te słowa : " ty, któryś z błota wybrnął i siedzisz w pewnem miejscu, - ty który w okręcie wozisz się, a każdych godzin kształt swój odmieniasz, przybywaj czarcie, '' Ma się rozumieć: ku pomocy ku zrobieniu tego lub owego zadactwa. O co zaklinającemu właśnie chodzi. '' Łecz i tak zagadniony djabeł" powiada dalej Poklatecki, nie ma jeszcze potrzeby objawiaś się w postaci widomej, jeżeli mistrz czarnoksięski nie wezwał go w egipskiej lub tatarskiej mowie

- 18 - 000111

bo w takim tylko języku djabli rozmawiają radzi '' Otóż obszerniejsze nieco przytoczenie, z którego się pokazuje, że i u nas miano egipskie i obce zaklęcia za szczególniej skuteczne. W tej mierze bowiem ma się przy czarach tak rzecz i owemi zaklęciami, jak z starem winem powiedział-bym pomiędzy lubownikami tegoż napoju. W ogóle zresztą panuje tu przekonanie między ludem nieoświeconym, że ludzie dawniejsi, przedwiekowi zdobyli sobie byli znakomite wiadomości szczególniej w krainie wiedzy ducha, które to tajemnice z czasem zaginęły. Dziwna zaś rzecz, iż za ludem owym, który miał posiadać w wysokim stopniu owe tajemnicze wiadomości, ogląda się lud nieoświecony zawsze ku południu i wschodowi. Wnioskować by stąd można, że i do ludu przecisnęło się owo przeświadczenie, z jakich stron na północ nasza oświata swego czasu spływała.

O dwóch jeszcze zabobonach starożytnych nadmienić mi wypada, to jest: o laniu figurek już to z wosku, już też z innego materiału, i o tak zwanych lubczykach czyli napojach miłosnych. - Lanie wosku, ołowiu lub innego przedmiotu na wodę lub też i na suchy przedmiot w celu dowiedzenia się o

[112] R.R.cap.160 of. Stud. I.s. 180.-
[113] Ibid
[114] Lucian. Pseudomant.13.of.Berw. Stud.I. I. s. 181

osobie wpływ lub związek jakowy z lejącym mający, lub celem dowiedzenia się przyszłości; - lanie powiadam takowe od najdawniejszych czasów było w używaniu. - U Rzymian był on zabobon bardzo rozpowszechnionym. Wspomina o nim Owidiusz w liście Hipsila do Jasena, mówiąc : ''devonit absentes simulacraque cerea fiqit '' U Rzymian przyznawano mu nawet obszerne a ważne skutki. '' U nich '', powiada Berwiński[115]

- 19 - 000112

" nietylko odkryć było można poszukiwaną osobę z takich, odlewów, lecz kłując i krając je nożem można ją było nawet o śmierć przyprawić. Jakoż takiej przyczynie przypisywano śmierć Germanika, jak powiada Tacyt[116], którą na niego miał sprowadzić Pise, pokłówszy nożem jego wizerunek z wosku odlany Dla tego też dochodzić przyszłości za pomocą lania figurek, lub badać o losie ludzi w ten sposób uważano w Rzymie za ciężki występek i srogo takowy karano ''

Niemniej rozpowszechnionym w starożytności był, i zabobon o wzniecaniu miłości za pomocą filtrów miłosnych lub innych czarowskich sposobów. Już Tessalskie kobiety – a trzeba tu wiedzieć, że Tessalia była siedliskiem i zbiorowiskiem czarownic i wszelkich czarów w starożytności – już, mówią Tesalskie niewiasty głównie były z tej sztuki, a Arnobiusz pisze o nich z całą wiarą,[117] że umiały '' aut familiarum dirumpere caritates, aut sine olaribus reserare, quae classa sunt, aut ora silentio vinire, aut in rurriculo equos debilitare, inutare, tardare, aut uxoribus et liberis alienis, sive illi mares sint, sive feminei generis, inioncesi amoris flaminas et furiales immittere cupiditates''; to jest owe niewiasty umiały i psować związki familijne, i bez kluczy zamki otwierać, i usta do wiecznego związywać milczenia, i konie z zaprzęgu wycieńczać, popędzać lub wstrzymywać, - i tak żonom jako i dzieciom obcym, bądź to męskiego, bądź żeńskiego rodzaju zaszczepiać żądze rospasane i chuć zakazanej miłości. Czyż po większej części nie czyniono i naszym polskim czarownicom podobnych zarzutów, jakie Arnobiusz przypisuje Tesalskim czarownicom? Zdaje się że po wzspomnio

- 20 - 000113

nych tesalskich czarownicach co dziedziczyły sztukę ową Rzymianki i do doskonałego doprowadziły stopnia, jak się to pokazuje z niejednej pieśni lub satyry Horacego, z rymów Wirgiliego, Owidiusza, Tibulla, Propercego i innych. Ponieważ miejsca podobne dość powszechnie są znane, a zresztą mało nam chodzi o to, w jaki sposób tę lub ową na lubczyki przepisywano receptę; nie będę ich szczegółów przytaczał i tłumaczył. Na tem więc kończę rzecz o czarownicach i praktykach przez nie w starożytności używanych.

Dziwne nam się dzisiaj i nieomal dziecinne wydają wszelkie owe praktyki czarowskie i czary same. Raz bowiem poznaliśmy prawdziwe i najszczytniejsze objawienie, które umysły nasze oświeciwszy, zdarło z wszelkich tajemniczych sztuk czarowskich zapyloną wiekami zasłoną i ukazało nicestwo takowych; drugi raz znowu - a co najważniejsza - czas posunął nas w wiek większej oświaty, a historia i doświadczenie miało czas przekonać nas i wyświetlić prawdę. Nie stawiam ja tu bynajmniej historii wraz z doświadczeniem wyżej nad samo objawienie; chciałem tylko dać poznać w poprzedniem orzeczeniu, że w pierwszych wiekach chrześciaństwa było przecież objawienie takie, jakie i dziś mamy, a jakie było i w wieku XIII w Europie, a pomimo tego panowała w owe czasy wiara

[115] Stud. o lit. t. II. s. 69 .
[116] Ann. II. 69.
[117] Adr. gentes bib.I.pog.25 Ludg.Batav.1651 of.Stud.o lit. T.I. 190.

w czary i czarownice, których tak niezmierne mnóstwo wszędzie pomęczono. - Dziecinnemi nam się dziś wydają, powtarzam, po większej części czary i gusła; a przecież to, dziś gusłem i przesądem mianujemy, było najczęściej niegdyś artykułem wiary wszystkich ludzi.

- 21 - 000114

(jak to możnaby powiedzieć, do dziś w tej mierze dzieje się u prostego ludu) i stanowiło mit i kult bożyszcz. Historia dowodzi prawdy mego twierdzenia. Zamyka to zresztą kolej, którą przechodzą wszystkie mity bałwochwalstwa, jak słusznie powiada Berwiński. Pierwotnie do szczytu najwyższej wyniesione potęgi karłowacieją z czasem, - treść ich idealna zamienia się na coraz realniejszą, a tem samem istota ich idealna coraz się bardziej zniżając do rzeczywistości, ginie w końcu skalana nadużyciem i że się tak wyrażę spowszechnieniem . - Taką jest jedna przyczyna zniesienia dawnych kultów; drugą jużeśmy wskazali - jest nią objawienie. Lubo zaś kościół sam początkowo nie niweczył i nie zacierał mitów owych i podań pogańskich, bo tego uczynić nie był jeszcze w stanie; to jednak wskazując je na pręgierz i wieczne potępienie i przypisuje sprawie szatana - pośrednio przyczyniał się bardzo skutecznie do ich zniweczenia. W kościele bowiem, czcząc prawdziwego Boga, wierzymy także i w ducha złego, strącanego do piekieł. Kościół więc lubo w zasadzie swej nie przyjmuje dualizmu, to jednak przypuszcza go w praktyce. Cóż więc czyni kościół z wszystkiemi bożyszczami pogańskiemi i ich kultem ? ... Otóż, nie mogąc się jeszcze początkowo wznieść nad wiek i wyobrażenia ówczesne, nie ogłasza ich za mrzonkę rozumu ludzkiego, ale przypisując obałamucenie takowe nieprzyjacielowi rodzaju ludzkiego, to jest szatanowi, utrzymuje, że cześć pogańskim bożkom wyrządzaną była samemu szatanowi, i że beżyszcza pogańskie były to same demony, którym Grecy, Rzymianie i wszyscy inni poganie, obałamuceni przez szatana, cześć przynależną samemu Bogu oddawali. Dowodów na wzmiankowane twierdzenie znajduje się wiele, ograniczę się przecież na jednym tylko ale oczy bijącym

- 21 - 000115

Fakcie. I tak jeden z najświetlejszych ojców kościoła Augustyn Święty, w tej wierze tak się wyraża: ’’ Demony są to istoty złe i podstępne, które się głównie o to ubiegają, żeby człowieka odwieść od prawdziwej chwały bożej. One to odbierały od Greków, Rzymian i wszystkich pogan część przynależną Bogu. One to łudzą i zwodzą świat fałszywemi cudami, wróżbą, auguryami, nekromancją’’[118] Jak zaś wyraźnie kościół bronił istnienia czarodziejstwa, demonów i czarów dowodzi następny cytat z pieśni jednego z najświatlejszych doktorów kościoła Ś. Tomasza z Kawinu pod tym względem powiada. De maleficiis autem sciendum est quod quidem dixerunt, quod maleficium nihil est et quod hoc proveniebat ex infidelitate : quia rolebant, quod daemones nihil sunt, nisi imaginativend hominum, in quantum scilicdent homines imaginabantur cos et ex imaginativneterriti laedebantur. Fides rero catholica cult, quod daemoned sint aliquid et nocere suis oprationibus ’’[119] co znaczy: Ze względu na czary trzeba wiedzieć, co niektórzy utrzymywali, jakby czary nie istniały wcale I jakoby wyobrażenie o nich powstało skutkiem słabej wiary I jakoby wyobrażenie o nich powstało skutkiem słabej wiary: chciano-by bowiem, iżby demony niczem nie były, jak mrzonkami ludzkiej wyobraźni o ile ma się rozumieć ludzie ich sobie wymarzyli, a wskutek owych strachów szwank ponosili. Wiata zaś katolicka chce, iżby demony były czemś i mogły szkodzić dawnymi sprawami.

[118] De civit. Dei XV. 22.X.10.-
[119] Thom.Aquin.Quedlibet XI.art.10 of.Stud. T.I. 167

Słusznie przeto Berwiński utrzymuje [120] że demonologia wschodu i jakby powiedział w ogóle pogańskiego świata, przeszła i ukształtowała się po chrześcijańsku stosownie do przyjętego principium jednobóstwa; a jak rozliczni bożkowie

- 22 - 000116

pogańscy poddać się byli zmuszeni jedynemu Bogu cheściańskiemu, tak też i z drugiej strony wałęsając się samopas w starym świecie demony teraz grupować się musiały około ogniska i najwyższego księcia swego-szatana. Jak zaś dopiero widzieliśmy powiada jeszcze w tej mierze Augustyn ś., że nawet już po objawieniu owe-to demony i czarty, pogańskie łudziły i zawodziły świat fałszywemi cudami, to jest czarami, wróżbą, augariami i nekromancją. Raz jeszcze przeto wyraźniej ważne owo zdanie kościoła wypowiedzieć należy, że wszystkich ludów pogańskich bożkowie byli demonami, i że wszystkie praktyki religii pogańskich były czarodziejstwem.

Jako powszechną było wiarą i przekonaniem pierwotnych chrześcian, że złe duchy rzeczywiście pod postacią bożków pogańskich odbierały cześć boską, zmuszając niejakio do grzechu tego, a uwodząc przez fałszywe cuda i wyrocznie, dowodzą tego ojcowie kościoła. Między innymi prócz Ś. Augustyna tak mówi w tej mierze Tertalion, jeden z największych pisarzów chrześciańskich (żyjący w 3-cim wieku a urodzony w Kartaginie) w sławnej swej apoloyci Chrześćian, przypisanej dostojnikom Romy : '' Wiem ja, że ma to za rzecz dziwną, wielu za urojenie, wielu nawet za niedorzeczność, głupstwo, wierzyć, jakoby rzeczywiście złe duchy kryły się i cześć odbierały w bałwanach. Atoli sam rozum ludzki, jak niczem zdania tego poprzeć, tak też niczem zarówno i zaprzeczyć jemu nie może. Nam, którzy duszę naszą w powłoce śmiertelnego ciała nosimy, za nadto mało jeszcze znaną jest natura duchów; zarzut zaś, jaki zwykle na zbicie zdania tego przywodzą iż : ''nie zdaje się zgadzać z dobrocią Bozką, aby

- 23 - 000117

aby dodawał złym duchom takiej władzy zaślepiania i uwodzenia ludzi''. Zarzut ten jest więc pozorny niż rzeczywisty gdyż byłaby te wielka z naszej strony zuchwałość, gdybyśmy podług rozumienia naszego chcieli sądzić albo stanowić, co Bóg ma czynić, a czego nie czynić; co może, a czego nie powinien dopuszczać''

Takie to wyobrażenie miał kościół pierwotny o kulcie pogańskim i takie poganom czynił zarzuty. Ale i poganie również ze swej strony nie lepsze mieli wyobrażenie o pierwotnym chrześciaństwie. Przypisywali oni pierwotnym gminom chrześciańskim wszelkie, możebne niegodziwości, a cuda chrześciańskie również nazywali czarami, Nie będę się nad tem obszerniej rozwodził, ale na dowód przytoczę tylko miejsce ze studiów Berwińskiego,[121] opiewające, że Minutinus Felix każe Caeciliuszowi wystawiać pierwotnych chrześcian, jakoby oni byli fakcją zgubną, złożoną z wyrzutów społeczeństwa, z kobiet nierządnych lub łatwowiernych, na wszystko złe rozpasaną przeciwko wszystkiemu, co boskiej sprzysięgłą; każe mu o nich prawić, jakoby na schadzkach nocnych pożywali ciało ludzkie, a to przy każdorazowym przyjmowaniu newego adepta, przed którym zawdy, kiedy go do koła swego poraz pierwszy wprowadzą zastawiają nowo narodzone dziecię w naczyniu mąką przysypane i wzywają kandydata, ażeby nożem ofiarniczym kilkakrotnie w tę mąkę ugodził, Poczem krew płynącą chwytają chciwie pożerają i liżą z upodobaniem, a ciałko

[120] Stud. T.I. s.164.
[121] Stud. O lit. I.s. 150

zamordowanego niemowlęcia rozrywają na sztuki. Każe dalej Minutius temuż Caeciliuszowi innych jeszcze niegodziwości zarzuty rozsiewać na chrześcian, naprzykład: że cześć ludzką oddają i genitatibus ’’ swego arcykapłana, że się mianują braćmi i siostrami, a imion tych

- 24 - 000118

uświęconych używają do pokrywania wspólnych nierządów, i tym podobne bezeceństwa. Jak się łatwo dorozumieć, zarzuty te oparte były na faktach przekręconych i pierwotnym wyobrażeniu o nabożeństwie pierwszych chrześcian, które ś. Justyn , filozof i męczennik, umęczony w drugiej połowie II wieku tak opisuje w swej apologii chrześcian, przypisanej cesarzowi Antoniuszowi Piusowi i senatowi Rzymskiemu ’’Zgromadzamy się zwykle w niedzielę, którą wy nazywacie dniem słońca , jako w pierwszym dniu stworzenia świata, w którym Bóg światło wyprowadził z ciemności, i w którym Jezus Chrystus zmartwychwstał. Zgromadzamy się wszyscy do jednego miejsca, aby wspólnemi niejako siłami łaskę bożą sobie uprosić. Tam czytamy razem pisma święte: pisma Proroków i Apostołów, aby natchnionem ich słowem wiarę naszą ożywić, miłość Boga i bliźniego pomnożyć, nadzieję i ufności pokrzepić, serce i sumienie nasze oświecić. Przewodnikami naszymi są najcnotliwsi z najstarszych. Jeden z nich, w zabranym głosie, naucza nas, upomina, lub karci; poczem powstajemy wszyscy i modlimy się razem, śpiewając psalmy i hymny z pism świętych albo z natchnienia. Po ukończonej modlitwie pozdrawiamy jedni drugich uściśnieniem i pocałowaniem wzajemnym. Przewodniczący nam kapłan bierze chleb, czarę z winem i wodą, i dając cześć i chwałę Ojcu w Imię Syna i Ducha świętego, czyni mu długie dzięki za udzielenie tych darów: ’’ na co lud cały odpowiada. "Amen " to jest po hebrajsku: ’’ niech tak będzie’’ Poczem ci z pomiędzy nas, których zowiemy Dyakonami, poświęcone tym sposobem chleb , wino i wodę rozdają każdemu z obecnych i dla nieobecnych roznoszą.

- 25 - 000119

Pokarm ten zwie się u nas Eucharystią (dziękczynieniem), i nie wolno pożywać nikomu, ktoby nie wierzył w prawdę naszej nauki, ktoby nie był obmyty wodą Chrztu świętego na odpuszczenie grzechów i na odrodzenie…. Albowiem pożywamy go nie jako chleb i napój powszedni, ale jako prawdziwe Ciało i Krew Pana naszego, Jezusa Chrystusa; który, jak sam mocą Słowa Bożego wziął krew i ciało dla naszego zbawienia: tak też mocą Boskich Słów swoich, w modlitwie dziękczynnej zawartych sam je w prawdziwe Ciało i Krew Swoją zamienia ’’ - Dla uzupełnienia opisu takowego nabożeństwa trzeba jeszcze dodać, że prócz diakonów płci męskiej były jeszcze tak zwane diakonisse wybrane przez Biskupa z pomiędzy starszych wiekiem niewiast, pełniące obowiązki diakonów względem płci żeńskiej. Po skończonej ofierze zabawiano się wspólnie rozmową w przedmiotach religijnych, zwaną konferencją a nakoniec odbywano wspólną biesiadę, zapomocą dobrowolnych składek urządzaną zwaną z tego powodu biesiadą miłości /XXXXXX/

Otóż pojedyńcze owych powyżej wymienionych zarzutów punkta dostatecznie teraz pojmujemy. I tak: część jedynemu utajonemu, niewidzialnemu Bogu przez Chrześcian oddawana, stała się w oczach zmaterializowanego Rzymu niezbożnością; ofiara krwi i ciała na pamiątkę ukrzyżowanego Chrystusa Pana powtarzana, była dlań dzieciobójstwem: wieczerze owe bratnie pod zasłoną nocy przez prześladowanych obchodzone, brał on za ohydne orgie, a pokutę na kolanach odprawianą przed biskupem przemienił na cześć jego ’’genitalium’’

Wiemy wszakże z histerii, do jakiego stopnia demoraliza-

cje, zwątpienia i materializmu upadł był Rzym w czasach, o których tu mowa; dziwić się dla tego podobnym zarzutom najgłębszej deprawacji moralnej nie można; ale to nas wprawia w zdumienie, a usprawiedliwić tego tak łatwo nie można, że ci sami chrześcianie, którym podobne bezeceństwa zarzucano ze strony pogan, świadomi owych powodów, temi samemi potwarzami obarczali później swych braci i współwyznawców, których jedynie dla tego spotwarzali i nie nawidzili, iż nie zgadzają się we wszystkich punktach wiary z kościołem, w odrębne ze sobą łączyli się sekty.

Wiadomą jest rzeczą, iż sekty takowe już w pierwszych czasach chrześciaństwa się pojawiły, Koniecznie mi wypada napomknąć tutaj przynajmniej o niektórych, a to o tych głównie co związek niewątpliwy mają z genezą czarów.

Na czele wszystkie sekciarzy stoi pewien Szymon z Tyany, którego kościół XXXXXXXXXX

przywódzcą wszystkiej herezji być mieni. Szymon ów Magiem zwany, który i z Apostołami względem pojednania i połączenia się z nimi traktował, jak to zaraz zobaczymy a odrzucony od nich w najzaciętszego wroga chrześciaństwa się przemienił i naprzekór Apostołom cuda rozmaite czynił,- Szymon ów takiej u Rzymian i cesarza Nerona nabył sławy, że za boga podobno miano i posąg mu z napisem wystawiono: ’’ Simoni deo sanito”. - Dzieje apostolskie wspominając o nim tak się wyrażają[122]

" Filip zeszedłszy do miasta Samaryjskiego opowiadał im Chrystusa. A rzesze pilnowały tego, co Filip powiadał, jednomślnie słuchając i widząc cuda, które czynił. Albowiem

duchowie nieczyści od wielu tych, którzy je mieli, wychodzili wołając głosem wielkim. Wiele też powietrzem ruszonych i chromych byli uzdrowieni. I było wiele wielkie w owem mieście (wiersz 95) A niektóry mąż, imieniem Symon, który przedtem był w owem mieście czarnoksiężnikiem, zwodząc lud w Samaryi, powiadając się być wielkim. Którego słuchali wszyscy od najmniejszego, aż największego, mówiąc: tenci jest moc boża, którą zowią wielką. A oglądali się nań przeto, iż od dawnego czasu zmamił je był czarnoksięstwy swemi. A gdy uwierzyli Filipowi opowiadającemu o królestwie bożem, i o imieniu Jezusa Chrystusa, chrzcili się mężowie i niewiasty i Tedy i sam też Symon uwierzył: a ochrzciwszy się trwał przy Filipie. A widząc znamiona i mocy wielkie, które się działy, zdumiewał się dziwiąc. A usłyszawszy Apostołowie którzy byli w Jeruzalem, iż Somarya przyjęła słowa Boże; posłali do nich Piotra i Jana. Którzy gdy przyszli, modlić się za niemi, aby wzieli Ducha Świętego ..... Tedy na nich wkładali ręce, i brali Ducha Swiętego, A ujrzawszy Symon, że przez wkładanie rąk apostolskich był dawan Duch Swięty; przyniósł im pieniądze. Mówiąc. Dajcie mi też tę moc, aby ten na którego bychkolwiek ręce włożył, wziął Ducha Swiętego. Lecz Piotr rzekł do niego: pieniądze twe niech będą z Tobą na zaginienie: żeś mniemał, iż-by dar boży miał być za pieniądze nabywany. Nie masz w rzeczy tej cząstki ani działu, bowiem serce twe nie jest proste przed bogiem…’’

Z dwóch przyczyn przytoczyłem tutaj dość obszerny wyjątek z pisma świętego, z których pierwszą: iż widzimy, że samo pismo święte przyznaje znaczną potęgę czarów, Symona,

[122] Dz. Apostol. Rozdź. 8 w. 5

a drugą, że wykazuje się z powyższego cytatu przyczyna tak, zaciętego później występowania Symona przeciw kościołowi. Ważna dla nas Polaków o czarach traktująca księga z XVII wieku pod tytułem: '' Czarownica powołana, '' o której obszernie będzie niżej, powiada zaś jeszcze o Symonie: '' Ten i umarłe poważał się wskrzesać w Rzymie przy bytności Piotra i Pawła ś.ś. acz tego nie dokazał, chyba że trup trochę ruszał głową, mocą czarta od niego wzywanego. I potem chcąc poprawić sławy w oczach wszystkiego Rzymu ważył się widocznie i począł z kapitolium w dzieli latać; ale modlitwa Piotra ś. gdy czarci odpędzeni spadłszy z wielkim hukiem i wrzaskiem na ziemię albo kamienie, rozbił się i nogi obie połamał.''

Otóż-to najpierwszy ślad, gdzie ów XXXXXXXXXXXXX zapomocą diabła lata po powietrzu, jak to później wszystkie czarownice latają.- Nie dziw, że o tak znacznym a najpierwszym kacerzu w późniejszych wiekach dużo się najdziwaczniejszych potworzyło bajek, jak i poprzednia naprzykład, że miał latać za bytności ś. Piotra i Pawła po powietrzu w Rzymie.

Widzimy z powyższego, że już w tamtych czasach herezję łączono ściśle z czarnoksięstwem czyli magią, od czego też Symona owego Magiem nazwano i wszelkie tejże magii a czarom przypisywano nieprawe skutki i cuda. Nie od rzeczy będzie, że przytoczę tutaj dosłownie miejsce, w którym przechwalając się Symon Mag sam niby o sobie i potędze swej mówi, a w którym to opisie za aprobatą kościoła uczynionym[123] ,zawarte są

- 30 - 000123

poczęści wszystkie zarzuty, jakie później czyniono czarownicom. Brzmi ono jak następuje '' Possum fauere, ut volentibus me cosuprehendere non appeream. Si fugere velim montes perforem et saxa guasi lutam pertanseam. Si me de monte excelso praecipitem, tanquam subvectus ad terras Maesus deferar. Vinctus memet ipsum salvam. In carcere colligatus, claustra sponte patefieri faciam, statuas animates reddam, ita ut putentur ab iis, qui vident, hominuss esse, novas arbores subito ovivi faciam et repentina virqulta precuram[124] In ignem memet ipsum prajiciens non ardeam, raltum meam commute, ut non agnoscar, ovis aut capra efficiar, in aërem rolando invehur, aurum plurimum estemdam, / reges faciam eozque dejiciam Adorabor ut deus, publice sivinis donaber honoribus, ita ut simulairum mihi statuentas tanguam deum coolant et (wyr. Nieczyt.) Coby w polskim znaczyło: Jestem mocen uczynić, iż-bym chcącym mnie pojmać zniknął, Gdybym uciekać zamyślał, góry bym przebił, a skały jako-by rozrzedził. Gdybym się rzucił z wysokiej góry, jakby spuszczony zlekka ku ziemi upadłbym nieuszkodzony. Skrępowany w wzięzieniu mógł-bym uczynić iż-by się zamki same otworzyły. Posągi mógłbym ożywić, tak iż-by je obecni mieli za ludzi. Mógłbym nagle wyrosnąć kazać drzewom i swieżym krzewom. Sam się w ogien wrzuciwszy nie spaliłbym się; rysy twarzy tak zmienię, że mnie nie poznają. Mógłbym się przemienić w kozła lub barana; latał bym pe powietrzu; niezmierną ilość uczyniłbym złota;(królów na tronie osadzał albo z niego zrzucał

- 31 - 000124

[123] Celm. Rom. Recognit. II. p. 32 Elit. Basil /1526/ of Stud. o lit. T.II. s. 93

[124] Tę sztukę umieją i dziś zresztą pospolici kuglarze w Indiach. Z wielką byłoby dla rzeczy korzyścią, i źródło niejednego pewno odkryłoby się zabobonu, gdybyśmy dokładnie poznać mogli zabobony Indii, Chin i wogóle azjackich narodów.

Czcić mnie będą jako boga i jawnie złożą tego dowody, stawiając mi posągi i czcząc a ubóstwiając, jako boga)

Te i tym podobne własności czarnoksięskie przypisuje i Euzebiusz[125] w swej historii kościelnej temu-ż Szymonowi Magowi, Apolloniuszowi z Tyany i Gnostkom. Ponieważ w onych to pierwszych "kacerzach i czarnoksiężnikach", jakimi byli wspomniani co dopiero ludzie, objawił się poprostu najpierwszy duch opozycyjny czyli protestancki długie wieki burząc i nurtując kościół urzędowy, wynurzył się później na powierzchnię w XIII wieku w zachodniej Europie w ''kacerstwie'' a ostatecznie w jawną przeszedł reformację przeto też kościół urzędowy, hierarchiczny zagrożony i podkopywany w swej postaci dla własnej obrony zachowania swej powagi, rzucał klątwy i skazywał reformatorów na potępianie jako działających niby we współce i za sprawą szatana który i łączył tym sposobem najniewłaściwszym wyobrażenie reformy z wyobrażeniem czarów.

Podobne zarzuty, jak Gnostykom i owyż czarnoksiężnikom czyniono także i innym sektom, jak naprzykład Massalianom czyli Euchetom, sekcie powstałej już na początku trzeciego wieku po Chrystusie, których jedna gałąź zwała się od mniemanego wyrządzania czci szatanowi ''Satańczykami''. '' Ci ostatni'', powiada Michał Psellus, żyjący o wiele później bo pod koniec XI wieku[126], obchodzą mu część swego Satanaëla bezwstydne orgie, które boskiem

- 32 - 000125

objawieniem zowią XXXXXXXXXXXXXX /tekst grecki/ biorą w nich udział demony i przewodniczą tym zborom, na których wyznawcy kalają się wszelką nieczystością; pożywują świeże i zasuszone excrementa, by się tym sposobem przypodobać demonom, które się z tego cieszą, gdy człowiek na obraz i podobieństwo Boga stworzony, poniża się i podli, gorzej zwierzęcia. ''Post aepulas cum mulieribus sitae suae roluptatibus renereis fruuntur non eligentes, sed guae femina casu iis in manum incidat, sive illa seror, sive filia, sive sit aliena, cum illa concumburat quo ex concubinatu patos liberos mordują trzeciego dnia po narodzeniu i krew z nich wytoczoną gniotąc z popiołem, na który ciałka tych dzieci poprzednio wypalą, pożywają później takie wygniotki, ażeby przez te wygnać z siebie wszystko co było w duszy boskiego, a tem wolniejszy dać przystęp demonom. Taka to operacja nadaje im moc robienia czarów.'' Dalej powiada jeszcze ów Pellus, że pewien taki Satyńczyk zeznał na torturach, że jednego nijaki Łibijczyk zaniósł go na górę i jak niegdyś szatan Chrystusa i dał mu coś spożyć, a potem napluł mu i usta i jakąś maścią wysmarował oczy, poczem natychmiast pokazało mu się mnóstwo demonów, z których jeden wlazł w niego i dał mu moc wróżenia.

Takie same nieomal czynił kościół zarzuty w X czy XI wieku powstałej sekcie Bogumiłów, takie same i późniejszym ''kacerzom'' takie same zupełnie czynił też później i czarownicom. W onych mniemanych orgiach sekt pierwotnych widzimy jakoby

- 33 – 000126

pierwsze wzory następnych, biesiad i nocnych orgii czarownic z czartami po Łysych Górach, które wzory lubo wiekami nieco przerobione i ukształtowane, zawsze się do oryginału odnoszą i z zbliżają. Zbaczymy dalej, że wszędzie i zawsze powtarzają się wymienione co dopiero zarzuty w których - jak początkowo u kacerzy - tak później u czarownic - upatrzono parodią obrządku kościelnego. Zawsze

[125] Hist. Eccl. V. 1.
[126] De operativne daem. Ed Boissonade. Norimb. 1838. 7Stud. o lit. T.I. r. 153.

przeto powtarza się w nich adoracja djabła, jako parodia czci Boga; pożywienie jego nieczystości, jako parodia sakramentu komunii; dzieciobójstwo, jako parodia ofiary świętej krwi i ciała; - dalej remedia z takich sztuk dla czarów wynikające, jakoto smażenie maści czarodziejskich ze krwi i ciała owych pomordowanych dzieci, dalej spółkowanie nieczyste, a nareście tańce i orgie nocne.

Słysząc dzisiaj lud opowiadający o czarownicach, ich działaniu, schadzkach na Łysej Górze i orgiach tam-że odbywanych, jako też o tem, jak często się zdarza człowiekowi, którego porwano i użyto za grajka podczas biesiad na Łysej górze, że go nakarmiono exkrementami; - słysząc o owych maściach i demonach, mieszkających w tak zwanych nawiedzonych, które dają moc wróżenia i leczenia, o czem wszystkiem będzie jeszcze szczegółowo na swojem miejscu słysząc o tem wszystkiem, powiadam, zdumieć się nad tem przychodzi, jakim sposobem owa recepta spisana przez Psellusa przed siedmiu przeszło wiekami (umarł on bowiem 1105 roku), tak szczegółowo mogła przejść aż do ludu naszego i utrzymać się w tradycji wiernie u niego aż do naszych czasów. Niktby pewno o naszych czarach i czarownicach nigdy nie pomyślił, że one nie podług narodowego jakowego

wyobrażenia, ale powstały i ukształciły się podług podań o dawniejszych kacerzach i sektach Massylicznów, Euchetów i Satyńczyków, którym znowu narzucono praktyki pogańskich wyobrażeń i zabobonów. Taki to łańcuch wiąże nasze czary i zabobony z starożytnym i pogańskim światem.

Sekty co dopiero wymienione pojawiły się, jak wiadomo, na wschodzie. Ale i na zachodzie było ich niemało, i niemałe też kościół miał z niemi do czynienia w Hiszpanii, Francji, Anglii i Niemczech. W wiekach scholastycznego obskurantyzmu dosyć było wznieść się nad gmin nauką i wykształceniem, dosyć było czynić doświadczenia fizykalne, lub traktować i nauki przyrodnicze, aby zostać czarnoksiężnikiem czyli zwolennikiem czarnej magji, a temsamem i kacerzem; co znów było jedmem i tem samem, jak być czcicielem djabła. - Ważne w tej mierze zdanie, które kościół przyjął, że ''czary a herezja jedno jest''[127] ono-to bowiem stało się przyczyną, że kiedy z czasem kacerzy zabrakło, przeciw czarownicom oręż okrutny obrócono.

Nie podobna wyliczać sekt zachodniego kościoła i objaśnień ich dążności i cechy; nie należy to bowiem ściśle do rzeczy. Wymienić mi wszakże trzeba przynajmniej jedną z nich dla kościoła najniebezpieczniejszą, którą stanowili tak zwani Katharowie. Była to jak się zdaje nazwa wspólna rozmaitym sektom, z której też z czasem powstało miano gatunkowe ''kacerze''. Pomiędzy tymi Katharami odznaczali się znów najwięcej herezją Waldenzowie, którzy się później na Albigenzów przemienili, nazwani tak od prowincji Albigois

we Francji. Pojawili się oni z końcem XII wieku, i uchodzili za Manicheuszów Francuskich. Sekty te tak dalece podkopały powagę kościoła we Francji, iż duchowieństwo katolickie było podówczas nietylko zupełnie bez znaczenia, ale i wyśmiewane i prześladowane: niechęć zaś do kościoła niezmierną[128]. Dlatego też to papież ówczesny, energiczny Innocenty III chwycił się tak gwałtownego przeciw tym heretykom środka i ogłosił przeciw nim wojnę krzyżową, która ich wytępiła prawie do nogi. Dla nas

[127] Pomiędzy innemi dowodem tego bulla Innocentego VIII ''Summis desi derantes: z dnia 5-Deibr 1484. Odwołać mi się i obszerniej przyjdzie niżej.
[128] Berwiński odwołuje się w tej mierze na pisarzów współczesnych, a mianowicie na Quil de Padio Laurent /134.II/

tutaj najważniejszym jest skutek owych zatargów heretyków i kacerzy z kościołem, Skutkiem zaś takowym jest zaprowadzenie owej sławnej Inkwizycji Świętej przeciw pozostałym jeszcze szczątkom Waldenzów, nazwanej ''inquisitio haereticae praritatis''. Ważną powiadam jest dla nas ta instytucja, bo się przekonamy, jak ona właściwie najwięcej się przyczyniła do rozpowszechniania zabobonu o czarach. Wiemy, że inkwizycja świętą zwana, właściwie przeciw herezji ustanowioną została, wiemy także z historii, że owa inkwizycja bardzo też gorliwie wzięła się do dzieła, że w dość krótkim czasie wszyscy nieomal kacerze zniknęli z tego świata. Dlatego naraz zmienia się linia bojowa ''Herezja a czary jedno jest'' powiada kościół. Nie stało heretyków. Po oddzieleniu się kościołów protestanckich od Rzymu i urzędowem ich uznaniu wyraz " herezja " nie mógł publicznie być do nich stosowanym. Owszem teologowie tamtejsi mianowicie szwedcy wyobrażenie buntu i herezji od prostoty pierwotnego kościoła

- 36 - 000129

Chrześcijańskiego przywiązywali właśnie do kościoła rzymskiego uważany za bałwochwalczy razem z czarami i sztukami szatańskimi w które i w krajach protestanckich wierzono dość długo, ale musiały po nich zostać czary. Trzeba je było przeto tępić wraz z ich zwolennikami. Samo zaś już stanowisko inkwizytora, stojącego co do godności na równi z biskupem diecezji, a władzą go nawet przewyższającego (bo nie nietylko sądownictwo swoje sprawował bez jego udziału i wiedzy, lecz nad nim samym miał kontrolę), biorącego zresztą znaczną część dóbr skonfiskowanych po heretykach i czarownikach za swoją własność;[129] samo owo stanowisko, powiadam zbyt było dla mniej sumiennych lub zaciekłych i ciemnych ponętnem, iż-by je chętnie i samowolnie z rąk miano wypuścić i naraz zakończyć o herezję sprawę.

Zresztą sami papierze takowe poszukiwania nie już heretyków, ale czarownic, popierali i nakazywali. Ważnem jest w tej mierze podobne wezwanie do inkwizytora, wyprawionego w celu przetrzebienia czarownic do Karkassony we Francji ze strony papieża Jana XXII[130], który mówiąc nawiasem, także i w Polsce pierwszy podobno zaprowadził inkwizycję,- ważnem jako pierwszy dokument, który wyraźniej czary, a nie herezją oddaje pod sąd inkwizycji. W odezwie tej napomina papież inkwizytora, rozszerzywszy jego władzę i jurysdykcję, aby żarliwie ścigał tych, co czynią ofiary diabłom, pokłony im oddając i czyniąc za pomocą czarów wielkie szkody bliźnim.- Wskutek takowej zachęty tak się też inkwizycja szczerze rzeczą zajęła, że jak świadczy pisarz francuski Langon,[131] w samej Karkossonie naprzykład

- 37 - 000130

spalano w krótkim czasie czarowników i czarownic 400, a w Tuluzie w tym samym czasie takowych aż 600.-

Któż zliczy zresztą wszystkie na stos skazane w owych czasach ofiary, a ofiary nie wyrwane z łona ohydnego pospólstwa lub z zagorzałych bezbożników grona. Wiemy bowiem dokładnie z historii,

[129] Berwiński utrzymuje, iż Papież Innocenty IV przyznał inkwizytorom wprawdzie r. 1252 tylko 2/3 dóbr skonfiskowanych, ale, że już wkrótce potem było przyjętym i praktykowanym zwyczajem powszechnie, iż sobie cały majątek inkwizytorowie przywłaszczali. Odwołuje się Berwiński w tej mierze na ''Hist.inquis.p.Limborch pag.171''- of.Stud.o lit.T.II.s.140.
[130] Wezwanie to z roku 1320 w najważniejszej dla nas części przytacza Berwiński w Stud. o. lit. T.II. s. 143
[131] Histoire de l' inquisition en France per Lamothe- Langon, , Paris 1829, tom III p. 226 of. Stud. o lit. T.II s.147.

iż okropny ów los spotkał i najniewinniejszą a świątobliwą dziewicę Orleańską, a wiemy także, jak zginął święty i niewinny mistrz zakonu Templariuszów, Jakób Molay, wraz z templariuszami, że już o innych licznych tego rodzaju przypadkach wcale nie wspomnę.

Jak we Francji Waldensowie i Albicjensowie, tak nieco później w Niemczech Stedingowie wywołali przeciw sobie prześladowania kościoła i inkwizycją, która potem nie już herezją, ale - jak to widzieliśmy - czary tępiła. Ważną jest w tej mierze i bulla Innocentego VIII, '' Summis desiderantes'' zwana, z dnia 5-go Grudnia 1484. Ona-to pierwsza aprobuje urzędownie nauką o czarach, pierwszy raz w niej urzędownie czary z herezją połączone,- pierwszy raz też proces o czary urzędownie przez nią oddany w ręce inkwizycji '' haereticae pravitatis'' - W niej też -to są objaśnione powody, dla których kościół pochwycił i rozpoczął proces o czary, w niej także znaleść tylko można objaśnienie owej dziwnej na pozór przyczyny rozpowszechnienia i - jak Berwiński się wyraża - jakoby skatoliczenia tych samych zabobonów i guseł po całym nieomal cheściańskim

- 38 - 000131

świecie przez kościół, Łatwo teraz z niej będzie zrozumieć, że wskutek systematycznego postępowania i jurysdykcji o czary, wskutek upatrywania ich po wszystkich chrześciańskich krajach, nie mogło być inaczej, jak, że teoria czarów i wyobrażenie o nich nietylko rozpowszechniały się jednakowo, ale nawet w ten sposób dostawały się jednakowo do wszystkich chrześciańskich ludów, u których inkwizytorowie gościli, poszukiwania swe czynili i sposób zaopatrywania się na czary głośno objawiali.

Ważną zresztą jeszcze owa bulla jest dla nas i z tego względu, iż w niej te same znajdujemy zarzuty przeciw czarownicom, jakie w dawniejszych czasach czyniono ze strony pogan chrześcianom, później z strony chrześcian pogańskim czarnoksiężnikom, a w końcu odszczepieńcom czyli heretykom. Dla tego ją przynajmniej w krótkim wyjątku przytoczę. Po ogólnej przemowie papieża brzmi ona jak następuje: ''Sane super ad nostrum, non sine ingenti molestia, parvenit auditum, quod in nomulis partibus Alemanniae superioris nec non in Moguntinensi, Coloniensi,Trevirensi, Salzburgensi et Bremensi provinciis, civitatibus, terries, locis et dioecesibus complures utriusqe sexus personne, propriae salutis immemmores et a fide catholica deviantes, cum daemonibus, incubis et succubig abuti et suis iniantationibus, carminibus et conjurationibus alüsque nefandis superstitionibus et sortileqüs, excessibus, criminibus et delictis mulierum partus, aminalium foetus, terrae fruges, vincarum uvas et arborum fructus nec non homines, mulieres, perudes, pecora et alia diversorum generum animalia, vineas quoque, pomaria prata pasuea,

- 40 - 000132

blada, frumenta, et alia terrae legumira perrire, suffocari et exstinqui facere et procurare, ipsosque, homines, mulieres, jumenta, pecora, pecudes et animalia diris tam intrinsecis, quam extrinsecis doloribus et tormentis afficere et excruciare, at cosdem homines ne gignere, et mulieres ne concipere, virosque ne uxoribus et mulieres ne viris actus conjugales reddere valeant, impedire, fidem praeterca ipsam, quam in sacri susceptione babtismi susceperunt ore sacrilego abnegare, aliaque quamplurima nefanda, excessus et crimina, inotigante humano generi inimico, conmittere et perpetrare non verentur, in animarum suarum periculum, divinae majestatis offensam et perniciosamm exemplum et scandalum plurimorum. ''/ W polskim tłumaczeniu znaczyłoby to

'' Zaiste nie bez niezmiernego utrapienia doszło aż do uszu naszych, iż w niektórych okolicach Niemiec, niemniej także w Mogunckich, Kolońskich , Trewirskich, Zalcburskich i Bremeńskich prowińcjach, miastach ziemiach, miejscach i diecezjach liczne obojej płci osoby na swe zbawienie niepomne i od wiary katolickiej odpadające, z czartami przyłożnikami i przyłożnicami się wdawają a zaklęciami i innemi niegodziwemi zabobonami i przepowiedniami, występkami, zbrodniami i wykroczeniami płody niewiast i zwierząt, owoce ziemi, jagody winnej macicy i owoce drzew, niemniej mężczyzn, kobiety bydło wielkie i małe jako i inne rozmaitych rodzajów zwierzęta, jako też winnice, sady, łąki pastwiska, zboża i inne ziemi jarzyny psowają, tłumić i niszczyć usiłują i sprawiają iż samych nawet mężczyzn, niewiasty bydło jeszcze, małe i wielkie, i zwierzęta

- 41 - 000133

okropnych tak wewnętrznych, jak zewnętrznych bolów i udręczeń nabawiają i niemi ich męczą i przeszkadzają, iżby mężowie płodzili, niewiasty aby poczynały, również iżby niezdołali mężowie żonom, a żony mężom zadość uczynić w powinnościach małżeńskich; wiary prócz tego samej, którą na chrzcie świętym otrzymali, skażonemi usty się wypierają, rozlicznych prócz tego niegodziwości, występków i zbrodni wskutek zabiegów nieprzyjaciela rodu ludzkiego dopuszczać, popełniać się nie wzdrygają ku zatraceniu swych dusz, obrazie majestatu boskiego i zgubnemu przykładowi i zgorszeniu wielu ludzi''

Otóż to znów widzimy typ owych zarzutów, zdjętych z pierwszych w chrześciaństwie kacerzy, który na przyszłość stał się normą przeciw wszystkim czarownicom.

Inkwizatorami nowymi dla przytłumienia czarów owych wyżej wymienionych prowincjach Niemiec naznaczonymi zostali przez Innocentego VIII. Insistoris i Sprenger, i oni-to właśnie bullę ową dla siebie uzyskali. Mając taką bullę w ręku natychmiast wzięli się obaj inkwizytorowie jako prawdziwi Niemcy do systematycznego ułożenia całej nauki o czarach i napisali obszerną i na całą Europę swego czasu głośną księgę pod tytułem: ''Malleus meleficarum[132] czyli młot na czarownice, na której zaraz czele położyli zasadę: ''haeresis est maxima, opera meleficarum non credere'' to jest : największą jest herezją nie wierzyć w czary. Z takowego napisu łatwo już poznać, czego się po całej książce

- 42 - 000134

można spodziewać. Rzeczywiście księga ta cała przepełniona jest wszystkiemi owemi niedorzecznościami o których żeśmy już słyszeli poczęści przy opisie zarzutów sektom czynionym, a które dwóch uczonych Niemców z największą powagą i wiarą jako rzeczy największej traktuje wagi. - Księga ta wraz z bullą fakultetowi teologicznemu w Kolonii pod cenzurą złożona, została w zupełności za prawowiernie napisaną uznana i zatwierdzona, przyczym fakultet ze swej strony zwrócić uwagę inkwizytorów czuł się obowiązanym, iżby szczególniej mieli na tych księży baczenie, którzy z ambon śmieli utrzymywać, jako-by czary i czarownice były tylko wymysłem schorzałej wyobraźni [133]Odtąd to służył ów ''malleus maleficarum'' jakoby za kodeks karny w sądach niemieckich na czarownice, a i naszej Polsce dostał się on w tłumaczeniu polskim przez łaskę sekretarza księcia Ostrogskiego,

[132] Pierwszy raz wyszedł ów Malleus maeteficaru, który jak się łatwo i z tytułu domyślić napisany po łacinie w Kolonii w roku 1489, doczekał się licznych bardzo edycji we wszystkich prawie krajach.
[133] Pokazuje się stąd jasno, jak powszechne było w tej mierze oraz wyobrażenie o rzeczy i wiara w czary. Stąd też łatwo wytłumaczyć sobie, jak mogło powstać i stanowić zasadę zdanie owo, głoszone w pismach ówczesnych i w kościele: ''haeresisest maxima, opera malefiacarum non credere.''

Ząbkowicza, rozprzestrzeniając tem samem i na nasz kraj wyobrażenia, systematycznie przez Niemców wyłożonej nauki o czarownicach. Nie dziw więc, że nieomal po całej Europie i te same rozpowszechniły się w tej mierze wyobrażenia; bo jak widzimy, teoria o czarach z całą powagą przez dwóch księży nałożona, a na pismach ojców kościoła oparta, wszędzie po chrześciaństwie jednakowo się krzewić musiała.

- 43 - 000135

Otóż po tak długich w obce strony i kraje,- wycieczkach,- nagromadziwszy i zabrawszy po drodze potrzebnego materiału, zawinęliśmy nareszcie szczęśliwie do przystani, z której wylądowawszy na ojczystą ziemię, już tylko po niej obracać się będziemy i przyglądać, jak to nasi polscy diabli wyglądają.

II.

Czary w Polsce

Trudno oznaczyć z wszelką pewnością, kiedy się czary, o jakich w kościele mowa, u nas pojawiły. Różnego różni pisarze polscy w tej mierze są zdania. I tak autor ''Czarownicy powołaniej'' o której niebawnie pomówię, twierdzi iż czary do Polski przyszły w czasie reformacji; ksiądz Włodek w dziele o naukach wyzwolonych powiada, że przyszły do nas z Francji wraz z gwiaździarstwem w średnich wiekach Maciejewski obódwom zaprzecza, jako też Wojcicki, Borkowski, Zieleniewski i inni, którzy-to wszyscy powstanie czarodziejstwa dzisiejszego odnoszą jeszcze do czasów przedchrześciaństwa, a Borkowski nawet po wytłumaczenie takowego do Athawerdy indyjskiej udawać się każe. - Co do mnie zgadzam się na następne zdanie Berwińskiego zupełnie, lubo dalszym z niego wyprowadzonym wnioskom przeczyć nie wypada. Berwiński mniema, że dzisiejsze czarostwo przyszło do nas z kościoła już-to zachodniego, już też wschodniego poczęści i bardzo różnych czasach, a pojawiło się ono ze względu na czas w stosunku

- 44 - 000136

do tego, jak się w kościele teoria czarostwa rozwijała. - Bardzo słuszne twierdzenie i chętnie się na nie piszę. Berwiński wszakże, zapuszczając się dalej jeszcze, powiada jako by mitów i praktyk czarowskich oryginalnych, czyli na łonie słowiańszczyzny powstałych, już wcale u nas w Polsce nie było. Prawda, że teoria czarów chrześciańska i napływ takowych przez kościół na słowiańszczyznę, zatarł niejeden słowiański przy czarach pierwiastek; ale iżby zupełnie miał takowe zniweczyć i do szczętu zagładzić, trudno przypuścić. Stąd też to Berwiński popadł z jednej ostateczności w drugą; bywszy bowiem zagorzałym początkowo wielbicielem podań i literatury ludowej wogóle, po zredagowaniu ''studiów'' swych zwątpił o wszystkiem, a odjąwszy zupełnie ludowi rodzimą i oryginalną o bóstwie i demonach tradycją odrzucił wszystkie jego podania i pogardził niemi, jako ramotą.

Ale nam o to tutaj nie chodzi. Wracam przeto do rzeczy powtarzając. Zaprzeczyć się nie da, że zabobonów większa część dzisiejszych i wiara w czary dostawały się do ludu naszego przez kościół w różnych bardzo czasach. - Nietylko wszakże przez sam kościół rozpościerały się one u nas; wzmianka i objaśnienia nie jednego czaru, który się dotąd między ludem tuła, znalazła-by się z jednej strony w herbarzach czyli zielnikach średniowiecznych naszych lekarzy, czerpiących lekarskie swe tajemnice najczęściej z Pliniusza i innych pisarzy łacińskich jak i greckich, wraz z zawartemi w tych-że

zabobonami; z drugiej zaś strony u poetów naszych tak zwanego złotego wieku, Niechaj się twierdzenie ostatnie dziwnem nie zdaje

- 45 - 000137

albo nieprawdopodobnem, bo lubo dzieł poetów naszych lud wprawdzie nie czytuje, ani też podówczas mógł czytywać, to jednak treść takowych przechodząc stopniowo od najwyższych warstw społeczeństwa w końcu cząstkami i do najniższych się dostaje. Skąd-że-by zresztą inąd lud nieraz nawet i dosłownie znał utwory najcelniejszych poetów naszych? A że tak jest, fakta tego dowodzą. Wiadomą zresztą rzeczą, że niektóre pienia Karpińskiego tak się rozpowszechniły, iż je lud do dziś dnia śpiewa, naturalnie, nie wiedząc nawet o tem, że Karpiński był ich autorem. Widzimy więc, że między literaturą najwyższych warstw a ludem, ścisłe zachodzą związki, i że warstwy wyższe zawsze na lud oddziaływają, lubo nieraz sposób, w jaki się to dzieje, jest na pozór nieprawdopodobnym. A że u polskich poetów złotego wieku, lubiących - jak wogóle wszyscy europejscy pisarze ówcześni - tak bardzo pogański parnas, obok nie-jednego rodzimego podania i niejeden zabobon pogańskiego Rzymu i Grecji zawarty, dowodzą tego płody najcelniejszych pisarzy ówczesnych, jak naprzykład Sobótki Kochanowskiego, a najwidoczniej 15-ta sielanka Szymonowicza, pod napisem ''Czary'', która jak Berwiński słusznie uczynił spostrzeżenie, jest czystym naśladowaniem 8-mej sielanki Wirgiliuszawej, a która to ostatnia znów wyjęta prawie żywcem a 2-giej sielanki teokrytowej. Takie-to tajemnicze ogniwa łączyć mogą podania narodów ze sobą, i na tej-to drodze niejeden zapewne zabobon aby wcisnął się i do Polski. Powiedziawszy tyle o owej tajemniczej i na pozór nie bardzo prawdopodobnej drodze, po której czarostwo

- 46 - 000138

i zabobony do nas pochód odbywały, przechodzą teraz do demonologii ludu naszego. Zastęp demonów naszych jest wcale niemały. Pod naczelnictwem czarta Lucypera (lucifer) i pachołków jego szatana i djabła, uwijały się u nas różne bardzo czarownice i czarnoksiężniki.

Czart

Zaraz na wstępie warto-by się nad tym wyrazem zastanowić, który moc szatańską i złego ducha u nas wogóle znamionuje, boć wyrazy poprzednio w tej mierze wymienione nie są rodzinnemi ani też mogły powstać w pośród ludu, ale je raczej wyprowadził kościół. Właściwym wyrazem na oznaczenie u nas ducha złego jest wyraz czart, czert albo czort. Wyraz czar, czern, czart, czort widocznie jest jednego, co czarny pierwiastka. Że pierwiastek czar, będący źródłosłowem szeregu pochodnich wyrazów, odległej-a jeszcze przedchrześciańskiej sięga starożytności, nie ulega pewno wątpliwości. Dowodem tego i ta okoliczność, że w dualiźmie słowiańskim był Bel-boh (biały bóg) i Czern-boh (czarny bóg), co znów daje się mieć związek z dualizmem Parthów: Ormudze i Arhiman, w której to nazwie czarnego bóstwa Parthów dopatrują tegosamego, co naszego czarno-boha pierwiastka. Ale mniejsza o ów związek i pokrewieństwo czarnoboha z Purskiem Ar-himanem, - mniejsza i o to, że od słowiańskiego pierwiastka czar podobno niemiecki (wyraz nie czyt) pożyczono; dość nam na tem, że nazwa pierwiastka złego w pogańskiej słowiańszczyźnie przeszła i do słowiańszczyzny chrześciańskiej,- dośd na tem, powiadam, że chrześciaństwo, gruchocząc zwykle wszelkie zabytki bóstw pogańskich , nie

- 47 - 000139

roztrzaskało tronu czarnoboha, na którym tem-że pod nazwą czarta do dziś jeszcze zasiada.

Czarownik, Czarnoksiężnik, Czarownica

Są wiec u nas tacy i takie, (jak się lud wyraża), którzy z poręki owego czarta wskutek tego, iż mu się oddali, mogą robić cuda,- ale nie cuda prawdziwe, legalne, że się tak wyrażę, lecz tylko fałszywe i mniemane, bo wedle pojęć kościoła cuda prawdziwe tylko w obrębie kościoła dziać się mogą; co się zaś dzieje nad-zwyczajniego poza kościołem, to jako nielegalne dziać się tylko może i musi mocą i sprawą, szatana. Z tego orzeczenia wywiązuje się definicja sama: że czar, jest-to cud nielegalny, którą-to definicję czarów daje kościół, a jaka także i w naszej Czarownicy powołanej jest umieszczona. A więc tacy i takie , którzy cuda nielegalne czynią, nazywają się czarownicami i czarnoksiężnikami, czarownikami, czarodziejami i czarodziejkami. Nie zapuszczając się w etymologiczny rozbiór wyrazów tych, o których pierwiastku mówiłem co dopiero, powiem raczej od razu, jakie do którego z tych wyrazów lud nasz przywiązuje znaczenie. Najpospolitszym jest wyraz czarownica, oznaczający zazwyczaj starą, brzydką i złośliwą babę, oddaną diabłu i trudniącą się czarami. Ona-też-to u nas najwięcej dokazywała i jeszcze dokazuje. Wyraz czarownik, etymologicznie do czarownicy najwięcej zbliżony, mało wszakże jest w używaniu i mało nawet znany. Nie wyraża on zresztą tej samej funkcji u mężczyzn, jaką żeńska forma kobietom przypisuje. Z rzadkich o tym wyrazie ludowych wspomnień

okazuje się tylko, że te była figura wcale niewinna, a w robienie nielegalnych cudów wcale się nie wdające.

Jeździł wprawdzie i czarownik na sejmiki czarownic na Łysą Górę, ale jako czynny członek czarowskiego koła; odegrał on tam bardzo skromną rolę, a nie wiedzień nawet, jakie byłe jego myto za przysługę, którą wyrządzał bawiącemu się czarownic i czartów gronu. Był on tam bowiem niczem więcej, jak prostym muzykantem, a rzempolił na starem radle wtenczas, kiedy czarownicom wśród biesiady na sejmiku z grzecznymi diabłami tańczyć się zachciało,- Oprócz Berwińskiego i Czarownicy powołanej wspomina o czarowniku kś. Kanonik Jabczyński[134] W innych, autorach o tym przedmiocie czytać mie się nie zdarzyło. Tak Berwiński, jak i Ksiądz Jabczyński stwierdzają to, com o czarowniku powiedział; ks. Jabczyński zaś jeszcze opowiada, jak parobek Jan Koztera pomówiony przez mniemane czarownice wzięte na tortury, o schadzki na Łysej Górze, także na torturach wyznał, iż był na Łysej Górze i czarownicom przygrywał. Przeczył tylko jakoby na starej radlicy miał wygrywać, twierdząc, iż grał na piszczałce. Wskutek takowego zeznania został biedak ów żywcem przez kata w Dolsku spalonym, za co kat ów dostał ''talarów bitych cztery, dobrej monety'', jak to kontrakt z tym-że katem G. zawarły, dotąd w oryginale przechowany i łaskawie mi udzielony opiewa. Spalenie to miało miejsce pod koniec zeszłego stulecia. Wracam de opisania znaczenia wyrazów personału czarowskiego. Widzieliśmy, że czarownik nie wchodził właściwie do składu tego personału. Inny formą męską, odpowiadającą prawie

zupełnie żeńskiej czarownicy, jest właściwie czarnoksiężnik. Jest- to mężczyzna, który zapomocą ksiąg i nauki o czarnej magii dochrapał się godności czynienia nielegalnych cudów za pomocą tejże magii.

[134] Opis Dolska .s.70.-

Takim był na przykład znany z podań ludowych nasz mistrz Twardowski. - Nie od rzeczy przy tej sposobności pomówić i dowiedzieć się, skąd prawdopodobnie wyraz ten i jego znaczenie dostało się do naszej Polski. Jest wielu pisarzy, którzy przypisują istnienie i powstanie jego jeszcze przedchrześciańskiej słowiańszczyźnie, mianując czarnoksiężnikami kapłanów Słowian pogańskich, których się szerzące chrześciaństwo porobiło czarownikami, przezwawszy ich dla tego, że się znali na piśmie i księgach czarnoksiężnikami, równie jak przezwali kult bóstw pogańskich czarami. Takiego zdania jest naprzykład uczony Hanusz[135] Tymczasem rzecz ta wcale się nie zdaje prawdopodobną. Pominowszy to, że oprócz Hamusch'a nigdzie nie ma wzmianki o tem ani na to dowodu, że słowiańscy kapłani bożków posiadali księgi , czego zresztą sam Hanusz wcale nie udowodnia; nigdzie nie ma historycznego śladu, iżby chrześciaństwo u nas czarnoksiężników miano nadało owym kapłanom. To nie dowędzi wyrazu księgi, lecz wyrazu książe , księstwo stosowanego i do kapłanów (ksiądz) z którego mógł powstać. Wolę więc w te mierze pójść za słusznem wedle mego mniemania zdaniom Berwińskiego, który utrzymuje, że tak nazwa ta, jak i rzemiosło czarnoksięskie przejawiło się w Polsce bardzo znacznie później, bo dopiero po założeniu Akademii Kraków-

- 50 - 000142

wskiej, a więc w XV wieku, a powstało prawo z tego powodu, że Polska jak zwykle, biorąc nauki i oświatę w późniejszych czasach z zachodu, gdzie już od wieku XIII kwitnęła niestety nauka i o magii, że Polska powiadam miała u siebie - zwłaszcza przy akademii Krakowskiej naśladowców uczonych zachodnich, ludzi książkowych, co się magią czarną[136] trudzili i dla tego czarno-księżnikami zostali nazwani, jak na zachodzie zwali się nigromantami [137]Stąd też i owa fantastyczna baśń o mistrzu Twardowskim, którego jedni bronią jako mistrza w magii swojskiej naszej, czyli polskiej, drudzy zaś odrzucają całą baśń jako podanie nieswojskie, bo niemieckie, stąd też baśń i podanie o niej umniejszy ze względu na jej oryginalność jest wagi. Tak bowiem my, jak i Niemcy nie stworzyliśmy jej oryginalnie u siebie, ale przeszła ona do nas i do Niemców z Zachodu, a mianowicie z Hiszpanii w wieku XIII, z tej Hiszpanii, która w owych czasach stała, jak swego czasu Tesalia , zbiorowiskiem zabobonów i czarów, powstałych przez przekrzywione wyobraźnie o nauce i potędze uczonych a goszczących w niej długo Arabów, Maurów i Saracenów. Berwiński zresztą zwraca i na te jeszcze uwagę,

- 51 - 000143

że nawet Göthe nie pierwszym jest pisarzem, który użył czarnoksiężnika Fusta dla przedstawienia i przeprowadzenia tak genialnych myśli; duże już bowiem przedtem napisał był Calderon swego cudotwornego Maga, którego Göthe niewątpliwie znał i miał przed oczyma, kiedy tworzył swojego Fausta[138].

W pierwszych wiekach chrześciaństwa, w których oświata stała jeszcze na niskim stopniu, a demony raczej na rozkaz czarnoksiężnika, jak same pochopnie się pojawiały, nie tak łatwo było zabrać

---

[135] zdanie nieczytelne I'm pag. 398

[136] Magia mająca pochodzić ze wschodu, a będąca mniemaną mądrością zaklinania i odklinania nieba i ziemi, dzieliła się na białą albo naturalną, czyli nie mającą niezdrożnego ani demonicznego, nie sprzeciwiającą się zasadom kościoła; i na czarną, która pochodziła od czarta. W wieku VIII powstał dla tego na jej oznaczenie wyraz nigromanija, pochodzący niezawodnie od wyrazu nekromania tj. wróżenia za pomocą wezwania czyli wywołania umarłych co właśnie jest najgłówniejszą sztuką magii -

[137] Stud. o lit. T.II.s. 124 ;

[52] Stud. o lit. T.II. p. 114.

znajomość z czartem. Trzeba było niejedną starą przewertować księgę, - niejednej mozolnej nauczyć się sztuki, - zanim osiągniono moc i tajemnicę wywoływania djabła. Później dopiero, kiedy czary i praktyki czarowskie niezmiernie się zagościły, niepotrzeba było głębokiej nauki i sztuki, - którym się płeć piękna zbytecznie poświęcać zresztą nie lubi, - później, powiadam, bez wszelkiego naukowego ślęczenia i zachodu pojawiał się czart pochopnie i udzielał swej potęgi rękodajnie mianowicie kobietom na sam pakt słowny, mocą którego po śmierci przechodziła dusza czarownicy w jego posiadanie. Tak więc tylko w pierwszych czasach djabeł nieco trudny i ostrożny. Wówczas bowiem nie prostym babom, ale tylko mędrkom, a to jeszcze z wszelkiemi ostrożnościami się udzielał, nie przestając na samej słownej umowie, ale wymagając na swe zabezpieczenie pewnej z wszelkimi formalnościami prawniczemi wystawionej hipoteki, które-to zapewnienie nazwano cyrografem XXXXXXX Jak gdzieindziej, tak i u nas

- 53 - 000145

księża Bledzewscy i odebrali go. Kazali mi potem wyjść z klasztoru; ja zaś po uczynionej pokucie, musiałem ten cyrograf, który tylko dla pieniędzy służył,(tj. który tylko w celu pozyskania pieniędzy był wystawiony) spalić. Przyjąłem nareście służbę u pana Załuskiego w Pyzdrach. U tego nacierpiałem się biedy, mizeryi i głodu; a z desperacji i melankolii napisałem kartę, oddając się diabłu. Co zaś w tej karcie jest, tego wszystkiego nie pamiętam[139] Niedość przeto, że znękany ów inspektor nacierpiał się biedy, mizeryi i głodu, ale jeszcze ścięto nieboraka za to, że popisał głupstwa na baraniej skórze.

Wracam do rzeczy, powtarzając, że w dawniejszych czasach, djabeł z trudnością się tylko ludziom udzielał. Później dopiero bardzo spuścił z dumy i na zawołanie ladajakiej baby stawiał się niezwłocznie. Widzimy więc, że dawniejsi czarnoksiężnicy dobrze musieli napocić czoła, nim sztuk diabelskich wiadomości dostąpić byli mogli; czarownice zaś wprost od czarta, - i to najtańszym kosztem zdobywały ową potęgę.

Zatrzymawszy się tak długo nad wyrazem czarownik, prze

- 54n - 000147

chodzę do dalszego objaśniania pokrewnych jemu wyrazów. Co się tyczy wyrazów czarodziej i czarodziejka. to nie mają prawie wcale ludowej sankcji i powstały w wyższych warstwach naszego społeczeństwa, zwłaszcza pewno u pisarzów i poetów naszych. Nie mają też oba te wyrazy demonicznego znaczenia, ale owszem używają się w pochlebnych wyrażeniach. Szczególniej żeńska forma czarodziejka używa się najczęściej jak wiadomo, dla oznaczenia pięknej kobiety, czarującej

[139] Zawieranie podobnych osobistych paktów z diabłami równie jak i inne praktyki czarowskie ma pierwowzór w kościele. Berwiński opowiada o nijakim Archidiakonie Teofilu z Cylicji, opierając się na Nowych Atenach (T.IV. s.213) księdza Benedykta Chmielowskiego, który to Teofil za czasów Justyniana I, ą więc już w VI wieku po Chrystusie ''dał czartu na siebie cyrograf'' ''Teofil Archidiakon'' opowiada Chmilowski, ''z urzędu Ekonoma kościelnego złożony, gdy chciał na tę godność być przywróconym, do czarnoksiężnika Żyda udał się Ten Teofila przed księcia czarta zaprowadził; gdzie Chrystusa Pana i Maryji Panny zaparł się, dał czartu na siebie cyrograf, a w lot tego żałując, przed obrazem Najświętszej Panny czterdzieści dni krzyżem leżał. We śnie tedy jednego razu Matka Najświętsza mu się pokazała na piersiach położyła cyrograf, który spalił Teofil i po przyjęciu ciała Chrystusowego ducha oddał, jako świadczy Sim. Metaphrastes'' W XIII wieku, powiada Berwiński kiedy szerzyć się poczynały i w ciemnych głowach pokutować zabobonne baśnie o sztukach magicznych, jakich niektórzy uczeni nabywali niebyło u Żydów i Saracenów w Sewilli, Toledo, Kordowie- historię całą o Teofilu wydobyto z zapomnienia i z wielkiem ją zamiłowaniem a szeroce rozpisywano, jak to widać z Wincentego z Bellowaka, (Spec. hist.XXI. 69), z Hroswity, Danianiego, Siegeberta de Metaphrasta i innych (Stud. o lit. ludowej T.II. str. 123.

wprawdzie, jak każda czarownica, ale nie potęgą złą i obcą, lecz własną pięknością i własnemi wdziękami. - Czarownic już dziś podobno nie ma; wygnała je oświata XIX wieku wogóle przynajmniej z wyższych warstw społeczeństwa naszego; czarodziejki są jeszcze wprawdzie, ale materializm tego właśnie oświeconego wieku otrząsł się z tego niby zabobonu i odebrał podobno czarodziejkom naszym dawniejszą moc i władzę czarodziejskiego a szlachetnego wpływu, jakiego dawniej u nas używały.

Trzeba-by ściślej oznaczyć, kiedy prześladowania o czary u nas się w Polsce pojawiły. Już wyżej napomknąłem, że zabobon sam i prześladowania takowe poczynają się na zachodzie od XIII w. a ciągną się prawie do końca XVII-go wieku i że powstało głównie wskutek coraz bardziej głowę podnoszonej herezji. Wiadomą rzeczą, że to, co się dzieje na zachodzie, oddziaływa na wschód i u nas się zwykle nieco później dopiero powtarza. Tak też było z czasami i z prześladowaniem o nie. W czasach, kiedy na zachodzie dręczono mniemanych czarnoksiężników i czarownice począwszy od XIII-go, u nas jeszcze było spokojnie. Raz bowiem nie mogło jesz-

- 55 - 000148

cze owo wyobrażenie przesiąknąć zupełnie i dla braku dogodnych środków komunikacyjnych poów czas dosięgnąć wcześnie naszego kraju i narodu; drugi raz znowu kraj ten stał tak wysoko w oświacie w czasach nieco późniejszych, że się umiał wznieść nad ówczesną zaciekłość i zabobon. Między innemi dowodem tego i listy króla Zygmunta I pisane do kanclerza Szydłowieckiego, do Arcybiskupa Jana Łaskiego i do kasztelana krakowskiego Spytki. W tych to listach światły król wskutek doniesienia, iż mu astrologowie włoscy chorobę i śmierć rychłą przepowiedzieli, między innemi tak się wyraż: ''Losy i przyszłość człowieka są w ręku Boga, a nie w ręku ludzkim. Gdyby nawet wreście rzeczy te od ludzi zależały, zaiste oddane-by były ludziom szlachetniejszego usposobienia i większej mądrości, a nie podobnym astrologom i magom. Dla tego też nic sobie z baśni takowych nie rąbiąc oddajemy się opiece boskiej w tem przekonaniu, że Pan Bóg sam godziny nasze policzył, nie zaś szalbierzom podobnym o tem dał wiedzieć. ''Nie napróżno kładę przycisk na takowy dowód, wiadomą bowiem rzeczą, że tak dobry, jak i zły przykład panujących wpływa na poddanych i że właściwie pierwsi są skalą, wedle której mierzyć można najczęściej drugich. O wiele później, jak na zachodzie, bo w XVII i XVIII wieku, kiedy obskurantyzm i u nas zaciemnił umysły, i u nas też procesa o czary się mnożą, stosy z czarownicami płoną, a tortury niesłychane im zadają męczarnie.

Wprowadzenie inkwizycji zwanej świętą celem gnębienia i wytrzebienia heretyków, a później i czarów z herezją chodzących w parze, nigdy przecież nie miało takiego

- 56 - 000149

skutku i tej wziętości w Polsce, jak w innych krajach Europy. Dlatego też palenie i męczenie heretyków należą u nas do nad-zwyczajnych wypadków, które kroniki krajowe jako fenomena notowały skwapliwie. Przyczyną owego niepowodzenia u nas inkwizycji była z jednej strony oświata i tolerancja, z drugiej zaś owa wygórowana wolność, jaką się szlachta polska cieszyła. - Najlepsze w tej mierze wskazówki zostawił nam uczony Tadeusz Czacki[140][141], z którego też i Berwiński czerpał. Wedle

[140] NIE OZNACZONY W RĘKOPISIE Acta Tomiciana, T. IV pag 185 sgg., wydane przez hrabiego Tytusa Działyńskiego.
[141] Dzieła J.Czackiego, wydanie Raczyńskiego. T.I s.318.

Czackiego więc zaprowadził inkwizycją w Polsce papież Jan XXII. Przez bullę wydaną w roku 1318. Bulla ta ma się znajdować w drugim tomie ''Bullarii ord.Praedicat''. Nadaje ona ojcu Peregrynowi, z zakonu kaznodziejskiego i Mikołajowi z zakonu św. Franciszka urząd censorum fidei w diecezjach wrocławskiej i krakowskiej. Już i stąd wszakże pokazuje się, jak liche miała w Polsce powodzenie owa instytucja, kiedy wedle Czackiego Grzegorz XI wydał w r.1374-tym bullę do Arcybiskupa Gnieźnieńskiego, Jarosława, karcąc w niej opieszałość inkwizytorów wielkopolskiego i nakazując gorliwsze działanie. - Łatwo sobie zresztą wystawić, że szlachta mająca osobną swą jurysdykcję a ciesząca się ową złotą wolnością, nigdy by się w tamtych czasach pod sądowniczy kaptur mnisi poddać nie była zechciała, zwłaszcza, że władza owa nie była instytucją krajową, ale raczej pochodziła gdzieś tam z zagranicy, - bo z oddalonego Rzymu. Zresztą i ta okoliczność stała szerzeniu się inkwizycji na przeszkodzie, że wyższe duchowieństwo polskie dumne dostojeństwem i familijnym w społeczeństwie szlachty wysokim stopniem, za nic-by pewnie w świecie nie chciało się poddać władzy jakiegoś tam zakonnika-inkwizytora, który nie tylko sprawował urząd bez udziału owych dostojników kościoła i wysokiej szlachty, ale nawet nad nimi miał osobną kontrolę. I w tej jeszcze okoliczności należy szukać powodu małej

- 57 - 000150

wziętości inkwizycji w Polsce i szerzenia się oporu przeciw niej ze strony szlachty, że nietylko szlachta, ale i sami panujący w Polsce zostawali w owych czasach, o których tu mowa, w częstych zatargach z Rzymem, a temsamem tak szlachta, jak i tej-że reprezentanci tem hardziej występowali przeciw narzuconej z Rzymu przykrej instytucji, jaką była inkwizycja, tworząca samodzielne niejako państwo w granicach wolnej rzeczypospolitej.- Wprawdzie później, a mianowicie w czasach szerzenia się reformacji, spostrzegło się duchowieństwo , że łącząc się poprzednio przeciw jurysdykcji inkwizytorów z świecką szlachtą, uroniło tym sposobem znacznie ze swej jurysdykcji duchowej w kraju i dla tego próbowało często odzyskać takową później, ale długo na próżno, a to ma się rozumieć aż do tego czasu, póki szlachta trzymała się na tym stopniu oświaty, na jakim ją zastała w XV-tym w. i aż do połowy XVI-go wieku inkwizycja u nas. Dopiero później, kiedy oświata zaczęła ustępować obskurantyzmowi, nietylko duchowieństwo pozyskało przewagę na władzę świecką, ale też z fanatyzmem prześladowano u nas czarownice i czary. Tak więc w czasach, kiedy w zachodniej Europie palono i męczono heretyków i czarownice, to jest zacząwszy od wieku XIII-go aż do połowy XIV-go, u nas byłe jeszcze zupełnie prawie spokojnie; dopiero wtenczas, kiedy tam ustawać zaczęła okropna ta plaga, wygoniona coraz to widoczniej wzmagającą się oświatą - dopiero tedy u nas ona grasować na dobre zaczęła; bo niestety jak pierwej u nas oświata stała na wyższym, jak na zachodzie stopniu, tak teraz przeciwnie upadła ona znacznie właśnie wtenczas, kiedy zachód coraz większe na drodze oświaty czynił postępy. Dla tego też-to tem więcej raził oczy Europy ówczesny nieszczęsny obskurantyzm i nieład w Polsce w wieku XVII i XVIII. Uderzający to zaiste fakt ów upadek oświaty w Polsce właśnie podtenczas, kiedy gdzieindziej wzmagała się ona. Objaśnienie tego zjawi

- 58 - 000151

ska nie wchodzi właściwie w zakres niniejszej rozprawy; wszakże do uzupełnienia przedmiotu pobieżnie przynajmniej napomknąć mi wypada o głównej jego przyczynie.- Wiadomą rzeczą, w jak przykrem zostawał kościół katolicki położeniu z powodu głowę podnoszącej reformacji. Czyniła ona wszędzie zastraszające postępy. Tymczasem środka ku położeniu tamy tak szeroko po chrześcijaństwie rozlewającej się rzeki herezji próżno szukano. Zużył się był już do szczętu prawie w

zapasach z dawniejszą herezją i walką z czarami zakon Dominikanów, z którego wybierano inkwizytorów hereticae pravitatis. Nie umiał on sobie dać rady z huczącą reformacją. Zjawia się natomiast zakon ś. Lojoli, dający dowody niezaprzeczonego męstwa, i zdatności w swoim zawodzie stawiania tamy reformacji. Wszędzie go ze skutkiem zaprowadzano; zaprowadzono go też i w Polsce. Szkoda iż zakon ten nie został na zawsze względem Polski w tym samym stosunku i na tem samem stanowisku, jakie zajmowali ks. Jakób Wujek, ksiądz Piotr Marian Pawędzki i inni jego członkowie. Poznał się widać przebiegły zakon na tem, że z Polską rzplitą, nie mającą nic wspólnego z życiem i instytucjami reszty Europy, że z tak odrębnem rzeczpospolitej polskiej obywatelstwem trudno przyjść będzie inaczej do ładu i wygonić z niej zasady Lutra, Kalwina i innych nowatorów, jeśli się z gruntu nie zmieni zasad i wyobrażeń tegoż obywatelstwa. Ujął więc zakon skwapliwie - nie za ster rządu, jakby może kto nieświadomy rzeczy sądził, ale wziął na się wychowanie i edukację narodu. Z zadziwiającem wyrachowaniem dosięgnął też celu, ale niestety pogrążył natomiast cały naród w ciemnotę wtenczas właśnie, kiedy gdzieindziej coraz to sporszym krokiem postępowała oświata. W tem więc zakon popełnił błąd nie do przebaczenia, bo

- 59 - 000152

pogrążył w przepaść, później nawet na szkodę kościoła i swoją, naród, z którego tak kościół rzymski, jak i sam zakon prawie zawsze miewały znaczną podporę.

W takiem położeniu rzeczy, dopiero też wiek XVII mógł się na zredagowanie takiej zdobyć księgi, jaką jest wspomniana tylokrotnie książka pod tytułem: ''Czarownica powołana, abo krótka nauka i przestroga ze strony czarownic. Zebrana z rozmaitych doktorów w prawie Bożym, jako i w świeckiem biegłych, z przydatkiem instrukcyjej świeżo z Rzymu wydanej, dla uchrony i poratowania sumienia osobliwie na takie sądy wysadzonych. Poznań 1639 roku.'' Drugie tej książki wydanie nastąpiło w roku 1714-tym w Gdańsku ''za staraniem i kosztem Wielmożnego konsystora Gdańskiego''. Księga ta odpowiada zupełnie owemu niemieckiemu ''Młotowi na czarownicę'', o którym było wyżej; ale przynajmniej na szczęście nie stała się ona nigdy tem dla Polski, czem ''Młot'' dla Niemiec, to jest kodeksem karnym na heretyków i czarownice.

Jak dalece w owych czasach rozpowszechnił się w Polsce zabobon i procesa o czary, a przytem jaki cel miał na oku autor, widać to już z tytułu samego, a mianowicie i z przedmowy do ''Czarownicy powołanej'', opiewający: ''A iż temi czasy nasza Polska nie zwyczajnie zagęściła się na kształt pożarów czarownicami, lubo (jużto) prawdziwemi, lubo mniemanemi: tak iż na posiedzeniu i schadzkach zwyczajnych o żadnej materii więcej nie usłyszysz, jak o czarownicach; zaczem i wielu mało ostrożnych ludzi, a ciekawych w posądzaniu innych, z pragnieniem bliźniego utraty dobrej sławy i zdrowia, sumienia swoje zawodzą; umyśliłem przeto z miłości chrześcijańskiej dla poratowania i uchrony sumienia ich krótko naukę przełożyć, wybraną z wielu doktorów tak kościelnych, jako i świeckich, w obojem prawie biegłych''.- Niechajże nikt z tych

- 60 - 000153

rozsądnych słów nie wnosi, że autor ''Czarownicy powołanej'' ''chcąc poratować sumienia ludzi nieostrożnych, a skorych w posądzaniu'', oświeci ich względem czarów i wytknie całą niedorzeczność takowego mniemania; owszem, autor wierzy sam jak najskrupulatniej w czary i chodzi mu tylko o to, aby swą księgą nakłonił władze do ustanowienia sądów mieszanych, to jest złożonych ze świeckich i duchownych osób na czarownice.

Najlepsze poweźmiemy wyobrażenie tak o stanie oświaty ówczesnej w kraju naszym, jako też o rzeczy samej, jeżeli ważnej tej księdze, dowodzącej jak dalece umysł ludzki obłąkać się może, bliżej się przypatrzymy.

I w Polsce, równie jak w zachodnich krajach Europy, kładziono czary narówni z herezją, a czyniono to z tej przyczyny, jak powiada ''Czarownica powołana'', że czarownicy tak jak heretycy ''wyrzekają się Boga i wiary katolickiej, a cześć boską oddając djabłu, mocno herezja pachną''. Z tej to zasady wychodząc Czarownica powołana, dzieli swoją treść na pojedyńcze pytania. Po pytaniu 1-szem ''co to superstitio, abo zabobon, a co malefitium, abo czary, tak się rozwodzi: że gdy czarownie wyrzekają się Chrystusa Pana, a diabła miasto Boga obierają, gdy wyrzekają się wiary świętej katolickiej i sakramentów; diabłu zaś pewnych czasów pokłon z uczciwością samemu Bogu przynależną wyrządzają i z nim nieczystość pełniają; przeto i herezją pachną i karaniu srogiemu są podległe, bo tak Pan przykazał: Maleficos non patieris vivere. (Exod.2) Czarownikom żyć nie dopuścisz[142]''.

- 61 - 000154

Dzieli ona dalej zabobony subtelnie na trzy kategorie, a to podług ś.Tomasza z Akwinu na: 1) Idolotria albo bałwochwalstwa, w których się cześć boska djabłu wyrządza; 2) Divinatoriae abo wieszbiarstwo (wróżbiarstwo), ale tylko wtedy, jeśli się do nich żadnych praktyk zakazanych nie używa, bo w takim razie nazywają się one observationes a są trojakie: observationes notoriae (czyli zwyczajne i znane) sanitatum (tyczące się zdrowia) et rerum futurarum (przyszłości), naprzykład, gdy kto abo wosk leje, abo ołów na kogo i z figur wylanego wosku abo ołowiu powiada co on czyni, na kogo w niebytności jego on wosk abo ołów lano. Czary zaś same, powiada, jest to sposób pewny abo nauka, jak broić i dokazywać dziwnych rzeczy przez pewne nauki abo hasła z pomocą szatańską; które to hasła i wszystka ta nauka bezecna czartowska, - naprzykład od diabła postanowiona jest i podana. O czem czytaj S.Augustyna. Tej zaś nauki bezecnej dwojako dostępują: albo przez umowę wyraźną z diabłem, albo przez inne czarowniki, za którą to umową niezbożną i kontraktem wielą innemi nieprawościami zaraża się dusza, a naprzód herezją; bo wielu z nich nic nie trzyma i wiecznem postępowaniu czartowskiem. Potem (po drugie) wyrzeka się Boga przystając, ślubując mu nieodmienną wiarę do śmierci, z ciałem i duszą mu się oddając za wieczne niewolniki. (Po trzecie) ofiary mu pewne ofiarują i pewnych czasów różną część i chwałę jemu oddają. - Po czwarte bluźnią Bogu i naturę jego przenajświętszą człowieczą. Po piąte: popełniają świętokradztwo, kradnąc rzeczy święte, jako: przenajświętszy sakrament i inne rzeczy święte, zażywając ich do swoich przeklętych zabobonów. Szóste: zażywają wszeteczeństwa brzydkiego z djabłami. - Siódme: szkody bardzo wielkie czynią ludziom, one zabijając, a zwłaszcza dziatki niewinne, ponieważ do nich łatwy przystęp mają, gdy im rodzice chrzest święty odwłóczą. Z których to dziatek nowonarodzonych krew wysysają,

- 62 - 000155

one potajemnie i nieznacznie mordując. Z tych to potem ciał zwarzonych, maści, proszki i inne godła

[142] Gdyby to nie był wyraźny wyjątek z Czaroymicy powołanej, myślałby kto, że to zarzuty średniowieczne Pselusa albo czynione przez poganina Minubiusza Feliksa pierwotnym chrześcianom.

szatańskie gotują. Nie wspominam rozmaitych chorób ludzkich i bydlęcych, które zarażają jako i zboże i po polu truciznami i sztukami czarowskiemi".

Ze względu na umowy i pakta same z djabłem powiada czarownica powołana:

„Ażebyś lepiej te umowy poznał, weźmiej z doktorów taką naukę: cokolwiek się dzieje niezwyczajnego w kościele bożym, nad siłę przyrodzoną, a bez pochwały jego abo opisania i potwierdzenia, to czarami i zabobonami śmierdzi. Albowiem gdy taka rzecz nie ma tej mocy z przyrodzenia, idzie za tem, iż jest tylko znakiem abo godłem boskiem, ani świętem, ponieważ nie jest na to o Chrystusa, ani od Kościoła ustanowiona - a więc: od djabła. Tak uczy S.Tomasz 22.g96.art.2.- Sw.Antoni p.2.lit.12.c.I&2- Sw.Augustyn, 21, de civ. Dei c.6.

Otó-ż potwierdzone zostało przez powyższe wyjątki z Czarownicy powołanej wszystko, com naprzód był twierdził; a najprzód: że cuda nielegalne - to czary; dalej zaś, że wszystkie zabobony w kościele się pojawiające, przeszły doń z pogaństwa w skutek tego, że je kościół heterykom zarzucał. czcząc jakoby czarta, którego i poganie czcili. Potwierdziło się nareszcie i to, ze nasze rodzime czarownice nie mają zupełnie oryginalnych praktyk i wyobrażeń, ale że takowe są tesame, jakiś używały czarownice tak pogańskie, jak i w pierwszych wiekach chrześciaństwa - chrześciańskie. I tak: wszystkie praktyki dawniejsze, a heterykom zarzucane, powtarzają się tutaj. Wyrządzanie czci djabłu, obcowanie z nim, profanowanie sakramentów, ssanie krwi z dzieci, zabijanie tych- że jako i ludzi dorosłych, robienie maści, proszków czarodziejskich, czynienie chorób i nieurodzajów - zgoła mamy wszystko co czyniły czarownice pogańskie, Strygi, Lanie, Inkuby, Fauny, jako też, co zarzucano pierwszym sektom Euchetom Masselianom, Bogumiłom a później Waldenzom i innym. Nie lud więc sam, ani bezwarunkowo sami pogańscy kapłani ludu naszego zaszczepili i rozpowszechnili wyobrażenia o czarach dzisiejszych, ale właściwie je zwichnione wyobrażenie w samym-że kościele wprowadziło i rozszerzyło wszędzie.

Na pytanie drugie: „jaki kres, do którego jak do celu zmierzają czarownicy abo czarownice? powiada Czarownica powołana: „że jeden cel ich jest uciecha i wielkie u ludzi rozumienie, drugi zysk: pożytek własny abo cudzy". Na pytanie zaś: „naczem czarownice zwykły złość swą okazywać?" tak odpowiada: „naprzód w elementach, potem w ciałach ludzkich i bydlęcych, a po trzecie w duszach ludzkich, póki są w ciele. Co tknie elementów, mogą za pomocą czarowską na powietrzu i morzu uczynić burze, grady, pioruny, grzmoty, wiatry, wichry, i niemi ludziom szkodzić, bo nie trudno jest czartu obłoki z innych części świata, tak i wiatry, gdzie chcą, zapędzić gwałtem i tym sposobem poczynić potopy, trzęsienia ziemi, wywroty domów, jako synom Jobowym (Job.I). Mogą też czarować siewy i role, i z jednego miejsca na drugie przenosić. Co się tknie ciał ludzkich"- powiada dalej Czarownica powołana - „mogą je naprzód prędko z miejsca na miejsce przenosić, bo są duchowie mocni, acz te przenosiny niezawsze się odprawują, jako nie zawsze i bankiety, tańce, pokłony, djabłu itd. Zgadzają się na to doktorowie w prawie biegli, pisząc o tych zbrodniach, że często takie niewiasty diabeł oszukiwał, lubo gdy dobrowolnie zasną twardo, zaczem djabeł mając moc na nich, tak im fantazyą, która zwą imaginativam, mocno omomi i wyrazi na niej tej rzeczy, czego ony przed zaśnięciem pragnęły, tak potężnie, jakoby to rzeczywiście robiły:

bankietowały, piły, jadły itd., - że te-ż ocknąwszy się za rzecz prawdziwą swoim wiernicom

opowiadają chlubnie - czego potem obłędną fantazją swoją upewnione, zaprzeczyć nie mogą, i owszem - dobrowolnie (!) przed sądem wyznają, spólnie i osoby pewne znajome powoływając, które im ich fantazya obłędna, a raczej sam djabeł w nich tak mocno wyraził. To jednak dokładam- poprawia się autor czem prędzej - że takie przenosiny na czas (czasem) prawdziwe bywają. A nie dziw, gdy i sam Zbawiciel (Mat.4.) dał się nosić na ganek kościelny z puszcze, a stamtąd na wysoką górę, jako tłumaczą ojcowie kościoła (pag.32). Co się jeszcze tknie ciał ludzkich i bydlęcych, mogą je też z pomocą czortowską odmienić, mówię o odmianie powierzchniowej, z powietrza i waporów inną tworząc powierzchowną postać. - Tak o niektórych twierdzą, że się przedzierzgnęli w wilki, bo się ile mogą do wilczej postaci przysposobiają, chodząc na rekach i nogach, a djabeł dodaje ostatek, aby się zdali w wilczej postaci doskonałej. - Potem ich opanowawszy odmienia im fantazją i czyni w nich animusz abo serce srogie, dzikiej bestiej. Czego snadnie dokazać może, wzruszywszy abo pomieszawszy humory w nich, przydając nieco według potrzeby rzeczy jadowitych, choć przyrodzonych, potem chyżością wilczą ciało ono i tam i sam kieruje. Stąd-że bywa, iż takie napadłszy na ludzie, one okrutnie drapią, szarpią, kąsają, pożerają, nakształt prawdziwych wilków. - Może też i sam szatan uśpić człowieka, a sam postać wilczą przybrać i w tej postaci rozmawite posługi odprawować, używszy drugiego biesa (!) aby to sprawił w onego śpiącego fantazji, żeby mu się zdało, jakoby się w wilka przemienił i to wszystko broił, co bies pobroił. Nareszcie może tę odmianę w człowieku czynić czystem omamianiem."

Następują teraz pytania, w których Czarownica powołana mówi

- 65 - 000158

o postępowaniu sędziów w czasie procesu. Dosłowny wypis tej materyi byłby za obszerny; podam raczej w krótkości opis takowego sądu. Po sprowadzeniu więźnia do izby sądowej, którą w podobnych razach bywała zazwyczaj piwnica pod ratuszem, stawiano na boku przy ścianie naprzeciw więźnia stolik i stołki, kałamarz, pióro i papier. Za stołem zasiadł wójt z dwoma ławnikami, i ci nazywali się „panami zastolnemi" - przed stołem zabierał miejsce instygator, znaczący tyle co w dzisiejszej procedurze kryminalnej prokurator. - i ten nazywał się „panem przedstolnym", w niejakim zaś oddaleniu za nim stali pachoły miejscy. Na boku przy więźniu stał kat wraz z oprawcami, gotów w razie opornego zapierania się oskarżonego lub oskarżonej użyć do wyciśnięcia prawdy tortur. Tortury te, jak pisze Kitowicz[143], miały miejsce w sprawach gardłowych, a więc i w sprawach o czary. Kiedy winowajca, przez inkwizycją, składającą się z wyżej wymienionych osób, nie był dostatecznie om występek przekonanym, albo też, chociaż już przekonanym został, ale jeszcze nie chciał się przyznać do niego, co jednak według zwyczaju we wszystkich sądach przyjętego, koniecznie po winowajcy wymagano, wtenczas brano go na tortury.

Uderzającą to rzeczą, że wśród mąk na takowych torturach przyznawały się ofiary do najdziwniejszych nieraz rzeczy i do najszkaradniejszych zbrodni, o których często ani wyobrażenia nie miały. Nazywały one nieraz cały szereg djabłów po imieniu, z jakimi miały do czynienia, nazywały osoby, które wspólnie z niemi

- 66 - 000159

[143] Opis obyczajów i zwyczajów polskich wyd. Edw. Raczyńskiego T.II.s.323

latały na Łysą Górę, opowiadały w najdziwaczniejszy sposób o pierwszem spotkaniu się z djabłemi o wstąpieniu do czartowskiego koła. W tej mierze czytamy ciekawy przypadek w aktach miasta Poznania, który i Berwiński przytacza Anno 1645 feria secunda post festum S.S. O.O.Sanitorum spaloną została żywcem pod szubienicą w Poznaniu Regina Beroszka, rodem ze Stęszewa, która zeznała, że spółkowała z djabłem, a mianowicie z djabłem Tórzem, Rokickim, Trzcinką, RogalińskiM"[144]Wmawiały one więc oczywiście w siebie owe występki, bo wierzyły zatem przekonaniem - z całą prawdą w istnienie takowych, a wmawiały nieraz poczęści i z tego powodu, że nie mogąc fizycznie podołać katuszom, w osłabieniu i znękaniu tak ciała jak i ducha na sugestie im czynione chętnie w końcu przystawały. Mylą się przeto ci, którzy mniemają, że wiara w czary, w obcowanie z djabłami na Łysej Górze itd. skutkiem były empiryzmu, skutkiem owych rozmaitych mastyków i proszków, które baby pożywając doznawały w skutek tego sennych wrażeń tak silnych, że im się zdawało, jakoby wszystkie owe fantazje rzeczywiście im się wydarzyły. Bywały wszakże przypadki, iż mimo najsroższych katuszy, o jakich nie mamy wcale wyobrażenia, nie przyznawały się do niczego i konały z przekleństwem dla swych siepaczy na ustach i obstawaniem przy swej niewinności. Jakie wszakże olbrzymiej wytrwałości charaktery rzadko się zdarzają. Jeden tutaj wypadek naprzykład przytoczę i pod tym względem interesujący, że ów męczennik nie za twierdzenie (afirmację), ale raczej obstając przy swem przeczeniu (negacji) ducha w mękach wyzionął. Żył we Francji w średnich

wiekach pewien Vaneause, który istotności Boga jawnie zaprzeczał. Wskutek tego pociągniony został do przez sąd inkwizycji świętej, a ponieważ przy swem zdaniu upornie obstawał, wskazany został na stos. Kiedy płomienie stos ogarnąwszy poczęły Veneause'a palić, tan z okropnego bolu wielkim głosem: „Mon Dieu!" zawołał. Wtenczas stojący obok inkwizytor: „A więc teraz wierzysz w Boga i przyznajesz jego istnienie?"- zapytał. „Facon de parler!"- Vaneause zawołał z wysileniem i skonał dla swej racji w najokropniejszych męczarniach.

Po opisaniu składu sądownictwa na czarownice trzeba by opiscać środki do wydobycia mniemanej prawdy owemu osądowi służące, a przede wszystkiem turtury dla uzupełnienia całości obrazu. Zdaje się nie podlegać wątpliwości, że środek ten, używany w tym samym celu przez inkwizycyą wraz z jej procedurą, przeniósł się i do postępowania sądów zwyczajowych. Według Kitowicza używano u nas tortur w następny sposób: „Pod ratuszem znajdowała się zwykle tak urządzona piwnica, że w ścianie jej utwierdzony był hak gruby, żelazny, z kółkiem, wysoko od ziemi, na półtrzecia łokcia od posadzki, a to ile możności w środku piwnicy. Niżej haka było jeszcze inne kółko w ścianie; tam stawiano stołek. Na nim kat sadzał więźnia, wiązał mu w tył ręce jednym powrozem, drugim wiązał nogi, końce zaś powrozów przywiązywał mocno do kółka niższego, przez powróz u rąk przełożył inny postronek, prze kółko wyższe pojedyńczo przewleczony, i raz, drugi koło ręki go okręciwszy, trzymał, aby mu się w ciągnieniu nie wymknął. Przywiązawszy tak więźnia stanął przy nim w pewnej odległości. Gdy tak już wszystko było przyrządzone instygator miejski w krótkiem przemowie upraszał o

[144] Obraz hist.stoł.miasta Poznania p.Łukaszewicza T.II.s.323.

wego sądu, że ponieważ więzień dobrowolnie wzbrania się przyznać do winy, aby go wskazał na tortury podług praw krajowych. Poczem wójt przystępując do zwykłej formy badania obwinionego, mówił wprzód do niego łagodnie i zachęcał do szczerego wyznania prawdy: „Nie daj się męczyć, przyznaj się raczej. Wzbranianie się w wyrzeczeniu prawdy na nic się nie przyda.- - - Przyznaj się więc, a może cię nawet sąd twój żal i pokorę życiem udarować raczy!”…. Jeżeli więzień na te łagodne rady nie przyznawał się jeszcze, wówczas wójt zaklinał go na wszystkie świętości religii, na zabawienie duszy jego, którą dobrowolnie podaje na niebezpieczeństwo utraty przez zacięty upór.- Gdy i te przełożenia nie mogły jeszcze na więzieniu wymodz wyznania, wówczas wójt na instygatora zawołał: „Mów mistrzowi sprawiedliwości, niechaj postapi sobie z nim według prawa!”.

Instygator zaś zawołał donośnym głosem: „Mistrzu! Postąp z winowajcą według prawa!”… Kat nim jeszcze przystąpił do zadawania mu męczarni, wołał potrzykroć: „Mości panowie zastolni i przedstolni! Czy z wolą to waszą, czy nie z wolą?” - Instygator odpowiadał za każdym razem: „Z wolą”.- Dopiero kat silnie pociągał za powróz; wtenczas ręce więźnia poczęły się wyłamywać ze stawów ramion, - podnosić się w górę tyłem tyłem głowy, postać zaś więźnia, poddając się wyższą częścią ciała ze sznurem, znajdowała się na stołku lub stoliku, nogi zaś wyciągnięte i do haka przywiązane wisiały na powietrzu. Wówczas więzień przerażającym głosem zwykle krzyczał nadzwyczajnie:”Nie jestem winien! Nie poczuwam się do niczego! Nie męczcie mnie! Zaklinam was na straszny sąd Boga! Puśćcie mnie!”Albo też przyznawał się do winy i opowiadał różne występki, których się nie dopuszczał w życiu. Lecz jeśli trwał w zaciętym uporze, kat

przyzywał wówczas swego pomocnika, i obadwa, co tylko mieli sił, za sznur ciągnęli. Wówczas więzień wyciągnięty był jak struna, ręce wykręciły się tyłem i stanęły w prostej linii z ciałem nad głową, w piersiach zrobił się dół, w który tłoczyła się głowa, - cały człowiek wisiał w powietrzu. Nieraz jednak winowajca tortury wytrzymał i nie chciał przyznać się do win; kat udawał wówczas, że mu jakiś wielki czarownik oczarował tortury, iż swego skutku osiągnąć nie mogły”.- Dla zapobieżenia takowemu oczarowaniu mazano po rogach stołu krzyże olejem poświęconym, o czem mówi i Czarownica powołana, jako też używano wiele jeszcze rozmaitych innych sposobów.

Używanie wszakże tortur celem wyciśnięcia przyznania się do winy obżałowanego lubo było bardzo rozpowszechnione w Polsce, szczególnie z początkiem zaprowadzenia procesu o czary, to jadnak w czasach późniejszych a bliższych naszemu wieku używaną była najczęściej w tej mierze tak zwana próba zimnej wody czyli pławienie czarownic.- O tym zwyczaju - powiedzieć by można polskim, gdyż go nigdzie indziej tak powszechnie nie używano jak u nas - tak mówi Czarownica powołana w pytaniu siódmem: Jeśli się godzi dla próby albo doświadczenia czarownic pławić? - Pod żadnym warunkiem się nie godzi! I nigdzie też nie pławią, jedno u nas, u nieuków prawnych i sędziów wiejskich, co drugi pacierza niedobrze umie: u tych pozwalam, że to uchodzi, a zwłaszcza gdy im to panowie, jako bożkowie ziemscy, bez sumienia, rozkażą. Lecz tego u ludzi bogobojnych nie znajdziesz, ani w porządnych państwach, jako we Włoszech i w Hiszpanii i we Francji nie zobaczysz, chyba w niektórych stronach niemieckich, gdzie herezja wzięła górę, a przy niej jako wsteczna rodzona, bezecna magia, abo czarnoksięstwo rado się wiąże. Bo tam i w skutek czarnoksięstwa uczą, choć już teraz jawnie strzegą i mają to sobie za foremny kunszt.

Czego Polska doznała przez lat kilkadziesiąt, gdy na początku herezji wznieconej w Niemczech, tam-że dziatki swoje nieostrożnie posyłają. i wielkie podobieństwo, że między innemi kunsztami czarnoksięskiemi i ten o pławieniu czarownic stamtąd przyjęto, jako djabła przez djabła próbować. Tego kanony kościelne srogo zakazują, jako i przez żelazo rozpalone, jako też przez wodę i gorącą, lubo zimną. Zakazał tego swoją konstytucją Fryderyk II, cesarz, - takoż Lotariusz cesarz, zakazał tego dobrze przedtem Karzeł (Karol) cesarz, nazwaby wielkim (in capitularibus). Takiż sam zakaz jest Stefana V, papieża, k†óry tak pisze do arcybiskupa mogunckiego: Ferri candetis vel aquae ferventis frigidaere examinatione confessionem extarqueri a quolibet, sacri non censent canones. (Wyciskać zeznanie od kogobądź przy śledztwie za pomocą żelaza rozpalonegodo białości albo wrzącej wody, nie dozwalają święte kanony). Z których to słów papieskich wywodzi Gratianus, że tu nietylko tych dwu sposobów próby przez wodę i ogień zakazuje Ojciec św., ale i wszelkich prób guślarskich tym podobnych, jako na rusznicę, jako opłatki dawać więźniowi, które leżały na ołtarzy, gdy ksiądz mszą ś.odprawiał, choć ich nie święcił; także gołębiami tylko karmić pomówione o czary, a nie innem mięsem, także poświęconym olejem po wszystkich rogach stołu krzyże pierwej mazać, nakształt biskupa, gdy ołtarz święci, na którym potem będzie siedziała pomówiona o czar, nie tykając się ziemi. Także nie w ratuszu abo katuszy, gdzie temu miejsce, ble do lasa w nocy wywieść pomówioną i tam się nad nią do woli po wilkowsku pastwić; lub chcesz-li wiedzieć, kto jest czarownicą, mów-że jedną pewną choć świętą modlitwę myśląc, gdy mówisz o tej, którą masz

- 71 - 000104

podejrzaną; jeśli się natenczas niezdrgniesz, już jest pewna czarownica ta, o której pomyślisz".

Nader to charakterystyczny ustęp z Czarownicy powołanej, malujący nie tylko ducha czasu i usposobienie ówczesnych, ale pod niejednym względem, będący objaśnieniem historycznem niejednego faktu.- Co znaczy owo siedzenie na stole, nie tykając się ziemi wyjaśnia się dostatecznie z podanego opisu brania na tortury. - Wiele zresztą jeszcze innych prób czyniono w celu dowiedzenia się, czy obżałowany lub obżałowana jest czarownica. U nas, jak widzieliśmy, samej tylko próby zimnej wody czyli pławienia używano, trudno z pewnością utrzymywać. Może on jest cechą charakteru polskiego, a odnosi się do pogańskiego mytu pławienia Marzanny, a i ma związek z owem pławieniem wśród świąt wielkanocnych czyli tak zwanym dyngusem. Bądź jak bądź, w wiekach owych ciemnoty i zabobonu był to najdogodniejszy a najkrótszy sposób zakończenia sprawy, jak to sama Czarownica powołana twirdzi; a że w skuteczność jego i nieomylność wierzono, nie podlega wątpliwości. Co większa - lud nawet sam w środek ten wierzył zupełnie i praktyce takowej niechybny przypisywał skutek. I stąd przeto wnosić można, jak bardzo pławienie czarownic u nas było zagęszczone, kiedy wiara w niezawodność takowej metody próby nasz lud przesiąkła. Berwiński przytacza przypadki takowe, z których niektóre podajemy: „Anna Jedynaczka, oskarżony o czary, a zapytana co ją do tych złych uczynków przyparawiło, nie zrozumiawszy wcale, o jakich tu [145]

- 72 - 000165

złych uczynkach owa, bo się zapewne do żadnych nie poczuwa, odpowiada naiwnie: „to mnie przyprawiło, żem pływała, ale nie wiem czemu". Wzięta później na tortury odpowiadała na wszystkie

[145] Pamiątki historyczne krajowe przez Milewskiego s.346. of.Berw.Stud.o lit.T.I.s.102.

sugestie inkwirenta: „niechże i tak będzie". A w końcu wyrzekła tenader charakterystyczne słowa: „O wodo, wodo! Tyś mnie niesprawiedliwie osądziła!"

Podobnie współobwiniona Bogdajka zeznała benevole: „Dlategom pływała, bo mię na bok rzucono, a insze mężowie rzucali na nogi i nie chciały pływać".

Jeszcze inna współobwiniona, Strzeżyduszyna, zeznaje nader charakterystycznie: „Z tej przyczyny mnie wzięto, żem pływała; ale niejednakowo rzucano we wodę. Jedne z ochroną, a drugie - jako mogło być. A tom ja więc od ludzi słyszała, że kiedy która czarownica, chociaż ją pogrążają, tedy ona przecie pływa, jako kaczka, ale jam tylko głowę z wody wyścibiała!".

Otóż to przykłady owych sądów bożych, znanych w średnich wiekach pod nazwą ordalia mianowicie zachodniej Europie, skąd też pewno i do naszej Polski później wraz z innemi zwyczajami i wyobrażeniami wpłynęły. Ta tylko chyba zaszła w nich zmiana, że je zwyczaj i charakter narodowy ukształcił wedle swego wyobrażenia, zarzucając przytem inne próby, jak naprzykład pojedynków sądowych, próby ognia, wrzącego oleju, wody, miecza (lub broni palnej w późniejszych czasach) itd. itd., a zatrzymując owo charakterystyczne pławienie, tak rzadko w innych krajach używane, jak nam to objaśniła codopiero Czarownica powołana.

Wracam do jej dalszego rozbioru. Wybierając, co najważniejsze przy tym rozbiorze, jeszcze o exorcyzmach czyli środkach do odpędzania czarta i czarów na zakończenie cytatów owych pomówię. - Nasz autor Czarownicy powołanej niegani exorcyzmów

- 73 - 000166

prawdziwych (a prawdziwemi są te, które kościół postanowił i wykonywał); owszem, chwali kościelne i powiada, że „takowe święte są, i trąciłby herezją, ktoby je ganił"(str.81). Dwa podaje sposoby czarów odczyniania autor Czarownicy; „jedne przyrodzone, drugie zaś duchowne abo kościelne". Radzi naprzód spróbować przyrodzonych, ale im mały przypisuje skutek, bo „czartpowiada - dobrym będąc fizykiem (!), applicando activa passivis, może snadnie moc i siłę lekarstw stępić. Daleko przeto lepiej udać się do porządnego exorcysty, od zwierzchności kościelnej porządnie nato wystawionego". - Wspomina przytem Czarownica powołana z indygnacją jakiego szalbierstwa przy odczynianiu czarów na Rusi używają, i tak o tem prawi: „W Polsce, a mianowicie na Białej Rusi, był zwyczaj exorcyzmowania przez kąpanie w wannie, pierwej wodę przez prześcieradło przecedziwszy z pilnością, a potem exorcyzując i krążąc koło wanny i nieco mówiąc, kość spruchniałą ostrożnie z rzęsą wodną, abo i czem inszem natkaną, wpuszczając, czasem i róże zboża abo kamyki, zaczem rzęsa po wierzchu pływa, i z jednego gnata siła gnatów które niby z oczarowanego wyszły, stawa i gęba szczebotliwa narodzi, głosząc że za exorcyzmem w wannie nalazły się wierutne czary, kości trupie, rzęsa, rozmaite zboża, kamyki. Szalbierstwo, które kościół potępia; ani mu się o niem śniło, również jak i to, żeby exorcyzując człowieka zaczarowanego, tkać mu w gębę sztukę koziny, jakoby się djabeł kozła bał, albo gdy bydlę zachoruje, szeptać mu w ucho pewne słowa. Także kąpią oczarowanego w wannie, smagać go rozmarynową abo majeranową różdżką wszędzie po ciele, twierdząc, że to flagellatio daemonum! A czemu nie pokrzywą abo nie brzeziną?!" dodaje autor z gniewem. -

- 74 - 000167

Czary w Wielkopolsce

Na tem kończąc wyjątki z Czarownicy powołanej przychodzę teraz do rozbioru i bliższego objaśnienia czarownic naszych. Na wstępie do tego rozbiory trzeba by dać zapowiedziane, a tutaj potrzebne objaśnienie, dla czego to sama płeć żeńska najwięcej w demonologii występuje. Trudno zbadać właściwe tego zjawiska przyczyny i najlepiej będzie w tej mierze przytoczyć to, co już wyżej wspomniany młot na czarownice w tej materii mówi. Młot bardzo niepochlebne wyobrażenia ma o kobietach. Przypisuje on im wszelakie zdrożności i błędy, a to wszystko z przyczyny niczem nienasyconej miłości. Mając obok tego nader płochliwy charakter, nie dziw tłumaczy „Młot", że łatwo w pęta szatańskie popadają, daleko łatwiej, jak mężczyźni. Stąd-też to pochodzi, że czarownic tak wiele, a czarowników tak mało. W końcu zaś tak „Młot" konkluduje: „Bo też wiedzieć potrzeba, że Pan Bóg więcej przypuszcza na sprawę cielesną, jako na tę, przez którą grzech pierworodny się rozlewa, aniżeli na inne sprawy ludzkie". - Otóż to wytłumaczenie dziwnego owego zjawiska w demonologii, poparte niezgorszym argumentem. Trudno wszakże zaprzeczyć, że od najdawniejszych czasów kobiety, mając fantację zazwyczaj od mężczyzn bujniejszą i wrażliwszą, a do rzeczy nad-zwyczajnych pochop zawsze wielki; trudno mówię zaprzeczyć, że kobiety od najdawniejszych czasów wieszczek i czarownic na siebie przyjmowały rolę. Nic przeto dziwnego, iż w tej samej roli wytrwały aż do naszych czasów. - Jak dalece już w III po Chrystusie wieku dokazywały w tej mierze, dowodem tego tak zwanego „Canon episcopi", który jest skutkiem obrad synodu w Amyra odbytego 314-go roku, a w którym szczególnej poleconem zostało biskupom: żeby dobrze baczyli na bezbożne kobiety, które różnemi czarami się trudniąc, nocną porą latają z djabłami w powietrzu.

- 75 - 000168

Otóż-to pierwowzór latających czarownic. Wiedzieliśmy, jak ów Symon Mag, najpierwszy czarowników książę, latał po powietrzu; dalej w ślad za nim latają bezbożne kobiety IV-go wieku, aż na koniec wszystkie czarownice późniejszych i naszych czasów po powietrzu latają. Czemuż-by zaś nie miały latać, kiedy podróż takowa, nad której umożebnieniem do dziś dnia ludzie najuczeńsi nieraz próżno głowy suszą, jest najdogodniejszą, a niczem nieskrępowaną, a wzór do niej prócz Dedala i Ikara podał już czart w ewangelii, unoszący Chrystusa Pana w powietrzu na krużganek kościelny i górę.!-

I polskie też czarownice, tak jak wszystkie inne ich siostrzyce podobne podróże powietrzne na sejmiki tygodniowe odbywały. Sejmiki takowe odbywały się po miejscach pustych i niedostępnych, bądź-to na górach, bądź też na pustkowiach i trzęsawiskach w równinach. Z pisarzów naszych XVII wieku, a szczególnie z Nowych Aten wspomnianego już księdza Benedykta Chmielowskiego i Historii naturalnej królestwa Polskiego (napisanej po łacinie) księdza Jezuity Rzączyńskiego okazuje się, że pod wyrażeniem „Łysa Góra" nie ma być rozumianą li tylko góra tego nazwiska w Sandomierskiem leżąca, ale w ogóle każde miejsce sejmików czarownic. Na takie-to Łyse Góry czarownice z okolic jak jedni utrzymują, w Sobotę, - jak znów inni mówią w Piątek, a nawet i w Czwartek, jako drudzy twierdzą, nocą się wybierały. U nas w Wielkopolsce zdaje się, że czarownice swe sejmiki odbywały w Czwartek, o czem wnoszę z znanego podania w tych stronach, iż kto w Piątek był kulawy, co ma się rozumieć stać się mogło tylko wskutek orgii i tańców czwartkowych na Łysej Górze - tego jak czarownika lub czarownicę palono na stosie oczywiście w skutek inda-

- 76 - 000169

gacji, na której po wzięciu na tortury zeznawano benevole paranie się z djabłem. - Lud nasz zresztą do dziś dnia uważa zakulawienie za rzecz hańbiącą, podejrzliwą i prawie za dopust boży. Dla tego też każdy z ludu ukrywa, o ile może tylko, zakulawienie powstałe bez powodów widcznych czyli raczej w oczy bijących, jakim jest na przykład złamanie nogi wskutek upadnięcia. Zakulenie wskutek obłożnej jakiej choroby naprzykład już nie jest naturalnem wedle zdania ludu, ale powstać musiało albo w skutek czarowania, lub też własnego a temsamem zakulenie takowe podaje osobę kulejącą w podejrzenie, że sama jest czarownicą. Obszerniej o tem zresztą będzie niżej.

A teraz warto-by poznać i przypatrzyć się bliżej takiej podróży i takiemu sejmikowi. - Czarownica wysmarowawszy się maścią czarodziejską, jak jedni powiadają, a jak drudzy słuszniej twierdzą, wezwawszy tylko mocy szatańskiej na posługę, porwawszy za miotłę wsiadła na nią, a zacinając owego wierzchowca i zachęcając słowy: „Płot nie płot, wieś nie wieś, - a ty biesie nieś!" - wylatywała najczęściej kominem, a czasem i oknem, - i dalejże na Łysą górę! - Tam ją czekała rozkosz i wesoła drużyna! Przy buchającem kłębami dymu ognisku pląsało hulaszcze czarownic grono z djabłami, - pierwotnie w postaci starych capów brodatych, a później młodych Niemczyków - wokoło, a czarownik lub czasem sam djabeł rogaty na radle starem szatańskie wygrywał melodnie. Każda czarownica miała swego kozia albo panicza, jak go mianowała, mającego na tej uczcie obowiązek świadczenia jej honorów. Wszakże nie na samych tańcach uciecha owa się kończyła. Były tam innej jeszcze różne zabawy; o wszystkich jednakże trudno tu wspominać. Najlepiej będzie, że dla dopełnienia obrazu przytoczę wyjątek z powiastki pod tytułem: „Czarownica" przez Ossolińskiego, opartej i osnutej jak się zdaje zupełnie na podaniach

ludu, a przynajmniej z podaniami takowemi zupełnie się prawie zgadzającej[146]. Pewnego razu, opowiada Ossoniński, uratował pan Podstoli od śmierci niechybnej stare babsko, którą gmina miała za czarownicę i z tego powodu utopić chciała. Baba więc z wdzięczności wyznała wszystko przed swym zbawcą, co o czarach wiedziała; a najpierw to, że sama rzeczywiście jest czarownicą. Opowiadała ona (wedle Ossolińskiego) swe przyjęcie do koła czarowniczego i dalszy w nim pobyt w następujący sposób: „Miałam lat 14, kiedy mnie własna matka postrzygała na czarownicę. Urznęła mi ona nożem pod samem czołem trzy włosy; te naprzód przed siebie rzuciła, a potem na wiatr, mrucząc różne zaklęcia… Kochana Reginko, rzekła potem, masz dla siebie skarb, a bicz na złych ludzi! Kiedym wstępowała do czarownic, gospodarz z czeladzią był na pańskiem, a ja z matusią (matką) siedziałam na przypiecku, i dostałam matusia z zanadrza jakieś maści i burego proszku, mówiąc: skoro się maścią wysmarujesz, szczyptę proszku połkniesz i położysz się spać, wciornaski[147] przed ciebie się stawi w postaci Niemczyka[148] wsadzi cię z sobą na ożeg, ty będziesz wołała: wio!, on zaś będzie biczykiem wiatr zacinał; w oka mgnieniu staniecie na Łysej Górze. Tam się dopiero ucieszysz i wyhasasz z paniczem! Tego się tylko waruj, żebyś zsiadając z ożoga pierwej nie zwlekła prawej nogi, niż lewej; zsiadając z prawej na lewą trzy razy się wokoło obróć, za każdą razą pluń w górę, przyjdzie do ciebie czarny cap

[146] Powiastka ta znajduje się w książce pod tytułem „Wieczory Badeńskie" na str. 31.
[147] Tak i w Wielkopolsce nazywają djabła.
[148] Kto wie czy ów mastyki i proszek nie jest własną kompozycją i dodatkiem Ossolińskiego, lud bowiem sam nie maściom i proszkom, ale, jak już nadmieniłem mocy szatańskiej owe dziwne podróże powietrzne przypisuje.

z długą brodą a z koślawemi nogami; ale nie bój się; idź prosto ku niemu, weź go za brodę, głaszcz, a mów: Koziu, koziu! On stanie na dwóch łapach, a dwie ku tobie wyciągnie. Przeżegnaj się zaś od żywota za lewe ramię, z lewego na prawe i na czoło w imie archanioła archaniołów, który pod ziemią panuje. Mam lat sześć i sześćdziesiąt, kończyła baba, a wówczas anim piętnastu nie miała; nie pamiętam zaś, żebym choć jedną sobotę opuściła, iżbym się nie znajdowała na łysogórskiej biesiadzie". - Otóż-to obrazek wystarczający do zupełnego wyobrażenia o przyjmowaniu czarownic i dalszem ich działaniu! I tu, jak u czarownic innych czasów i ludów, zawsze przebijają z małemi wyjątkami jedne i te same zabobonu tego pierwiastki. I tu widać cześć djabelską, robienie maści i proszków, i wogóle przedrzeźnianie obrządków kościoła. I tu widać w jakim celu kobiety zostały czarownicami, a przyczyny zawsze te same co i dawniej bywały, a które i Czarownica powołana nam wyjaśniła. Dla tego też, raz jeszcze powtarzam, trudno we wszystkich praktykach naszych czarownic upatrywać zupełnie czystego słowiańskiego pierwiastka, jak to czynią prawie wszyscy pisarze nasi, trudniący się literaturą ludową; lubo z drugiej znów strony trudno zaprzeczyć, że niejeden przy tych praktykach i czysto słowiański pojawia się obyczaj. W przytoczonym naprzykład co dopiero wyjątku wedle słowiańskiego zwyczaju, używanego podtenczas, kiedy młodzież przyjmowano do grona starszych, postrzygają tutaj także nowego adepta. To zaś podobno u czarownic innych narodów wcale się nie praktykowało.

Różne też u nas czarownice różnie na Łysą jeździły Górę. Jedne na miotłach, (a taka jazda była zdaje się najpowszech-

niejszą, przynajmniej u wielkopolskich czarownic, jak w ogóle u nas miotła ważną odgrywa rolę przy czarach); - inne na ożogach, jak to codopiero widzieliśmy; inne znów - a szczególnie Ruskie - lubiły przede wszystkie używać do takowej podróży stępy lub tłuczka od tej-że; inne jeszcze łopat, wiech i tym podobnych, a w gospodarstwie wiejskiem wogóle zwyczajnych i podręcznych rzeczy.

Różne też lud miał poznaki, po których czarownic dochodził, a to nieomal przy każdej okoliczności w życiu potocznem, z czego wnosić można, w jak niewolniczej przez całe życie zostaje przed niemi obawie. - I tak zachował się do dziś dnia w tej mierze zwyczaj u ludu[149] przy piciu, zwłaszcza gorzałki (wódki). Żadna niepodejrzliwego usposobienia niewiasta nie wychyli odrazu podanej czarki z trunkiem, ale raz za razem trzykrotnie ponawiając picie, w ten sposób czarkę spełnia. Jest to znakiem, że pijąca jest „czystego sumienia" jak się lud wyraża, gdy przeciwnie, wychylenie czarki od razu - pewnym dowodem, że kobieta czarownicą. Za nic-by przeto w świecie nikt u nas nie zniewolił dziewczyny wiejskiej albo mężatki, by duszkiem kieliszek spełniła. Każda z nich jeśli nie wręcz, to kryjomo odwróciwszy się tyłem do częstującego, a nawet zasłoniwszy ręką, w której nie

[149] Mówiąc o ludzie mam głównie na oku lud nasz wielkopolski, którego obyczajom i życiu miałem sposobność bliżej się przypatrzyć; nie znam zwyczajów ludu innych części Polski, chyba z książek. Sądzę wszakże, iż w tej mierze mniej więcej lud nasz cały sobie podobny, bo wiara w zabobony na równych opartą była podaniach i baśniach, które w czasach obskurantyzmu wciskały się pod zasłoną zamąconych wyobrażeń religijnych do nas. Jak już wyżej powiedziałem, różność takowych wyobrażeń polegać będzie jedynie na tem, by zabobon jaki wcisnął się i rozszerzył pod skrzydłami zachodniego czy wschodniego kościoła.

ma czarki, przechyliła ją kilkukrotnie, a przynajmniej trzy razy, i tak spełnia do dna. Rozliczne ma też lud praktyki celem uniknienia niebezpieczeństwa zaczarowania, a szczególniej wypicia zaczarowanego trunku. Wierząc, iż można bezpośrednio zaczarować wzrokiem, i że ta lub owa jest czarownicą, nie tknie nikt z ludu podanego sobie przez taką osobę trunku, nim osoba owa „doń nie przepije", to jest: zanim go sama nie skosztuje. Lud bowiem ma tę wiarę, że czary zadane - znajdują się pod wierzchem i że temu głównie szkodzą, kto pierwszy trunku napocznie. Czarownica więc „przepijając", odejmuje tem samem moc czarom.

Innym jeszcze sposobem dowiedzenia się o czarowskiem usposobieniu kobiety jest i ten środek, iż na progu izby, w której się znajduje podejrzana, niby przypadkiem przewracają miotłę. Jeśli kobieta owa przechodząc przekroczy miotłę, nie jest czarownicą; przeciwnie zaś, jeśli ją ze złością mianowicie na bok usunie, niechybnie musi być czarownicą. Nie mniej także i w tej mierze jest u nas i ten środek, iż posądzona o „trzymanie z djabłem" czyli o czary podkadzają tak zwanem czarciem łajnem (tech: Asa phoetida). Kto nie zna remedium tego, nie będzie miał wyobrażenia o skutkach podobnego kadzidła i woni jego. Trafnem jest istotnie nazwisko owego kadzidła; jeśli bowiem djabeł pod każdym względem jest ideałem złego, to i pod względem szkaradnego odoru jego „excrementum" nikt go nie przesadzi. Musiał-by mieć nieludzką naturę, kto by z kadzidła takiego nie szwankował! Szczęściem, że środka tego nie tak łatwo użyć, i że rzadko przez lud używany; inaczej bowiem czarownic byłoby bez liku. - Niżej przytoczę wypadek, jaki się wskutek podobnego podkadzenia mniemanej czarownicy wydarzył, teraz zaś chcąc naocznie wykazać przechodzenie i pielgrzymkę ową zabobonów od ludu do ludu, wspomnę jeszcze, że już Diosonides poleca środek po

wyższy przeciwko czarom. Od niego też bierze remedium owo autor Nowych Aten (wspomniony już po kilkakroć ks. B. Chmielowski), a odwołując się na powagę Diosconideasa, rekomenduje go jako środek bardzo skuteczny przeciw czarom[150]. Zupełnie tak samo jak u nas używają tego probierczego środka i na Litwie. W tej mierze powiada autor książki pod tytułem: „Litwa etc.."[151] co następuje: „Dla dowiedzenia się, czy w jakiem towarzystwie znajduje się czarownica, rzucają (wieśniacy Litewscy) na węgle ziele smrodzieniec (czarcie łajno), a po litewski smyrdiely. Jeśli która tego smrodu znieść nie może, niezawodnie musi być czarownicą". - Otóż więc świeży dowód mego twierdzenia , że wyobrażenia o zabobonach po całej Polsce mniej więcej są tesame i że wybitną w tej mierze różnicę chyba tylko przyjście owego zabobonu przez zachodni lub wschodni kościół najczęściej stanowi. Tak samo bowiem zupełnie na Litwie smrodzieńcem podkadzają dla wypróbowania czarownicę, jak i w Wielkopolsce - a zapewne jak i po wszystkich innych stronach Polski.

Ciekawa rzecz, jak lud sobie wystawia powstawanie czarownic w dzisiejszych czasach. W naszych czasach djabli widać już nie tyle osobiście grasują po ziemi, a przynajmniej nie taką cieszą się potęgą, jak w ubiegłych wiekach. Ile tylko bowiem razy udało się mi śledzić początki czarownic dzisiejszych między ludem samym, nigdy mi się z tem nie wygadano, iżby czarownice rękodajnie moc swą odbierały od djabła. Dzisiaj nie tworzą się czarownice za wdawaniem się szatana, albo też

[150] Nowe Ateny T. IV od str. 256
[151] Litwa pod względem starożytnych zabytków r. Ludwika z Pokiniewa.

powstają wskutek oddania się i zapisania czartu; dziś uważa lud czarostwo za skutek gniewu bożego - za nieszczęście, którem Bóg nawiedza pojedyńcze istoty, wskazane może za winy swych ojców na cię-

- 82 - 000175

żką tę karę. Czarownice więc naszego XIX-go wieku przychodzę na świat już w niemowlęctwie, po odłączeniu się od żywota matki, zostają niemi przez całe swe biednie życie, a i po Skonie nie kończy się jeszcze to ich potępienie, bo natenczas jako „złe duchy – kuszą na świecie" czyli pokutują.

Czyż i w takowem wyobrażeniu nie przebija się wpływ ducha naszego wieku? Oświata, wygoniwszy zabobon po większej części z wyższych warstw społeczeństwa przedarła się już i zetknęła z krańcem na którym wyobrażenia ludu zacierają się z wyobrażeniami klas oświeconych. Wygoniła więc starego djabła ze społeczeństwa ludowego, ale nie zdołała jeszcze wniknąć w głębiny jego duha i pozostawić była zmuszona „złe" owo w zmniejszonym nieco zakroju. Potrzeba jeszcze będzie wiekowego czasu, zanim to wyobrażenie podkopać i z gruntu podważyć ono zdoła, bo wiara u ludu czy w złe, czy w dobre, zarówno jest silna i potężna. Dowodem tego i ta okoliczność że mimo największych usiłowań światłego naszego duchowieństwa, które przecież posiada najzupełniejsze zaufanie ludu, wiary w czarostwo nie tylko podkopać nie zdołano ale mojem zdaniem wcale jej nawet żadnego nie uczyniono uszczerbku. Tak więc jak miała historia męczenników za wiarę w Jezusa Chrystusa, tak by tez i dziś jeszcze miała męczenników za wiarę w czary i zabobony, gdyby jaką „Mądrą" lub też osobę wedle mniemania ludu przez czary znękaną chciano gwałtem od tej wiary i przekonań odwodzić. Jest to nieodgadnionem zjawiskiem, a raczej dowodem nieograniczonej siły wiary u prostego ludu, iż nietylko przekonanym jest o istnieniu wymarzonych istot i przymiotów tych-że, ale nawet, jak na przykład "mądre", wmówią w siebie przeświadczenie, iż je Bóg

- 83 - 000176

„nawiedził" dla dobra ludu, i że dlatego przemieszkują w nich djabli czyli zmarli w grzechach ludzi, potępieni na doczesną pokutę.

Zadziwiającym prócze tego i charakterystycznym zarazem jest powód, jaki lud podaje w tej mierze, iż szatan mało kiedy pojawia się obecnie na ziemi. - Dawnemi czasy, powiadają, byli ludzie daleko lepszymi jak są dzisiaj, więc też Pan Bóg mógł na nich dopuszczać - więcej też z tych duchów mogło krążyć po ziemi; dzisiaj, kiedy społeczeństwo nasze i tyle już się zepsuło, iż się prawie z żywych djabłów składa takowy dopust boży nie mieć mieć miejsca, bo zresztą wygórowani w rozumie ludzie dzisiejsi i djabłu-by się ułowić nie dali, i jeszcze-by i jeszcze sami go uprowadzić potrafili w pole. Gdzież to zresztą duch zły ma jeszcze zamieszkać? — prawią — Czy na trzęsawiskach i bagnach, gdzie dawniej lubił mieszkanie obierać? Tych już obecnie nie ma; wszystkie bowiem miejsca takowe dziś do tego stopnia posuszone, że i djablisko nie ma się gdzie schronić. Czy-ż w niedostępnych kniejach lub pustych zamczyskach? I jednych i drugich już dziś prawie nie zobaczysz. Wszystko niemal mądrość nasza i przebiegłość już wytrzebiła i wypleniła. jeśli gdzie, to chyba jeszcze na rozstajnych drogach znajdzie djablisko przytułek, jeśli gdzie, to jeszcze tam z nim się spotkać można. I tam doznać mocy jego. Czart jak-by tylko „pod ukradką" zrzadka się jeszcze stamtąd wychyla i pojawia się niewidomie w wirującym piasku na drożysku lub nawet czasem i we wsi samej; ale jakby się obawiał wyższej jakiejś potęgi, toczy się chyże i ucieka dalej, a dosyć nań splunąć potrzykroć, aby mu i wtedy odjąć moc szkodzenia i odegnać od siebie.

- 84 - 000177

Niechaj mnie nikt nie posądza, iż powyżej przytoczone powody są wynikiem niewczesnego humoru mojego. Aż nadto przekonany jestem o wartości prawdy, abym się miał dopuszczać barwień opowiadania na koszt ludu. Nie mogę więc inaczej powiedzieć, jak tylko upewnić czytelnika o rzetelności w ogóle tak moich zamiarów, jak i treści rozprawy, czerpanej pod tym względem z ust ludu.

Powiadziawszy poprzednio, w jaki sposób dzisiaj powstają czarownice, nadmienić-by wypadało, jakby zjawisko to między ludem wytłumaczyć psychologicznie. Jak w każdej warstwie społeczeństwa, tak i pomiędzy ludem zdarzają się charaktery dziwaczne i złośliwe, mianowicie między kobietami. Kobiety takowe, najczęściej pomrocznego, brzydkiego oblicza i strasznych oczy, małomówne a złe i opryskliwe, przytem nieżyczliwe i samolubne; nie dziw, że u sąsiadów są powodem podejrzenia o „trzymanie z djabłem". Charakter bowiem zwyczajny ludu naszego, polegający na szczerości, życzliwości i wesołości tak wręcz przeciwnym jest zdarzającym się od niego wyjątkom, że tych-że żadną miarą pojąć nie można, a raczej nie chce, i nie przypuszczając owego przeciwieństwa w równej sobie istocie, nie może inaczej sobie go wytłumaczyć, jak przypisując owo złe duchowi złemu, owemu początkowi wszystkiego złego na świecie. Tak-to natura prosta i poczciwa przypuszczać nawet nie zwykła, iżby złe miało być wrodzonem człowiekowi; woli więc takowe oprzeć na przyczynie nadprzyrodzonej, to jest na obecności czarta. Rozumienie to moje opieram na doświadczeniu, dla dowodu zaś tego twierdzenia, jako i na poparcie owego doświadczenia czarownic przez kadzenie smrodzieńcem używanego na Litwie, jeden tu przykład przytoczę: Żyła niedawno temu we wsi Osowie pod Szamotułami kobieta, nazwiskiem Czajkowa albo

- 85 - 000173

Czaina. Zła, opryskliwa, nikomu nieżyczliwa, przytem krępa, pomrocznego wejrzenia i szpetnej twarzy, była straszną dla każdego towarzystwa chłopskiego. Długo ją cierpiano w podobnych towarzystwach, bo nie była właściwie jeszcze dowodu istotnego na to, że jest czarownicą. Razu jednego odprawiła jedna z rodzin osowskich chrzciny w Szamotułach, co się zwykle u naszego ludu wielkopolskiego dzieje - w szynkowni. Do gości chrzestnych przyłączyła się i owa Czaina. Tymczasem kobiety obecne, chcąc się raz już dowiedzieć prawdy i pozbyć niemiłego gościa, postanowiły wypróbować Czainę. Posłano więc do apteki po owo czarcie łajno, a dziewczyna służąca w szynkowni wtajemniczona w zamiary biesiadniczek, przyniosła węgli, na które wysypano djabelskiego kadzidła i pod pozorem nieczystej woni przez kota sprawionej, kadząc, postawiono węgle znienacka pod Czainę. Wszystkich obecnych szatańska woń kadzidła przeprawiała niechybnie o mdłości i krztuszenie; wtajemniczeni wszakże przemogli pewno naturę; tymczasem Czaina, folgując krztuszeniu dymowi, hulać na dobre zaczęła, kiedy spostrzegła nareszcie kadzidło pod swoją ławą. „A to to mnie próbować chcecie?" - zawołała zaprzeczona. „A dy ja się wam umknę, jeżeli wam tu zawadzam! Mogłyście mi o tem powiedzieć, nie potrzebowałyście podkadzać, wy paskudnice…. Jeśli ja ciota, toście wy czarownice wy paskudnice!". Tymczasem któraś z obecnych wywróciła ku uzupełnieniu dowodu nieznacznie miotłę na progu, którędy Czaina miała wychodzić. „Wej, to mi tu miotłę będą przewracały te cioty!… Rzekła Czaina wychodząc, a kopnąwszy miotłę ze złością nogą, wyniesła się z nieboga z szynkowni. Dopiero powstał hałaśliwy gwar między kumoszkami! - „A nie mówiłam wam,

kumoszko, że to wierutna ciota?… ”A wszak i ja tak powiadałam!”

- 86 - 000179

Dorzuciła druga. „Gdyby nie była ciotą, toby była przekroczyła miotłę, tak jak ja ją oto przekracza!” - dodała trzecia. „I ja, i ja…!” - zawołały inne chórem i nuż wszystkie przełazić przez przewróconą miotłę na dowód swej prawowitości. - Dopiero-to była potem radość między kumoszkami.!…

Inny wszakże jeszcze, lubo nie tak dowodny istnieje środek przeświadczenia się o ukrywającej się czarownicy. Każdą czarownice poznać można i po tem, że zamiast „panienek” w oczach, ma „koziełki” w źrenicy. Trzeba mi bliżej objaśnić wyrażenie owo ludowe. Wiadomo, że jeśli dwie osoby zbliżywszy się patrzą sobie w oczy, natenczas ich postacie odbijają się w zwierciadle, czyli źrenicy oka. Otóż, wedle pojęcia ludu, u czarownicy to się nie zdarza; zamiast więc owej postaci, którą lud panienką zowie, będzie ona miała koziełki z rogami i brodą w źrenicy. Dla tego też niejedna z czarownic, nie chcąc się wydać, nigdy śmiało nie spojrzy w oczy, aby nie pokazać owych koziełków i nie zdradzać się tym sposobem, lecz strzyże wciąż oczyma lub takowe przymruża. - Jakże więc łatwo kobiecie odrażającego oblicza a słabego wzroku i powiek zostać u nas czarownicą! Któ-ż-by nie dostrzegł w owych koziełkach związku między dawnem wyobrażeniem o djable, które miejscami i dziś się jeszcze pojawia. Jak już wyżej wspomniałem, czart, przybierając widowmą postać wobec ludzi, najczęściej przybierał pierwotnie postać starego capa czyli kozła. Jest to więc jego symbol którym on napiętnował oczy, ową najszlachetniejszą część twarzy zwolenniczki swojej, - przez które jakby okna, siedząc w czarownicy, z nudów światu się przygląda. Z tej też to przyczyny czarownica nie może widzieć hostii w monstrancji, jak lud utrzymuje, gdy tymczasem ksiądz monstrancję niosący,

- 87 - 000180

każdą czarownicę pozna i każdej dopatrzy przez ową monstrancję.

Między czarownicami lud u nas w Wielkopolsce rozróżnia dwa stopnie, a to: czarownice starsze czyli bieglejsze i zwyczajne. Te ostatnie zowią XXXXXXX się ciotami. Skądby się ta nazwa wzięła, trudno dociec. Będzie resztą o tem niżej. Różne też do tych stopni przywiązanie własności. I tak: zwyczajna ciota nie może stać się niewidzialną, gdy tymczasem każda czarownica nią się uczynić może. Byle tylko ciotę okrwawić, nie może ona natenczas szkodzić. Więc też ciota im starsza, tym bieglejsza, aż wreszcie dostępuje stopnia czarownicy. Umierając każda czarownica stara się koniecznie po sobie zostawić następcę. Każda czarownica czarować koniecznie musi; jeśli zaś czarować nie ma kogo, sama siebie czaruje, zadając temsamem samej sobie dolegliwości, - byleby tylko chuci niepowściągliwej do czarów zadość uczynić. Zdarza się czasami, że takowa czarownica cierpiąc wskutek własnych czarów niezmierne dolegliwości pochodzące z chorób lub niemocy, udaje się wiedziona cierpieniem do tak zwanej „Mądrej”, o której niżej zaraz będzie; Mądra wszakże poczuwszy czarownicę (każda Mądra bowiem natychmiast pozna czarownicę), odwraca się od proszącej ze zgrozą i odprawia ją najczęściej słowami: „Paskudnico, jakeś sobie narobiła, tak sobie teraz odczyń!” Stąd też pochodzi, że lud nasz w zwierzętach obrzydliwych a tajemniczych upatruje cioty i czarownice. Ideałem wszystkiego złego zawsze jest brzydota, stąd też zupełnie logiczne lud nasz upatruje pod postacią zwierząt brzydkich ukryte czarownice, które nie mając komu, sobie samym zadały czary. Najpowszechniej miano cioty dostaje się każdej dużej i obrzydliwej ropusze, już-to dla wzmiankowanej brzydoty i mniemanej jadowi-

- 88 - 000181

tości, już też częścią dla dziwnej nieraz tajemniczości i trwałego życia owego zwierzęcia. Zdarzało się nieraz, że kobiety znalazłszy przy robocie w ogrodach ogromną ropuchę, dodając sobie wzajemnie odwagi zabijały mniemaną ciotę, aby więcej nie szkodziła. Aby zaś tem pewneij żywot postradała, przebijały ją kołkiem i tak jako-by na pal wbitą przytwierdzały do ziemi. Tymczasem nazajutrz znalazł się wbity w ziemię kołek, ale bez zatkniętej na nim żaby. Cóż więc pewniejszego w mniemaniu ludu, nad to przekonanie, że albo djabeł dopomógł nocna porą uwolnić się z kołka czarownicy, albo ona sama o własnych siłach stamtąd się wyniosła. Woli lud zawsze w takim razie przyjąć nadprzyrodzoną przyczynę, aniżeli przypuścić w naturalnym biegu rzeczy, że bocian, lis lub inne zwierzę żabę na pokarm z kołka wzięło. Trudno dlań bowiem uwierzyć, iżby takowa brzydota na pokarm innym zwierzętom służyć mogła. - Miano cioty również często dostaje się i kotom, osobliwie czarnym, które nocną porą wśród zgiełku i przeraźliwego pisku po pustych górach lub miejscach miłosne schadzki odprawiać zwykły. - I to jeszcze pewno powodem owego mniemania, że kot znalazłszy ropuchę, liże ją czasem, jadem jej się napawając, (a jak lud powiada), albo też kot będąc czarownikiem, spotkawszy ropuchę także czarownicę, liżąc ją przyjemność jej sprawia[152].

- 89 - 000182

Jak już napomknąłem, czary zadać można wzrokiem, co lud zowie przyrokiem, albo też w napoju lub jadle, albo też przez dotknięcie się, naprzykład przez dotknięcie ręką przy ukłonie nóg. Przez jedzenie-to lub picie zwyczajnie cioty i czarownice zadają kołtun, -kołtun bowiem wedle wyobrażeń ludowych nie z innej naturalnej przyczyny, ale zawsze i jedynie tylko od czarownic pochodzi. Jest to więc takim sposobem plaga, którą djabli wyłącznie na lud nasz polski przypuszczają. - Jak czary zadane w jedzeniu lub piciu zniweczyć można przez to, że czarownica sama najprzód jeść lub pić będzie, tak czary przez dotykanie oddalić wskutek tego, że się czarownicę po owym ukłonie trzy razy pogłaszcze. Jest-to jakoby owo odpychanie nieszczęścia od siebie odwróconą dłonią na zewnątrz u Greków i Rzymian, którzy błagając bogów o odwrócenie jakowego nieszczęścia, w ten sposób ręce przy modlitwie trzymali

- 90 - 000183

[152] Sam byłem nieraz świadkiem podobnej dziwnej przyjacielskiej usługi ze strony kota dla ropuchy. Pewien mieszczanin w Szamotułach miał kotkę, która bawiła się często lizaniem ropuch, obficie się w piwnicy domostwa znajdujących. Dziwna rzecz, że ile razy kotka znaczącem jakiemś miauczeniem dawała znak żabie, ta zaraz wyłaziła z kryjówki, a skrzecząc przychodziła do kotki, która polizawszy ją dłuższy czas po grzbiecie, w końcu jakby myszą bawić się nią chciała, gdy nagle ropucha skrzecząc chroniła się do nory. - Cały ów dom wierzył, że takk kotka, jak i żaba, obie czarownice. I niktby też z parobków ani dziewek za nic w świecie nie był zabił żaby owej, z obawy, żeby im potem jako ciota nie szkodziła. Korciła jadnak ich owa przyjaźń dwóch nieczystych stworzeń, pobożną wielce gospodynię domu. Bojąc się jednak żaby, przynajmniej kotkę odzwyczaić chciała od owej zażyłości z ropuchą i uczynić ją nieszkodliwą. ktoś jej bowiem był nagadał, że kotka jad z żaby zbierając chowa go w końcu ogona, który odjąwszy, można być od jadu owego bezpiecznym. Zasadziła się więc raz przeto jejmość w kuchni na kotkę jedząca z talerza, a kiedy ta spokojnie ogon przy piciu trzymała, nie spodziewając się żadnej kęski, spadł naraz tasak zabobonnej mieszczki na ów nieszczęsny ogon, którego zamiast koniuszek, ucięła nieprawna ręka blisko przy udzie. Można sobie wystawić ewolucje przerażonej tą niespodzianką kocicy. Wyprysnąwszy oknem jak piorun, cały miesiąc się nie pokazała, aż nareszcie pojawiła się osowiała i z podgojonym angielskim ogonem.

w przekonaniu, że przez odepchnięcie od siebie owo nieszczęście na osobę złe przynoszącą spadnie. Dlatego tu u nas, chcąc się przy podobnem upadaniu do nóg od czarów zabezpieczyć, zabobonni zwykle kłaniających się w ten sposób głaskać po ramieni lub głowie, aby tym sposobem oddalić od siebie czary i zwrócić je na czarującego.

Wedle wyobrażenie ludu wielkopolskiego nietylko bezpośrednio czarownice ludziom czarami szkodzą, ale używają także ku temu celowi różnych maści i proszków, które tajemnie albo w pokarmy i napoje, albo też na osobę, której chcą szkodzić, kładą lub występują. Ku takiemu celowi specjalnie służą kości porzucone przed dom przez mieszkańców, które czarownice skwapliwie zbierają. Lud przeto nigdy kości od mięsa, które gnataki nazywa, z domu nie wyrzuca, aby tym sposobem ochronić się od czarów. Nie w każdym też czasie czary równie się dobrze czarownikom udają; najskuteczniej działają czary na dom jakowy w przeciągu sześciu tygodni, wówczas, kiedy w nim położnica choruje. Dlaczego by właśnie wtenczas największy czarownice przystęp miały, domniemać ani dowiedzieć się o tem nie mogłem. Nikt by przeto z ludu w rzeczonym czasie i przypadku, niczego z domu pod żadnym warunkiem nikomu nie pożyczył, bo jest tego przekonania, że za pomocą pożyczonej rzeczy, tem łatwiej się czarom w dom takowy dostać. - Wedle mniemania ludu naszego odbywają się często uczty czarownic na Łysej Górze, najgłówniejsze wszakże przypadają na czas zapustny. A więc i czarownice mają karnawał na Łysej Górze z djabłami; a najznamienitsza uczta przypadać ma właśnie na noc popielcową. Czyż to nie istna parodia karnawału wyższego społeczeństwa! Podziwienia godna jest logi-

ka, jaką lud w powziętym zdaniu o zabobonach wszędzie przeprowadza. Nadawszy czarownicom moc nadprzyrodzoną i nadludzkie własności, przypuszcza zarazem, iż czarownice posiadają wszechwiedzę, czyli że wiedząc wszystko, wiedzą i o tym kiedy i co się o nich rozmawia. łatwo przewidzieć, że zawsze najniepochlebniejsze względem czarownic toczą się rozmowy, o których wiedząć czarownice mściłyby się temsamem na rozmawiających. Aby tej zemsty uniknąć, wynalazł lud sposób zaradczy. Chcąc bowiem, aby czarownice o treści rozmowy się nie dowiedziały, dość w takim razie przyspotkaniu się z kimś wzajemnie się siebie zapytać: „kiedy było Boże Narodzenie?" i odpowiedzieć: „w poniedziałek". Otóż-to owo zabezpieczenie.

Powiedziawszy tle w ogólności o naszych czarownicach i czarownikach, przechodzę teraz do ich rozgatunkowania. Nazwy i ich własności najczęściej są znane; dlatego nie będzie mi ich objaśnienie trudnem. Przyjdzie więc teraz z kolei pomówić o Ciotach, Strzygach, Skrzatach, Jędzach, Boginkach, Dziwożonach, Wieźtycach czyli Wieszczycach albo Wieszczach, Wiłach, albo Wilach, Przyłożnikach i Położnikach, Latawcach, Nocnicach, Południcach, Wieczornicach, Morach i Morusach, Wilkołakach i Upiorach. Nazwy te zestawiłem dla ogólnego na cały szereg poglądu, nie mając zamiaru czytelnika nużyć obszernym ich rozbiorem. I owszem o ile możności, bardzo krótko się z niemi sprawię. Zresztą zapewnie niejedna demoniczna nazwa po szerokiej Polsce się błąkająca w spisie niniejszym nie jest jeszcze umieszczona; nie znam bowiem tak dokładnie w całej Polsce używanych demonicznych nazwisk, iżbym je wszystkie miał wymienić. Mogą wszakże prawie z pewnością zaręczyć, że pod tem lub owem znamieniem jednego z gatunków, na które czarownice

podzielę, będzie można umieścić każdą nieznajomą, sprowadziwszy ją do ogólnego jaki wskażę pierwiastka, i tym sposobem dowiedzieć się o naturze jej demonicznej.

Wszystkie demony u nas w Polsce grasujące, na trzy główne oddziały rozłożyć by można, a to według tego, jak ich działanie i naturę lud sobie wyobraża. Są one albo zwyczajnemi czarownicami. to jest takiemi istotami demonicznemi, jakieśmy już poznali, naprzykład w Czarownicy Podstolego; w takim razie żyją między ludem, bo z jego łona powstały, z nim są w ciągłych stosunkach, a mają naturę więcej ludzką, jak demoniczną. Albo są też czarownice więcej demonicznej natury, są złośliwemi tworami, a do tego szczególniej a w nocy działającemi; dlatego też nocnicami zwane. Takowe zaś nie mieszkają z ludźmi, ani też się z nimi wdają. Mieszkaniem ich niewiadome jakieś krainy, jeśli nie pustkowia, niezmierne wody zarosłe tatarakiem lub trzciną, stepy, jaskinie i puszcze. Do tych należą wszelkiego rodzaju nocnice, o których zaraz pomówię. Trzeci oddział czarowskiego zastępu tworzą wszystkie demoniczne istoty, pod postacią zwierząt się pojawiające, jak naprzykład: Wilkołak, Wieszcz, Mora, Morus itp.

Co są czarownice, już wyżej objaśniono. Trzeba-by mi jeszcze o Ciotach słów kilka powiedzieć. Zdaje się, że wyraz Ciota tylko u nas w Wielkopolsce jest używany, a co do znaczenia prawie jest temsamem, co i czarownica, lubo ostatnia wyższej w hierarchii demonów zajmuje stopień. Dziwna rzecz, że Berwiński wcale nie wspomina o ciotach; a przecież wyraz ten w Wielkopolsce tak rozpowszechniony. W Słowniku Lindego ani w innej jakowej książce czytać mi się go nie zdarzyło. Skąd-by powstało trudno dociec. Może w ten sposób, jak i toż samo nazwisko, które febrze w pewnych okolicach Polski nadają, o czem mówi Linde, powiadając, że chorobę tę możne jaka

ciotka zaszczepiła lub wyleczyła, i stąd późniejsza jej nazwa. Może zatem jaka ciotka nauczyła czarów u nas swoją krewnę i od tego pogardliwie miano cioty powstało. Wszakże derywacja takowa zdaje się być zbyt naciąganą. Prędzej nazwienie owo stąd powstać by mogło, że lud stare czarownice ciotkami szatana być mieni. Bądź jak bądź - dość na tem, że nasza Ciotka znaczy tosamo w zwyczajnem rozumieniu, co i czarownica.

Co się tyczy nocnic, który to wyraz nietylko jest oznaczeniem gatunku, ale także i pewnego rodzaju czarownic, to takowe dzielą się znów na dwie iddzielne klasy. Będąc w ogóle demonami złośliwymi, polowały one na ludzi, jedne wyłącznie na dzieci, drugie zaś na ludzi dorosłych. Do pierwszego rodzaju należą głównie: Strzygi, Skrzoty, Jędze, Boginki, Dziwożeny, Wieźtyce, lub Wieszcze, Wile czyli wiły u nas i Nocnice; do drugiej zaś: Przyłożniki, Latawce, Mory, Morusy czyli Nocnie i Upiory.

Że czarownic polujących na dzieci tak wielka liczba, rzeczą to zupełnie naturalną. Wszystkie bowiem czarownice, wszędzie, a więc i u nas - posądzono o dzieciobójstwo, a to dlatego, że chcąc lecieć na Łyse Góry smarować się były zmuszone poprzednio maścią, którą z pewnych ziół smażyć tylko mogły, a nie w czem innem, tylko w tłustości dzieci przed chrztem uduszonych. Nie dziw przeto, że się dlatego o zdobycie dziecka tak bardzo kwapiły.

Na pierwszy zaraz rzut oka uderzy niezawodnie każdego, że te nasze niby prawdziwe słowiańskie czarownic miana, dziwne jakieś przypominają pokrewieństwo z obcemi nazwami demonów tych samych przymiotów. Porównajmy naprzykład charakter naszej Strzygi, Jędzy, Boginki, Dziwożeny, Wieźtycy i Wili z owemi demonicznemi istotami Greków i Rzymian, o których wspominałem był już wyżej, a przekonamy się, że te i tamte - to rodzone siostry.

- 94 - 000187

I tak: Strzyga jest wedle Wojcickiego sową, powstałą z dziecka, urodzonego z dwoma rzędami zębów, które po zadanej przed chrztem śmierci djabeł ożywiwszy, przemienia w ptaka nocnego, polującego na dzieci i któremu każe smutnie hukać, żeby zapowiedzieć śmierć jednemu z mieszkańców domu, na którym usiądzie. Definicji jest nie można wszakże zupełnie zastosować do ogólnego wyobrażenia, jakie lud nasz ma o strzydze. Wcale też inną podaje w tej mierze Gołębiowski, powiadając: że Strzyga, to kobieta wysokiego wzrostu, chuda, wybladła, kradąca nowonarodzone, piękne i tłuste, niekrzykliwe dzieci, a czasem krzykliwe, a podkładająca natomiast wychudłe i wybladłe.

Mamy wszakże jeszcze inny rodzaj Strzyg - przynajmniej u nas w Wielkopolsce. Pod postacią brzydkiej, wysokiej i wychudzonej baby wyobraża sobie lud tutejszy Strzygę, którą nazywa Jędzyną albo Jędzą, a która na samem wytoczeniu krwi z dzieci nie poprzestaje, ale pochwyciwszy, tuczy takowe przysmaczkami, i dopiero po utuczeniu piecze lub surowo zjada. Dużo na ten temat obiega powiastek miedzy ludem, których główną treścią zawsze: zbłąkane dzieci w boru, przychodzące do mieszkania Jędzy, pokrytego piernikami lub plackami, a które owa Jędza schwytawszy tuczy, zabija i pożera.

W Krakowskiem Strzygi owe, które dzieci po urodzeniu matkom porywają, nazywają się Boginkami, a u Góralów Karpackich - Dziwożenami. O pierwszych powiada Zieleniewski[153], co następuje: „Boginki są to baby stare, szkaradne, wysokiego wzrostu, w południe lub wieczorem pojawiające się, Biją się nawet w położnicami, kiedy im zabierają piękne, tłuste, ale tylko niechrzczone dzieci,- bo tylko do takich prawo mają,- a podrzucają swoje nędzne, płaczliwe. Jeżeli matka z podrzuconem dobrze się obchodzi, i Boginki zabranemu krzywdy nie czynią. Ale z tego wychowanka dla rodziców nie spłynie pociecha. Takie dziecko albo wcale nie mówi, albo tylko bełkotać się nauczy i to niesłycha

- 95 - 000188

nie późno, naprzykład w 10-tym roku życia; jest obrzydliwem, żarłocznem, niechlujnem; głowę ma bardzo wielką, ręce i nogi powykrzywiane, płozi się tylko i wszędzie plecami wylezie. Jeżeli zaraz spostrzeże się matka, niechaj podrzucone bije; wtenczas Boginka przyniesie jej własne i niewidocznie podrzuci, ale niestety)! już mu palce odgryzie.”

Zupełnie podobną demoniczną osobą do Boginki są w Wielkopolsce tak zwane Krasne-ludki. Są to Pigmejczyki nowszych czasów, niezawodnie z pobratymcami swymi w starożytności w związku zostające. Od czego lud nasz zowie ich krasnemi ludkami, nie umiano mi powiedzieć; sądzę jednak, że

[153] O przesądach lek. ludu naszego - str. 29

nazwa ta dostała się im od mniemanego ubioru; rade się one bowiem podobno czerwono ubierają. Mieszkaniem ich są zwykle piece od chleba, podpiecki i podkominki. Są to istoty z ogromnemi głowami, małej nader postawy, krępej tuszy i brzydkiej, płaskiej twarzy o włosach szorstkich i strzępiastych. Przemieszkują one tylko w domach, które mają drzwi kilkoro, a to na krzyż ustawionych. Krasny-ludek szczególniej podczas ciąży niewiast mieszkających daje na dom baczenie, a skoro się dziecko urodzi, szybko takowe przed chrztem jeszcze porywa, zostawia swoje niedołężne, kręte, skrzebłe i o dużej głowie, a ukradzione unosi gdzieś tam w podziemia, gdyż-by się w jego mieszkaniu pod kominkiem pomieścić nie mogło. Dziecko przez nie zostawione nie rośnie wcale; jest bardzo nieznośnem i nieporządnem, krzykliwem i nie uczy się dobrze albo wcale mówić. I u nas używają tego samego co w Krakowskiem środka dla odzyskania skradzionego dziecka. Biją nielitościwie niebogie niemowlę, a to czasem tak bardzo, że je i o śmierć przyprawiają. Wracając do Krasnoludków, powiedzieć jeszcze należy, że w pewnych czasach odprawiają one małe narady nocną porą, wesoła (wesela), w mieszkaniach ludzkich, wyjeżdżając spod pieca albo spod

komina, naktóre gromadki ich się wiele już-to pieszo, już w misternych kolaskach o ślicznych małych konikach. Mają dobraną „kapelę", brzęczą ajk roje much lub pszczół. - Znana powszechnie, a umieszczona - jeśli się nie mylę - w Przyjacielu Ludu powiastka o perłach darowanych jakiejś pani Starościnie przez Krasnoludków na imieniny, której skąpy mąż na perły żałował, dowodzi rozpowszechnienia owego zabobonu w Polsce, którym nawet i pan Pasek w swych pamiętnikach, mówiąc o Danii, wspomina. W niemieckiej literaturze ludowej z takowymi karłami spotkać się nie można; pełno ich także na Pomorzu, w Łużycach i Śląsku. Jak Berwiński tak w ogóle i inni pisarze nie wspominają o Krasnoludkach, które zdaje się tylko najbardziej w Wielkopolsce rozgościły.

Tem samem co Boginki w Krakowskiem, Dziwożeny u Góralów a Krasnoludki w Wielkopolsce są Nocnice na Litwie, jak o tem nadmienia wspomniany już autor, piszący o zabytkach starożytnych litewskich[154]. „Wieśniaczki litewskie" powiada „mają zwyczaj kłaść w nocy przy sobie niemowlęta dla utulenia ich płaczu; zasnąwszy więc smacznie po dziennej pracy przytłaczają je i własnym ciężarem duszą. Tę swoją winę przypisują marom nocnym, zwanym Nocnicami, Naktiniejas". Widzimy więc, że i na Litwie Strzyga pod nazwą Nocnicy dusi niemowlęta.

Takie samo wyobrażenie ma lud Ruski i o Wiedmach czyli Wieźtycach albo Wieszczycach, a w Wielkopolsce o Wieszczach, jak o tem z powieści ludu przekonać się można. - Zabobon ten podobno miał przejść, jak utrzymuje Berwiński, od Serbów do Polski, którzy znów oprócz Wieźtyc jeszcze inny rodzaj Strzyg pod nazwą Wili przyjąć mieli od Nowo-Greków[155]. Czy owe Wile od Serbów do nas przy

szły, tego nie wiem; ale mi wiadomo, że i u nas podobne demony istnieją, o czem Berwiński zdaje się nie wiedzieć. Są i u nas Wiły, jest nawet z nich wzięte przysłowie: „chudy jak wił, - suchy jak wił". Wił jest to podług wyobrażeń naszego ludu demon najczęściej w drzewie przemieszkujący, które to

[154] Litwa pod względem staroż. zabytków etc. str. 143.
[155] Stud. o lit. lud. T. II. str. 19.

drzewo jeśli ścięte, i na ogień porębano, źle się pali, a żałośnie piszczy. Drzewo takie zowie się też wiłem albo kwikiem. Jest to w takim razie ów wił, który się żali, że go z posady rugują, a który za to nie omieszka odwetować krzywdy. Jak sobie w takim razie poczyna - czy tylko czycha na dzieci, jakim w ogóle jego demoniczny charakter? Dowiedzieć się o tem wszystkiem nigdzie nie mogłem. Inne wszakże zdobyłem objaśnienie, a mianowicie, że ów Wił zowie się także u Wielkopolan Wieszcz, z którym znowu Wieźtycz czyli Wieszczyca w ścisłem zostaje połączeniu. Zapewniano mnie bowiem, odwołując się nawet na naocznych świadków (!), że Wieszcz jest to demon w postaci małego zwierzęcia czworonożnego, pod przypieckiem lub pod belką po izbach siadujących, który wyścibiwszy tylko głowę, okropnemi zębami klaszcze i dzieci strasząc o śmierć je przyprawia. Zupełnie tę samą naturę i funkcją przypisuje lud i Wiłowi, powiadając, że to jedna i ta sama demoniczna istota, mająca tylko dwa różne nazwiska. - Tak więc i Wieszcz, i Wił i Wieszczyca są demonami do rodzaju Strzyg należącymi; Wieszcza zaś w ten sposób pozbyć się można, że na przypiecku, gdzie zwykł siadać, siekierę się kładzie, stuknąwszy nią w przódy w to miejsce trzy razy. W takim razie Wieszcz już nigdy w to miejsce nie siądzie. O Wieźtycy zaś tak mówi Wojcicki[156]: „Jest to niewiasta, która w nocy wstaje, a w ćmę przemieniona przez jakąkolwiek dziurkę wlata do izby i ludzi, - a osobliwie młode dzieci - kąsa. Młodego

też człowieka uderza rózgą, wtedy otwierają mu się piersi, a Wieźtyca wyjmuje i zjada mu serce, poczem piersi zamyka. Tacy albo zaraz albo w czasie od niej naznaczonym umierają. Jeżeli dzieci w jakiem miejscu umierają, wtedy mieszkańcy łapią i pławią stare baby, a jeżeli te pływają, wtedy je zabijają jako prawdziwie Wieźtyce."

Jasno się z wszystkiego pokazuje, że wszystkie nasze Strzygi i wyobrażenia o nich pod najrozmaitszemi nazwiskami przeszły do nas z zagranicy, a nie powstały na naszej ziemi. Sama nazwa Strzyga zdradza swa pochodzenie. Lubo bowiem tak Linde, jak i Chmielowski źródłosłowu tego wyrazu w słowie „strzydz" szukać każą, to jednak daleko prawdopodobniej, że Strzyga od łacińskiego „strix" lub greckiego XXXXXXXX pochodzi. Strzyga przecież nic nie strzyże, ale i u nas, jak u Rzymian - horrenda norte stridere solet - smutnie huka, skrzeczy, dzieci kradnie i morduje. Co większa, nie tylko owo łacińskie wyobrażenie o Strzydze i nazwa sama przeszła do nas, ale nawet i sumienne znalazło tłumaczenie w naszym wyrazie „Skrzat". Skrzat bowiem jest u nas demoniczną istotą, przeraźliwie skrzeczącą, a na dzieci polującą. Mieszka on na pustkowiach, pokazuje się szczególniej wieczorem i nocą z błyszczącemi oczyma i pałającemi ogniem ustami we wsi, gdzie przelatując około domów dzieci straszy i porywa. - Mają więc Rzymianie swe Lamie, a my mamy im odpowiednie Jędze. Tamtym podobno „a laniando"; od rozszarpania zdobyczy, tym od „jedzenia", - obudwom zaś od żarłoczności dostało się nazwisko, - Taki to widocznie związek między zabobonami tak odległych od siebie narodów, jak naróg Greków, Rzymian i Polaków.

Przechodząc teraz od demonów kuszących dorosłych, wspomnę najprzód o Przyłożnikach i Położnikach, ponieważ one-to wyobrażeniom o Latawcach, Morach i innych tym podobnych demonach nadały począ-

[156] Zarysy domowe T. II. str. 120.

tek. - Starałem się już wyżej wykazać, że z wyobrażenia o pogańskich Satyrach, Sibranach i Faunach powstało późniejsze chrześcijańskie wyobrażenie i Inkubach i Sukulach, który-to Incubus, a po polsku Przyłożnik, jak powiada nasz Knapski, ad masculos accedens, feminam fingit (a więc Położnik) ; feminas aggrediens masculum se exhibet. - Trudno się tu zatrzymywać i rozbierać demoniczną istotę owych Przyłożników i Położników; powiem tylko, że wyobrażenie o takowych demonach, o których zresztą było już wyżej, rozprzestrzeniło się jak Polska szeroka. Jak się z Knapskiego i innych pokazuje nazywał się Incubus u nas nie tylko Przyłożnikiem, ale i Latawceml łacińskiem zaś Succubus odpowiada u nas Wiedma i Nocnica, a jak Linde twierdzi, także i Południca i Wieczornica. - Wszystkie te demoniczne istoty, pojawiające się tylko wtenczas, kiedy ofiary ich we śnie były pogrążone, nie polowały na dzieci, ale jak już nadmieniłem, dorosłych kusiły. Nie chodziło też im wcale o pozbawienie życia swej ofiary, ale raczej o to, aby duszę ich skalać występkiem nieczystości, i tak przetorować drogę szatanowi do zupełnego opanowania zdobyczy, albo też tylko o to, aby umęczyć człowieka uśpionego, ssając krew z niego.- U nas w Wielkopolsce ile wiem najwięcej z onych Inkubów i Sukubów i dotąd jeszcze grasują Mory. Mory Owe albo Zmory wyobraża sobie lud pod postacią już-to kobiety, już mężczyzny. Są przeto Mory obojej płci, czyli Mory i Morusy, a nie są to bynajmniej czysto demoniczne istoty, ale raczej ludzie zwyczajni, na których Pan Bóg takie „nawiedzenie dopuścił". Wedle wyobrażenia ludu zawisło nawiedzenie owo głównie od tego, pod jakim znakiem się człowiek urodził. Morusa po tem poznać, że ma ogromne brwi czarne, środkiem, to jest nad nosem ze sobą złączone. Stąd to zapewne pochodzi wyrażenie gminne o człowieku czarnym i nieschludnym, że jest brudny i czarny jak

Morus. - Mory, zabierając się do duszenia ludzi, nie wiedzą o tem na jawie, czynią to bowiem we śnie, przybierając postać rozmaitych zwierząt, najczęściej kotów. Mora taka wszedłszy którędy bądź, już to oknem, już drzwiami, już dziurką od klucza, sadowi się człowiekowi w znak leżącemu na piersiach, a człowiek natenczas ani się ruszyć, ani też mówić nie może; wkłada ona swój język w usta duszonego, a biorąc jego język ssa zeń krew nieszczęśliwej ofiary, która wskutek tego rano budzi się znękana i wynędzniała.

Zdarz się wszakże, że niezawsze Morom ludzi dusić przychodzi; mają one czasem zadanie dusić zwierzęta, ciernie, kamienie, a nawet i wodę. Zdarzyło się razu jednego wedle wieści krążących między ludem, że matka pewna mająca trzy córki, wszystkie trzy urodziła pod nieszczęsnym znakiem. Wskutek tego były wszystkie Morami, ale jakże różne miały one zadania! Jedna z nich dusiła ludzi, druga chodzić musiała co noc do boru dusić ciernie, a trzecia do rzeki dusić wodę. Co rano więc uskarżały się nieszczęsne siostry przed sobą, które jakiś parobek podsłuchał, na swą niedolę. „Cóż-ci za bieda": mówiła młodsza do najstarszej „dusisz sobie ludzi, co wprawdzie niebezpiecznem, ale przecież nie tak ciężkiem, jak mnie dusić zniewolonej ciernie na boru! Jak ja się to pożgam każdej nocy!". „Có-ż tam tobie siostrzyco" - zawołała najmłodsza „Ale ja nieboga duszę co noc wodę, - a to dopiero utratapieniem, bo i gdzież tu ją zdusić? I to jeszcze człowiek ma wstać rano i pracować!…"

Aby się dowiedzieć i przekonać, kto jest Morą duszącą, należy morę schwycić i trzymać aż do rana, a wtenczas, to jest po

trzeciej godzinie rannej,[157] przybierze ona znowu właściwą postać. Dopóki zmora zostaje pod przybraną postacią nic mówić nie może, dla tego też schwytana w nocy stoi spokojnie; dopiero skoro przybierze właściwą postać, aliści zacznie się miłosiernie prosić, aby ją puszczono, usprawiedliwiając się tem, że nie z własnej woli zmorą została, ale że raczej Pan Bóg ją tak stworzył. W roku 1845-tym opowiadano sobie w mieście Szamotułach, że córka piekarza będąca zmorą, pokochała pracującego u jej ojca piekarzyka. Piekarczyk był jej wzajemnym; ale jakże się zdziwił, kiedy razu jednego złapawszy duszącego w nocy kota; poznał w nim po miałczeniu swojego kochankę. Błagała go ona aby przez litość nikomu o owem smutnem zdarzeniu nie powiadał, przyrzekała przytem, - co zresztą każda zmora w podobnym przypadku czynić zwykła, - nie odwiedzać go w ten sposób więcej, błagała przede wszystkim o zachowanie dawniejszej ku niej miłości; ale daremnie. Piekarczyk oburzony o gadatliwy nietylko, że się natychmiast wyniósł z owego domu, ale jeszcze, porzuciwszy kochankę, o jej dziwnej własności po mieście rozgadał. - Najróżniejsze ma lud przeciw zmorom środki, z których najpospolitszym a używanym szczególniej przez parobczaków, sypiających po oborach i stajniach,- dokąd naturalnie zmora ma najłatwiejszy przystęp- jak między innemi i tem iż kiedy ocknie parobaczak, w tej chwili właśnie, w której go zmora dusiła, natychmiast porywa za nóż i wtyka go mocno w drzewo swego łóżka. Tym sposobem przebija zmorę, którą albo rani, albo czasem nawet i zabija i znachodzi rano

- 102 - 000195

wyblakłego trupa; przytwierdzonego do łóżka. Wypadek ostatni jednakże ma się rozumieć wcale się nigdy nie zdarza, a to wedle wyobrażenia ludu głównie dla tego nim się parobczak zdoła rozbudzieć i utknąć nóż w łoże, mora dawno uleci i uchyli się przed ciosem. Mory takowe niezmiernie w Wielkopolsce dokazują; bywały one czasami prawdziwą plagą na całą czeladź tak męską jak i żeńską. Wiem naprzykład z własnego doświadczenia, że w pewnym dworze tak okropny strach ogarnął czeladź przez morą, którą to ten, to ów parobek - to ta, to owa dziewka widziała wieczorem jadącą w rzeszocie / w przetaku / a piszczącą jakoby kółko przy taczce, że musiano energicznych dla zapobieżenia złemu używać środków. Codzień kilku parobków lub dziewek zaniemagało, a skarżyło się, że ich co noc mory duszą. Wyjaśniła się w końcu rzecz cała. Od nijakiego czasu dawano przez kilka dni mięso wraz z kluskami na południe i wieczerzę / a mięsa było dostateck z bydła przepasionego koniczyną / Póki starczyło mięsa i klusek na wieczerze - mory okropnie dusiły, skoro go nie stało - mory jakoby wymiótł ze wsi. - Z wszystkiego się pokazuje jak bliskie jest o morach i morusach pokrewieństwo ze strzygami Rzymian. Dla tego zaś tak obszernie o tym zabobonie się rozpisałem, że jest w Wielkopolsce nader rozpowszechnionym. -

Trzebaby mi teraz właściwie pomówić o upiorach, jako demonach najwięcej spokrewnionych z morami i strzygami; wolę wszakże rozbiór tego zabobonu odłożyć na koniec, a pomówić najprzód o tak zwanych Wilkołakach. Wilkołak, Wilkotek,- jest-to jakoby- to jakoby wilko-człek, a więc człowiek przemieniony w wilka. Stąd przeto dziwotwór takowy między demony ma być

- 103 - 000196

[157] Trzeba wiedzieć, że czas duchów i demonów kuszących w nocy, zaczyna się wedle mniemania ludu od północy, skoro kur zapieje, a kończy się znów z pianiem kura o godzinie trzeciej:

policzon ? Zapyta kto może. Otóż dla tego, że udanie takowej przemiany sprowadza czart przeklęty, aby ludziom szkodzić. Wilkołak taki, jak powiada Wójcicki, bardzo jest chciwym na krew, - szczególniej małych dziatek, które też najwięcej porywa. Otóż w tem prawdopodobieństwo znów wilkołaka do strzyg, z których także większa część na dzieci poluje, a jest bardzo krwi chciwa. Wilkołak wszakże nie przebiera, i gdy nie może dzieci, dorosłych porywa i rozszarpuje. Zabobon ten szczególniej we Francji dużo narobił hałasu, gdzie mniemanych wilkołaków, którzy dowolnie mogą zrzucić z siebie naturę wilczą, a przybrać ludzką przekonanych o zbrodnię, do której się przyznawali na torturach, nie mało napalono - U nas bodaj tego bywały przykłady, i przynajmniej ani Berwiński, ani Wójcicki ani też Czarownica powołana o takowych nie wspominają. I do tego zabobonu znajduje się pierwowzór w pogaństwie, apotem i kościele, a to u ś. Augustyna[158], który opisuje przemianę nijakiego Apulzjawosta, jako też u ś. Tomasza z Akwinu i innych. Jeśli który z zabobonów jest spuścizną czasów przedchrześcijańskiej Słowiańszczyzny, to najprędzej zabobon o wilkołakach. Berwiński wprawdzie przeczy temu energicznie i wyśmiewa tak Wójcickiego jak i Maciejowskiego obstających za pochodzeniem słowiańskim tego zabobonu[159], ale mojem zdaniem nie ma słuszności po sobie, lubo bardzo uczenie albo bardzo usilnie stara się tego dowieść. Twierdzi on, że jak wszystkie inne, tak i ten zabobon do

- 104 - 000197

przyszedł do nas przez kościół i opiera się w tej mierze na podaniach, a szczególniej na podania ś. Augustyna. Wiedzieć zaś trzeba, że już Herodot o Słowianach znanych Neurami / Nurami /, których pisarze nasi na rzekę Mur w ziemi Nurskiej sadowią, a co następuje powiada[160] „Ci ludzie / Nurowie / może też są czarownikami; Scytowie albowiem i Grecy, którzy tam w kraju Scytów zamieszkali, opowiadają o nich, że raz do roku zamienia się każdy Nur na kilka dni w wilka, a potem znowu do dawnej wraca postaci Jać im nie wierzę - dodaje Herodot - lecz oni to jednak opowiadają i gotowi zaprzysiądz, że prawda” - Otóż to właśnie miejsce, które czystą bajką opowiedzianą Herodotowi przez Scytów i Greków Berwiński mianuje najwięcej mojem zdaniem mówi za starożytnością i rodowitością słowiańską owego zabobonu. Że takowe przemiany zachodziły w Słowiańszczyźnie naturalnie nie co do istoty, ale co do miana samego, nie trudno bardzo dowieść. Odwołuję się w tej mierze na uczoną rozprawę Karola Szajnochy z roku 1857 r., której obecnie niestety nie mam pod ręką. W niej to Szajnocha mówi i o owych myszach, które ogromne czyniąc wyprawy, zjadały nieraz całe plemiona ludzkie wraz z ich naczelnikami, jak owego Opiela naprzykład z całą jego dróżyną. Otóż-to owe myszy, które historycy czystą bają być mienią, były wprawdzie myszami, ale myszami ludźmi, pokoleniem słowiańskiem, które może zwyczajem przydomek myszy, / a może / „muży” mężów / przybrało. Pokolenie biło na pokolenie, a dla odróżnienia się przybierało stosowne do swego charakteru i czynności nazwy. Dowodzi Szajnocha, że takie wyprawy czyniły owe słowiańskie myszy aż do Danii i Niemiec.

- 105 - 000198

Dalej wiemy także, że jedno plamię słowiańskie zwało się wręcz Wilkami, dla czegóżby więc nie miała przemiana niby takowa i nazwa wzniecić zabobonu owego u ościennych obcych narodów

[158] De cir. Deo XVIII. 18
[159] Stud. o lit. T. II. str. 51 syg.
[160]

Słowiańskich i wynurzyć się potem w tradycji jako zabobon na łonie chrześciańskiej słowiańszczyzny, - dla czegóżby zresztą Nurowie nie mieli się byli nazwać wilkami, jak owi tam myszami i „wychodzić raz na rok na kilka dni" na wyprawy i rabunek, jakoby waleczni wilcy, a może odziewać się przytem skórami wilczemi? - Stąd też, powtarzam, wilkołak może jeszcze najprędzej rościć sobie prawo do najodleglejszej starożytności i rodzimości w Słowiańszczyźnie.

Pozostaje mi teraz jeszcze tylko pomówić o Upiorach wyobrażenie o upiorach jest czysto słowiańskim zabobonem nowoczesnym, jak powiada Berwiński[161] Za jego też badaniem pójdę całkiem w tej mierze, ponieważ on pierwszy dopiero wyświecił, o ile im wiadomo, jak należy cały ten zabobon i prawdziwe źródło powstania jego wskazał.

Tak Wójcicki, jak i inni pisarze nadają wcale inne upiorowi pochodzenie i niemal inny charakter. Berwiński wyjaśnia, że zabobon ten powstał przede wszystkiem w kościele grackim, a to pomiędzy Słowianami, zostającymi pod panowaniem tureckim. i przytacza powstanie jego z następujących okoliczności. Wiadomą rzeczą, że Słowianie południowi, zostający pod panowanie tureckim, nie mieli dawniej ani własnego sądownictwa, ani własnych ustaw krajowych. Sprawy więc między sobą i nawet kryminalne sprawy załatwiali za pośrednictwem swych księży czyli

pepów. Zdarzało się wszakże często, że strona jedna lub druga niezadowolniona wyrokiem takowego sędziego pojednawczego., nie uznała jego wyroku, a tem mniej jeszcze poddać mu się chciała. Dla poskromienia krnąbrnych chwycili się popi jedynego skutecznego środka, jaki mieli w ręku, tj. klątwy kościelnej, wystawiając ludowi, że człowiek nią obciążony, a nieposłuszny duchownemu, nie ma spoczynku i w grobie. Nawet ciała jego nie przyjmuje święta ziemia, a on sam po śmierci pokutować przymuszony i dręczyć swych braci. Stąd to urosło całe wyobrażenie o upiorach. Lud bowiem pod upiorem wyobraża sobie umarłego, który wychodzi z grobu dla dręczenia żyjących, dusząc ich w nocy niemiłosiernie i krew im wyssysając. W tej mierze nie różni się upiór wcale od Strzygi; inne mu tylko nadano pochodzenie, jako i tę własność, że kogo tylko krwią pomazał, czy to człowieka czy zwierzę, ten się przez to także stawał upiorem, o czem między innemi nawet i poeta Garczyński wspomina powiadając[162];

„…mówią, że na ludzką krew upiór zajadły,

Gdy ofiarę wybierze, której soki pije,

Ofiara umrzeć musi - lecz zmarła ożyje.

I mordercy swego postępując torem

Znów niewinnych krew chłepcząc, staje się upiorem…"

[161] Studia o lit"lud.T.II.str.24.
[162] Poezje Stef. Garczyńskiego T.I.str.30 /Paryż 1833 r./.

Zabobon ten powstał w średnich wiekach, wzmagał się z czasem i rozszerzał po całej Słowiańszczyźnie, a okropnego narobił hałasu na początku wieku XVIII pomiędzy Serbami. Poruszył on

- 107 - 000200

z tej przyczyny znaczną liczbę głów i piór niemieckich, którzy z całą powagą wzięli się do zbadania przyczyn tego zjawiska i wiele też w tej mierze popisali mądrych i niemądrych rzeczy. Tak się wyraża Berwiński. Nie od rzeczy będzie tu przytoczyć sprawozdania o skutku zestanej urzędowej komisji na miejsce, gdzie upiory okropnie między ludem serbskim miały czynić spustoszenia, aby się dziwnemu obłędowi przeszłego jeszcze wieku. Wyciąg ten czynię zaś z dzieła Berwińskiego, który go, jak powiada, czerpał z opisu wyjętych z akt urzędowych[163]. Brzmi on jak następuje:

„We wsi serbskiej Kisolowie umarł był w roku 1725 nijaki Plogojowicz. Po jego śmierci umarło nagle bez poprzedzającej choroby w tej samej wsi dziewięcioro osób, z których każda na śmiertelnem łożu wyznała, że ów Plogejowicz przychodził do śpiących w nocy, kładł się na nich i dusił tak okrutnie, że i oni umierać musieli. Poczem przypadki nagłej śmierci coraz się częściej zdarzały, a to wzbudzało takie pomiędzy mieszkańcami wzburzenie, iż nareszcie pod okiem władz rządowych przystąpiono do skopywania grobu i zaczęto od grobu Plegojowicza. Trupa jego znaleziono nietkniętego wcale zgnilizną, choć już parę tygodni leżał w ziemi. Nie cuchnął też wcale i wyglądał czerstwo. Włosy, broda, nawet paznokcie odrosły mu w grobie. Twarz, ręce, nogi i całe cało wyglądały jak nigdy lepiej za życia. W ustach jego spostrzeżono krew świeżą i zaraz mówiono, że to krew ofiar, których tak wiele pomęczył. Nie wątpiono zatem ani chwili, że to był Upiór i zaostrzonym kołem przebito mu serce, z którego tak samo jak z uszu i nosa dużo czerwonej świeżej krwi wypłynęło".

- 108 - 000201

„Drogie zdarzenie, jeszcze osobliwsze pod względem nadzwyczajnych pozorów prawdy, jakie podane o niem szczegóły noszą w urzędowym raporcie, jest takie:

„W roku 1732 rozniosła się była po całej Serbii przerażająca wiadomość, że we wsi Medwedygia mordują ludzi upiory, już-to wyssysając krew ze śpiących, już dusząc ich za gardło. Szczególniej zaś w okolicach tej wsi sprawiła ona takie pomiędzy Serbami poruszenie i wzburzenie, że rząd tamtejszy ujrzał potrzebę wyznaczenie komisji, która się śledztwem całej sprawy zajęła. Z niego się pokazało, że przed pięcioma już laty umarł tam był hajdu Paolo, który za życia opowiadał, iż pod Gosawą dręczył go raz upiór i że dla zabezpieczenia się przed jego napaścią najadł się był tak ziemi z jego grobu i krwią sie wykopanego posmarował; poczem miał pokój przez czas niejaki. Ale gdy umarł, po dniach może trzydziestu skarżyło się kilkoro ludzi, iż rzeczy Paolo przychodziły dręczyć ich w nocy. Czterech też takich nawiedzonych nagle wkrótce umarło. Gromada więc tej wsi z własnego natenczas popędu skopała grób Paola i znalazła w nim trupa świeżego i wyglądającego zupełnie jak we śnie, z tą tylko od śpiącego człeka różnicą, że krew popłynęła mu z nosa, z ust i z uszów tak obficie, iż koszulę i cały wierzchni ubiór miał zakrwawiony. Dawne paznokcie odpadły mu u nóg i u rąk, a zupełnie nowe odrosły. Przebito więc i jemu serce zaostrzonym kołem, przyczem, rzecz nadzwyczajna, wydał trup taki żałosny jęk, że go wszyscy przytomni wyraźnie słyszeli. Nie wątpiono więc i o nim na chwilę, że był upiorem. A ponieważ każdy, przez takiego upiora zabity, sam staje się znów upiorem i innych

[163] Studia o liter. lud. Tom II, str. 34.

zabija, przystąpiono zatem do skopania owych czterech ludzi, którzy wskutek nocnych nagabań Paola nagle pomarli, i przekonano się, że i oni byli upiorami; i tym przeto serca poprzebijano, a ciała spalono na proch. Ale nie skoń

- 109 - 000202

czyło się na tem; Paolo bowiem i jego współupiory, dopóki wzmiankowanej operacji na trupach ich nie zrobiono, napadali nie tylko ludzi, lecz zarazili i bydło. Kto zaś najadł się mięsa z takiego zarażonego bydlęcia stawał się sam upiorem i znowu innych zabijał. Tym sposobem namnożyło się wkrótce we wsi tyle upiorów, że w przeciągu kilku dni umarło w niej nagle siedemnaście osób bez żadnej choroby, a nawet wymiarać tez zaczęli i we wsiach sąsiednich. Wtedy-to dopiero taki ruch powstał między Serbami, że w celu wybadania rzeczy zesłał rząd komisją. I znalazł się też zaraz niejaki Jowica, co rozpowiadać zaczął, jak córka jego położyła się jednego wieczora zdrową zupełnie i czerstwą, jak o północy przebudziła go przeraźliwym krzykiem, i jak drżała ze strachu skarząc się z płaczem, że zmarły przed dziewięciu miesiącami hajduk Miłosz przyszedł do śpiącej i dusił ją za gardło. Poczem przez dwa dni narzekała na mocny ból w piersiach, a trzeciego umarła. To było wystarczające! Przypomniano tez sobie zaraz, ze ten Miłosz jadł był krótko przed śmiercią mięso bydlęcia, które tak nagle padło, że podobno już dobić nie zdążono. Ale i więcej osób z podobnych bydląt podobne mięso jadło, a wszystkie nagle pomarły; mogły więc, a raczej musiały i to być upiory. Zamierzono więc od razu ze wszystkich cmentarz oczyścić i przystąpiono do skopywania grobów podejrzanych. Skopana ich kilkadziesiąt, a we dwudziestu znaleziono istotne upiory. Sprawozdanie tak wiernie dokładnie i szczegółowo to otwieranie grobów i znalezione w nich trupy opisuje, że dziś jeszcze odurzyć może czytelnika, tem bardziej, że jest ono urzędowem sprawozdaniem. Powiada ono naprzykład: że skopana dziewczyna Stana, umarła przed trzema miesiącami, nie tylko trupiemu zepsuciu nie uległa, lecz świeżą, czerwoną krew miała w piersiach, paznokcie świeżo odrośnięte, podobnie włosy, - i lśniącą skórę. Inna sześćdziesięcioletnia kobieta, Milica, także przed trzema

- 110 -

miesiącami umarła i pochowana, miała cerę rumianą, i wnętrzności zupełnie zdrowe, i utyła nawet w grobie, jak to zaręczali hajducy, którzy ją znali za życia chudą i wywiędłą. Stała się ona upiorem przez to, że jadła mięso z owiec przez upiory uduszonych. Jeszcze inna żona hajduka Staniojskiego, przed dwoma miesiącami pochowana, nie tylko świeżą i rumianą miała cerę, lecz i świeże znaki podrapania po twarzy, które jej widocznie zostawiły paznokcie nieszczęśliwej ofiary, nagabywanej przez nią i dręczonej w nocy.

„Czyż więcej jeszcze podobnych przypadków wyliczać? - powiada dalej Berwiński - czyż i te przytoczone rezultaty urzędowego sprawozdania nie są uderzające? Czy-ż nie musiały przekonywać ciemnego ludu o rzeczywistem istnieniu upiorów, zwłaszcza gdy jeszcze sumienne owo sprawozdanie dla zabiegnięcia wszelkim innym domysłom wyraźnie dodaje, że w wielu grobach tuż obok upiorowych, znaleziono później pochowane trupy zupełnie zepsute i zgniłe, że zatem zdrowego się zachowania tamtych nie można szukać w naturalnych przyczynach i w własnościach ziemi cmentarnej, ale je przepisać można tylko złemu duchowi, który te ciała sztucznie ożywiał. Stąd widzimy i możemy się domyśleć, przez wpływy jakich okoliczności zabobon o upiorach wpajał się w

wiarę ciemnego ludu, zapacał głowy uczonych niemieckich, i w tym samym roku, kiedy sprawozdanie zostało ogłoszone, tyle piór do pisania poruszył".

Nic nam więcej do wyjaśnienia tego dziwnego zjawiska do słów Berwińskiego dodać nie pozostaje; dodać chyba tylko to moglibyśmy i zwrócić nato uwagę, że zabobonu tego głośne i rażące wypadki działy się dopiero na początku zeszłego wieku, i że oświata u ościennych nam a zawsze za tak światłych głoszących się

- 111 - 000204

Niemców nie musiała być podówczas zbyt wygórowana, kiedy nawet urzędnicy zazwyczaj przecież do ludzi wykształconych liczyć się mogący, takie baśnie i brednie z zupełną wiarą popisać mogli w urzędowych sprawozdaniach.

I u nas w Polsce upiorów nie brakowało. Szeroko o nich pisze Czarownica powołana, a wiele Historia naturalis curiosa Regni Poloniae Ks. jezuity Rzączyńskiego /1721 r./, bardzo wiele także piszą i Nowe Ateny ks. B. Chmielowskiego. Mimo wszakże szerokiego rozgałęzienia się tego zabobonu nigdy u nas nie przyszło z powodu jego do tak dziwacznych i głośnych wypadków, jakie się w Serbii pojawiały. I stąd-by więc wywnioskować można, że u źródła zabobonu tego największe też powstały zeń baśnie i szkody. U nas wszakże upiorom inną, jak w Serbii przypisywano powstania przyczynę. I tak: Ksiądz Chmielowski takowy daje im początek[164]: „Baby matronom przy pewnej czynności służące, osobliwie prostaczki niesumienne, które często actu są czarownice, jeno się dziecię narodził, tedy poprzedzając wszelkie przeżegnanie, wodą święconą pokropienie, a najbardziej chrzest święty, oddają ciało tego dziecięcia czartu. I choć potem podczas chrztu pewnemi słowy czart bywa odpędzony, jednak po śmierci według paktu z babą uczynionego, do ciała się owego człeka, w dzieciństwie sobie oddanego interesuje, jeśli temu ciału jakiemś exorcyzmem, albo jakiemi świętościami, w usta jego włożonemi, nie będzie zapobieżono; bierze owo ciało nagnite, śmierdzące, z natury zarażające, jeszcze swoich sztuk czartowskich dodając, że w tem ciele będąc, i z grobu je wyprowadzając /z dopustu Bożego/, zaraża ludzi, nie spodziewających się, osobliwie śpiących, nie uzbrojonych na noc wodą święconą, krzyżem, relikwiami, życiem świętym, Albo też zaraża i zabija konie, bydło, wieprze, kury, gęsi itd. - zgoła jaką

- 112 - 000205

baba uczyniła z czartem zmowę. Jeśli mu przyrzekła, aby szkodził dzieciom tylko je zarażając, albo jak to mówią: podcinając, to dzieci tylko gładzi ze świata". - Inny powód tego zabobonu podaje Wojcicki, powiadając, iż lud mniema, że to jest kara Boża, zesłana na człowieka, albo przypadkowe nieszczęście, a jak inni mówią, spotyka to nieszczęście schizmatyków i wyklętych, którzy pogrzebani zostali w ziemi świętej, ale nie mogąc tam znaleźć żadnego spoczynku, powracają, aby męczyć żyjących.

Na tem kończąc rozbiór o demonach, o jakich najpowszechniej u ludu naszego jest mowa, winienem w końcu pomówić o ważnej bardzo, rzec by można, instytucji zabobonnej, o której - rzecz

[164] Nowe Atheny IV. str. 250.

dziwna - ani Berwiński nie wspomina, ani też na nią którykolwiek z pisarzów ludowych zwraca stosowną uwagę i obszerniej o niej zmiankuje. A przecież zabobon ten tak ważne wywiera na nasz lud wpływy, że go milczeniem pominąć wcale się nie godzi. Mam tu na myśli owe u starożytnych tzw. Sciae, u nas zaś w czystym tłumaczeniu Mądre. Ludzi zresztą tak się mianujących właściwie do rodzaju demonów o tyle policzyć należy, iż lubo zwyczajnemi są babami lub chłopami, mniema się być przepełnieni demonami. Mądra bowiem albo Mądry jest to wedle zdania ludu osoba, w której z nawiedzenia boskiego przemieszkuje trzech djabłów. Wskutek owej wiary u ludu, że z dopustu Bożego osoba takowa nawiedzoną została, zwie ją też lud po prostu Nawiedzoną - Pod nazwą djabła nie rozumie zaś lud tutaj szatana, ale raczej człowieka potępionego za grzechy i pokutującego do czasu na ziemi w owej nawiedzonej. Jeden z tych potępieńców jest doktorem, jak się lud wyraża, drugi księdzem, a trzeci zaś rzeczywistym djabłem, czyhającym zdaje się na owe dwie ofiary, gdyby ich pan Bóg do łas

- 113 - 000206

ki swej przypuścić kiedyś nie miał. Charakterystyczną jest rzeczą iż podobnie nawiedzonemi zazwyczaj bywają tylko kobiety, a to do tego mężatki, - rzadko zaś kiedy mężczyźni. Wytłumaczenie przyczyny tego, już wyżej podaliśmy, opierając się na objaśnieniu w tej mierze Młota na czarownice. - Niekiedy nie wierzył jakiej wziętości i sławy używają, i jaki wpływ wywierają podobne indywia na lud nasz prosty. Często największą podporą zabobonów, one też lud w zabobonach utwierdzają i utrzymują. Jak się to zaraz pokaże. Trudniej zaś sobie jeszcze wystawić, w jaki sposób Mądre dostępują owej swej sapiencyjej i godności, kobieta bowiem zamężna, mająca zazwyczaj stosunki z osobą znającą się na ziołach, niczem zresztą innem nie różniącą się od swych chłopskich towarzyszek, jak chyba większą bystrością i przebiegłością, - naraz zaczyna chorować. Jest to choroba dziwnego bardzo rodzaju. Baba nie chora obłożnie, ale przysiadając i łażąc, huka i mruczy, i piszczy, i gada cudaczne rzeczy. Naraz przybąknie słowo, że jest nawiedzoną, że już ma jednego djabła, że jeszcze bardzo cierpieć będzie, nim drugich dwóch się pojawi i w nią wlezie, i tym podobne niestworzone rzeczy. trzeba bowiem wiedzieć, że owi wspomnieni djabli nie razem wstępują w Nawiedzoną, lecz po jednemu. Czasem nawet lata mijają, nim się wszyscy zbierą. W takim razie baba owa nie może leczyć, ale cierpi sama dużo i czeka przybycia kompletu djabelskich towarzyszy. W tym przypadku, gdy ma dopiero jednego i to złego djablika, nie zowie jej lud nawiedzoną, ale opętaną. Opętanych wszakże mało się widzieć zdarza, bo to rzemiosło, lubo zyskowne, - lud bowiem zazwyczaj dość hojnie wspiera owe w jego rozumieniu wskutek dopustu bożego nieszczęśliwe istoty/ - wszakże nietyle donośne, ile praktyka Mądrych. Najczęściej więc w krótkim

- 114 - 000207

czasie zjawiają się wszyscy trzej djabli w Mądrej, a nawet czasem gorliwa o swe powodzenie a potęgę w leczeniu Mądra aż siedmiu ich w sobie umieszcza. Wchodzą djabli owi jeden po drugim z parą „oddechem” przez usta /czasem nawet inną drogą/ do wnętrza Nawiedzonej.

Dziwnem jest wyobrażenie u ludu, skąd się djabli owi biorą. Otóż są to mieszkańcy, którzy po śmierci innej jakiejś Mądrej, w której mieli siedlisko, opuszczają obumarłe ciało i wędrują na mieszkanie do nowej Mądrej. Trzeba zaś i to wiedzieć, że zmarła długi czas przed swym zgonem wiedziała nie tylko o czasie swej śmierci, ale nawet i otem, w kogo następnie owi djabli wstąpią.

Mądre bowiem znają swoją przyszłość dokładnie, dlatego też przybyłym do nich po radę w niemocy nie tylko o przeszłych stosunkach, okolicznościach i miejscu, gdzie zostały zaczarowane i choroby na skutek tego nabawione, opowiadają, ale nawet przepowiadają kiedy i jak wyzdrowieją i jakiej w życiu przyszłem doczekają doli. Nie dziw przeto, że przy tak znakomitych własnościach wpływ znaczny na lud wywierają.

Zdawać by się mogło nieraz, że wspomnieni djabli przywiązują się jakoby do okolicy i przez cały szereg osób zmarłych w jednej okolicy przechodzą; powiadają oni bowiem nieraz sami niby-to przez usta Nawiedzonej, u ilu-to kobiet zmarłych po sobie byli już na mieszkaniu. Dziwne to zaiste jest pomieszanie wyobrażeń ludzkich, albo też pokrewieństwo i wspólność jednej idei. Wyobrażenie bowiem niniejsze o przechodzeniu czyli wędrówce dusz na ziemi z ciała jednego w drugie owa przez starożytnych zwana XXXXXXXXXXXX -bierze tu zdaje się początek z wspólnego całej ludzkości źródła i jest tego samego pochodzenia, co owa XXXXXXXXXX Indów i późniejszych Egipcjan, której mniej więcej hołdowali i praojcowie nasi, jak się to okazuje z rozmaitych podań, a dobitniej jeszcze z „Rękopisu królodworskiego”,

- 115 - 000208

mianowicie zaś z poematów: „Czestmir i Włastaw” jako też „Ludiek, Sławoj i Zabój”[165]. Wyobrażenie więc owo starożytne zdaje się z chrześcijańskiem wyobrażeniem o pokucie za grzechy i do dziś przechowuje się jeszcze między ludem.

- 116 - 000209

[165] Dla ważności miejsc podanych przytaczamje tutaj. Pierwsze z nich brzmi tak po polsku:

Strasznie się Własta po ziemi tacza,
Powstać nie może tyłem ni bokiem;
Morena /śmierć/ w czarną noc go umarza,
I krew z Włastawa ciekła potokiem.
Dusza się z jękiem gęby wywlekła,
Z drzewa na drzewo w lot się przemyka,
Pokąd nie spłonie trup nieboszczyka.

/W oryginale jest: „aj, a vyjde dusa z rvucej huby,
„vylete na drvo, a po drwech
„semo tamo, doniz mrtew nezzen”/

Drugie miejsce brzmi w oryginałach jak następuje:

„Aj, bratre, aj sery vrch /Aj bracie, szary wuerzch/
bozi my tamo vicestviem /zwycięstwem/ darili
semo tamo po drevech.
Iich boje se ptactwo i plachy zver, /zwierz/;
jedno sovy neboje se”

Widać więc, a wiemy o tem zresztą skąd inąd, że dusze zmarłych przechodziły w ptaki. Ptakami zaś, w które zmarłych dusze szczególni przechodziły, były krogulce, dla których stały poświęcone gaje. Do dziś jeszcze lud o krogulcach i kukułce dziwne sobie opowiada gadki, spomiędzy których i ta dość charakterystyczna, że kukułka po roku życia przemienia się w jestrzębia krogulczyka i że sowa jest posłanniczką śmierci /Moreny/. Rozbierać zresztą owe podania o krogulcach, kukułkach i sowach, jak najwidoczniej z pogańskich o śmierci i życiu pośmiertnym wyobrażeń pochodzące, za daleko by nas od przedmiotu odwiedły. Zadanie chyba wyżej już wypowiedziane w tem miejscu przypomnieć by się zdało, że pogańskie one wyobrażenia do dziś błąkają się pomiędzy ludem, połączone są z dzisiejszemi wyobrażeniami o potępionych i djabłach.

Wracam do uzupełnienia opisu choroby i dalszego działania Mądrej. Zdarzają się przypadki, że do takiej Nawiedzonej nie trzech, ale kilkunastu djabłów przychodzi w gościnę; w takim razie ten lepszy, kto mocniejszy. Jedna więc partia wojuje z drugą w owej mądrej, a to dopóty, aż nie wypędzi słabszej i nie obejmie zdobytego pobojowiska. Dopiero hukanie, odbijanie się, mruczenie, warczenie i krzyku nasłuchać się można w podobnym przypadku. Biednej opętanej nieraz szczęka o szczękę jak grzechotka terkoce, - nieraz nieboga poci się ze zbytniego natężenia, jakby ją wodą oblewał, nieraz nadmie się, jak owa żaba w bajce, a syczy, a sapi, a huka - a to wszystko ma być skutkiem owej zapalczywej walki, jaką staczają djabli w jej tonie. Szczęściem walka takowa długo się przeciągnąć nie może, a w końcu czy ta, czy owa strona wygoniwszy przeciwników obejmuje pobojowisko w posiadłość i mieszkanie, tak że pozostaje zwykle trzech lub siedmiu i niezawsze są z sobą w zgodzie. Od tej to więc chwili nawiedzona staje się rzeczywiście mądrą, i rozpoczyna swą praktykę czarodziejsko-lekarską. Djabli bowiem uporządkowawszy się w nowej siedzibie, zaczynają działanie, do którego są przeznaczeni. I tak ksiądz-djabeł modli się najpierw nad chorym, ma się rozumieć przez usta nawiedzonej, mającej ku temu dla niego ogromną księgę, którą mszałem lud prosty być mieni. Że zaś mszały pisane są po łacinie,

- 117 - 000210

mądra więc aż się poci, tak zagorzale czyta po łacinie, czyli jak powiada - tak się modli przez jej usta ksiądz w niej przebywający. Słychać tam przy takiej modlitwie i dominus vobiscum, i Amen, i et cum spirito tuo, ale reszty na prędce przez Mądrą skomponowanych wyrazów i sam djabeł napewno-by nie zrozumiał. Nie wszystkie wszakże mądre posiadają takie mszały, bo też nie wszystkie mają równie wykształconych djabłów; niektórzy z księży wzmiankowanych na przykład podobno nawet po łacinie nie umieją, dlatego też bez mszału obejść się bardzo wygonie mogą. Są nawet i tacy, doktorzy i księża, którzy albo zupełnie są „głupimi", to jest wcale przez mądrą nie leczą z przyczyny swoje głupoty, albo też są złośliwego charakteru, w jakim-to razie to co jeden słabszy przepisze i obradzi, to drugi mocniejszy przekręci i zepsuje, czyli jak lud powiada, nie leczy, ale bałamuci. W takim razie kłócenie się ich w mądrej, czyli wyprawiane przez nią krzyki i hałasy są okropne, a patrzącemu na takowe dziwowisko albo uwierzyć przyjdzie w rzeczywisty krzyk rzeczonych djabłów w łonie opętanej, albo też powziąć przekonanie, że owa opętana sama w istnienie owych djabłów jak najmocniej wierzy. Jeśli zaś djabli owi są w komplecie, a do tego ile możności patentowani doktorzy i księża, natenczas ów ksiądz modli sie do Boga za chorym po łacinie, a nawet, jeśli ciężko uczony i po francusku[166], poczem djabeł-doktor zapisuje receptę, czyli doradza przez usta mądrej sposób i środki leczenia choroby, przytomny ima zaś djabeł trzeci usiłuje wszystko zepsuć, acz daremnie, bo dwóch jego antagonistów są mocniejszymi niż on sam jeden.

- 118 - 000211

Zdaje się, że tak procedura, jak i branie się owych mądrych do rzeczy, pewną, od dawna już ustaloną zakreślone jest obserwacją. Wszystkie one bowiem prawie w najdrobniejszych szczegółach zachowują obyczaje jednostajne. I tak: każda z nich udaje poważną, małomówną; każda nieomal z pacjentem obchodzi się szorstko. Nie inaczej też proszących o radę mianuje, jak prostem „ty" do niech przemawiając.Zaledwie chory przestąpi próg izby takowej Sybilli, aliści ona wrzaśnie: „Już

[166] Czy-ż-by to pod względem używania języka francuskiego miało być naśladownictwem wyższych warstw naszego społeczeństwa?!

wiem, co ci jest!". Ow djabeł-doktor wszystko jej poprzednio powiada. Nuż tedy baba ba chorego lub chorą: „A było ci to tam a tam chodzić? - A potrzebnaś tam była? - Potrzebnieś tam jadła lub piła? Potrzebnieś tego lub owego pożyczała? Teraz cierp czego ci się chciało!"… Natenczas chora zacznie prosić i wyrzekać: „A to-ć-em tego widzi Bóg nie chciała, anim o tym myślała! A któ-ż-by chciał sam sobie szkodzić!… Dyć się zlitujcie nade mną! Toć już mnie wyratujcie z tej biedy i nieszczęścia mego!… Co mogę, to wam przynoszę!"… I potoczy się jakowe grosiwo na stół mądrej, białym nakrytym obrusem. Natenczas zmiękczona niby-to i zdjęta litością zacznie się modlić na mszale; dalej następuje hukanie i odbijanie, i kłócenie się niby-to doktora i księdza, aż nareszcie mądra zażegna miejsce zbolałe lub niedomagające, mapotrąca się biednej pacjentki lub pacjenta dla wygonienia z niej zadanych czarów, czasem da ziela na kąźiel lub do kadzenia, najczęściej też doradzi cudacki jakiś jeszcze eksperyment aby swej praktyce i wiedzy nadać ten pewniejszy nimbus, i wyprawi nareszcie ową istotę z zaręczeniem pewnego skutku do domu. Pacjent zaś szczęśliwy, i w słowa mądrej jak w ewangielią wierzący, pewnym jest wyzdrowienia, które jeśli nie dopisze, udaje się znowu do mądrej, a ta mu jasno

wytłumaczy, że jej praktyki z tej przyczyny nie skutkowały, iż pacjent znów popadł wskutek swego gapiostwa lub nieprzezorności w szpony jakiejś czarownicy lub cioty. Aby swej osobie tym większej nadać wagi i tem większą ku sobie wzbudzić u ludu wiarę przybierają mądre i naśladują ile możliwości obrządki kościelne, czyniąc siebie jakoby kapłankami kościoła. Dlatego nasamprzód zazwyczaj separują się od swych mężów, powiadają, że im to ów ksiądz lub doktor w nich mieszkający uczynić nakazał; nie jadają wszystkich pokarmów, uważając niektóre za nieczyste; wystrzegają się spotkania z niedowiarkami, a spotkawszy ciotę, którą każda z nich za pomocą djabłów owych zaraz odkryje, wpadają prawie w konwulsje z tego powodu. Rzucają się one w takim razie na ową nieszczęśliwą ofiarę, którą ciotą być mienią, jeśli ona wcześnie umknąć nie zdoła, i poniewiera ją nielitościwie, czego uczynić - rzecz zadziwiająca - najczęściej owa napadnięta wcale nie zabrania, odurzona zapewne ową nagłą napaścią. Mieszkania mądrych też wcale się różnią od zwyczajnych mieszkań chłopskich. Nietylko bowiem całe obejście jest schludniejszem i zamożniejszem od zwyczajnych, ale co większa - izba, w której przyjmują chorych, z pewną pretensją nawet ozdobiona. Najczęściej ściany pokryte całkiem obrazami świętych, a na pierwszem miejscu znajduje się rodzaj ołtarza, przykryteho czystą bielizną, a opatrzonego w świętości, obrazki, zioła i ów mszał wspomniany.

Głównie wprawdzie zażegnywaniem i zaklęciami leczą owe mądre - co by wszystko wskazywało na sposób leczenia cudowny w kościele w pierwszych czasach chrześciaństwa; są wszakże często przypadki, gdzie mądra znając się dokładnie na skutkach i działaniu ziół, bardzo skutecznie użyć ich potrafi, a znając najlepiej lud i jego dolegliwości często odgadnie chorobę i leczy ją skuteczniej, jak uczo

ny a niedoświadczony i nieznający ludu medyk, zmuszony często opuścić chorego dla tej przyczyny.

Taką była słynna niegdyś, a przed kilkunastu laty zmarła mądra w Wilkowie pod Bukiem. - Dziwna rzecz zresztą, iż w żadnej okolicy tyle się nie zagnieździło mądrych, jak w Szamotulskiem. Powstają one tutaj i mnożą się tak jak grzyby po deszczu z pod ziemi. I tak obecnie (w lutym 1860r.)

jest mądra w Szamotułach, w Stpanowie, w Wilkowie, w Młynkowie, w Ostorowie, a nareście i nawet Mądry w Mrowinie. Cały wspomniany co dopiero personat nie odznacza się wszakże ani zbyteczną przebiegłością i bystrością, ani znajomością ziół lekarskich. Słynniejszym jest w tej mierze pod Poznaniem we wsi Ławicy mieszkający mądry, nazwiskiem Kujawa, człowiek bystry i roztropny, ile go poznać i sądzić mogłem, choć nic innego, jeno obrotny i spekulant, wyzyskujący łatwowiernych. Słysząc o jego wziętości i sławie wybrałem się do niego z tej głównie przyczyny, że poznawszy już kilka mądrych kobiet, nie miałem jeszcze sposobności poznać mądrego chłopa. Przed jego chałupą zastałem już kilku pacjentów, jednych pieszo, drugich z dalszych stron wozami. Że to była niedziela, więc mądrego nie było w domu, lecz na nabożeństwie w Poznaniu. Zjawił się dopiero popołudniu, a pozdrowiwszy nas chorych (boć i ja jako pacjent tylko prezentować mu się mogłem), pochwaleniem Boga, przypuszczał każdego wedle tego na przysłuchanie, jak rychło kto przybył. Przybywszy ostatnim, ostatni też wszedłem, i sądziłem, że będę miał czas czynić obserwacje; tymczasem Kujawa niebardzo surdutowemu dowierzał, widocznie bowiem chciał mnie się coprędzej pozbyć. Pozyskałem wszakże przynajmniej o tyle jego zaufanie, iż mnie i zażegnał, i poczytał na demną na owym mszale, i ziół podał na kąpiel. Nie powiem, na jak szkaradną wedle zdania Kujawy zapadłem chorobę;

nie będę też opisywał więcej szczegółowo jego brania się i jego mieszkania, opisawszy już wyżej podobne, w ogóle jednakowe u wszystkich mądrych szczegóły. Nadmienię chyba, że człowiek ten mimo kary sądowej, jakiej po trzykroć uległ w sądzie karnym poznańskim wskutek zakazanych praktyk swych lekarskich, uważając się za męczennika ludowego, bynajmniej rzemiosła swego nie zaprzestaje, ale owszem, gorliwiej niem się zajmuje, utrzymując, że Pan Bóg mocniejszy jak ludzie, a tego, co mu moc boska uczynić nakazała, ludzie mu wydrzeć nie zdołają. W czem o tyle ma racją, że lubo raz i drugi zapłacić sądowi przyjdzie za obszerną praktykę i do tego w kozie czas krótki posiedzieć, zawsze wszakże dochód z niej płynący o wiele przewyższa rozchód, czego ładne jego gospodarstwo najlepszym jest dowodem.

Na tem kończąc rzecz o demonach i czarownicach wypada mi jeszcze o praktykach czarownic naszych dla uzupełnienia przedmiotu chociaż po krótce tylko nadmienić. - Widzieliśmy już u Rzymian z tych praktyk niektóre ważniejsze. Mało uległy wpływowi czasu i zwyczajom narodów, znajdują się one w tej samej nieomal postaci i u nas.

I u nas czarownice krwi, włosów, strzępów z wisielców i szabrenie ziół rozmaitych świętości, kości trupich i zwierząt, jako też tłustości z umarłych dzieci na mastyksy i lubczyki czarodziejskie i tym podobne środki potrzebują i używają. I u nas już zakopują czarowskie owe środki pod progami, w domach, po gumnach, oborach, już to je zadają w napojach lub pokarmie. - I u nas one zaklinają, zamawiają, sprowadzają burze, choroby i różne dolegliwości na ludzi i zwierzęta mocą takowych słów potężnych. I u nas rzucają uroki i przyroki, warzą lubczki czarodziejskie, zadają takowe i wzniecają przez nie, albo też samych zaklęć potęgą miłość dla kogo zechcą. Niektóre zresztą z tych praktyk czarowskich tak się rozpowszechniły.

że nietylko czarownice, ale nawet i nasze czarodziejki do dziś dnia takowe praktykują. Mam tu na

myśli szczególnie owo lanie firugek bądź-to z wosku, bądź z ołowiu lub innego materiału w celu zbadania przyszłości, a mianowicie o osobie, ajką los przeznaczać ma na towarzysza życia dla osoby wosk lub ołów lejącej. Któż zresztą nie zna tego ważnego eksperymentu, który szczególniej w wilią nowego roku zwykł się u nas praktykować, a do którego z taką tajemniczością i tak naiwną przystępują nasze panie powagą, jak gdyby rzeczywiście w owym kawałku wosku lub ołowiu jasno i wyraźnie nie tylko o swojej, ale i całego świata czytały przyszłości!… Jest to, jak widzieliśmy, bardzo już stary obyczaj, tylko nieco przez czas i okoliczności zmieniony. Widzieliśmy już bowiem czarownice rzymskie tą praktyką się trudniące. Stamtąd dostał się pewnie też i do nas ten sam zwyczaj. Dzisiaj jest on sobie naiwną igraszką; lecz nie był nią u nas przed trzema set laty. Życiem przypłacił w okropnych męczarniach, kto go podówczas praktykował. I tak czytamy z akt miejskich w obrazie miasta Poznania przez Łukaszewicza i : Anno domini millesimo quingentesimo quarto (1544) seria sexta post octavas corporis Christi spaloną została żywcem przed ratuszem w Poznaniu za czary Dorota Gnieczkowa. Zeznała (ma się rozumieć na torturach), iż na prośbę pani Kierskiej lała wosk na wodę, dochodząc tego, kto jej był pieniędzy ukradł, a lejąc ten wosk, mówiła te słowa, zmówiwszy trzy pacierze; trzy Zdrować Maria, jedno credo: „poszła była miła panna Maryja, czekał ją Syn Boży. - Gdzie idziesz Matunio miła? - Idę mój miły synu, zamawiać tego złodzieja, który czynił złość tej pani. - Zamawiaj panno czysta swoją mocą boską, mocą wszystkich świętych i moją mocą, iż-by tak tu stanął ten człowiek, który

wziął te pieniądze. W imię Ojca i Syna i Ducha Świętego”. - Za temi słowy ukazał się jej służebnik tejże pani Kierskiej, który pieniądze zamienione ukradł, jakoby palec, w tejże postaci, jako prawi był, a przy im dwie gromady pieniędzy, a on po nie sięgał i ze dwa razy te to pieniądze brał.

A dalej o tej-że samej nieszczęśliwej opiewają akta:

„I tam zeznała, że ją pewna kobieta prosiła, aby Filipa Krawczyka oczarowała, iżby ją miłował. I czarowała temi słowy przy wschodzie zorzy: „Witaj-że zorze! Idź-żeż mi do tego Filipa, roztargniej-że jego serce, iż-by nie mógł ni pić, ni jeść bez niej - iżby nie miał woli ni do dziewki, ni do wdowy, ni do żadnego stworzenia, jedno do samej Lucyi tej a tej!”

Otóż-to za owe dwie czarowskie praktyki, dręczona na torturach, spłonęła nieboga Dorota w okropnych mękach na stosie, a za całą dzisiaj pociechę stanie jej chyba to, iż śmierć jej dostała się do potomności, wzbudzając żal i politowanie.

Jedną z najnowszych praktyk poznania szczególniej przyszłości jest używanie kart, czyli tak zwana kabała. Któż-by tego środka nie znał lub o nim nie słyszal, zwłaszcza ze stanu wyższego! Rozpatrywanie się liniach dłoni także ku temu samemu zwykło służyć celowi. Są to do dziś jeszcze pokutujące szczątki dawniejszej chajromaneji. - Szczególniej wiele zabobonów łączono z modlitwą i dziś jeszcze przywiązują je do modlitewek i rzeczy poświęconych, przez które nietylko czarta odegnać, ale zdrowie przywrócić, ogieńugasić, złodzieja schwytać, i tym podobne uczynić można rzeczy. Bardzo szkodliwy wpływ na łatwowierny lud wywierającą i gorszącej nawet treści jest tak zwana książeczka „Romanusa” (Romanus’s Bachlein), przetłumaczona z niemieckiego na jezyk polski. Lud będąc

tego przekonania, że co drukowane, musi zawierać czystą prawdę, święcie wierzy wszelakiemu w tejże książeczce zawartemu głupstwu. Aby dać wyobrażenie o jej treści przytoczę kilka wyjątków. Pod napisem naprzykład: „Sztuka gaszenia ognia bez wody" podany jest następujący środek: „Napisz po obu stronach talerza następujące litery i talerz z takim napisem rzuć w ogień, a pożar natychmiast ustanie:

S.A.T.O.R.

A.R.E.P.O.

T.E.N.E.T.

O.P.E.R.A.

R.O.T.A.S.

Dalej: „Przeciwko upiorom i wszelkiego rodzaju czarom pomagają następujące litery napisane na drzwiach:

I.

N. I. R.

I.

„Aby grając, zawsze wygrywać" podaje Romanus taki środek".
„Do prawej swojej ręki przywiąż na czerwonej, jedwabnej nitce nietoperza, a możesz być pewnym zawsze wygranej".

Dalej zawarte są w tej książeczce środki, jak za pomocą modlitewki bezpiecznym być można od ran siecznych i palnych; jak się ustrzedz wszelkiego nieszczęścia, oszukaństwa; jak zażegnać i zniszczyć zaległe w ciele robaki i tym podobne brednie.

Z przytoczonych guseł wszędzie się wykazuje, że jak w starożytnych owe „Marsae Noces" i „Sabella carmina", tak i u nas również towarzyszą czarom zaklęcia, z tą chyba różnicą, iż pogańskie zaklęcia odnosiły się do bożków i Jowisza, dzisiejsze zaś do Pana Jezusa

- 125 - 000218

Panny Maryi i świętych pańskich. Otóż-to znów nowy dowód, że i owe praktyki nie nowością naszych wieków, ale są raczej powtórzeniem zjawisk praktykujących się wedle dawnej analogii[167].

[167] Nie od rzeczy będzie, gdy przy tej sposobności przytoczę jedną jeszcze czarowską formułę, służącą jako środek zaradczy przeciw wściekliźnie. Wiadomo bowiem, iż się znajdują ludzie tacy, którzy posiadają tajemnicę leczenia wścieklizny za pomocą jakiegoś zapisywania. Są to najczęściej owczarze lub też w ogóle ludzie trudniący się „lekami" po wsiach, a znający się na ziołach. Jest rzeczą pewną, bo faktami udowodnioną, lubo

Na tem kończę moją rozprawę. Tuszę sobie, że o tyle rzecz wyczerpnięta, ile tego wymagała potrzeba, lubo jeszcze wiele o tym przedmiocie dało-by się powiedzieć.

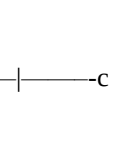
Nie na brak bowiem materiału, ale na to właśnie skarżyć się przychodzi, iż nie wiedzieć prawie co wybrać, a co odrzucić przy tak obfitej treści. Wszakże sądzę, że dopiąłem zamierzonego celu, to jest wyświeciłem początek i wzrost czarów i czarostwa w ogóle, jako też wykazałem ich powstanie i przechowanie się do dziś dnia pomiędzy naszym ludem. Bodaj-by tylko praca niniejsza przyczyniła się choć w części do tego, iżby lud nasz uwolnił się od szkodliwych, a tak nieszczęsnych

---

zadziwiającą, że okropna owa choroba, przeciw której sztuka lekarska aż dotąd nie wynalazła skutecznego środka, wskutek podobnego zapisania bez najmniejszej szkody dla pokąsanych, usunięta bywa. Nigdybym temu nie wierzył, gdybym sam nie był podobnych kilku przypadków naocznym świadkiem. Zresztą ma się rozumieć, że niemam bynajmniej na myśli popierania wiary w owe zapiski i zaklęcia, podawane pokąsanemu jako środek zaradczy; lecz jedynie wskazać, jakie to przy każdej tego rodzaju praktyce pojawiają się zwykle ceremonie i obrzędy, mające służyć ku powiększeniu i tajemniczości i powagi dla ograniczonego najczęściej praktykanta. Właściwy dobry skutek leczy zatem, w samej substancji przepisanych w tym razie jako lekarstwo przedmiotów. Podam tedy ową tajemnicę, której w ten zupełnie sposób, w jaki mi jej powierzono i w jaki się praktykuje nader trudno się dziś dowiedzieć. Przy czem pobieżnie opowiem i historyczną stronę tajemniczego środka.

Podczas nieszczęśliwego odwrotu armii Napoleona I z Rosji dostał się schorzały kapral, rodem z Alzacji, na zimowe leże do pewnego obywatela w miesteczku Wronkach. Doznawszy litosnego i chrześciańskiego przyjęcia i przyszedłszy wskutek troskliwych zabiegów gospodarza do zdrowia, a nie mogąc się czem innem wydzięczyć, udzielił mu owej tajemnicy leczenia wścieklizny, dodając, że to sprowadzi nie tylko błogosławieństwo na dom jego, ale uratuje niejednego człowieka, niejedno stworzenie od śmierci, z której objęć gospodarz jego samego tak szlachetnie wyratował. Sprawdziły się słowa wdzięcznego kaprala, bo szczęśliwie wyleczonych za pomocą owego lekarstwa można liczyć na setki. Nie tylko ludzie, ale i całe trzody bydła, a mianowicie owiec, wspomnianym środkiem uratowano. Nie wchodząc więc w to, która z substancji w zachodzącym wypadku jest leczącą, szydzę z czarów i zaklęć, ale wierząc w skuteczność owych substancji, podaję środek ów - w tak ścisłej zazwyczaj chowany tajemnicy, wiedziony jedynie chęcią usłużenia na przypadek wzmiankowanego przypadku.

Nabawionemu nieszczęsnej choroby daje się zatem do zjedzenia skibkę chleba posmarowanego masłem, na której to skibce pisze się w maśle - ale nie czem innem tylko rysikiem czyli tak zwanym sztyftem łupkowym, jakiego używają do pisania na tablicach marmurowych - niżej podane zaklęcie w ten sposób, iż wszystko pisze się wspak, zaczynając pisać od pierwszego krzyżyka po prawej ręce, a kończąc na S, górą jako pierwsza głoska się znajdującem. Dla lepszego zrozumienia wytłumaczę się jaśniej ze względu na owo wspaczne pisanie.

Zacząwszy więc od owego krzyżyka, który tutaj oznaczę literami a,b,c,d, piszę go wspak w ten sposób, że go zacznę od punktu a, poprowadzę stąd linię do punktu b, a dalej od punktu c do d. W ten sam sposób piszą się i inne dwa krzyżyki i głoski, zaczynając zawsze wiersz od prawej ręki i pisząc do lewej, tak jak się pisze po hebrajsku. Więc wziąwszy na przykład pierwsze po krzyżykach następujące a, które oznaczyliśmy dla lepszego objaśnienia liczbami, zacznie się ono pisać od ogonka przy l, pociągnie się w górę do 2, a stamtąd otoczy się ów pałączek w kierunku do 3. Podobnie wspacznie pisze się wszystkie inne litery. Zaklęcie owo zaś jest następujące:

S A B A
S A D A
A S S S y a y
G a y b a
G a l l c a
G a S S b a
\+ + +

Człowiek może jeść zwyczajnym sposobem chleb ów tak popisany, byleby go nie krajał nożem i byleby przed wzięciem o ust nie uszkodził pisma. Bydlęciu zaś kładzie się skibka takowa głęboko w gardło, aby chleba nie mogło wyrzucić. Dlatego też tak dla człowieka, jak i dla bydląt ile możności małe krają się skibki, aby łatwiej było je spożyć. Dając zaś chleb do spożycia, powinno się mówić dddpoprzednio dd

skutków zabobonów, którym niestety nazbyt ślepo aż dotąd hołduje. Bodajby przedrzeć zdołała ową posępną oponę, zasłaniającą ludowi naszemu dobroczynną jasność oświaty, a wyswobodzić go mogła z niewoli oszustwa i przewrotności.

T. Klepaczewski

———————

poprzednio trzy razy: oh! oh! oh!. Z pisaniem zaś na maśle podczas lata śpieszyć się należy, aby się masło nie rozlało od ciepła i nie zniweczyło głosek zaklęcia. - Bydłu najlepiej dawać skibkę bez skórki, aby łatwiej połknęło. Wiedzieć zaś trzeba, że od czasu ukąszenia tylko do dnia 9-go włącznie środek ów pomaga, później zaś skuteczność jego niepewna, lubo się zdarzyło, że jeszcze na dniu jedenastym środek niniejszy był zupełnie skutecznym.

_____